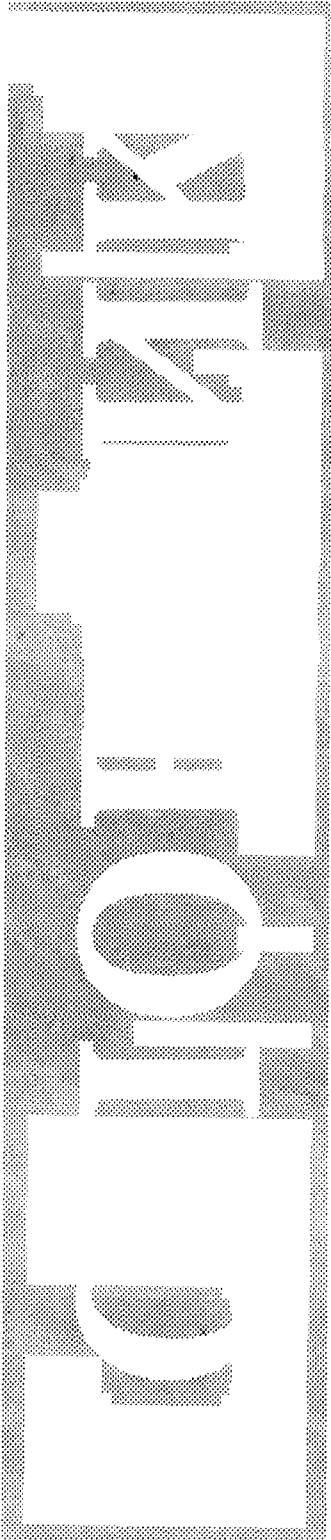

Семен Гончаренко

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ
СЛОВНИК**

КИЇВ
"ЛИБІДЬ"
1997

A

АБА́К, абака (від грец. ἄβαξ, ἄβάκον, лат. abacus — дошка) — 1) Лічильна дошка у давніх греків і римлян. Пізніше (до XVIII ст.) використовувалася в Західній Європі як наочний навчальний посібник для арифметичних обчислень. Застосовувалася в початковій школі під час вивчення нумерації чисел, складу числа, позиційного значення цифр, значення нуля тощо. Конструкції А. дуже різноманітні, однак у всіх А. є нерухома частина — площа, розділена на кілька граф, якими позначають розряди й класи; і рухомі деталі — камінчики, жетончики, монети — позначають кількість сотень, десятків і одиниць у кожному розряді й класі. А. нагадує рахівницю. 2) Сітчаста номограма з числовими відмітками, яку використовують для розв'язування рівнянь.

АБІТУРІЄ́НТ (від лат. abiturienti — той, що збирається йти) — особа, яка закінчує середній навчальний заклад. В Україні з кінця 50-х років нашого століття термін “абітурієнт” набув іншого значення — той, що вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу.

АБСОЛЮ́ТНИЙ ПОРІ́Г ВІДЧУТТЯ́ (від лат. absolutus — необмежений, безумовний) — мінімальне значення подразника, при якому виникає ледве помітне відчуття; ті подразники, котрі не досягають

цього значення, не викликають відчуття. Значення А. п. в. характеризує абсолютну чутливість органів чуття; чим менший А. п. в., тим вища абсолютна чутливість. Див. *Поріг відчуття, Чутливість*.

АБСОЛЮ́ТНИЙ СЛУХ — природжена здатність точно визначати на слух абсолютну висоту звуку. Здатність визначати порівняльну або відносну висоту звуку (тобто відрізнити вищі звуки від нижчих) в тій чи іншій мірі притаманна всім людям. Однак здатність визначати абсолютну висоту звуку зустрічається порівняно рідко; шляхом тренувань і вправ що здатність можна розвинути лише до певного ступеня. А. с. не слід ототожнювати з гарним музикальним слухом.

АБСТРАГУВА́ННЯ В НАВЧА́ЛЬНИЙ РОБО́ТІ — мислене відвернення від неістотних, другорядних ознак предметів і явищ під час їх вивчення, виокремлення спільних та істотних. В поєднанні з іншими мислительними процесами є засобом навчального пізнання, засвоєння закономірностей. Перші абстракції у дітей дошкільного віку формуються в нерозривному зв'язку з їхніми власними практичними діями. Другим важливим фактором, який сприяє формуванню абстракції у ході психічного розвитку

дитини, є мова. Мислити про якусь якість і властивість предмета, відвертаючись від його цілісного образу, можна лише за допомогою слів. У шкільному віці провідною умовою розвитку абстрагування є навчання. А. в розумовій діяльності учнів здійснюється на всіх етапах засвоєння знань, умінь і навичок. Застосування А. в навчальному процесі не повинно призводити до недооцінки конкретного матеріалу, прикладів тощо. Характер і ступінь А. встановлюється відповідно до рівня розвитку абстрагуючого мислення учнів даного віку. У процесі навчання слід мати на увазі, що А. може існувати у 2 формах: як чуттєва, наочна А. (схеми, рисунки), і як мислена, яка виходить за межі того, що дано органами чуття, і створює за допомогою слова новий ідеальний предмет розумової діяльності — поняття. Перехід від наочної А. до дії з поняттями означає утворення вищої — мисленої форми А. Протилежним до А. процесом є конкретизація.

АБСТРАКТНЕ МІСЛЕННЯ — один з видів людського мислення, який полягає в утворенні абстрактних понять і в оперуванні ними. Абстрактні поняття (“число”, “сила”, “матерія” тощо) виникають у процесі мислення як узагальнення даних чуттєвого пізнання конкретних предметів і явищ об’єктивної дійсності. А. м. особливо тісно пов’язане з мовою.

АБСТРАКЦІЯ — (від лат. abstractio — віддалення) — форма відображення в людській свідомості предметів і явищ об’єктивної дійсності, мисленого відокремлення (абстрагування) від їхніх властивостей і виділення спільної ознаки, яка характеризує даний клас предметів. А. можуть бути і формами мислення (поняття) і конкретно-чуттєвими наочними образами (схеми, символи, креслення). Наукові А. (поняття, закони, принципи) утворюються внаслідок абстрагуючої діяльності мислення в науковому пізнанні. Вони відображають найсуттєвіші властивості, зв’язки й відношення досліджуваних явищ. А. — одна з основних мислительних операцій. А. часто розуміють як процес і нерідко позначають терміном “абстрагування”, а результат цього процесу — як власне А. Роль А. надзвичайно велика.

Вона є необхідною умовою формування й розвитку науки та наукового мислення.

АБУЛІЯ (грец. ἀβουλία — нерішучість) — хворобливе послаблення вольової діяльності до повної її втрати. Виявляється у відсутності стимулів до діяльності, у нездатності виконувати будь-яку дію, навіть у тому випадку, коли усвідомлюється її необхідність; є один з проявів апатії. Спостерігається при деяких психічних захворюваннях (циркулярний психоз, шизофренія) і є характерним симптомом травматичних пошкоджень і пухлин лобних часток головного мозку. В дитячому віці станом А. може починатися психічне захворювання, коли дитина без видимих причин перестає бути діяльною, стає байдужою, розсіяною.

АВДІТОР, аудитор (від лат. audire — слухати) — учень у духовних школах (і в деяких світських навчальних закладах), якого призначав учитель для вислуховування вивчених уроків своїх товаришів.

АВДІЄВСЬКИЙ Анатолій Тимофійович (нар. 16. VIII. 1933, м. Знамянка, тепер Кіровоградської обл.) — український хоровий диригент, народний артист республіки (з 1975), педагог, академік АПН України (з 1995). В 1958 закінчив Одеську консерваторію. З 1958 — художній керівник і головний диригент Житомирського українського народного хору “Льонок”, з 1963 — Черкаського українського народного хору. З 1966 очолює (директор, художній керівник і головний диригент) Державний заслужений академічний український народний хор імені Г. Г. Вільовки. Державна премія України імені Т. Г. Шевченка, 1968. В 1995 обрано дійсним членом АПН України.

АВІАМОДЕЛЬНІ ГУРТКИ — організуються головним чином у школах та інших навчальних закладах, позашкільних і культурно-освітніх установах, аероклубах. Основний зміст роботи всіх А. г. — конструювання і виготовлення моделей планерів, літаків, вертольотів, космічних ракет тощо. В А. г. учні розвивають свої творчі здібності, розширюють політехнічний кругозір, застосовують на практиці набуті знання з основ наук.

АВІАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає психологічні аспекти льотної діяльності. А. п. виникла на початку ХХ ст. З другої половини ХХ ст. визначились основні напрями А. п.: вивчення впливу факторів польоту на психічні функції людини; вивчення діяльності по керуванню літаком з метою максимального пристосування авіаційної техніки до психічних можливостей людини; вдосконалення методики підготовки авіаційних спеціалістів тощо.

АВІАЦІЙНИЙ ІНСТІТУТ — вищий навчальний заклад, який готує інженерів з розрахунку, конструювання й технології виготовлення пілотованих і безпілотних літальних апаратів, їхніх двигунів, радіоапаратури і авіаційного приладобудування. В Україні є два А. і.: Харківський і Київський інститути інженерів цивільної авіації (з 1994 — Київський міжнародний університет цивільної авіації), а також Кіровоградське вище льотне училище цивільної авіації (з 1993 — Державна льотна академія України).

АВІТАМІНОЗИ — захворювання, які виникають через відсутність вітамінів у їжі або при порушенні всмоктування й засвоєння їх. А. розвиваються найчастіше взимку й весною, коли їжа містить мало вітамінів. У дітей А. зустрічаються частіше, ніж у дорослих, оскільки дитячий організм потребує підвищеної кількості вітамінів.

АВТО- І МОТОГУРТОК — створюються в школах та інших навчальних закладах, позашкільних і культурно-освітніх установах. В А.- і м. учні виготовляють схематичні моделі автомобілів з гумовими, електричними чи поршневими двигунами, а також складніші моделі: реактивні, керовані автоматично або по радіо тощо. Для старшокласників створюються також А.- і м., які готують водіїв-любителів чи мотоциклістів.

АВТОМАТИЗАЦІЯ ДІЙ — процес вироблення таких форм діяльності, при яких відпадає необхідність у довільній (свідомій) регуляції окремих дій. Умовою перебігу будь-якої (простої чи складної) дії (ходіння, читання, лічба, трудові операції тощо) є її регуляція, здійснювана за

допомогою сигналів (включаючи й сигнали другої сигнальної системи), які надходять від сигналізаторів. А. д. є необхідною умовою психічного розвитку дитини, формування її здібностей.

АВТОМАТИЗМ (від грец. αὐτόματος — самодіючий) в психології — дія, яка виконується майже без контролю свідомості. Розрізняють природжені автоматизовані дії (наприклад, процес дихання, рухи серця, кишечника тощо), які здійснюються за допомогою підкіркових відділів центральної нервової системи, і вищі, психічні, автоматизовані дії, зв'язані з діяльністю кори великих півкуль головного мозку. Вони виникають і розвиваються протягом життя людини під впливом його потреб, інтересів, вольової активності в результаті багаторазового повторення дій. Автоматизовані дії у вигляді звичок відіграють важливу роль у навчанні й вихованні. Людина здатна свідомо контролювати свої автоматичні й автоматизовані рухи та дії, гальмуючи їх, відповідно спрямовуючи чи переносючи в інші види діяльності.

АВТОМАТИЗОВАНА НАВЧАЮЧА СИСТЕМА (АНС) на базі ЕОМ — комплекс програмно-технічних і навчально-методичних засобів, які забезпечують активну індивідуальну пізнавальну діяльність учня на основі програмного керування цією діяльністю. Часто надає учню ініціативу для залучення до виконання свого навчального завдання обчислювальних, інформаційних, моделюючих тощо засобів ЕОМ. Праця з АНС нагадує діалог з педагогом-репетитором, який достатньо ерудований у предметній галузі, яка вивчається, причому діалог може вестись на природній мові без всякого додаткового кодування, характерного для примітивніших технічних засобів навчання. АНС бувають спеціалізовані, призначені для навчання одному якомусь предмету, і універсальні, які забезпечують можливість ефективного навчання кільком предметам. У спеціалізованих АНС сценарій навчання звичайно пишеться на одній із штатних мов програмування — БЕЙСІКу, ФОРТРАНі, ПЛ-1 тощо, універсальні ж АНС мають спеціальну мову програмування сценаріїв навчання, що

значно спрощує і полегшує педагогові створення програм управління пізнавальною діяльністю.

Сучасна універсальна АНС складається з бібліотеки прикладних програм управління пізнавальною діяльністю учнів; процесора спеціальної мови програмування, на якій автори пишуть вказані прикладні програми; архіву — підсистеми, яка здійснює збирання й первинну обробку даних про процес навчання кожного учня за відповідними прикладними програмами і яка повідомляє ці дані викладачеві, який веде заняття за допомогою АНС; підсистеми сервісу, яка полегшує адміністратору чи диспетчеру АНС реєстрацію прикладних програм користувачів АНС, одержання на алфавітно-цифровому друкуючому пристрої (АЦДП) друкованих даних про функціонування системи тощо; підсистеми спілкування і управління, яка забезпечує доступ користувачів до різних компонентів і здійснення взаємодії між цими компонентами. АНС розвиваються на базі серійних засобів обчислювальної техніки всіх класів великих, малих і персональних ЕОМ. Сьогодні АНС розглядаються як один з компонентів комп'ютерної технології навчання, яка включає також текстові і графічні редактори, інформаційні системи навчального призначення, експертні системи тощо. Учень може працювати з АНС як індивідуально, так і в умовах класу автоматизованого навчання (кабінету інформатики), обладнаного терміналами чи персональними ЕОМ.

АВТОМАТИЗОВАНОГО НАВЧАННЯ КЛАС — навчальне приміщення з технічними засобами для програмованого навчання. А. н. к. обладнані навчачими й контролюючими пристроями, кіноапаратурою, діапроекторами, відеомагнітофонами тощо. В багатьох А. н. к. є пульти управління всім комплексом технічних засобів, що значно полегшує обслуговування навчальних класів.

АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНІЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад, який готує інженерів з проектування, будівництва й експлуатації автомобільних доріг, мостів, тунелів, з експлуатації авто-

мобільного транспорту, дорожніх машин, з економіки й організації автомобільного транспорту. В Україні в 1994 було два А.-д. і.: Київський (з 1994 Український транспортний університет) і Харківський (з 1993 державний автомобільно-дорожній технічний університет).

АВТОНОМІЯ (від грец. *αὐτονομία* — самостійність, незалежність) — встановлення норм (правил) для себе самого; протилежністю А. є гетерономія. Суб'єктом А. може бути як особистість, так і група людей; у школі такою групою може бути об'єднання кількох учнів для розв'язання певного завдання; шкільний клас, орган учнівського самоврядування або учнівська організація. В міру соціального розвитку особистості й групи гетерономія поступається місцем А. Сферою, яка особливо сприяє розвитку А. молоді, є позакласна й позашкільна робота, а також діяльність учнівських організацій.

АВТОНОМНА НЕРВОВА СИСТЕМА — див. *Вегетативна нервова система*.

АВТОРИТАРНЕ ВИХОВАННЯ (від лат. *autoritas* — влада, вплив) — виховання, яке ґрунтується виключно на безумовному визнанні авторитету вихователя й повному підпорядкуванню вихованця його волі. А. в. було характерним для єзуїтських колегіумів і шкіл країн тоталітарного режиму. Починаючи з епохи Відродження, прогресивні педагоги й мислителі всіх країн виступали проти А. в. (Я. А. Коменський, Ф. Рабле, Г. Сковорода та ін.). Переконливо проти А. в. виступав Ж.-Ж. Руссо, запропонувавши теорію природного виховання. Він вважав, що дитина має підкорятися необхідності, силі речей, а не сваволі вихователя. Ряд принципів А. в. знайшов відображення в педагогічній теорії Й. Ф. Гербарта, однією з головних складових якої була система управління дітьми, спрямована на придушення їхньої ініціативи й безумовне підкорення авторитетові дорослих. Сучасна прогресивна педагогіка відкидає принцип авторитаризму у вихованні як такий, що суперечить завданням гуманістичного виховання дітей.

АВТОРИТАРНИЙ СТИЛЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — характеризується формально-функціональним підходом до учня; організовуючи діяльність, учитель спирається на власне уявлення про “середнього” учня і власні абстрактні вимоги до нього; у своїх діях і оцінках учитель, як правило, суб’єктивний і стереотипний.

АВТОРИТАРНИСТЬ — соціально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її прагнення максимально підкорити своєму впливові партнерів по взаємодії і спілкуванню.

АВТОРИТЕТ БАТЬКІВ — визнаний вплив батьків на переконання й поведінку дітей, який ґрунтується на глибокій повазі й любові до батьків, довірі до високої значущості їхніх особистих якостей і життєвого досвіду, до їхніх слів і вчинків. А. б. створюється в результаті правильно виховання й здорових стосунків у родині. Його міцність і дієвість залежать від єдності й послідовності вимог до дітей з боку дорослих членів сім’ї. Вимогливість батьків має поєднуватися з чуйним ставленням до дітей, знанням їхніх потреб, інтересів і нахилів, допомогою їм у навчанні, врахуванням їхніх індивідуальних і вікових особливостей.

АВТОРИТЕТ УЧИТЕЛЯ — загально визнана учнями та їхніми батьками значущість достоїнств учителя й заснована на цьому сила його виховного впливу на дітей. До таких достоїнств належать висока духовність, культура, інтелігентність, ерудиція, високі моральні якості, педагогічна майстерність. Професійний А. у. значною мірою залежить також від його становища в суспільстві. Ставлення дітей до А. у. є неоднаковим у різному віці. В ранньому дитинстві діти повністю підкоряються авторитету вчителя, підостаючи ж, вони починають більш свідомо й конкретно сприймати ті якості вчителя, які створюють йому авторитет в очах дітей: його ерудицію, культуру, знання, педагогічний такт тощо.

АВТОРСЬКА ШКОЛА — оригінальна загальнопедагогічна, дидактична, методична чи виховна система, опрацьована з урахуванням надбав психології, педагогіки, вікової фізіології та інших наук,

вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду, яка реалізується під керівництвом чи за участю її автора (авторів) принаймні в одному навчально-виховному закладі. Як правило, А. ш. є іменною (наприклад, школа В. О. Сухомлинського, школа М. П. Гузика тощо). Однак часто такі школи виокремлюють і за узагальненою назвою філософської, соціологічної, психолого-педагогічної ідеї, покладеної в основу навчально-виховної системи (“Школа розвиваючого навчання”, “Школа діалогу культур” тощо). А. ш. є одним із типів експериментального майданчика.

АГНОЗІЯ, агносія (від грец. ἀγνώστια — непізнання) — порушення процесів упізнання внаслідок ураження кори великих півкуль головного мозку. При А. зберігається правильне зорове, слухове, тактильне сприймання й не порушується свідомість, однак втрачається здатність упізнавати, визначати те, що бачиш, чуєш, до чого доторкаєшся тощо. Найдетальніше вивчена оптична А. — порушення зорового сприймання, яке виникає внаслідок пошкодження потиличних відділів мозку. Особливою формою А. є автопагнозія (порушення визначення локалізації частин власного тіла). Явища А. під час виникнення в дитячому віці можуть викликати серйозну затримку загального психічного розвитку дитини, ступінь якої тим більший, чим раніше виникає А.

АГРАМАТИЗМ (від грец. ἀγράμματος — неграмотний, безсловесний, нечленороздільний) — порушення мовної діяльності внаслідок ураження певних зон кори головного мозку, яке виражається в неправильному користуванні граматичною системою мови. У дітей з порушенням мови А. (agrammatismus infantilis) проявляється в недорозвитку граматичної будови. В дорослих з порушенням мови А. виражається у втраті вміння граматично правильно змінювати слова й будувати речення (експресивний А.) і в нерозумінні значення граматичних форм (імпресивний А.). Явища А. можна компенсувати в результаті спеціального відновлювального навчання. Терміном А. характеризують також своєрідність граматичного оформлення мови у глухонімих і туговухих.

Явища А. успішно долаються за допомогою спеціальних методів розвитку мови в школах для тих, хто погано чує, і глухих.

АГРАФІЯ (від грец. ἀ — префікс, що означає заперечення, відсутність, і γράφω — пишу) — порушення або повна втрата здатності писати, що настає внаслідок ураження мовної ділянки кори великих півкуль головного мозку. Виражається в перестановках і пропусках складів та літер, у нездатності з'єднувати літери і склади в слова тощо. У дітей А. часто є наслідком недомовності. З дітьми, котрі страждають від А., проводять логопедичні заняття, в результаті яких цей дефект зникає.

АГРЕЖЕ (франц. agrégé, букв. — прийнятий до товариства, в корпорацію) — наукове звання, вперше запроваджене 1808 у Франції. Дає право викладати в ліцеї, а також на природничо-наукових і гуманітарних факультетах університетів. Для здобуття ступеня А. необхідно після завершення університетської освіти додатково скласти ряд екзаменів з обраної спеціальності, підготувати й захистити дипломну роботу.

АГРЕСІВНІСТЬ ДІТЕЙ (від лат. aggressio — напад) — емоційний стан і риса характеру дитини. Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афективними переживаннями — гніву, злості, намаганням заподіяти іншому травму (фізично чи морально). А. д. є наслідком поганого ставлення до них (брак чуйності й поваги, надмірна строгість, зловживання покараннями).

АДАМАР (Hadamard) Жак (8.XII.1865 — 17.X.1963) — французький математик, член Паризької Академії наук, котрий багато уваги приділяв вивченню математики в школах. У 1898—1901 видав два томи “Елементарної геометрії”, які є енциклопедією знань у даній галузі. Крім основного курсу (планіметрія, стереометрія), ця робота містить додатки, в яких висвітлюються методи та ідеї сучасної елементарної геометрії, наводиться велика кількість задач.

АДАМС (Adams) Джон (2.VII.1857 — 12.IX.1934) — перший професор педаго-

гіки в Англії. Після закінчення університету в Глазго був ректором коледжів в Абердині й Глазго. В 1902—1922 — професор Лондонського педагогічного коледжу. З 1924 по 1934 — професор педагогіки Каліфорнійського університету (США). Написав 11 книг і близько 130 статей на педагогічні теми. А. виступав проти теорії формальної освіти, обґрунтовував важливість систематичності знань і реалізації міжпредметних зв'язків, захищав ідею природженої розумової обдарованості дітей.

АДАПТАЦІЯ (від лат. adaptatio — пристосування) — 1) В біології — в широкому розумінні — пристосування в процесі еволюції будови, функцій, поведінки організмів до певних умов існування; у вужчому — зміна чутливості органів відчуття в результаті пристосування їх до зміни сили діючих подразників. А. може відбуватися як у напрямі підвищення чутливості (при переході від сильних подразників до слабких), так і в напрямі зниження її (при переході від слабких подразників до сильних). А. проявляється у всіх відчуттях. 2) У навчанні — спрощення тексту для тих, хто починає вивчати якийсь навчальний предмет.

АДАПТАЦІЯ ПРОФЕСІЙНА — процес або результат процесу пристосування працівника в початковий період його роботи на даному підприємстві до особливостей робочого місця та організації праці на виробництві. А. п. сприяє добра підготовка людини до виконання даної роботи, а також її кмітливості, самостійності і відповідальності, допомога з боку старших і товаришів по праці.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА — соціальне пристосування, процес або результат процесу, який передбачає гармонійне з точки зору індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для її здорового, щасливого життя в суспільстві. Для успішного процесу А. с. важливу роль відіграють вихованість людини, її кмітливості, самостійності, відповідальності, її приналежності до певної соціальної групи.

“АДЕЛЬФОТЕС” (Ἀδελφότης — братство) — греко-слов'янська грамати́ка (“Грамати́ка доброглаголивого Еллиносла́венского языка, совершенного искусства осми частей слова... на Греческом и Славенском языках”). Складена в 1588 учнями Львівської братської школи під керівництвом її першого ректора Арсенія Еласонського. Видана в 1591 в друкарні Львівського братства двома мовами: грецькою і староукраїнською. Тексти подано паралельно. Грамати́ка поділяється на 4 частини: орфографію, просодію (віршування), етимологію і синтаксис. Мета підручника — ознайомити учнів із закономірностями грецької і слов'янської мов, зіставити грамати́ки.

АДЕНОЇДИ (від грец. ἀδήν — залоза і εἶδος — вид) — розростання лімфоїдної тканини глоткового мигдалика, що міститься на задньо-верхній стінці носоглотки. А. спостерігаються переважно у дітей віком 3—10 років. Виникнення А. спричинюють інфекційні захворювання. А. негативно впливають на загальний розвиток дитини. При підозрі на А. дитина має бути обстежена лікарем. Лікування здебільшого хірургічне.

АДИНАМІЯ (від грец. ἀδυναμία — безсилля, слабкість) — стан надзвичайної м'язової слабкості, яка іноді доходить до нездатності ходити, стояти, навіть сидіти. Може виникнути А. внаслідок захворювання мозку (енцефаліт), а також гострих чи хронічних інфекційних захворювань, отруєнь або тривалого голодування. В дитячому віці однією з ранніх ознак туберкульозного менінгіту є А., яка нерідко поєднується з підвищеною сонливістю. А. іноді виникає в дітей і після вірусного грипу, пневмонії та інших хвороб поряд з астеничними явищами.

АДЛЕР (Adler) Альфред (7.II.1870 — 28.V.1937) — австрійський психіатр, психолог і педагог, засновник системи індивідуальної психології. Лікар за освітою, А. був з 1915 доцентом Віденського університету, з 1929 — професор психології Колумбійського університету (Нью-Йорк). На початку своєї діяльності А. виступав як учень і послідовник З. Фрейда, однак у 1912 заявив про свій відхід від психоаналізу і створив власну школу

так званої індивідуальної психології, в якій підкреслювалася роль соціальних факторів і педагогічного впливу у формуванні особистості. Свої погляди, що сформувалися під час клінічних спостережень за пацієнтами з відхиленнями від норми, переніс на всіх людей. За А., людина — біологічно найменш пристосована істота, якій властиве постійне “почуття неповноцінності”; тому весь процес формування особистості, її характеру здійснюється через механізм компенсації первинного почуття неповноцінності. У процесі цієї компенсації реалізуються дві “основні тенденції” — “прагнення до влади” і “прагнення до спільності”. Завдяки правильному педагогічному впливові, вважав А., “основні тенденції” взаємно зрівноважуються, в разі неправильного — відчуття неповноцінності служить основою для розвитку неврозів. Концепція А. була популярною в Австрії та Німеччині в 20—30-ті роки ХХ ст.

АДМІНІСТРА́ЦІЯ (від лат. administratio — керування, управління) — 1) В широкому розумінні — вся діяльність держави по управлінню, здійснювана органами державного управління, органами виконавчої влади. 2) Керівний персонал установи, підприємства, організації (директор, завідувач та ін.).

АДМІНІСТРА́ЦІЯ ОСВІ́ТНЯ — частина освітньої системи, завданням якої є соціальне управління процесами освіти й виховання відповідно до принципів і цілей державної освітньої політики, контроль і регулювання діяльності освітньо-виховних закладів, створення умов для їх функціонування, насамперед матеріальних і фінансових, а також забезпечення їх необхідними кадрами. А. о. в Україні складають центральні органи — Міністерство освіти та інші міністерства й відомства, які мають освітньо-виховні заклади, обласні управління та місцеві органи, представлені у вигляді відділів та управлінь освіти й виховання в органах місцевого самоврядування.

АД'Ю́НКТ (від лат. adjunctus — приєднаний, помічник) — 1) В ряді країн Західної Європи і в Росії до 1863 особа,

яка посідала молодшу наукову посаду і проходила наукове стажування; помічник керівника кафедри, академіка або професора. 2) В Україні — військовослужбовець офіцерського складу, який готується до педагогічної і науково-дослідної роботи в ад'юнктурі при вищих військових навчальних закладах. Підготовка А. завершується захистом дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата наук за спеціальністю.

АД'ЮНКТУРА — одна з основних форм підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів у вищих військових навчальних закладах та науково-дослідних установах Міністерства оборони України. Комплектується особами офіцерського складу. Форми й методи підготовки ад'юнктів в основному аналогічні встановленим для навчання в аспірантурі.

АЗБУКА (від назв двох перших кирилических літер “аз” та “буки”) — 1) Сукупність літер, прийнятих у даній писемності й розташованих у певному порядку. Інша назва *алфавіту*. 2) Назва початкового посібника для навчання грамоти. Див. *Буквар*. 3) Система умовних знаків: у музиці — нотна А., у телеграфії — телеграфна А. тощо. 4) Переносно — основні, найпростіші початки будь-якої науки, справи; “азбучна істина” — всім відоме безумовне твердження.

“АЗБУКА-ГРАНИЦЯ” — назва букваря в Україні в XV ст., в якому азбука подавалася у формі вірша. Перші літери вірша склали азбуку; перед віршем висувалася його перша літера на “границю” (звідси й назва).

АЗБУКА РУХОМА (розрізна азбука) — наочний посібник з навчання грамоті в початковій школі; являє собою комплект карток з надрукованими на них заголовними й малими літерами алфавіту тієї мови, якою ведеться навчання, і розділовими знаками. А. р. застосовується головним чином у букварний період навчання (в першому класі в перше півріччя). А. р. використовується під час навчання писати літери, звукового аналізу й синтезу слів, складання й перетворення слів, вироблення навичок безперервного читання, підготовки до письма. В Україні,

крім А. р. української і російської мов, видаються А. р. англійською, німецькою, французькою та іншими мовами, які вивчаються в школі.

АЗБУКОВНИКИ, алфавітники — анонімні рукописні збірники навчального, настановчо-виховного і довідкового характеру. А. відомі з 80-х років XIII ст. (новгородський А.). В XIII—XVI ст. А. були головним чином довідниками, в яких давалися пояснення незрозумілих слів. Найбільшого поширення в Україні А. дістали в XVI—XVII ст. У 1627 в Києві письменник і друкар Памво Беринда випустив перший друкований А. “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлькованіе”. В XVII ст. з'явилися А., які мали характер навчальних посібників. Вони містили в собі азбуку, граматику, відомості з різних наук тощо. Шкільні А. розширили обсяг знань у школах XVII ст., увівши до навчання елементи “світської освіти”. Пропагуючи релігійно-церковну мораль, А. одночасно виховували в дітей любов до науки та книги, первинні навички особистої гігієни й санітарії. А. були в Україні дуже популярними. До наших днів збереглося понад двісті А.

“АЗБУЧНА ВІЙНА” — боротьба прогресивної громадськості Східної Галичини в 30—50-х роках XIX ст. проти спроб австро-польської реакції латинізувати український алфавіт. Замінити українську кирилическу азбуку латинським алфавітом — “абцадлом” — запропонував у 1834 український філолог Й. Лозинський. Проти цієї реакційної шовіністичної концепції виступили члени “Руської трійці”. Спроба губернатора Галичини в 1859 законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт в українську азбуку викликала протести громадськості Східної Галичини, які підтримали відомі славісти Ф. Міклошич і П. Шафарик. Це змусило реакційні кола відмовитися від латинізації української писемності.

АКАДЕМІК — в Україні академічне звання, яке мають дійсні члени НАН України і ряду галузевих академій. А. обираються Загальними зборами даної академії з числа вчених, які збагатили науку працями першорядного наукового

значення. Існують також звання почесний А. й іноземний член. Звання А. існує також в академіях зарубіжних країн.

АКАДЕМІЧНА ГІМНАЗІЯ у Львові — найстаріша гімназія в Галичині й на українських землях взагалі; заснована 1784 разом з університетом як його складова частина. Після реформи 1932 реорганізована на 4-річну загальноосвітню гімназію і 2-річний ліцей.

“АКАДЕМІЧНА ГРОМАДА” — товариство студентів-українців у Львові, що виникло на базі “Академічного братства” і студентського товариства “Ватра”. Існувало 1896—1921. “А. г.” мала фахові гуртки і наукові секції, видавала журнал “Молода Україна”. З 1908 проводила просвітницьку роботу серед населення. Закрита польським урядом у зв'язку з переслідуванням Львівського таємного університету.

“АКАДЕМІЧНЕ БРАТСТВО” — культурно-наукове товариство студентів-українців, засноване у Львові в 1882. Товариство мало бібліотеку й читальню, організовувало лекції, наукові гуртки, літературні й артистичні вечори. Діяльність “А. б.” була спрямована проти національного гніту Габсбурзької монархії. Пізніше на базі “А. б.” виникло товариство “Академічна громада”. З “А. б.” співпрацювала прогресивна українська професура Львівського університету. В його роботі брав участь І. Франко.

АКАДЕМІЧНИЙ РІК — період занять від їхнього початку й до кінця у вузах (як правило, 8—10 місяців). Назва “академічний рік” вживається в ряді країн і відповідає терміну “навчальний рік”, прийнятому для всіх навчальних закладів в Україні.

АКАДЕМІЧНІ СВОБОДИ — право викладачів вищих навчальних закладів, зокрема університетів, проводити навчальну й наукову роботу, керуючись своєю совістю, без обмежень з боку держави чи церкви, а також право студентів на самоврядування й на організацію занять на власний розсуд. А. с. передбачалися в Середньовіччя привілеями з боку церкви чи світських владок, пізніше — державними законами. Вони відігравали

прогресивну роль, забезпечуючи певну незалежність науки від теології. Академічні свободи педагогічних, науково-педагогічних працівників, студентів, курсантів, аспірантів, докторантів тощо визначені законом України “Про освіту”. В законі сформульовані їхні права та обов'язки і гарантії державою цих прав.

АКАДЕМІЯ (від грец. *Ἀκαδημία*, *Ἀκαδημία*, від імені міфічного Академа, на честь якого названа місцевість поблизу Афіні) — 1) Давньогрецька філософська школа, яку заснував Платон (див. *Академія платонівська*). 2) Вищі наукові центри — Національна Академія наук України, академії наук зарубіжних країн, галузеві А. (педагогічних, медичних, аграрних, правничих та інших наук). 3) Вищий навчальний заклад (А. військова, сільсько-господарська тощо), діяльність якого спрямована на розвиток освіти, науки й культури шляхом проведення наукових досліджень і навчання на всіх рівнях вищої, післявузівської та додаткової освіти переважно в одній із галузей науки, техніки чи культури. А. є провідним науковим і методичним центром у сфері своєї діяльності, який у широких масштабах здійснює підготовку спеціалістів вищої кваліфікації і перепідготовку керівних спеціалістів певної галузі.

АКАДЕМІЯ АРХІТЕКТУРИ — вища наукова установа, яка об'єднувала видатних майстрів архітектури. Відіграє одночасно роль науково-творчого центру й вищої художньої школи. В 1671 була організована перша А. а. — Королівська академія архітектури у Франції. Пізніше подібні установи виникли в Ірландії (в 1823), Нідерландах (в 1908). В 1945 була організована Академія архітектури України, в 1956 перетворена в Академію будівництва й архітектури України (існувала до 1964). На її базі було створено ряд архітектурних наукових інститутів.

Нині в Україні діють Донбаська, Одеська і Придніпровська академії будівництва й архітектури.

АКАДЕМІЯ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ІМЕНІ Н. К. КРУПСЬКОЇ (АКВ) — вищий педагогічний навчальний заклад, який існував у 1923—1935 в СРСР. До АКВ приймали комуністів і

комсомольців, які мали середню освіту, досвід роботи в галузі народної освіти, рекомендацію місцевих партійних органів. АКВ готувала викладачів для середніх навчальних закладів суспільних дисциплін і педагогіки, політико-просвітньої роботи, керівних працівників для районних, міських і обласних відділів народної освіти і для мережі загальноосвітніх та спеціальних шкіл.

АКАДЕМІЯ МУЗИЧНА — найменування деяких музичних товариств, наукових і навчальних закладів, концертних організацій тощо. Як об'єднання музикантів, поетів, філософів А. м. виникли в Італії в другій половині XV ст. У 70-х роках XVIII ст. планувалося організувати А. м. в Україні — в Кременчузі, однак цей задум не було втілено. У 1995 Київська державна консерваторія була реорганізована у Національну музичну академію імені П. І. Чайковського.

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК (АПН) УКРАЇНИ — вища наукова установа з проблем освіти, педагогіки та психології, яка об'єднує найвидатніших учених, котрі досягли значних успіхів у науковій і науково-педагогічній діяльності, збагативши педагогічну або психологічну науку вагомими працями. Створена згідно з Указом Президента України в березні 1992. Має 38 дійсних членів та 63 члени-кореспонденти (1995). Відповідно до Статуту покликана всіляко сприяти найповнішому використанню й відтворенню інтелектуального та духовного потенціалу народів України, пріоритетному розвитку людинознавчих наук, забезпечувати випереджальний розвиток педагогічної науки з урахуванням перспектив соціально-економічного розвитку України, утверджувати загальнолюдські й національні цінності. Для виконання своїх завдань АПН організовує, координує та здійснює наукові дослідження з проблем освіти, педагогіки й психології, визначає наукову політику в галузі педагогіки та психології, розробляє і науково обґрунтовує новітні педагогічні технології, форми, методи й засоби освіти, виховання й навчання дітей різних вікових груп, створює програми, підручники та методичні посібники для різних навчально-виховних закладів, досліджує світові

тенденції розвитку освіти й педагогічної науки, аналізує освітні стандарти і зміст освіти в зарубіжних країнах, вивчає, узагальнює та поширює передовий вітчизняний і зарубіжний педагогічний досвід.

АПН об'єднує п'ять науково-дослідних інститутів: педагогіки, виховання, психології, дефектології, педагогіки і психології вищої школи. АПН підпорядковано ряд науково-педагогічних центрів та експериментальних майданчиків у різних регіонах країни для дослідження окремих проблем навчання й виховання. АПН має (1993) понад 400 експериментальних навчальних закладів (шкіл, дошкільних і позашкільних установ, вузів тощо) у різних районах країни.

АПН видає журнал “Вісник АПН України” й “Педагогічну газету”.

АПН координує свою діяльність з науково-дослідною роботою кафедр педагогіки та психології педагогічних інститутів і університетів та інших вузів, допомагає їм у визначенні напрямку досліджень, у виборі наукових проблем тощо. Зв'язок і співробітництво з учителями й викладачами вузів здійснюється у різноманітних формах: сесії, дискусії, конференції, експозиції, семінари, спільна підготовка підручників, навчальних і методичних посібників, монографій, “Педагогічні читання”, інститут позаштатних співробітників — кореспондентів АПН тощо.

Вищим органом АПН є Загальні збори дійсних членів, членів-кореспондентів та іноземних членів. Керівництво всією діяльністю Академії в період між Загальними зборами здійснює Президія в складі: президента, віце-президента, п'яти академіків-секретарів — керівників відділень, головного ученого секретаря і 8 членів, які обираються Загальними зборами терміном на п'ять років із числа її дійсних членів та членів-кореспондентів.

АКАДЕМІЯ ПЛАТОНІВСЬКА — давньогрецька філософська школа, заснована Платоном близько 387 до н. е., метою якої було шанування муз. Назва (спочатку Гекадемія) походить від імені міфічного героя Академа, на честь якого названо місцевість поблизу Афін, де заснована школа. В А. п. розвивалися філософія, математика, астрономія, при-

родознавство тощо. Ліквідована в 529. В епоху Відродження під назвою "платонівської" існувала академія у Флоренції (1459—1521), яка виступала проти вчення Арістотеля.

АКАДЕМІЯ ХУДОЖНЯ (мистецтва) — науково-творчий центр і вищий навчальний заклад у галузі образотворчого мистецтва та архітектури. Перша А. х. виникла в XVI ст. в Італії (Болонська академія, бл. 1585). У XVII—XVIII ст. створюються А. х. (під різними назвами) у Парижі (1648), Відні (1692), Берліні (1694), Петербурзі (1757), Лондоні (1768). У 1917 в Києві заснована Українська академія мистецтв, реорганізована в 1922 в Інститут пластичних мистецтв. В 1992 їй повернуто історичну назву. В 1994 реорганізовано в Львівську академію мистецтв Інститут прикладного та декоративного мистецтва. В 1993 засновано приватну Одеську академію мистецтв.

АКАЛЬКУЛІЯ (від грец. ἀ — заперечна частка і лат. calculo — рахую) — порушення здатності рахувати, яке виникає при різних ушкодженнях кори головного мозку. В одних випадках А. виявляється в розладі поняття числа, в інших — у нездатності виконувати лічильні операції. Здебільшого А. — наслідок розладу мови (див. *Афазія*). А. в дитячому віці пов'язана із загальною розумовою відсталістю. Навчання таких дітей арифметиці є особливо складним. Усуненням А. займаються олігофренопедагоги.

АКВАРІУМ ШКІЛЬНИЙ (від лат. aqua — вода) — навчальний посібник з біології, за допомогою якого спостерігають життя риб та інших водних тварин.

АКОМОДАЦІЯ (від лат. accomodatio — пристосування) — в біології й медицині — 1) Пристосування ока до чіткого бачення предметів, розмішених на різній відстані від нього. Здійснюється завдяки зміні кривизни кришталика і, відповідно, його заломної сили. 2) Пристосування збудливих нервової чи м'язової тканин до діяння подразника, сила якого повільно наростає. 3) Зміна форми і співвідношення елементів тканин (клітин) у процесі пристосування до умов, що змінилися.

АКРЕДИТАЦІЯ (франц. accréditation, від лат. accredo — довіряю) **ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ** — офіційне визнання їх права здійснювати свою діяльність на рівні державних вимог і стандартів освіти. Мета акредитації полягає у визначенні можливостей конкретного державного вищого навчального закладу готувати кадри певного рівня. Акредитація недержавного вищого навчального закладу визначає його спроможність здійснювати підготовку кадрів на рівні вимог, що встановлюються для державних навчальних закладів і дає право на видачу диплома про вищу освіту встановленого зразка. Акредитація проводиться з ініціативи й за рахунок вищого навчального закладу. Акредитованими можуть бути вищий навчальний заклад у цілому або окремі спеціальності, за якими ведеться підготовка кадрів. Залежно від наслідків акредитації встановлюються 4 рівні акредитації.

АКРОАМАТИЧНИЙ МІТОД НАВЧАННЯ (від грец. ἀκροῦμα — лекція) — давня назва лекційного методу навчання; спосіб навчання, який спирається на усне повідомлення слухачам знань у готовому для засвоєння вигляді; надмірне використання цього способу спричиняє пасивність учнів і вербалізм. А. м. н. на нижчих рівнях навчання може виступати як розповідь або опис, на вищих — як лекція традиційна, проблемна або бесіда.

АКРОБАТИКА (від грец. ἀκροβάτην — ходжу навшпиньки) в школі — заняття складними гімнастичними вправами. Ці заняття розвивають тонку координацію рухів і відчуття орієнтування в просторі. Різноманітність змісту акробатичних вправ, можливість їх проведення в будь-яку пору року й у найпростіших умовах дають можливість включати елементи А. в уроки, позакласні заняття фізкультурою, до програм шкільних свят і виступів учнів.

АКСЕЛЕРАЦІЯ, акцелерація (від лат. acceleratio — прискорення) — 1) В біології розвитку — прискорення темпів індивідуального розвитку організмів на певній стадії їх розвитку. 2) В антропології — прискорення темпів індивідуального росту й розвитку дітей і

підлітків порівняно з попередніми поколіннями. Темп А. досягає максимуму в період статевого дозрівання.

АКСІОЛОГІЯ (від грец. ἀξία — цінність і λόγος — вчення) — вчення про цінності, теорія цінностей. А. загальна вивчає цінності, їхні ієрархії та системи; А. спеціальна — як сфера інтересу різних наук — розглядає властиві цим наукам цінності: моральні, естетичні, економічні, пізнавальні.

АКСІОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНА — розділ загальної педагогіки, в якому досліджуються цінності, які треба формувати у вихованців.

АКТИВ (від лат. *activus* — діяльний, дійовий) **УЧНІВСЬКИЙ** — частина соціальної групи (колективу), організації, яка проявляє найбільшу ініціативу в одержанні завдань для групи й наполегливість у їх виконанні. А. у. істотно впливає на формування громадської думки в групі, організації, класі чи школі. Співпраця з активом, вмале управління ним є надзвичайно важливою умовою успішного виховання дітей. Розрізняють А. у. формальний, до якого входять особи, котрим офіційно доручено виконувати певні організаційні функції, і А. у. неформальний, до якого належать авторитетні члени групи. Необхідно уникати ситуацій, коли найбільш авторитетних і впливових членів групи не залучають до формального А. у.

АКТИВАЦІЯ (від лат. *activus* — діяльний) — нейрофізіологічний і психічний процеси підсилення активності організму. А. є змінною величиною й залежить від внутрішніх і зовнішніх факторів, що виступають у процесі взаємодії організму з навколишнім середовищем.

АКТИВІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ — удосконалення методів і організаційних форм навчально-пізнавальної роботи учнів, яке забезпечує активну й самостійну теоретичну і практичну діяльність школярів у всіх ланках навчального процесу.

АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ — здатність людини до свідомої трудової і соціальної діяльності, міра цілеспрямованого, планомірного перетворення нею

навколишнього середовища й самої себе на основі засвоєння нею багатств матеріальної і духовної культури. А. о. проявляється у творчості, вольових актах, спілкуванні. Інтегральна характеристика А. о. — активна життєва позиція людини, яка виявляється в її принциповості, послідовному відстоюванні своїх поглядів, ініціативності, діловитості, психологічній настроєності на діяльність. Протилежність А. — *пасивність*.

АКТИВНІСТЬ УЧНІВ у навчанні — дидактичний принцип, що вимагає від педагога такої організації процесу навчання, яка сприяє вихованню в учнів ініціативності й самостійності, міцному і глибокому засвоєнню знань, виробленню необхідних умінь та навичок, розвитку в них спостережливості, мислення й мови, пам'яті й творчої уяви.

АКТУАЛІЗАЦІЯ (від лат. *actualis* — справжній, сучасний) — перехід певного інстинкту, схильності, здатності з можливого (потенціального) у справжній (актуальний) стан. У процесі А. подразнення, стимул, мотив виступають як поштовх, привід для виявлення певної дії, вчинку, які вже потенціально дозріли. У загальній психології говорять про А. уваги, сприймання, пам'яті, уяви тощо; у соціальній психології — А. потреб, громадської думки, рольової поведінки особистості тощо. А. в навчанні — один з дидактичних принципів зв'язку шкільної науки з життям. Може виступати як порівняння: 1) історичних подій з сучасними; 2) сучасних подій з історичними; 3) подій сучасних з іншими сучасними подіями; 4) знань, здобутих з книг та інших джерел інформації, з актуальними проблемами життя.

АКУПЕДІЯ (від грец. ἀκούω — чую і παιδεία — виховання, навчання) — розділ теорії навчання та виховання дітей з вадами слуху. А. опрацьовує методи дослідження слухової функції у дітей з вадами слуху; систему використання у таких дітей слухового сприймання в процесі виховання, навчання й практичної діяльності; технічні засоби (електроапаратуру) для дослідження слухової функції та використання слухового сприймання в учнів спеціальних шкіл і дитячих садків.

АЛАЛІЯ (від грец. $\acute{\alpha}$ — заперечна частка і $\lambda\alpha\lambda\acute{\iota}\alpha$ — мова) — відсутність або обмеженість мови у дітей, зумовлені недорозвиненням мовних ділянок великих півкуль головного мозку чи ураженням їх у внутрішньоутробному або ранньому післяродовому періоді розвитку. За важкої А. спостерігається цілковите невміння вимовляти звуки чи зберігаються лише лепетливі уривки слів. У легких випадках спостерігаються зачатки мови з обмеженим запасом слів, аграматизм, труднощі у засвоєнні читання та письма. Дітей-алаліків, залежно від рівня та характеру мовного недорозвинення, навчають за допомогою спеціальних методів, спрямованих на розвиток пізнавальної діяльності, формування звукового й морфологічного аналізу і смислової сторони мови.

АЛГЕБРА (від араб. *аль-джабр*, *аль-габр*) в школі — навчальний предмет, основним змістом якого є вивчення дій з числами, позначеними літерами, алгебраїчних рівнянь першого й другого ступеня, узагальненого поняття про число, ознайомлення з елементарними функціями та їхніми графіками, частина шкільного курсу математики.

АЛГОРИТМ, алгорифм (від лат. *algorithmus*, за арабським ім'ям узбецького вченого IX ст. аль-Хорезмі) — система правил для розв'язування певного класу задач. А. є, зокрема, правила виконання арифметичних дій, добування квадратного кореня, обчислення визначників тощо. Знаходження А. для розв'язування різних типів задач — одна з цілей математики.

АЛГОРИТМІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ — використання в навчанні алгоритмів, тобто певної системи правил, яка веде до розв'язання задачі, наприклад способу знаходження найбільшого спільного дільника (алгоритм Евкліда). А. н. полягає в тому, що учнів навчають не лише розумінню суттєвих ознак і властивостей певних об'єктів, а й алгоритмів, за якими ці ознаки й властивості поєднуються з діями, які необхідні для розв'язування задач.

АЛЕКСІЯ (від грец. $\acute{\alpha}$ — ні, $\lambda\acute{\epsilon}\gamma\omega$ — читаю) — нездатність оволодіти процесом читання. А. у дітей є одним з проявів алалії або афазії, тобто наслідком загального недорозвинення мови, викликаного органічним ураженням мозку. В окремих випадках вади читання зумовлені недорозвиненням тільки фонетичного блоку мови дитини, неповноцінністю звукового аналізу й синтезу, що призводить до ускладнень в оволодінні не лише читанням, а й письмом. Завдяки логопедичним заняттям деякі види А. у дітей можуть бути послаблені.

АЛЕРГІЯ (від грец. $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\varsigma$ — інший та $\acute{\epsilon}\rho\gamma\omicron\nu$ — дія) — підвищена чутливість або реактивність організму до різних речовин — алергенів. Прояви підвищеної чутливості позначають як алергічні реакції. Виникають при ряді інфекційних захворювань, а також від діяння деяких рослинних, хімічних і лікарських алергенів. Це необхідно враховувати під час проведення профілактичних прищеплень. У дітей явища А. настають частіше і проявляються сильніше, ніж у дорослих.

АЛІМЕНТИ (від лат. *alimentum* — харчі, утримання) — матеріальне забезпечення, яке батьки зобов'язані надавати неповнолітнім дітям. Позбавлення батьківських прав не звільняє батька й матір від стягнення з них А. Дорослі діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків і утримувати їх.

АЛОГІЗМ (від грец. $\acute{\alpha}$ ... і $\lambda\omicron\gamma\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ — міркування) — непослідовність у міркуванні, зумовлена порушенням законів логічного мислення. Веде до двозначності, суперечливості.

АЛТИНСАРІН Ібраї (20.X.1841 — 17.VII.1889) — казахський педагог-просвітитель, письменник, етнограф. Був першим учителем-казахом. А. — послідовник К. Д. Ушинського. Розробив систему шкільної освіти для казахського народу, склав проект казахського алфавіту. Автор шкільних підручників.

АЛФАВІТ [від грец. $\acute{\alpha}\lambda\phi\acute{\alpha}\beta\eta\tau\omicron\varsigma$, від назв перших літер грецького А. — альфа й бета (віта)], абетка, азбука — сукупність усіх літер чи складових знаків, розміщених в

усталеному для кожної мови порядку. Український алфавіт походить від слов'яно-кириличного А. (див. *Кирилиця*).

АЛЧЕВСЬКА Христина Данилівна (16.IV. 1841, м. Борзна Чернігівської обл. — 15.VIII.1920, Харків) — український педагог, діячка народної освіти. Відкрила Харківську жіночу недільну школу (безплатну). Працювала в ній учителькою, обстоювала українську мову, пропагувала твори Т. Г. Шевченка. А. була членом багатьох просвітницьких товариств, віцепрезидентом Міжнародної ліги освіти. Разом з колективом учителів своєї школи створила навчальний посібник “Книга взрослых” (т. 1—3. Москва, 1899—1900). Автор спогадів “Передумано и пережито” (Москва, 1912).

АЛЧЕВСЬКА Христина Олексіївна (16.III. 1882, Харків — 27.X.1931, там само) — українська поетеса і педагог. Дочка Х. Д. Алчевської. Вчилася у Парижі на жіночих курсах. Працювала вчителькою в Харкові. Літературну й педагогічну діяльність розпочала в 1903. Авторка ряду поетичних збірок. Перекладала твори П.-Ж. Беранже, Вольтера, В. Гюго, Жюль Верна, Л. Толстого.

АЛЧЕВСЬКИЙ Григорій Олексійович (1866, Харків — 1920, Москва) — український і російський педагог-вокаліст, співак і композитор. Син Х. Д. Алчевської.

АЛЬ-АЗГАР — один з найстаріших мусульманських університетів. Заснований 972 в Каїрі як мусульманська богословська школа. При А.-А. — Ісламський жіночий коледж, Вищий інститут досліджень з арабістики та ісламу, Вищий інститут мови та перекладу. В університеті навчається близько 32 тис. студентів (у тому числі 3,5 тис. жінок). Історію А.-А. досліджував А. Кримський.

АЛЬБІНІЗМ (від лат. albus — білий) — природжена аномалія пігментації (забарвлення) шкіри, волосся, райдужної оболонки очей. У цьому разі супроводиться незначним зором. Діти, які мають внаслідок А. різко виражене зниження зору, навчаються в спеціальних школах.

АЛЬБОМИ (франц. album, від лат. album — біла таблиця) **НАВЧАЛЬНІ** — набір кар-

тин, портретів, таблиць, рисунків, графічного й текстового матеріалу або різні поєднання цих матеріалів, підібраних до тем, розділів чи цілого курсу програми того або іншого навчального предмета.

АЛЬМА-МАТЕР (від лат. alma mater, букв. — мати-годувальниця) — старовинна студентська назва університету (як такого, що дає проживу розумові).

АЛЬТЕРНАТИВА (франц. alternative, від лат. alter — один з двох) — поняття психології управління. Означає необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну. У педагогіці та загальній психології виступає як метод дослідження: результати експерименту поділяють на два протилежні класи (норма або ненорма, наявність факту чи відсутність його). Метод А. використовується в педагогічній соціології та соціальній психології в масових обстеженнях, результати яких опрацьовуються на основі математично-статистичних прийомів.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ШКОЛИ (від лат. alter — інший), “вільні школи” — у країнах Західної Європи і США неповні й повні середні школи, які діють паралельно або замість звичайних шкіл і забезпечують освіту, альтернативну за змістом або за формами й методами роботи з учнями. Виникли наприкінці 60-х років ХХ ст. в рамках антиавторитарних педагогічних рухів. Завдання А. ш. — забезпечити індивідуалізацію й диференціацію вивчення великої кількості елективних предметів і курсів за допомогою спеціалізованої навчальної бази й методів роботи. Існує понад 10 типів таких шкіл: “відкриті школи”, “школи без стін”, “навчальні центри”, “магічні школи”, “навчальні парки”, “вуличні академії” тощо.

АЛЬТРУЇЗМ (франц. altruisme, від лат. alter — інший) — етичний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших, у готовності заради іншої людини зректися власних інтересів; протилежний егоїзмові. А. як риса особистості формується з наймолодшого віку під впливом відповідного виховання, коли дітей навчають розуміти потреби інших людей, допомагати їм,

захищати слабших, одночасно позбавлятися власних егоїстичних нахилів.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПОЧУТТІВ (від лат. *ambo* — обоє і *valentia* — сила) — суперечливе, одночасне двоїсте емоційне переживання людини щодо тієї самої події або об'єкта (наприклад, задоволення і незадоволення, симпатії і антипатії, любові і ненависті тощо). А. п. є свідченням суперечливості почуттів, що виникають через багатогранність предметів і явищ, багатоманітність потреб та інтересів особистості, неоднозначного ставлення людини до навколишньої дійсності. А. п. чітко виражена у дитячому віці, а також у невротиків. Нормальні дорослі люди можуть приглушувати А. п. за допомогою волі та інтелекту.

АМБІДЕКСТРІЯ (від лат. *ambo* — обидва, *dexter* — правий) — двоправорукість, однакова вправність обох рук.

АМБІЦІЯ (лат. *ambitio* — честолюбність, пиха, від лат. *ambio* — обходжу, домагаюсь) — позиція людини, яка спирається на сильне почуття власної гідності, на постановку перед собою складних життєвих цілей і прагнення до їх реалізації; постійне бажання досягти успіхів і визнання. В ранньому дитинстві А. проявляється як сильна тенденція до самостійності ("я сам...") і є важливим фактором розвитку волі. До певного рівня розвитку А. доходить у період змужніння; особливу трудність виховання становить формування А. такого рівня, щоб вона не перетворилася як в передчасну "дорослість" (і не вела до переоцінки власних можливостей), так і не залишилася недорозвинутою (що може призвести до втрати віри у власні сили).

АМЕНЦІЯ (лат. *amentia* — безумство) — один з видів потьмарення свідомості, при якому спостерігаються розгубленість, незв'язність мислення, мови й рухів. Окремі види А. піддаються лікуванню.

АМЕРЛІНГ (Amerling) Карел-Славоміл (18.IX.1807— 2.XI.1884) — чеський педагог, філософ, лікар, природодослідник. З 1848 — директор першої чеської педагогічної школи в Празі (пізніше була реорганізована в учительський інститут його імені). А. опрацював проект реформи народної освіти в країні, спрямований на

досягнення гармонійного розвитку дитини, зробив значний внесок у методичку навчання природознавства. А. — засновник першого чеського жіночого вищого навчального закладу; з 1871 до кінця життя очолював створений за його проектом перший чеський виховний заклад для розумово відсталих дітей, відомий далеко за межами Чехії.

АМІМІЯ (від *ἀ...* і грец. *μίμος* — наслідувач, актор) — хворобливий стан, який характеризується розладом, ослабленням або повною втратою здатності наслідування рухів і жестів за умов, коли сенсорні і моторні апарати людини неушкоджені. Спостерігається при деяких захворюваннях нервової системи.

АМНЕЗІЯ (від *ἀ...* і грец. *μνήμη* — пам'ять) — порушення пам'яті з втратою здатності фіксувати, зберігати й відтворювати набуті знання. Буває як наслідок черепномозкових травм, психічних захворювань, отруєнь, інфекційних захворювань тощо. Явища А. можуть також викликатися гострими афективними переживаннями (наприклад, страх перед екзаменами), які ведуть до "витіснення" турбуючих переживань. В основі цієї форми забування лежить охоронне гальмування.

АМУЗІЯ (від *ἀ...* і грец. *μουσικός* — музикальний) — втрата здатності розуміти чи виконувати вокальну або інструментальну музику, писати й читати ноти. А. є результатом розладнання сприйняття навколишніх предметів (за характерним для них звуком) і порушення сенсорного синтезу. А. спостерігається при деяких нервово-психічних захворюваннях, пов'язаних з органічними ураженнями головного мозку.

АНАЛІЗ І СИНТЕЗ (від грец. *ἀνάλυσις* — розклад, розчленування; *σύνθεσις* — з'єднання, складання) — діалектично суперечливі процеси мисленого або практичного розчленування на складові частини — аналіз і воз'єднання цілого з частин — синтез. А. і с. — взаємопов'язані і взаємозумовлені логічні методи наукового пізнання, що виникли на основі практичної діяльності людей, їхнього досвіду. Єдність А. і с. забезпечує об'єктивне, адекватне відображення дійсності.

АНАЛІЗ І СІНТЕЗ В НАВЧАННІ — застосування в навчальному процесі логічних прийомів, згідно з якими предмети і явища під час їх вивчення розглядаються за окремими ознаками (аналіз) і, навпаки, в єдності їхніх частин (синтез). А. і с. пронизують собою весь навчальний процес, оскільки мислення учнів є аналітико-синтетичною діяльністю головного мозку.

АНАЛІЗ УРОКУ — розгляд і оцінка навчального заняття в цілому або окремих його сторін. Проводиться: а) з метою управління директором школи і його заступником роботою вчителя; б) як засіб удосконалення й підвищення кваліфікації учителів, вивчення й узагальнення їхнього досвіду (головним чином А. відкритого уроку); в) під час педагогічної практики студентів — майбутніх учителів. При А. у. враховується діяльність учителя і діяльність учнів. Розрізняють загальний А. у., який охоплює всі сторони уроку, і спеціальний, спрямований на окремі його сторони.

АНАЛІЗАТОР — орган чуття з відповідною ділянкою мозку і нервовими шляхами, що їх з'єднують. Механізм А. полягає у сприйнятті і аналізі подразників зовнішнього середовища і органів власного тіла. А. містить: 1) рецептор, який сприймає подразнення; 2) кондуктор — провідник нервового збудження; 3) кірковий кінець А., де збудження перетворюється на відчуття.

АНАЛОГІЯ (від грец. ἀναλογία — відповідність) — подібність, схожість у цілому відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями. А. в навчанні — педагогічний прийом, який полягає в установленні схожості в якомусь відношенні між явищами й предметами вивчення, різними в решті відношень. Використовується переважно під час пояснення введеного експериментальним шляхом нового, далекого від звичайних уявлень учнів поняття за допомогою частково схожих більш знайомих понять. Цінність А. як прийому навчання полягає в тому, що вона полегшує засвоєння учнями матеріалу, активізує їхнє мислення, стимулює його до пошуків, наводить на припущен-

ня й здогадки, правильність яких перевіряється спеціальним дослідженням або досвідом.

АНАРТРІЯ (від грец. ἀναρθρος — нечленороздільний) — тяжке порушення артикульованої членороздільної мови. Див. також *Дизартрія*.

АНАТОМІЯ І ФІЗІОЛОГІЯ ЛЮДИНИ В ШКОЛІ — частина курсу біології, змістом якого є основи знань про будову й процеси функціонування людського організму. А. і ф. л. вивчалась в останньому класі восьмирічної школи. Нині замінено курсом “Людина”.

АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ — своєрідність будови й функцій дитячого організму, пов'язана із зростанням і розвитком усього організму та окремих його органів. Найбільше значення, з педагогічної точки зору, мають особливості, викликані розвитком нервової і кістково-м'язової систем.

АНГІНА (лат. angina, від ango — стискаю, душу) — гостре запалення лімфоїдної тканини піднебінних, рідше — язикового або носоглоткових мигдаликів. А. — важке загальне захворювання, підвищує чутливість дитини до дії мікробів, зменшує стійкість організму. Попередженню А. сприяє дотримання правил гігієни, загартовування організму, заняття спортом, своєчасне лікування захворювань зубів і носоглотки.

АНДРАГОГІКА (від грец. ἀνδρός — доросла людина і ἀγωγή — керівництво, виховання) — педагогіка дорослих, одна з педагогічних наук, яка займається дослідженням проблем освіти, самоосвіти й виховання дорослих. Завданням А. є опрацювання змісту, організаційних форм, методів і засобів навчання дорослих, використання для цієї мети засобів масової інформації, радіо й телебачення; визначення оптимальних інтервалів між періодами інтенсивного навчання, функціонування професійних курсів залежно від характеру виробництва. Становлення А. як самостійної науки відбулося в 1950—1970-х роках. Воно пов'язане з іменами вчених: американців М. Ноулза і Р. Сміта, англійця

П. Джарвіса, німця Ф. Пьотелера, голландця Т. Тен Хае, поляка Л. Турса та ін.

АНДРІЄВСЬКИЙ Михайло Костянтинович (нар. 21.XI.1922, м. Гадяч Полтавської обл.) — український учитель, Герой Соціалістичної Праці (1968). Закінчив Харківський педагогічний інститут 1956. З 1962 — директор Гадяцької середньої школи-інтернату імені Є. П. Кочергіна.

АНДРІЄВСЬКИЙ Олексій Олександрович (28.III.1845, м. Канів Черкаської обл. — 22.VII.1902, Київ) — український педагог, історик, літератор і публіцист. В 1865 закінчив Київський університет. Працював учителем у гімназіях Катеринослава, Одеси, Києва, Тули. З 1896 і до кінця життя — директор сирітського будинку в Одесі. А. — один з ініціаторів створення “Київського товариства сприяння початковій освіті”. Автор наукових розвідок з історії Запорозької Січі, Правобережної України і Києва.

АНКЕТУВАННЯ (від франц. enquête, букв. — розслідування) — один із засобів письмового (іноді й усного) опитування значної кількості учнів за певною схемою — анкетною або опитувальним листом. Мета А. — зібрати масовий (найчастіше орієнтовний) матеріал, який після статистичної обробки використовують для розв’язання певних педагогічних, психологічних та інших завдань. Сучасна педагогіка розглядає А. як допоміжний засіб, оскільки одні статистичні дані опитування не можуть бути підставою для встановлення складних педагогічних закономірностей.

АННЕНКОВ Віктор Петрович (нар. 17.X.1936, м. Ростов-на-Дону) — педагог. У 1967 закінчив Київський політехнічний інститут. З 1969 працює директором Київськогопромислово-економічного коледжу. З 1997 член-кореспондент АПН України.

АНОМАЛІЯ (грец. ἀνωμαλία — відхилення) — ненормальність, неправильність, відхилення від норми, від загальної закономірності розвитку. А. в педагогіці й психології — відхилення особи від нормального фізичного і розумового розвитку. Аномальні діти — об’єкт вивчення спеціальної педагогіки (дефектології). У зв’язку з компенсаторною здатністю головного мозку можлива широ-

ка педагогічна робота з аномальними дітьми (див. *Компенсація функцій*).

АНОМАЛЬНІ ДІТИ — діти з тими чи іншими відхиленнями від нормального фізичного або психічного розвитку, які потребують виховання й навчання в спеціальних умовах. В основі цих відхилень лежать природжені чи набуті аномалії, або дефекти (від лат. defectus — недолік, звідси іноді вживаний термін “дефективні діти”). Основні категорії дефектів у А. д.: порушення слуху, зору, мови, розумова відсталість.

АНСАМБЛЬ ДИТЯЧИЙ (франц. ensemble, букв. — разом) — одна з форм художньої самодіяльності дітей; група дітей шкільного віку, яка утворює єдиний художній колектив. Так само як і інші ансамблі, А. д. діляться на ансамблі пісні й танцю, вокальні, інструментальні, хореографічні тощо. А. д. сприяють естетичному вихованню засобами різних видів мистецтва (музики, танцю, художнього читання).

АНТИНОМІЯ (грец. ἀντινομία — суперечність у законі) — суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одного, але однаково переконаливо доводяться логічним шляхом. Термін виник у давньогрецькій філософії. Розробці А. особливу увагу приділяв І. Кант, який обґрунтував думку про те, що в А. відображаються суперечливість процесу пізнання, залежність його результатів від форм пізнавальної діяльності, з одного боку, і безмежності пізнання — з іншого. Проблема А. з’явилася в педагогіці у зв’язку з розв’язанням нею суперечностей типу: на основі свободи чи примусу має будуватися виховання, заохочень чи покарань, гуманітаризації чи технізації освіти, розвитку творчості чи навичок наслідування.

АНТИПАТІЯ (від грец. ἀντίπαθεια — огида) емоційне ставлення, яке характеризується неприязню, іноді відразою до когось чи до чогось. Причиною А. можуть бути окремі риси зовнішнього вигляду людини, її голос, манери, звички, форма спілкування з людьми, окремі дії, риси характеру тощо. А., як і симпатія, може виникнути неусвідомлено (без чіткої моти-

вації) і свідомо. Неусвідомлена А. звичайно буває в дітей через обмеженість їхнього життєвого досвіду, недостатнє вміння аналізувати дії і вчинки людей. Свідома А. до людини чи групи людей може виникнути на основі різкого розходження в поглядах, інтересах, смаках, приналежності до іншої соціальної групи. Завдання педагогів і батьків — вчити дитину аналізувати причини того чи іншого емоційного стану, свідомо будувати свої відносини з людьми на основі їхніх істотних, принципових достоїнств і недоліків.

АНТИПЕДАГОГІКА — педагогічна течія, яка виникла в 70-х роках ХХ ст. в США і дістала поширення в Західній Європі як протест проти “педагогічного тоталітарного виховуючого суспільства”. Представники А. обґрунтовують відмову від виховання як цілеспрямованого процесу формування особистості. Вони твердять, що виховання викликає патогенні для самосвідомості особистості процеси, руйнує психічне здоров'я молодого покоління внаслідок непосильних вимог, які ставить перед ними цивілізація.

АНТИЦИПАЦІЯ (лат. *anticipatio* — визначення наперед) — у психології передбачення людиною майбутньої ситуації, на основі якого можливе здійснення своєчасних і відповідних дій. Має значення в різних видах практичної діяльності. Особливі вимоги до рівня розвитку антиципації як специфічної характеристики мислення ставить педагогіка та інші галузі діяльності людини, пов'язані з впливом на психічний стан інших людей (медицина, управління тощо).

АНТИЧНА ПЕДАГОГІКА — педагогічні погляди й виховна практика давніх греків і римлян, які склалися в період з VII ст. до н. е. і до V ст. н. е. В педагогічній практиці цього періоду намітилися три основні типи виховання: військово-фізичне (див. *Спартанське виховання*); мусичне й гімнастичне, тобто вивчення елементів знань і мистецтв, яке поєднувалося з фізичним розвитком (див. *Афінське виховання*); словесно-юридичне, спрямоване на підготовку для державної діяльності, яке включало вивчення мови, літератури, законів красномовства (див. *Римське виховання*). Виховання вважалося важливим державним завданням і для його здійснення створювалися школи.

АНТІОХІЙСЬКИЙ ПЛАН — одна з форм поєднання навчання у вузі з продуктивною працею. Вперше запроваджений в Антіохійському коледжі в США; значного поширення набув у країні у 20-ті роки ХХ ст. Відповідно до цього плану за кожними двома студентами закріплювалось одне робоче місце на виробництві, яке вони займали по черзі, змінюючись кожні 12 тижнів. За задумом авторів плану, така організація навчального процесу повинна сприяти правильному поєднанню набуття теоретичних знань і вироблення практичних навичок, а також поліпшенню матеріального становища учнів.

АНТРОПОГЕНЕЗ (від грец. *ἄνθρωπος* — людина і *γένεσις* — виникнення) — процес виникнення та історико-еволюційного формування фізичного типу людини, діалектично пов'язаний з розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, членороздільної мови, первісних форм суспільства. Як вчення А. є одним з основних розділів антропології.

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. *ἄνθρωπος* — людина і *λόγος* — вчення) — наука, що вивчає походження, еволюцію, закономірності морфологічної організації людини та її рас і поширення їх на Земній кулі.

АНТРОПОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНА — система педагогічних поглядів, яка ґрунтується на даних наук про людину. Вперше термін А. п. запровадив К. Д. Ушинський. Він твердив, що педагогіка, маючи справу з реальною людиною, повинна ґрунтуватися на всебічному її пізнанні. З положенням К. Д. Ушинського про необхідність вивчення людини в конкретній життєвій обстановці пов'язана його ідея про народність освіти, яка полягає в тому, що система освіти повинна враховувати специфічні особливості історії і розвитку даного народу.

АНТРОПОМЕТРІЯ (від грец. *ἄνθρωπος* — людина і *μέτρον* — вимірюю) — один з основних методів вивчення фізичних властивостей людини: морфологічних розмірів, форми й будови тіла та окремих його частин, сили м'язів, об'єму легень тощо. Основним завданням шкільної А. є встановлення закономірностей росту й віково-статевого диференціювання дітей.

АНТРОПОМОРФІЗМ (від грец. *ἄνθρωπος* — людина і *μορφή* — вигляд) — наділення предметів і явищ природи, небесних тіл, тварин, міфічних істот зовнішністю й фізичними властивостями людини. А. властивий майже всім релігіям, а також міфології, фольклору тощо.

АНТРОПОТЕХНІЧНИЙ КОМПЛЕКС — матеріальна система, до якої входять людина, комп'ютер (ЕОМ), середовище. Центральною ланкою в А. к. є людина, у зв'язку з чим об'єктивно створюються змішані людино-машинні системи у виробництві, управлінні, пізнанні, навчанні тощо.

АПАТІЯ (від грец. *ἀπάθεια* — нечутливість) — стан повної байдужості, в'ялості; пасивне ставлення до навколишніх явищ і подій; часто поєднується з адинамією (затрудненням в руховій діяльності). Стіяка й чітко виражена А. може бути ранньою ознакою початку нервово-психічного захворювання (шизофренія, енцефаліт) або порушення діяльності залоз внутрішньої секреції. А. в дітей може призвести до значних утруднень у навчальній діяльності. Для таких дітей важливе значення має пробудження й підтримання інтересу до навчання.

АПЕРЦЕПЦІЯ (від лат. *ad* — до, *perceptio* — сприймання) — обумовленість сприймання попереднім досвідом, запасом знань, усім змістом психічного життя людини. Істотно впливають на сприймання потреби, інтереси, нахили, почуття, звички людей, а також їхні погляди, переконання, світогляд. Рівень розвитку та особливості А. важливо враховувати в навчально-виховному процесі, науковій і художній творчості.

АПЕРЦЕПЦІЯ В НАВЧАННІ — використання залежності сприймання від минулого досвіду й наявних в учнів уявлень і знань для більш точного й глибокого засвоєння ними нового матеріалу, пробудження інтересу до нього. В педагогіку поняття А. ввів Й. Ф. Герbart, побудувавши на цьому понятті всю теорію педагогіки як учення про способи і прийоми засвоєння знань учнями. В сучасній педагогіці термін А. майже не застосовується, хоча по суті вона включає поняття А. у формі вимоги підготовки

учнів до сприймання нового матеріалу і встановлення постійного зв'язку старого з новим.

АПЛІКАЦІЯ (від лат. *applicatio* — прикладання) — наочний навчальний посібник у вигляді площинного кольорового зображення, цілісного або складеного з деталей, вирізаних з паперу чи тканини й наклеєних на папір, картон тощо. А. використовується головним чином у початковій школі на уроках мови, математики, малювання.

АПРАКСІЯ (від грец. *ἀπραξία* — бездіяльність) — порушення здатності виконувати складні предметні рухи внаслідок ураження певних ділянок кори головного мозку. А. може викликати розлад моторної мови (див. *Афазія*) або письма (див. *Аграфія*). Необхідно звертати серйозну увагу на дітей, у яких запізнюється розвиток складних предметних дій. Своєчасне послідовне, поетапне навчання із застосуванням спеціальних дидактичних прийомів сприяє розвиткові дефектних функцій.

АПРІЛОВ Васил Євстатієв (21.VII.1789, Габрово, Болгарія — 2.X.1847, Галац, Румунія) — діяч болгарського національно-освітнього руху, педагог, письменник. Навчався у Віденському університеті. З 1811 жив у Одесі. В 1835 заснував у Габрові першу світську болгарську школу. А. рішуче відстоював принцип навчання рідною мовою. Він вважав, що навчання в школі має починатися з рідної мови, арифметики, історії, географії і лише після цього можливий перехід до вивчення іноземних мов.

АРВАТ Федір Степанович (нар. 18.IV.1928, с. Олександрівка Одеської обл.) — педагог. У 1952 закінчив Одеський університет, а в 1956 — аспірантуру. З 1962 по 1976 працював у Чернівецькому університеті. З 1976 працює проректором, а з 1978 до 1995 — ректором Ніжинського педінституту. З 1993 дійсний член АПН України.

АРЕНДТ (Arendt) Рудольф (1.IV.1828 — 15.V.1902) — німецький педагог, професор хімії Ляйпцизького політехнічного інституту й викладач реального училища. Першим опрацював методику вивчення

хімії в середній школі. Послідовник І. Канта в гносеології та Й. Ф. Гербарта в педагогіці, А. вважав, що вивчення навчального предмета треба вести так, аби розкривалися виховні можливості природничих наук. На його думку, система викладу навчального матеріалу має бути підпорядкована виключно особливостям мислення учнів. Замість наукової систематики предмета А. запровадив “методичну”, яка ґрунтувалася на формальній класифікації за однією лише ознакою — складністю хімічного складу речовини.

АРИФМЕТИКА (від грец. ἀριθμός — число) **В ШКОЛІ** — навчальний предмет, змістом якого є вивчення натуральних, цілих і дробових чисел. Див. також *Математика в школі*.

АРИФМЕТИЧНИЙ ЯЩИК — наочний навчальний посібник з арифметики для початкової школи, який застосовують під час навчання лічби й нумерації в межах 1000 та прийомам обчислень при арифметичних діях у межах 20, 100 й 1000. Являє собою ящик кубічної форми, заповнений кубиками, брусками й квадратними пластинами з нанесеними на них поділками. Кубики означають прості одиниці, брусочки — десятки, пластини — сотні. Вперше запропонований як навчальний посібник Е. Тілліхом, одним з послідовників Песталоцці.

АРИСТОТЕЛЬ (Ἀριστοτέλης; 384 до н. е., Стагір у Фракії — 322 до н. е., Халкіда, острів Евбея) — давньогрецький філософ, один з найвидатніших мислителів усіх часів, учень Платона. В 367—347 до н. е. брав участь в Академії платонівській. 343 став учителем Александра Македонського. В 335 повернувся до Афін, де заснував власну філософську школу — Лікей. У своїх працях (“Метафізика”, “Фізика”, “Аналітика”, “Топіка”, “Категорії”, “Про душу”, “Етика”, “Політика” та ін.), які охопили майже всі галузі знань того часу, прагнув узагальнити досягнення античної науки. А. розвивав теорію виховання “вільнонароджених громадян”. На його думку, людина від природи дістає лише задатки здібностей, які може розвинути виховання. За А. виховання має забезпечувати гармо-

нійне поєднання фізичного, морального й розумового розвитку людини. У сфері розумового виховання відстоював широку освіченість, яка не сумісна зі спеціалізацією в якомусь одному виді діяльності, що за А. недостойно вільнонароджених. А. вимагав враховувати вікові особливості дітей у навчанні.

АРКАС Микола Миколайович (7.I.1853, Миколаїв — 26.III.1909, там само) — український культурно-освітній діяч, письменник, композитор. У 1875 закінчив Новоросійський університет в Одесі. У маєтку (с. Христофорівка й Богданівка) на Херсонщині відкрив на власні кошти народну школу з українською мовою навчання, яка відразу ж була заборонена царським урядом. А. один із засновників і незмінний голова “Просвіти” в Миколаєві. Автор популярної “Історії України-Русі” (1908).

АРМСТРОНГ (Armstrong) Генрі Едуард (16.V.1848—13.VII.1937) — англійський педагог, професор хімії Вищої технічної школи в Лондоні. Пропагандист дослідницького (евристичного, природничо-наукового) методу в навчанні. А. вважав, що учні повинні самі проводити експерименти, які є засобом відкриття раніше невідомого. Досліди за А. мають бути першим і основним джерелом знання.

АРМСТРОНГ Самюел Чапмен (30.I.1839 — 11.V.1893) — американський педагог, автор проекту організації навчального закладу для негрів та індіанців. У 1868 в Гемптоні (штат Вірджинія) організував платний “Нормальний і сільськогосподарський інститут” для підготовки педагогів із дітей негрів, а пізніше й індіанців. До кінця життя керував цим інститутом.

АРНАУТОВ Василь — український педагог, який у 20—30-х роках ХХ ст. працював у Харкові; професор Інституту народної освіти, автор шкільних підручників з мови.

АРНОЛД (Arnold) Томас (13.VI.1795—12.VII.1842) — англійський педагог, який на перше місце ставив завдання розвитку розумових здібностей учнів і підготовку їх до самовиховання. Прагнув виробити в учнів власну думку про предмет

вивчення. Головним завданням школи А. вважав моральне виховання.

АРСЕНІЙ ЕЛАСОНСЬКИЙ (1549—1626) — грецький церковний діяч і педагог. Родом з Фессалії (область на Північному Сході Греції). На початку 80-х років XVI ст. єпископ в Еласоні. Перший ректор Львівської братської школи (1586—1588). Автор грецько-слов'янської граматики “Адельфотес” (1591), складеної разом з учнями Львівської братської школи.

АРТЁК (від грец. ὄρτος — перепелиця; за переказами куточок відпочинку великих зграй перепелиць під час перельотів через море) — санаторний дитячий табір, розташований на Південному березі Криму, поблизу Гурзуфа. Заснований в 1925.

АРТЁМОВА Варвара — педагогічна діячка 20-х років XX ст. в Україні, авторка шкільних підручників.

АРТЕМЧУК Галік Ісакович (нар. 3.IX.1938, с. Котів Волинської обл.) — професор, член-кореспондент АПН України (з 1995). З 1989 працює ректором Київського державного лінгвістичного університету. Досліджує проблеми вивчення іноземних мов.

АРТИКУЛЯЦІЯ (від лат. articulatio — розчленування). 1) У фонетиці — сукупність рухів і положень вимовних органів, необхідних для утворення звука мови. Дотримання правильного положення артикуляційних органів під час вимовляння як окремих звуків, так і складів, слів визначає чіткість А., яка є необхідною умовою адекватного сприймання навколишнього змісту мовлення. 2) У техніці зв'язку — чіткість мови, переданої телефонною або іншою системою зв'язку. Залежить від гучності передачі, рівня шумових перешкод і властивостей приймача звуків. 3) У співі — взаємодія вокальних і мовних прийомів звукоутворення.

АРХІМОВИЧ Зіновій (1858 — 1938) — педагог-математик, з 1896 викладач, а згодом — директор Колегії Павла Галагана в Києві, голова спілки учителів Києва.

АРЦШЕВСЬКИЙ Роман Антонович (нар. 9.VII.1946, м. Ківерці Волинської обл.) — український філософ і педагог,

член-кореспондент АПН України (з 1994). З 1979 працює доцентом, професором, завідувачем кафедри, проректором, керівником центру світоглядної освіти Луцького педінституту (з 1993 — Волинського університету). Досліджує проблеми світоглядної освіти шкільної молоді, є автором ряду шкільних підручників.

АСАКІ (Asachi) Георгіє (12.III.1788, Герца Чернівецької обл. — 24.XI.1869, Ясси, Румунія) — румунський і молдовський педагог, письменник. Освіту здобув у Львові. Засновник першої румунської школи й національного театру в Яссах (1816), Михайлівської академії (1835), на базі якої було утворено перший румунський університет (1860). Відстоював необхідність обов'язкової і єдиної для всіх станів освіти рідною мовою, наукового змісту навчання, співробітництва між школою та сім'єю.

АСИМІЛЯЦІЯ І АКОМОДАЦІЯ (від лат. assimilatio — уподібнення, засвоєння; accomodatio — пристосування) — вихідні категорії в теорії швейцарського психолога Ж. Піаже. В них відображено здатність організму, завдяки якій він засвоює (асимілює) середовище і водночас до нього пристосовується (акомодується). На основі категорій А. і А. була розвинута концепція стадіального розвитку інтелекту дитини.

АСИСТЕНТ (від лат. assistentis — присутній, помічник) — 1) Перше наукове звання в Україні, яке присвоюється ректором вузу за постановою вченої ради особам, які закінчили вуз і мають достатню кваліфікацію для ведення викладацької або науково-дослідної роботи під керівництвом професора або доцента. 2) Помічник професора в читанні лекцій, проведенні лабораторних і практичних занять у вузах. 3) Помічник екзаменатора в середній школі.

АСКЕТІЗМ (від грец. ἀσκητής — навчений вправам; пустельник, чернець) — самозречення, крайнє обмеження людиною своїх природних потреб, відмова від життєвих благ і насолод з метою досягнення релігійного чи етичного ідеалу.

АСОЦІАТИВНА (від лат. *associatio* — приєднує) **ПСИХОЛОГІЯ**, асоціанізм — один з головних напрямів психології XVII—XIX ст., зводив усі складні психічні процеси до комбінації елементарних асоціацій — відчуттів, уявлень і найпростіших почуттів. Фізіологічним механізмом А. п. є тимчасові нервові зв'язки, які утворюються в центральній нервовій системі під впливом об'єктивно діючих подразників. Поняття А. п. вперше запровадив Арістотель.

АСОЦІАТИВНЕ ГАЛЬМУВАННЯ — затримка (гальмування) формування нових асоціацій внаслідок негативного впливу раніше утворених зв'язків.

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ — різновид психологічного експерименту, в ході якого досліджуваний зазнає дії різних подразників, що викликає в нього відповідні асоціації. А. е. може бути довільним, коли дослідник не ставить певних вимог стосовно досліджуваного, і контролюваним, коли експеримент спеціально програмується. Як подразники під час А. е. можуть використовуватися численні сигнали, що несуть інформацію (слова, літери, звуки, малюнки, жести, числа тощо). У педагогічній психології А. е. використовується для вивчення дитячих уявлень, процесів пам'яті, рівня інтелектуального розвитку. Методика А. е. детально опрацьована психоаналітиком Юнгом (1906) для вивчення афективних станів.

АСОЦІАЦІЯ (від лат. *associatio* — з'єднання, сполучення) в психології — зв'язок між елементами психіки, за якого поява одного елемента в певних умовах викликає появу іншого, з ним пов'язаного; суб'єктивний образ об'єктивного зв'язку між предметами і явищами. В А. ніби закріплюється знову минулий досвід людини, її попередня практика.

АСОЦІАЦІЯ З ОСВІТИ УЧИТЕЛІВ У ЄВРОПІ (АТЕЕ — Association for Teacher Education in Europe) — створена з метою підвищення кваліфікації учителів і їх перепідготовки шляхом співробітництва та обміну досвідом на європейському рівні, поширення інформації. До складу А. входять як університети та інститути з освіти учителів, так і приватні особи з

40 країн Європи. А. організовує конференції й семінари.

АСОЦІЙОВАНІ ШКОЛИ ЮНЕСКО — навчально-виховні заклади, що співпрацюють у рамках відповідних національних програм з ЮНЕСКО в поширенні миролюбних ідей, моральних і духовних цінностей серед учнів і молоді. Виникли на початку 50-х років як одна з форм розвитку міжнародних контактів у галузі освіти й виховання.

АСПІРАНТ (від лат. *aspirans* — той, що до чогось прагне) — особа, яка готується до наукової чи викладацької роботи у вузах і науково-дослідних інститутах (див. *Аспірантура*).

АСПІРАНТУРА (від лат. *aspiro* — прагну) — в Україні основна форма підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів. Організована 1925. Існує очна (3 роки) із забезпеченням аспірантів державною стипендією і заочна А. (4 роки). В А. приймають осіб, які виявили здатність до науково-педагогічної чи науково-дослідної діяльності, що мають закінчену вищу освіту, стаж практичної роботи по закінченні вузу не менше 2 років (за обраною спеціальністю) і склали вступні экзамени. Аспірант працює під керівництвом свого наукового керівника, складає экзамени кандидатського мінімуму, готує дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата наук.

АСПІРАЦІЯ (від лат. *aspiratio* — вдихання) — прагнення до досягнення поставленої мети, до реалізації певних життєвих ідеалів. Рівень А. характеризує зв'язок між очікуваними суб'єктом результатами і його діями, спрямованими на досягнення поставленої мети.

АСТЕНІЯ (від грец. *ἀσθένεια* — безсилля, кволість) — стан, який характеризується підвищеною стомлюваністю, ослабленням чи втратою здатності до тривалого фізичного і розумового напруження. Виникає в дітей як наслідок перенесених інфекційних захворювань (кір, скарлатина, дифтерит, грип, малярія, менінгіт) і при травматичних ураженнях мозку.

АСТЕНО-НЕВРОТИЧНІ РЕАКЦІЇ У ДІТЕЙ — реакції, які виникають під впливом тривалого емоційного й розумового перенапруження, а також у результаті гострої психічної травми.

АСТИГМАТИЗМ ока (від грец. $\alpha\sigma\tau\mu\alpha$ і $\sigma\tau\iota\gamma\mu\alpha$ — крапка) — вада ока, зумовлена несферичністю рогівки або кришталика. Виправляють А., застосовуючи в окулярах циліндричні лінзи.

АСТРОНОМІЧНИЙ МАЙДАНЧИК в школі — спеціально обладнаний майданчик для спостереження небесних світил і практичних занять з астрономії в школі.

АСТРОНОМІЯ в школі — навчальний предмет, змістом якого є початки наукових знань про будову і розвиток небесних тіл і Всесвіту. Вивчається в XI класі середньої школи. Певні астрономічні відомості повідомляються в початковій і основній школі у зв'язку із загальним природознавством і елементами фізичної географії.

АСТРІЯБ Олександр Матвійович (3.IX.1879, м. Лубни Полтавської обл. — 18.XI.1962, Київ) — український методист-математик, професор, заслужений діяч науки України з 1944. Закінчив 1904 Київський університет. Автор праць з методики викладання математики в середній школі.

АТАВІЗМ (від лат. *atavus* — предок) — поява у окремих організмів ознак, що були властиві їхнім далеким предкам.

АТАКСІЯ (від грец. $\alpha\tau\alpha\chi\iota\alpha$ — безладдя) — розлад координації довільних рухів. Зумовлюється порушенням діяльності периферичних нервів спинного мозку, відповідних ділянок центральної нервової системи на ґрунті склерозу судин, травм, при пухлинах, певних інфекційних захворюваннях. При А. рухи стають неточними, непогодженими, часто не досягають мети, порушується ходіння, іноді — мова.

АТЕЇЗМ (від грец. $\alpha\theta\epsilon\acute{\iota}\sigma\mu\alpha$ — заперечна частка і $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ — бог) — система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування бога, надприродного (істот, сил, властивостей) взагалі і відкидають будь-яку релігію.

АТЕСТАТ ЗРІЛОСТІ — див. *Атестат про середню освіту*.

АТЕСТАТ ПРО СЕРЕДНЮ ОСВІТУ — документ про закінчення середньої загальноосвітньої школи України, у тому числі вечірньої (змінної) і заочної, видається й особам, які склали екзамени за курс середньої школи екстерном. А. про с. о. видавався 1935—1944 (1944—1962 — атестат зрілості) та з 1962. Він надає право вступу до вузів України.

АТЕСТАЦІЯ (від лат. *attestatio* — посвідчення, підтвердження) — визначення кваліфікації спеціаліста, рівня його професійно-технічних знань, практичного досвіду, необхідних для виконання конкретних службових обов'язків. Розрізняють наукову і службову А. Формою наукової А. є перевибори у вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах професорсько-викладацького складу й наукових співробітників. А. вважається присудження в установленому порядку наукових ступенів і вчених звань. З 1974 запроваджена А. учителів шкіл, викладачів і керівних працівників середніх спеціальних закладів.

АТЕСТАЦІЯ ВІЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ — підтвердження державою здатності вищого навчального закладу до проведення навчально-виховного процесу на рівні державних стандартів якості освіти відповідно до заявленого статусу. Атестації підлягають усі ліцензовані вищі навчальні заклади.

АТЕСТАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ — визначення їх відповідності зайнятій посаді, рівню кваліфікації, залежно від якого та стажу педагогічної роботи їм встановлюється кваліфікаційна категорія, визначається тарифний розряд оплати праці, присвоюється педагогічне звання. А. п. п. проводиться відповідно до закону України “Про освіту” з метою активізації їхньої творчої професійної діяльності, стимулювання безперервної фахової та загальної освіти, якісної роботи, підвищення відповідальності за результати навчання й виховання, забезпечення соціального захисту компетентної педагогічної праці. За наслідками атестації встановлюються такі кваліфіка-

ційні категорії: спеціаліст, спеціаліст другої категорії, спеціаліст першої категорії, спеціаліст вищої категорії; присвоюються педагогічні звання: старший учитель, старший викладач, майстер виробничого навчання першої категорії, майстер виробничого навчання другої категорії, вчитель-методист, викладач-методист, вихователь-методист тощо.

АТЛАС НАВЧАЛЬНИЙ — збірка географічних, біологічних, історичних карт тощо, підібраних відповідно до програми того чи іншого класу й навчального предмета і призначених для індивідуальних самостійних занять учнів.

АУДІОВІЗУАЛЬНІ ЗАСОБИ ДИДАКТИЧНІ (від лат. audio — чую і visus — бачення) — засоби слуху-зорові, які застосовуються в навчанні й дають можливість унаочнити пізнання дійсності за рахунок показу як конкретних речей (предметів і явищ), так і їх узагальнень (наприклад, моделі, карти). Дедалі більшу роль серед А. з. д. відіграють технічні засоби: проектори, магнітофони, відеомагнітофони, радіо й телебачення.

АУДИОМЕТРІЯ (від лат. audio — чую і грец. μετρέω — вимірюю), акуметрія — вимірювання гостроти слуху, тобто визначення найменшої сили звуку, при якій він сприймається. Результати А. записуються у вигляді аудіограми, за якою визначають ступінь зниження слуху.

АУТИЗМ (від грец. αὐτός — сам) — хворобливий стан психіки людини, яка характеризується послабленням зв'язків з реальністю; виявляється у зосередженості на власних переживаннях, створенні свого світу марення. Діти, хворі на А., стають відлюдкуватими, перестають спілкуватися з однолітками, усамітнюються, іноді ховаються, створюють власний світ безглузких фантазій і живуть у цьому фантастичному світі як діючі особи, багато розмовляють з кимось невідомим, сперечаються, комусь погрожують. Хвору дитину майже неможливо повернути до дійсності. А. часто поєднується з повною відмовою від мови (мутизм) або з різким зменшенням її. При нерізно вираженому А. діти з достат-

німи здібностями можуть навчатись у звичайній школі.

АУТОГЕННЕ ТРЕНУВАННЯ — система прийомів свідомої психічної саморегуляції людини. А. т. може реалізуватися з допомогою технічних, зокрема й автоматичних, приладів (тренажери уваги, пам'яті, уяви, волі тощо), а також завдяки зусиллям волі та інтелекту особи щодо власної психіки. А. т. застосовується з метою виявлення й використання психофізіологічних і психічних резервів окремого індивіда в його продуктивній праці, у спорті, творчій діяльності.

АФАЗІЯ (від грец. ἀφασία — оніміння) — розлад мови внаслідок ураження певних зон кори головного мозку. При А. спостерігається нерозуміння мови людей (сенсорна А.), порушення усної мови (моторна А.), втрата словникового запасу (амнестична А.). При виникненні А. в дитинстві порушується загальний хід розвитку дитини. Мовні процеси, порушені при А., можуть відновлюватися в результаті тривалих логопедичних занять і лікування.

АФЕКТИ (від лат. affectus — хвилювання, пристрасть) — сильні і відносно короткочасні емоційні переживання (лють, жах, відчай, екстаз, екзальтація тощо), під час яких знижується ступінь самовладання. Подолання А. багато в чому залежить від моральних якостей особистостей; найлегше воно здійснюється на початковій стадії виникнення А.

АФЕКТИВНІ ПОРУШЕННЯ — патологічна форма емоційної реакції дитини на впливи навколишнього середовища. Виражаються в підвищеній збудливості, схильності до різких афективних вибухів або, навпаки, в апатичності, загальмованості реакцій. Діти із схильністю до епізодичних афективних реакцій вимагають індивідуального підходу в умовах школи. Дітей з постійними А. п. поміщають у спеціальні заклади.

АФІНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — система виховання, яка склалася в Афінах у VII—V ст. до н. е. Включає розумове, естетичне, моральне й фізичне виховання. До 7 років всі діти виховувалися в сім'ї під наглядом спеціального раба-педагога. З 7 до 12 років

АФОНІЯ

хлопчики одержували мусичне виховання: у грамати́ста вчили́ся читанню, письму й лічбі; у кіфариста — декламації віршів під акомпанемент ліри. З 12 до 14 років відвідували палестру, гімнастичні вправи в якій сприяли розвитку сили і формуванню красивого тіла. З 15 до 18 років юнаки відвідували гімнасію, де продовжувалося гімнастичне виховання; велися бесіди на наукові й політичні теми. Мусичні школи й палестри були приватними, гімнасії — державними. З 18 до 20 років юнаки проходили ефебію, де поряд з військовою підготовкою діставали далі́ше мусичне й фізичне виховання, а також вивчали закони держави.

АФОНІЯ (від грец. ἀφωνία — німота, безмовність) — втрата звучності голосу

при збереженні шепітної мови. У шкільній практиці А. може бути усунута за допомогою спеціальних логопедичних методів виправлення недоліків мови (див. *Логопедія*).

АШАМ, Аскем (Ascham) Роджер (1515—1568) — англійський педагог-гуманіст, професор коледжу при Кембриджському університеті. Мету виховання А. вбачав у вихованні культурних і добродійних джентльменів, а засобом її досягнення вважав вивчення літератури. Опрацював метод подвійного перекладу, який полегшував вивчення латинської мови. Виступав проти жорстокої дисципліни й вимагав гуманного підходу до дитини. Автор перших педагогічних творів, написаних англійською мовою.

Б

БАБАЯН Софія (1855—1940) — засновниця системи дошкільного виховання у вірмен. У 1880 відкрила в Тбілісі перший вірменський дитячий садок, організувала дошкільні курси для жінок, “Фребелівське товариство”, яке сприяло поширенню дошкільної освіти в Закавказзі.

БАБЕНКО Олександр Калістратович (25.V.1881, Ясинуватка, тепер Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. — 30.IX.1959, Київ) — український фізик-методист. Закінчив 1907 Київський університет. В 1907—1929 — викладач фізики в середніх навчальних закладах Вінниці і Вінницької обл., з 1930 — у вузах Києва. З 1932 завідувач кафедрою Київського педінституту.

БАБЕФ (Babeuf) Гракх (справжнє ім'я — Франсуа-Ноель; 23.XI. 1760, Сен-Кантен — 27.V.1797, Вандом) — діяч Великої Французької революції, опрацював принципи організації виховання, яке мало бути національним, загальним для всіх і рівним, здійснюватися в громадських закладах — інтернатах. Б. прагнув встановити межі освіти, усуваючи з навчальних закладів усе, що не строго необхідне для благополуччя республіки.

БАДЕН-ПАУЕЛЛІ (Baden-Powell) Роберт Стівенсон Сміт (1857—1941) — засновник

бойскаутизму (від англ. boy — хлопчик; scout — розвідник). Беручи участь у колоніальних війнах Англії, вперше у військовій практиці почав систематично залучати для розвідки дітей. Після повернення до Англії цей досвід використав при опрацюванні основ скаутського руху.

БАЖАННЯ — один зі структурних компонентів розвитку вольового процесу: переживання людиною своїх актуальних потреб. Б. характеризується усвідомленим уявленням про прагнення щось здійснити.

БАЖАНСЬКИЙ Іван Миколайович (26.II.1863, с. Дорожівці Чернівецької обл. — 20.V.1933, с. Вашківці тієї ж області) — український письменник і педагог. Виступав з поезіями, оповіданнями, нарисами на педагогічній й морально-етичні теми.

БАЗА ЗНАНЬ — сукупність формалізованих знань про предметну галузь, які подаються у вигляді фактів і правил, що виражають евристичні знання про методи розв'язування задач в даній предметній сфері. База знань є складовою частиною інтелектуальних, зокрема експертних, систем.

БАЗАЛЬНИЙ (лат. basalis — основа) — основне наукове поняття. Б. поняття належить до теоретичних і методологічних засад науки.

БАЗАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ МОВИ — термін, запроваджений І. П. Павловим, для позначення моворохових (кінестезичних) подразнень, які йдуть від органів мови до кори головного мозку і є фізіологічною основою (“базисом”) другої сигнальної системи.

БАЗЕДОВ (Basedow) Йоганн Бернгард (11.IX.1724, Гамбург — 25.VII.1790, Магдебург) — німецький педагог, засновник педагогічної течії філантропізму. У 1774 заснував у Дессау виховний заклад — “школу людинолюбства та добрих звичаїв” — філантропін для здійснення своїх ідей на практиці. У філантропії широко застосовували як метод навчання екскурсії, ігри. Б. критикував сучасну йому школу за схоластику, наполягав на викладанні природничих предметів і нових мов.

БАЗЕДОВА ХВОРОБА (тиреотоксикоз) — захворювання щитовидної залози, яке веде до надмірного виділення її гормону в кров. Початкові стадії Б. х. і менш виражені її форми прийнято називати гіпертиреозом (базедовизмом). Головними ознаками гіпертиреозу у дітей і підлітків є прискорений ріст при схильності до похудіння, пришвидшений пульс і підвищена нервова збудливість. Дітей з найменшими ознаками гіпертиреозу необхідно брати на лікарняний облік.

БАЗОВА ОСВІТА — соціально необхідний рівень загальноосвітньої підготовки, який передбачає всебічний розвиток і ціннісно-етичну орієнтацію особистості, формування загальнокультурної основи її подальшої освіти, громадського і професійного становлення.

БАЗОВА ШКОЛА — загальноосвітня чи спеціальна школа при педагогічних навчальних закладах або науково-дослідних інститутах педагогіки, в якій проводиться педагогічна практика студентів чи наукові дослідження проблем навчання й виховання.

БАЙДУЖІСТЬ — психічний стан людини: характеризується притупленням або цілковитою втратою інтересу до інших людей, до навколишнього світу.

БАЙТ (від англ. byte) — одиниця кількості інформації, якою електронно-

обчислювальна машина може оперувати як єдиним цілим; звичайно складається з 8 бітів; машинні слова кратні за довжиною байту.

БАКАЛАВР (від лат. baccalarius, франц. bachelier, англ. bachelor) — з XIII ст. в Західній Європі перший вчений ступінь, який давав право читати лекції в університеті. Зараз у Франції, Іспанії і деяких інших країнах Європи та Південної Америки ступінь Б. свідчить про завершення середньої освіти і дає право вступу до університету. В Англії — перший вчений ступінь, що присвоюється після закінчення університету. В США — ступінь, який здобувають після закінчення чотирирічного коледжу. З 1992 ступінь Б. запроваджено в Україні. Б. (другий рівень кваліфікації фахівців) — освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі повної загальної середньої освіти здобув поглиблену загальноосвітню підготовку, фундаментальні та професійно-орієнтовані вміння і знання для вирішення типових професійних завдань у певній галузі економіки, промисловості, науки, техніки, культури. Випускникові присвоюється кваліфікація бакалавра й видається диплом, в якому зазначається назва напряму підготовки (“педагогіка”, “економіка”, “філологія” тощо).

БАКИЧ (Бакић) Воїслав (1847—1929) — сербський педагог, послідовник Гербарта, професор педагогіки Вищої школи в Белграді. Заснував при цій школі педагогічний семінар (1897) для поліпшення професійної підготовки майбутніх учителів. Б. відіграв важливу роль у розвитку педагогічної думки в Югославії.

БАЛ (від франц. balle — м’яч, куля) — 1) Умовна одиниця для кількісної та якісної характеристик певних явищ, у тому числі педагогічних і психологічних. Наприклад, за кількістю Б. ми судимо про рівень засвоєння учнями знань, придатності до виконання людиною певної професійної діяльності тощо. 2) Оцінка успішності навчання й поведінки в навчальних закладах. Може мати цифрову або словесну форму. Існують системи оцінювання з різною кількістю балів. В Україні прийнята чотирибальна система.

БАЛЕЙ (Baley) Степан (Стефан Максим) Володимирович (4.II.1885, с. Великі Бірки Тернопільської обл. — 13.IX.1952, Варшава) — український і польський психолог. Закінчив Львівський університет (1907) і здобув ступінь доктора філософських наук (1911), потім вчився в Берліні й Парижі і здобув ступінь доктора медицини. З 1928 до кінця життя завідував кафедрою педагогічної психології Варшавського університету. З 1936 по 1951 був директором організованого Спільною польських учителів педагогічного інституту. Автор “Нарису психології” (1922) — першого українського підручника з психології в Галичині; за його “Нарисами педагогічної психології” (1938) — вчилися три покоління польських педагогів і психологів; дві праці присвятив психології творчості Т. Г. Шевченка; досліджував дитячу й педагогічну психологію.

БАЛЕТ для дітей (франц. ballet, з італ. balletto, від лат. ballo — танцюю) — один з дійових засобів естетичного виховання дітей. Б. — спектакль з великою кількістю різноманітних класичних, характерних і народних танців, зрозумілим сюжетом, динамізмом дії, сценічними ефектами й музикою, яка яскраво відображає його драматичний зміст, сприймається дітьми емоційно, глибоко і повно.

БАНК ДАНИХ — сукупність програмних, мовних, організаційних і технічних засобів, призначених для централізованого збирання, зберігання й колективного використання даних про певну предметну область людської діяльності. Банк даних є однією з найважливіших складових частин галузевих АСУ та різноманітних інформаційних систем.

“БАРВІНОК” — щомісячний літературно-художній журнал для школярів молодшого віку. Виходить з 1945 у Києві. В журналі друкуються оповідання, вірші, казки, легенди, прислів'я, загадки. Друкуються малюнки дітей.

БАРВІНСЬКИЙ Олександр (1847—1927) — український педагог, історик, громадсько-політичний діяч. З 1868 учитель гімназії в Бережанах і Тернополі; з 1888 — професор державної учительської семінарії у Львові. Автор ряду підручників для української школи.

БАРНАРД (Barnard) Генрі (24.I.1811 — 5.VII.1900) — діяч освіти США. Здобув юридичну освіту, однак під впливом педагогічних теорій Й. Г. Песталоцці і Ф. Фребеля присвятив себе праці в галузі народної освіти. Б. опрацював закон про управління системою народної освіти, організував перші в США курси вдосконалення учителів (1839), в 1855 організував педагогічний журнал “American Journal of Education”. В 1867—1870 Б. був першим комісаром освіти США.

БАРТЛЕТТ (Bartlett) Фредерік Чарлз (20.X.1886, Стоу-он-те-Волд, Глостершир — 30.IX.1969, Кембридж) — англійський психолог, професор Кембриджського університету (з 1922), редактор “Британського психологічного журналу” (1924—1948). Автор досліджень з експериментальної психології (головним чином пам'яті, сприймання, мислення, навичок), соціальної, промислової і військової психології. Б. — один з попередників сучасної когнітивної психології.

БАСАРИЧЕК Степан (1848—1918) — сербський педагог, автор перших систематичних підручників з педагогіки для педагогічних закладів, посібників для учителів і підручників для учнів, активний учасник професійного руху вчителів.

БАТАВІЯ-ПЛАН (Batavia System) — система організації навчально-виховної роботи в школі, згідно з якою кожен викладач використовував для класних занять лише половину навчального часу, а другу відводив на індивідуальні самостійні заняття учнів під наглядом учителя. Дістала назву від м. Батавія (штат Нью-Йорк), де Б.-п. вперше здобув визнання. Широкого поширення набула на початку ХХ ст. Автором Б.-п. був керівник шкіл м. Батавія Дж. Кеннеді.

БАТАРЕЯ ТЕСТІВ — упорядкований набір тестів, їх сукупність для вивчення стану засвоєння знань, певного педагогічного чи психічного явища або процесу.

БАТЬКІВСЬКА РАДА (КОМІТЕТ) на підприємствах — громадська організація, створювана для надання допомоги робітникам і службовцям підприємства у вихованні дітей. Б. р. обирається батьками, які працюють на підприємстві.

Вона підтримує постійний зв'язок з адміністрацією і батьківськими комітетами шкіл, де навчаються діти працівників підприємства, допомагає школам в організації позакласної і позашкільної роботи, бере активну участь в організації літнього відпочинку дітей. Особлива увага приділяється сім'ям, в яких не все гаразд з вихованням дітей.

БАТЬКІВСЬКИЙ КОМІТЕТ ШКОЛИ — орган батьківської громадськості, який допомагає і сприяє школі в розв'язанні навчально-виховних і господарських завдань. Його роль і завдання визначені в спеціальному розділі "Положення про загальноосвітню школу".

БАТЬКІВСЬКІ ЗБОРИ — одна з форм зв'язку школи з батьками і пропаганди серед них педагогічних знань. Проводяться класні й загальношкільні Б. з. На них батьків знайомлять з планами навчально-виховної роботи школи, класних керівників; батьки одержують інформацію про стан успішності й дисципліни дітей, обговорюють проблеми допомоги школі в організації дозвілля дітей, їх трудового виховання тощо.

БАТЬКІВСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ — форма підвищення педагогічної грамотності батьків. Б. у. мають, як правило, постійний контингент слухачів, 2-річний курс навчання й ведуть заняття за певною системою. Вся навчальна й організаційна робота в Б. у. здійснюється на громадських засадах.

БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ ДИТЯЧА — відсутність у дітей та підлітків постійного місця проживання, певних занять, сімейного чи державного піклування й систематичного виховного впливу внаслідок втрати батьків, залишення сім'ї, втечі з виховного закладу та інших причин.

БЕЗПЛАТНІСТЬ НАВЧАННЯ — один з основних принципів організації народної освіти. Згідно з Конституцією України навчання дітей у державних загальноосвітніх школах є безплатним. У приватних школах навчання — платне.

БЕЗРЕЛІГІЙНЕ ВИХОВАННЯ — виховання, яке нічим прямо не сприяє виникненню чи зміцненню в учнів релігійних

уявлень і настроїв, однак нічим прямо й не протидіє їм, навіть коли вони відкрито проявляються в дітей. При цьому вважається, що ставлення до релігії є приватна справа вихованців, в яку вихователь і виховна установа не повинні втручатися.

БЕЗУМОВНЕ ГАЛЬМУВАННЯ — природжене гальмування умовних рефлексів. Виникає при будь-якому сильному або незначному побічному впливі. Б. г. не вимагає попереднього вироблення, тому його називають також пасивним на відміну від активного, або внутрішнього, гальмування.

БЕЗУМОВНІ, ПРИРОДЖЕНІ, РЕФЛЕКСИ — відносно постійні стереотипні природжені реакції організму на діяння зовнішнього і внутрішнього середовища, здійснюються за допомогою центральної нервової системи. Разом з умовними рефlekсами сприяють пристосуванню організму до умов середовища.

БЕЛЛ (Bell) Ендрю (27.III.1753, Сет-Ендрю, Шотландія — 28.I.1832, Чейнем) — англійський педагог і священик. Разом з Дж. Ланкастером був засновником белл-ланкастерської системи взаємного навчання. На початку XIX ст. метод взаємного навчання дістав великого поширення.

БЕЛЛ-ЛАНКАСТЕРСЬКА СИСТЕМА взаємного навчання — система організації і методів навчання в початковій школі, при якій старші учні і ті, що добре вчаться, виступали помічниками вчителя й під його керівництвом вели заняття з рештою учнів. Свою назву дістала за іменами англійських педагогів Е. Белла і Дж. Ланкастера, які незалежно один від одного запропонували схожий метод навчання.

БЕМЕР Федір (Фрідріх) Васильович (перша половина 30-х років XIX ст., Борзнянський повіт на Чернігівщині — 1885, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — український педагог. Навчався у Харківському університеті. В педагогічній літературі виступав провідником ідей гуманізму, наочності, свідомості в навчанні. В 1874—1879 завідував народними училищами Одеси.

БЕН (Vain) Александер (11.VI.1818, Абердін — 18.IX.1903, там само) — англійський психолог, філософ і педагог, один з головних представників асоціативної психології. Питання виховання трактував з позицій асоціативної психології.

БЕНЕКЕ (Beneke) Фрідріх Едуард (17.II.1798, Берлін — 1.III.1854, там само) — німецький психолог і педагог. Педагогіку Б. розглядав лише як прикладну психологію, підкреслюючи, що всі цілі й завдання, які можуть поставити собі виховання й навчання, полягають у поступовому і правильному розвитку відомих психічних продуктів і форм. Б. опрацьовував питання матеріальної і формальної освіти (див. *Матеріальна і формальна освіта*). Б. багато уваги приділяв підготовці вчителів.

БЕРЕЖЛИВІСТЬ — якість особистості, яка виражається в бережливому ставленні до державного, сімейного та особистого майна, економному витрачанні матеріалів і засобів. Б. виховується в дітей у родині в процесі повсякденного життя.

БЕРЗІНЬ Валерій Іванович (нар. 28.III.1943, м. Акмолінськ) — медик і педагог, член-кореспондент АПН України (з 1994). З 1985 завідує кафедрою гігієни дітей і підлітків Українського медичного університету. Досліджує проблеми шкільної гігієни.

БЕРІНДА Памво (між 50—70-ми роками XVI ст., Прикарпаття — 23.VII.1632, Київ) — український педагог, письменник, лексикограф. Працював друкарем і гравером у Стратині, Львові, з 1619 — у Києві. Завідував Києво-Печерською друкарнею. Найважливіша праця Б. — “Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє” (Київ, 1627) — перший друкований український словник.

БЕРОН Петро (близько 1795, за іншими відомостями, 1800 — 21.III.1871, Крайова) — болгарський просвітник, один з родоначальників новоболгарського просвітницького руху. Виступав за відкриття світських шкіл, за навчання рідною мовою й реальний напрям в освіті. Сприяв розвитку жіночої освіти.

БЕРТ (Burt) Сіріл Лодовік (3.III.1883, Стратфорд-он-Ейвон — 10.X.1971, Лон-

дон) — англійський психолог, професор педагогіки і психології Лондонського університету. Написав багато праць з питань здібностей, обдарованості, професійної орієнтації, розумової відсталості, її причин і шляхів подолання, про дитячу злочинність тощо.

БЕРТОН (Burton) Вільям Генрі (нар. 9.X.1890) — американський педагог, спеціаліст з дидактики й шкільного інспектування. У працях з дидактики пропагував організаційні форми й методи так званого “прогресивного виховання” (див. *Прагматична педагогіка*).

БЕСІДА в дидактиці — метод навчання, при якому вчитель, спираючись на наявні в учнів знання й досвід, користуючись запитаннями, підводить учнів до розуміння й засвоєння нових знань, до повторення й перевірки знання навчального матеріалу.

БЕСІДА у психології — один з методів психологічного дослідження. Застосовується з метою вивчення психологічних особливостей особистості людини (її переконань, прагнень, інтересів, ставлення до середовища, колективу тощо), а також умов формування цих особливостей. Б. як допоміжний метод застосовується в багатьох психологічних дослідженнях: у дитячій і педагогічній психології (при вивченні формування особистості дітей, їхніх інтересів тощо), у психології праці (при психологічному аналізі професій, з'ясуванні причин нещасних випадків, аварій тощо), в медичній психології і т. д.

БЕХ Іван Дмитрович (нар. 9.X.1940, с. Вільча Київської обл.) — член-кореспондент АПН України з 1995, доктор психологічних наук, професор. З 1997 працює директором Інституту проблем виховання АПН України. Досліджує психологічні основи морального розвитку особистості.

БЕХТЕРЄВ Володимир Михайлович (1.II.1857, с. Соралі, тепер с. Бехтерево Кіровоградської обл. — 24.XII.1927, Москва) — російський невропатолог, психіатр і психолог. Б. опрацьовував ряд питань педагогіки. В галузі фізичного виховання був послідовником П. Ф. Лесгафта, підкреслював провідну роль зовніш-

ніх впливів і виховання в розвитку особистості. Б. пропагував зв'язок педагогіки й педіатрії, обґрунтував необхідність виховання дітей з раннього віку.

БЕЛІНСЬКИЙ Віссаріон Григорович (11.VI.1811, Свеаборг — 7.VI.1848, Петербург) — російський мислитель, громадський діяч і літературний критик, автор ряду прогресивних педагогічних ідей. Відстоював ідею рівної для всіх всебічної освіти, яка б давала глибокі знання про природу, суспільство й людину; виступав за розвиток природних нахилів дітей відповідно до вимог прогресу й загального добра. Основним завданням морального виховання вважав розвиток почуття патріотизму й гуманізму, любові до праці, до добра.

БІБЛОГРАФІЯ (від грец. βιβλίον — книга і γράφω — пишу) — галузь науково-практичної діяльності, завданням якої є бібліографічна інформація про твори друку (чи інші документи) з метою впливу на використання їх у суспільстві. Облік літератури в Україні провадиться в Книжковій палаті України імені Івана Федорова.

Терміном “Б.” позначають також бібліографічні покажчики, списки літератури, огляди.

БІБЛОГРАФІЯ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ — наука, яка досліджує історію, теорію й методику бібліографування дитячої літератури. Цим терміном позначають також сукупність бібліографічних посібників (покажчиків, списків, оглядів) дитячої літератури. Основні завдання Б. д. л. — облік усіх видів друкованої продукції для дітей і допомога в цілеспрямованому керівництві читанням дітей.

БІБЛОГРАФІЯ ПЕДАГОГІЧНА — галузь бібліографії, яка вивчає опис педагогічної друкованої продукції, її класифікацію, методику пошуку й розкриття її змісту шляхом анування й реферування.

БІБЛОТЕКА (від грец. βιβλιοθήκη — книгосховище) — культурно-освітній і науково-інформаційний заклад, який збирає і зберігає друковані й рукописні матеріали, організовує громадське користування літературою й провадить довідково-бібліографічну роботу. Бібліотеки були відомі ще в давньому світі. В Київ-

ській Русі найдавнішими були бібліотека Софійського собору (засн. 1037) й Києво-Печерського монастиря (XI ст.).

БІБЛОТЕКА ДЛЯ ДІТЕЙ республіканська заснована 1966 в Києві. Є республіканським методичним центром для дитячих бібліотек різних систем і відомств у галузі бібліотечної роботи. Видає посібники для керівництва читанням, бібліографічні покажчики.

БІБЛОТЕКА ДЛЯ ЮНАЦТВА республіканська заснована 1975 у Києві. Є науково-методичною установою в галузі бібліотечно-бібліографічної роботи, організаційно-методичним центром для юнацьких бібліотек України. Видає рекомендаційні покажчики й методично-бібліографічні посібники.

БІБЛОТЕЧНО-БІБЛОГРАФІЧНА ОСВІТА — професійна освіта, яка має на меті підготовку й підвищення кваліфікації спеціалістів з бібліотечної справи й бібліографії для бібліотек і бібліографічних установ країни.

БІЛІЦЬКА Марія (1864, Тернопіль — 30.XII.1937, Львів) — український педагог. Одна із організаторів першої приватної п'ятирічної української школи у Львові — імені Т. Г. Шевченка (1898), викладач української мови, пізніше керівник цієї школи (1908). Брала участь у жіночому русі в Галичині, була організатором і керівником жіночого виробничо-виховного об'єднання “Праця”, яке давало дівчатам-українкам загальну освіту й ремісничу підготовку.

БІЛІЦЬКИЙ-НОСЕНКО Павло Павлович (27.VIII.1774, Прилуки Чернігівської обл. — 23.VI.1856, там само) — український письменник і педагог. У 1798 на власні кошти відкрив у Прилуках народне училище. В 1812—1847 працював попечителем шкіл Прилуцького повіту. Відстоював прогресивні ідеї педагогів-гуманістів.

БЛОДІД Іван Костянтинович (29.VIII.1906, с. Успенка Кіровоградської обл. — 21.IX.1981, Київ) — педагог, мовознавець, академік АН України з 1957 і АН СРСР з 1972, заслужений діяч науки

України з 1966. Закінчив у 1932 Харківський педагогічний інститут професвіти. З 1946 працював в Інституті мовознавства АН України, з 1961 — директором. У 1957—1962 — міністр освіти України. В 1963—1978 — віце-президент АН України.

БЛОКОНСЬКИЙ Іван Петрович (6.VI.1855, Чернігів — 7.II.1931, Харків) — вітчизняний діяч освіти, літератор. Після закінчення Чернігівської гімназії працював народним учителем, був членом “Харківського товариства грамотності”.

БЛОУС Дмитро Григорович (нар. 24.IV.1920, с. Курмани Сумської обл.) — український письменник і педагог, член-кореспондент АПН України (з 1994). З 1959 працює в Спілці письменників України. Автор поетичних творів для дітей.

БЛЯЄВ Олександр Михайлович (нар. 27.II.1925, с. Нововоронцовка Херсонської обл.) — український філолог-методист, доктор педагогічних наук, професор. У 1950 закінчив Херсонський педінститут. В 1960—1977 і 1986—1994 завідував лабораторією НДІ педагогіки АПН України. Автор шкільних підручників з української мови. З 1992 член-кореспондент АПН України.

БІНАУРАЛЬНИЙ СЛУХ (від лат. *bini* — пара і *auris* — вухо) — сприймання звуку обома вухами. Б. с. дає можливість сприймати й диференціювати звукові поєднання, коли звуки надходять до вух з різних боків, і визначати місцезнаходження тіла, яке звучить.

БІНЕ (Binet) Альфред (8.VII.1857, Ніцца — 18.X.1911, Париж) — французький психолог. Очолював лабораторію фізіологічної психології в Сорбонні; в 1899 відкрив спільно з Ф. Бюїссоном лабораторію експериментальної педагогіки. Досліджував переважно питання психології мислення. Спільно з Т. Сімоном Б. опрацював систему тестів для вимірювання загальної розумової обдарованості дітей.

БІНЕ—СІМОНА ТЕСТ — перший індивідуальний тест інтелекту, розроблений в 1905—1908 роках французьким психологом Альфредом Біне спільно з паризьким лікарем Томасом Сімоном з метою виявлення розумово відсталих дітей і направ-

лення їх у спеціальні школи. Пізніше в різноманітних модифікаціях став широко застосовуватися для визначення коефіцієнта інтелектуальності дітей віком від 2 до 16 років.

БІНОКУЛЯРНИЙ ЗІР (від лат. *bini* — пара і *oculum* — око) — бачення двома очима одночасно; одна з умов, за якої є змога бачити світ рельєфним, визначати взаєморозташування предметів у просторі.

БІОГЕНЕТИЧНИЙ ЗАКОН (від грец. *βίος* — життя і *γένεσις* — походження) — 1) У біології — закон, за яким індивідуальний розвиток особи (онтогенез) є коротким і видозміненим повторенням (рекапітуляцією) найважливіших етапів історичного розвитку (філогенезу) виду. 2) У психології й педагогіці — механічне перенесення біогенетичного закону з природи на людське суспільство, спроба пояснити психічний розвиток людини від народження до зрілого віку як процес, що його окремі ступені є повторенням основних ступенів історичного розвитку психіки людства.

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД (від грец. *βιογραφία* — опис життя) — один з методів психологічного дослідження. Використовується головним чином при вивченні психологічних особливостей тієї чи іншої людини. Суть його полягає в збиранні й аналізі матеріалів, які характеризують життєвий шлях і розвиток психічних властивостей досліджуваної особи.

БІОЛОГІЗМ ПЕДАГОГІЧНИЙ — один з трьох головних напрямів розвитку теорії і практики виховання в XIX—XX ст. Виник на початку XIX ст. на основі досягнень біологічних наук і потреби педагогів спиратися у процесі виховання на результати вивчення біологічними науками природи людини. Б. п. виник як своєрідний протест проти односторонніх соціокультурних орієнтацій в теорії виховання, які абсолютизували соціальну й культурну детермінанти розвитку людини. Біологізм у педагогічній теорії виражається насамперед в односторонній інтерпретації розвитку людської особистості, її генезису, структури й типології на основі природничих понять і законів (і насамперед генетичних). Перенесення теорії еволюції на

педагогічний ґрунт привело до вироблення переконання, що досягнення дітьми й молоддю певних рівнів психофізичної зрілості є результатом самостійного біологічного дозрівання, а не навчання. Біологічну і еволюційну орієнтацію педагогіки пропагували Е. Мейман, А. Біне, В. Штерн, Е. Клапаред, Г. Валлон та ін. Біологічно орієнтована педагогіка (а також психологія) розвиток дитини, формування її духовного світу і прилучення до громадського життя, входження її у світ культури, її психофізичне дозрівання й розвиток трактує як складний всебічний і багатомірний процес пристосування до розуміння умов життя в широкому плані. Біологічно орієнтована педагогіка привела до недооцінки особистіснотворної ролі природи як сили, яка стимулює розвиток і збереження людини. Біологізована педагогіка відіграла також і певну позитивну роль. Вона сприяла звільненню педагогічної думки від волонтаризму, виступила проти однобічної інтерпретації розвитку людини під впливом соціально-культурних факторів. Виступивши як опозиція до педагогіки культури й соціологічної педагогіки, біологізована педагогіка привела до кращого розуміння зв'язку людини з природою, її багатомірної природи.

БІОЛОГІЇ КАБІНЕТ У ШКОЛІ — спеціально обладнане приміщення для проведення з учнями теоретичних і практичних занять з предметів біологічного циклу.

БІОЛОГІЧНА ОСВІТА — професійна освіта, метою якої є підготовка наукових кадрів для біологічних науково-дослідних установ, учителів середньої школи з біологічних предметів; дає знання основ біологічної науки під час підготовки спеціалістів у галузі медицини, сільського господарства, ветеринарії тощо.

БІОЛОГІЯ В ШКОЛІ (від грец. βίος — життя і λόγος — наука) — навчальний предмет, змістом якого є основи наукових знань про живу природу. Вивчення біології знайомить учнів з будовою, індивідуальним та історичним розвитком рослин, тварин і людського організму, з різноманітністю умов їхнього життя й найважливішими біологічними закономірностями.

БІОЇНКА (від грец. βίον — той, що живе; елемент життя) — наука, яка вивчає можливості використання в техніці кібернетичних конструкційних і енергетичних принципів, реалізованих у живих системах.

БІОРІТМИ (від грец. βίος — життя і ρυθμός — розмірність, злагодженість) — періодичні зміни інтенсивності перебігу фізіологічних і психічних процесів залежно від часу. Б. властиві всім живим істотам на Землі і є передумовою їхньої нормальної життєдіяльності.

БІОСТРУМИ — коливання сили електричних струмів, які виникають у живих тканинах і супроводжують фізико-хімічні процеси в них. Важливе значення мають дослідження Б. в корі великих півкуль головного мозку.

БІТ (від англ. binary — двійковий і digit — знак) — мінімальна одиниця вимірювання інформації, один двійковий розряд машинного слова (у двійковому коді "0" або "1").

БІФУРКАЦІЯ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ (від лат. bifurcus — роздвоєний) — поділ старших класів середньої школи на два профілі (наприклад, гуманітарний і природничо-математичний, або класичний і реальний тощо). Див. *Фуркація в середній школі*.

БІХЕВІОРИЗМ (від англ. behaviour — поведінка) — напрям у психології, започаткований американським зоопсихологом Дж. Вотсоном на початку ХХ ст. Б. вважає предметом психології не свідомість, а поведінку людей, яку розглядає як механічні реакції у відповідь на зовнішні подразнення. Б. не визнає дійової ролі психіки, свідомості.

БЛАХОВСЬКИЙ (Błachowski) Стефан (19.V.1889 — 31.I.1962) — польський психолог, педагог і громадський діяч. Закінчивши Львівський університет, продовжив навчання в Геттінгені, де дістав ступінь доктора філософії (1913). Доцент Львівського університету, потім професор Познанського університету, де створив кафедру психології, якою завідував понад 40 років. Досліджував проблеми відчуттів,

сприймання, пам'яті. Створив Польське психологічне товариство й був його головою.

БЛАШЕ (Blasche) Бернхард Генріх (9.IV.1766, Іена — 26.XII.1832, Вальтерсгаузен) — німецький педагог-філантропініст (див. *Філантропінізм*). Б. — один з перших дослідників питань трудового навчання, автор перших в Німеччині посібників з ручної праці.

БЛЕЙЛЕР (Блайлер; Bleuler) Ейген (30.IV.1857, Цоллікон, поблизу Цюриха — 15.VII.1939, там само) — швейцарський психіатр і психолог, професор психіатрії Цюрихського університету, відомий дослідженнями шизофренії. У психологічних дослідженнях, слідом за З. Фрейдом, застосував метод психоаналізу для вивчення сфери несвідомого.

БЛОНСЬКИЙ Павло Петрович (26.V.1884, Київ — 15.II.1941, Москва) — російський психолог, педагог, історик філософії. Закінчив 1907 Київський університет. Б. був одним з відомих педологів, автор книги "Педологія" (1925), ряду праць із загальної й дитячої психології.

БОБРИК Іван Іванович (нар. 6.X.1925, с. Митки Вінницької обл.) — доктор медичних наук, професор, член-кореспондент АПН України (з 1995). З 1978 завідує кафедрою нормальної анатомії Українського державного медичного університету імені О. О. Богомольця. Досліджує вікові зміни в організмі людини. Автор підручників для студентів медичних факультетів.

БОГУШ Алла Михайлівна (нар. 29.X.1939, Єнакієве Донецької обл.) — український педагог, доктор педагогічних наук, професор, спеціаліст у галузі дошкільного виховання. В 1961 закінчила Київський педінститут. З 1973 завідувала кафедрою Рівненського педінституту, з 1989 — професор Одеського педінституту (нині Південноукраїнський педагогічний університет). В 1995 обрана дійсним членом АПН України.

БОЖЕВІЛЛЯ — психічний стан людини, при якому втрачено контроль розуму за поведінкою й діями. Характеризується тимчасовим або постійними розладами психіки.

БОЄЧКО Федір Федорович (нар. 13.V.1934, с. Семаківка Івано-Франківської обл.) — український біохімік і педагог, член-кореспондент АПН України (з 1994). З 1962 завідував кафедрою, а з 1978 — ректор Уманського педінституту. З 1979 працює ректором Черкаського педінституту. Досліджує проблеми методики навчання хімії в середній школі й педвузі, є автором посібників для середньої і вищої школи.

БОЙКО Алла Микитівна (нар. 10.X.1939, с. Удовиченки Полтавської обл.) — доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1991 завідує кафедрою педагогіки Полтавського педінституту імені В. Г. Короленка. Досліджує проблеми формування гуманних педагогічно доцільних відносин учителів і учнів.

БОЙСКАУТІЗМ (від англ. boy — хлопчик і scout — розвідник) — одна з форм організації дитячого та юнацького руху, яка за означенням її основоположника Баден-Пауелла являє собою "систему виховання громадянськості через гру, систему, яка є необхідним доповненням школі". Широке використання пригодницьких і романтичних мотивів у тривалій грі (мисливці, розвідники, слідопити) поєднується в Б. з організацією дітей на військовий лад.

БОЛДУІН (Baldwin) Джемс Марк (12.I.1861, Колумбія — 8.XI.1934, Париж) — американський психолог і історик, один із засновників американської соціальної психології. В педагогіці Б. прагнув обґрунтувати необхідність індивідуального підходу до учнів, спираючись на дані експериментальної психології. Основними навчальними предметами вважав математику, яка розвиває здатність до абстрагування, і природничі науки, що розвивають спостережливість.

БОЛОНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших університетів Європи. Заснований в XI ст. в м. Болонья (Північна Італія) як юридичний навчальний заклад. Лише в XIV ст. відкрито філософський, медичний і теологічний факультети. Б. у користувався надзвичайно великою популярністю у XII—XV ст. У XX ст. поступився першістю більшим

італійським університетам — Римському і Неапольському. З 1478 в Б. у. викладав астрономію, а в 1481—1482 був ректором український учений, доктор медицини й філософії Георгій Дрогобич (Юрій Котермак з Дрогобича).

БОНДАР Віталій Іванович (нар. 20.Х.1938, с. Нова Водолага Харківської обл.) — доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1993 працює директором Інституту дефектології АПН України. Досліджує проблеми безперервної корекційно-розвивальної освіти й виховання дітей з вадами розумового і фізичного розвитку.

БОНДАР Володимир Іванович (нар. 22.І.1936, с. Нова Водолага Харківської обл.) — педагог, член-кореспондент АПН України (з 1994). З 1973 завідував кафедрою Центрального інституту вдосконалення вчителів, з 1985 — Українського педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Досліджує проблеми дидактики й вищої педагогічної освіти.

БОННА (від франц. *bonne* — служниця, няня) — вихователька малих дітей у дворянських чи заможних родин. Див. *Гувернантка*.

БОРЕЦЬКИЙ Іов (Іван Матвійович; рік народження невідомий, м. Бірче, тепер село Львівської обл. — 12.ІІІ.1631, Київ) — український освітній і церковний діяч. Був учителем Острозького училища, ректором Львівської і Київської братських шкіл, Київським митрополитом. Сприяв розвитку освіти, відкриттю шкіл і друкарень.

БОТАНІКА В ШКОЛІ — частина навчального предмета біології, змістом якого є основи знань про будову та головні закономірності життя й розвитку рослинних організмів.

БРАДИКІНЕЗІЯ (від грец. *βραδύς* — повільний і *κίνησις* — рух) — сповільнення темпу рухів, незважаючи на те, що сила м'язів не знижена й рухи можуть здійснюватися в повному обсязі. Хворі на Б. діти з труднощами й дуже повільно рухаються, їхні обличчя втрачають міміку, вони розмовляють маловиразно й тихо, стають в'ялими, замкнутими, відмовляються від участі в іграх.

БРАЙАНСТОН-ПЛАН (Bryanston system) — англійська система організації навчально-виховної роботи в школах закритого типу, які розташовувалися в сільській місцевості і ставили завдання забезпечити якомога ширший і всебічний розвиток дітей. Б.-п. — одна із систем навчального процесу, що ґрунтується на індивідуальному навчанні.

БРАЙЛЯ ШРИФТ — рельєфно-крапковий шрифт для письма й читання сліпих. Розробив його французький тифлопедагог Л. Брайль (1809—1852). Б. ш. оснований на різних комбінаціях шести опуклих крапок.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади в Україні й Білорусі в XVI—XVIII ст. Почали створюватися у 80-х роках XVI ст.; їх організовували й утримували церковні братства з метою зміцнення православ'я. Першу братську школу заснувало Успенське братство у Львові (1586). За її зразком створювалися Б. ш. в різних містах України. В першій половині XVII ст. Б. ш. засновувалися й у деяких селах. Б. ш. були доступними для всіх верств населення; учнів оцінювали не за соціальним походженням, а за навчальними успіхами. В Б. ш. діяла сувора дисципліна (практикувалися й тілесні покарання). Б. ш. відіграли важливу роль у розвитку освіти на українських і білоруських землях. Викладання в школах проводилося рідною мовою, значну увагу приділяли також вивченню грецької, а пізніше латинської та польської мов. Б. ш. стали одним із засобів боротьби проти колонізаторської політики польської шляхти і католицького духівництва, за національну незалежність.

БРЕХНЯ ДИТЯЧА — свідоме спотворення дітьми дійсності, ухилення від істини. Не всі випадки спотворення дітьми істини можуть вважатися брехнею. Особливим видом ствердження неправди є псевдобрехня, тобто брехня лише за видимістю. Характерним виявом її є дитяча псевдобрехня, коли дитина висловлює щось, не маючи наміру когось обдурити й вірячи в те, що так є насправді. Звичайно Б. д. є наслідком суворой, грубої, деспотичної системи виховання, яка ґрунтується на залякуванні, пригніченні із застосуванням фізич-

них засобів впливу або покарань, які принижують гідність дитини.

БРИГАДНО-ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАННЯ — система індивідуалізованого навчання, опрацьована на початку 80-х років в Університеті Джона Гопкінса (США) для навчання математики в початковій школі (III—VI класи). Індивідуальне навчання поєднується в ній з організацією роботи учнів у малих групах (по 4—6 чоловік). Склад груп (бригад) має бути максимально різномірним у всіх відношеннях. Навчальний матеріал розбивається на програмовані порції-розділи. Кожен учень починає вивчення програми з того чи іншого розділу, виходячи з результатів попереднього тестування, і працює у власному темпі. Члени бригади працюють парами, перевіряючи один в одного виконання контрольних завдань за 100-бальною шкалою.

БРИГАДНО-ЛАБОРАТОРНИЙ МЕТОД — одна з організаційних форм навчальних занять, яка застосовувалася в Україні в загальноосвітніх школах, а також у вузах і технікумах у 20-х і на початку 30-х років ХХ ст. Б.-л. м. виник під впливом так званого *дал ь т о н - п л а н у*, який здійснювався на засадах індивідуальної роботи учнів. За Б.-л. м. в основі організації роботи були бригади, створювані з учнів на чолі з бригадиром з їх числа. Учні працювали за завданнями, розрахованими на термін від 2 тижнів до 1 місяця, в яких вказувалися навчальні посібники, контрольні запитання, передбачалися задачі й справи. Учитель консультував учнів у випадку затруднень у процесі роботи. Після виконання всіх завдань проводилися підсумкові заняття. Звітувалися бригади, оцінювалася їхня праця в цілому. Індивідуальний облік праці й успішності кожного учня не вівся.

БРОДМАНА ПОЛЯ — наприкінці ХІХ ст. німецький психіатр Бродман встановив, що кора головного мозку складається з різних за будовою клітинних шарів. На цій основі Бродман поділив усю кору на 52 поля і склав *карту кори*.

БРОКА-ЦЕНТР — центр мовлення, вперше описаний французьким анатомом і антропологом Полем Брока (28.VI.1824, Сент-Фуа-ла-Гранд — 9.VII.1880, Париж). Б.-ц. міститься в нижній лобовій звивині

кори головного мозку (здебільшого в лівій півкулі). При порушеннях Б.-ц. людина розуміє мову, але втрачає здатність вимовляти слова.

БРУБЕКЕР (Brubacher) Джон Сейлер (нар. 1898) — американський педагог, автор праці “A History of the Problems of Education” (“Історія проблем освіти”; 1947), в якій історія педагогіки з найдавніших часів і до наших днів викладається як розвиток основних педагогічних ідей і проблем (мета, програми, методи тощо). Укладач і редактор ХІІ і LІV щорічників Національного товариства педагогічних дослідників, де викладена більшість сучасних американських педагогічних теорій.

БРУНЕР (Bruner) Джером Сеймур (нар. 1.X.1915, Нью-Йорк) — американський психолог, директор Центру по дослідженню пізнавальних процесів при Гарвардському університеті з 1961. Основні праці присвячені психології пізнавальних процесів, розвиткові мислення й психологічним основам навчання. Особливу увагу Б. приділяє психології сприймання, яке розуміє як активну пізнавальну діяльність.

БУГАЙКО Тетяна Федорівна (25.VI.1898, Єреван — 25.X.1972, Київ) — український літературознавець-методист, доктор педагогічних наук, заслужена вчителька України з 1940, з 1958 — професор і завкафедрою Київського педінституту. Закінчила 1931 Полтавський інститут соціального виховання, 1935 — Ніжинський педінститут. Автор праць з літературознавства, методики викладання літератури в школі, підручників, монографій.

БУДЕННА СВДІОМІСТЬ — переважно емпіричний рівень відображення навколишнього світу. Б. с. формується на ґрунті емпіричного пізнання явищ і подій. Реалізується у вигляді почуттів, переживань, елементарних операцій здорового глузду.

“БУДІНОК” (англ. House) — одна з форм виховання дітей, поширена в Англії, Індії та деяких країнах Британської Співдружності націй. Спочатку виникла в старовинних аристократичних “паблік скулз” в Англії, де учні різного віку живуть у пансіонах разом зі своїм вихова-

БУДИНОК ДИТИНИ

телем. Пізніше ця система була запозичена аристократичними школами-інтернатами ряду країн, а останнім часом поширилась і на середні відкриті навчальні заклади як у самій Англії, так частково і в інших країнах.

БУДИНОК ДИТИНИ — установа в системі Міністерства охорони здоров'я, яка здійснює громадське виховання дітей у віці до трьох років. У Б. д. приймаються дітисироти, а також діти одиноких матерів.

БУДИНОК ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ, Будинок учителя — культурно-освітній заклад в Україні, який проводить роботу серед учителів, працівників педагогічних навчальних закладів, дошкільних, шкільних та інших установ системи освіти. При багатьох Б. п. о. діють народні університети, університети наукових і технічних знань, художнього виховання, а також самодіяльні клуби, об'єднання й гуртки за інтересами, колективи художньої самодіяльності.

БУДІВЕЛЬНА ОСВІТА — технічна вища і середня освіта, яка має на меті підготовку інженерів і техніків різного профілю з проектування й конструювання, спорудження й експлуатації промислових, гідротехнічних, транспортних та інших типів інженерних споруд.

БЎКВА, літера — графічний знак для передачі на письмі звука (точніше фонем) та його різновидів. Б. позначає здебільшого один звук, рідше — два (ш). Один звук може передаватися графічно кількома Б. (укр. дж, дз; нім. Sch). У більшості *алфавітів* є малі й великі літери.

БУКВАР — підручник для навчання грамоти, початковий посібник з розвитку мови і логічного мислення у дітей. Перший друкований слов'янорусський Б. видав у Львові 1574 І. Федоров. В Україні в середині XIX ст. вийшли українською мовою букварі К. Шейковського, П. Куліша, Т. Шевченка та ін. Над складанням Б. працювали О. Потебня, Б. Грінченко, Т. Лубенець.

“БУКВАРЬ ЮЖНОРУССКІЙ” — посібник для навчання грамоти українською мовою в недільних школах, що його уклав Т. Г. Шевченко. Вийшов у

січні 1861 в Санкт-Петербурзі. Навчальний матеріал “Б. Ю.” пройнятий демократичними й гуманістичними ідеями.

БУКВОСКЛАДАЛЬНИЙ МІТОД НАВЧАННЯ ГРАМОТИ — один із синтетичних методів навчання грамоті, який широко застосовувався в Україні до середини XIX ст. Навчання читати за цим методом складалося з трьох ступенів: 1) заучування учнями букв і їх графічного зображення за алфавітом, а потім окремо; 2) заучування складів, що складаються з двох, трьох і чотирьох букв, шляхом багаторазового називання в заучуваному складі кожної букви, а потім вимовляння його повністю спочатку вчителем, а далі учнями; 3) читання слів спочатку “по складах”, а потім без називання в них букв і складів. У другій половині XIX ст. в методиці вивчення рідної мови почав здійснюватися перехід до звукового методу.

БУРЛАЧУК Леонід Фокич (нар. 1.1.1947, Санкт-Петербург) — український психолог, доктор психологічних наук, професор Київського університету. Закінчив 1970 Київський університет. З 1976 завідував кафедрою соціальної і педагогічної психології, а з 1992 — кафедрою психодіагностики і медичної психології. В 1992 обрано членом-кореспондентом АПН України.

БЎРСА (від лат. bursa — торба, гаманець) — спочатку гуртожиток для бідних студентів у середньовічних університетах. Уперше виникла у Франції. В Україні була Б. при Київській братській школі. З 1632 Б. існувала при Києво-Могилянській колегії. Пізніше так називали духовні училища й семінарії з державним утриманням учнів.

БУТІНКО Володимир Григорович (нар. 29.11.1950, Херсон) — член-кореспондент АПН України (з 1994). З 1993 завідує кафедрою Херсонського педагогічного інституту. Досліджує проблеми естетичного виховання дітей та історії вітчизняної педагогіки.

БЮДЖЕТ СІМЕЙНИЙ (від англ. budget, букв. — сумка) — сукупність прибутків і витрат сім'ї на певний період; складається із заробітку батьків та інших дорослих членів родини. Б. с. включає витрати на оплату й утримання житла,

харчування, придбання одягу, культурні потреби всіх членів сім'ї. Знання учнями Б. с. привчає їх цінувати працю дорослих, розміряти з ним і розумно планувати свої витрати, сприяє вихованню бережливості.

БЮДЖЕТ ШКОЛИ — щорічні асигнування грошових засобів із районного чи міського бюджету на утримання школи. Б. ш. встановлюється залежно від кількості учнів і класів, а також затверджених посадових окладів учителів та інших працівників.

БЮІССОН (Buisson) Фердинанд (20.XII.1841, Париж — 16.II.1932, там само) — французький педагог і громадський діяч. У 1879—1896 керував початковою освітою Франції. З ім'ям Б. пов'язані шкільні реформи у Франції у 80-х роках XIX ст. (закони про безплатну обов'язкову початкову освіту, світську школу тощо), створення в Парижі Педагогічного музею. За ініціативою Б. були організовані дві вищі нормальні школи. З 1896 очолював кафедру педагогіки Сорбонни. Б. — один із засновників "Ліги прав людини".

БЮЛЕР (Bühler) Карл (27.V.1879, Меккесгайм, Баден — 24.X.1963, Лос-Анджелес) — німецький психолог, з 1929 по 1931 — голова Німецького психологіч-

ного товариства, представник Вюрцбурзької школи психології мислення. Відомий працями із загальної психології, психології сприймання, мислення й мови; велике поширення в зарубіжній психології дістала його теорія мови. Значним є внесок Б. у вивчення проблем психічного розвитку дитини.

БЮЛЕР (Bühler) Шарлотта (20.XII.1893, Берлін — 3.II.1974, Штутгарт) — німецький психолог, дослідник дитячої психології (уяви, емоцій, мови). Професор університетів Відня (1929), Осло (1938), Лос-Анджелеса (1940). З 1970 президент Асоціації гуманістичної психології. У 20—30-ті роки Б. очолювала створену нею Віденську школу вікової психології, відому головним чином діагностичними дослідженнями рівня психічного розвитку дитини.

БЮРГЕРСЬКІ ШКОЛИ (від нім. Bürger — городянин) — початкові училища підвищеного типу, які відкривалися міськими муніципалітетами Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших держав Західної Європи. Виникли в XVII ст. В XIX ст. були перетворені на вищі початкові училища з 4-річним курсом навчання (після 4-річної початкової школи), частково в 6-річні реальні училища.

В

ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ — у широкому розумінні — поняття, що пояснює випадки труднощів, з якими стикається педагог під час організації і здійснення виховного процесу. У вузькому розумінні термін “В.” використовується для позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини, яка потребує відповідної уваги й зусиль вихователя для його подолання. В. зумовлюють певні психофізіологічні особливості дитини, недостатня вікова розвиненість її мотиваційно-вольової сфери, психічних процесів; соціально-психологічні вади розвитку її особистості.

ВАЙТГЕД (Whitehead) Алфред Норт (15.II.1861, Рамсгейт, Великобританія — 30.XII.1947, Кембридж, США) — англо-американський філософ і педагог, один з основоположників математичної логіки. З 1914 — професор Кембриджського і Лондонського університетів, 1924—1937 — Гарвардського університету (США). Член Британської академії (з 1931). Педагогічні погляди В. викладені в низці його статей, доповідей, лекцій, книзі “Мета виховання та інші твори” (1929). В. створив оригінальну теорію навчання, названу ним “теорією ритму в навчанні”. В цій теорії він виходив з того, що різні навчальні предмети й методи їх вивчення мають

відповідати певним періодам інтелектуального розвитку учнів. В. твердив, що цей розвиток іде по спіралі, з повторенням циклів. Кожний завершений відрізок навчального процесу В. розподіляв на три шаблі: 1) романтики; 2) точності; 3) узагальнення одержаних знань. В. виступав за широку загальну освіту, за розумне поєднання гуманітарної і природничо-наукової освіти.

ВАЛІДАЦІЯ ТЕСТУ — визначення валідності тесту.

ВАЛІДНІСТЬ (від англ. valid — придатний) — один з основних критеріїв якості тесту. Проблема В. виникає у процесі опрацювання й практичного застосування тесту, коли ставиться завдання встановити відповідність між ступенем вираженості властивості особистості, яка цікавить дослідника, і методом її вимірювання. Чим валідніший тест, тим краще відображається в ньому та якість (властивість), заради вимірювання якої він створювався. Наприклад, В. вимірювання інтелекту залежить: від означення поняття “інтелект” в авторській концепції цього феномена; від складу тестових завдань, які розробляються згідно з цією концепцією; від емпіричних критеріїв. Кореляція тесту з емпіричним критерієм вказує на його можливу В. щодо даного критерію. Чим вищий коефіцієнт кореляції тесту з крите-

рієм, тим вища В. Лише перевірені на В. тести можуть використовуватися у проф-орієнтації, профвідборі, в педагогічних і психологічних дослідженнях.

ВАЛЛІОН (Wallon) Анрі (15.III.1879, Париж — I.XII.1962, там само) — французький психолог, громадський і освітній діяч. Працював у галузі дитячої та генетичної психології, патопсихології і прикладної психології. В 1945 керував Комісією з реформи освіти у Франції (Комісія Ланжевена—Валлона), був президентом Міжнародної федерації профспілок працівників освіти.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 — розпорядження царського уряду Росії про заборону друкування літератури українською мовою. Автор циркуляра — міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв твердив, нібито “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. Циркуляром заборонялося друкувати українською мовою будь-яку літературу, крім художньої. З 1863 видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. В. ц. — один з проявів шовіністичної політики царського самодержавства, спрямованої на посилення національного гноблення українського народу.

“ВАЛЬДОРФСЬКА ПЕДАГОГІКА” — сукупність методів і прийомів виховання й навчання, яка ґрунтується на антропологічній інтерпретації розвитку людини як цілісної взаємодії тілесних, душевних і духовних факторів. Методологічні й дидактико-методичні основи “В. п.” опрацював Р. Штейнер. Застосовується в так званих вільних вальдорфських школах (перша була відкрита в 1919). Вальдорфські школи дають повну середню освіту (12 років навчання; для вступників до університетів є XIII, так званий абітурієнтський, клас). Головна дійова особа в “В. п.” — класний учитель. Його обов’язком є організація майже всієї навчально-виховної роботи зі своїми учнями протягом перших 8 років навчання. Класний учитель опрацьовує зміст і навчає основним загальноосвітнім предметам; створює і підтримує в інтересах виховання тісну взаємодію між учнями й учителями, між школою й батьками. Оцінки у

вальдорфських школах не виставляються. Наприкінці навчального року класний учитель складає загальну психолого-педагогічну характеристику кожного учня. Вальдорфські установи автономні й не мають над собою керівних інстанцій, керуються педагогічною радою. Посада директора відсутня. Останнім часом в Україні спостерігаються спроби реалізувати ідеї “В. п.” в школах та дитячих садках.

ВАНДАЛІЗМ — асоціальна діяльність, неаргументоване, безглузде знищення матеріальних і культурних цінностей.

ВАНДЕР (Wander) Карл Фрідріх Вільгельм (27.XII.1803, Фішбах, Сілезія — 4.VI.1879, Квірль, там само) — німецький педагог-демократ. Виступав за створення єдиної школи та єдиної системи народної освіти. Автор підручників, педагогічних праць.

ВАНЯ (Vaňa) Йосеф (31.VIII.1899, Прага — 7.IX.1966, там само) — чеський педагог і психолог. З 1945 директор Науково-дослідного інституту педагогіки, з 1955 — ректор Вищої педагогічної школи в Празі, з 1961 — директор Інституту педагогіки імені Я. А. Коменського Чехословацької АН, з 1962 — голова Державної наукової колегії педагогіки і психології, член Чехословацької АН.

ВАРЕЛА (Varela) Хосе Педро (19.III.1848 — 24.X.1879, Монтовідео) — уругвайський педагог; 1875—1876 — президент республіки. Розглядав освіту народу як основу демократичного ладу, створив Товариство народної освіти (1868). Автор закону (1877) про загальну обов’язкову безплатну початкову освіту, ініціатор видання “Педагогічної енциклопедії” (1878), до якої ввійшли педагогічні праці авторів ряду країн. Одним із основних завдань школи В. вважав моральне виховання. Сформулював низку вимог у галузі шкільної гігієни.

ВАСИЛІАНСЬКІ ШКОЛИ — створені в XVII ст. в Україні уніатським орденом Василіан. У XVIII ст. В. ш. діяли в містах Барі, Умані, Каневі, Острозі, Овручі, Терембовлі, Бучачі та ін. У Західній Україні існували до 1939. Після 1991 у Львові відкрито філософський інститут отців Василіан Української греко-католицької церкви.

ВАПУЛЕНКО Микола Самійлович (нар. 1.VI.1941, с. Жовтневе Київської обл.) — український педагог-методист, дійсний член АПН України з 1995. З 1976 працює в Інституті педагогіки АПН України, з 1994 — заступником директора цього інституту, з 1995 — Головний вчений секретар Президії АПН України. Автор підручників з української мови для початкової школи.

ВАЩЕНКО Григорій (23.IV.1878, с. Богданівка Полтавської обл. — 2.V.1967, Мюнхен) — український педагог і психолог. З 1918 працює доцентом Українського Полтавського університету, з 1927 професор Інституту народної освіти в Полтаві, з 1936 — Сталінградського педагогічного інституту. Після Другої світової війни працює в Українському вільному університеті, а з 1950 — ректор Української богословської академії в Мюнхені. Автор ряду педагогічних праць, зокрема “Загальні методи навчання”, “Виховання волі і характеру”, “Основи естетичного виховання” тощо.

ВЕБЕРА—ФЕХНЕРА ЗАКОН (основний психофізичний закон) — закон, який встановлює залежність між інтенсивністю подразника й викликаного ним відчуття. Згідно з цим законом, зі збільшенням інтенсивності подразника в геометричній прогресії сила відчуття зростає лише в арифметичній прогресії. Закон відкритий німецькими вченими XIX ст. Е. Вебером і Г. Фехнером.

ВЕГЕТАТИВНА НЕРВОВА СИСТЕМА (від лат. vegetabilis — рослинний) — частина нервової системи людини і тварин, яка регулює роботу всіх внутрішніх органів (кровообігу, дихання, травлення, виділення, розмноження) і обмін речовин в організмі. Тривалий час вважалося, що діяльність В. н. с. незалежна від діяльності центральної нервової системи, звідси її друга назва — автономна нервова система.

ВЕКслера ТЕСТ — один з широко використовуваних індивідуальних тестів інтелекту, розроблений американським психологом Д. Векслером. Поряд з вербальними завданнями тест містить також завдання, що вимагають невербальних, маніпулятивних дій. Оцінка дається у формі коефіцієнта інтелектуальності.

ВЕНЦЕЛЬ Костянтин Миколайович (6.XII.1857, Санкт-Петербург — 10. III.1947, Москва) — російський педагог, теоретик і пропагандист вільного виховання. В. заперечував залежність виховання й освіти від політики і держави, біологізував процес виховання, відкидав важливі елементи організації навчально-виховної роботи (навчальні плани, програми, класно-урочну систему тощо). Школі В. протиставляв “Будинок вільної дитини” — вільну общину дітей, батьків і педагогів, в якій діти повинні були діставати на основі повної самодіяльності освіти й виховання.

ВЕРБАЛІЗМ (від лат. verbalis — словесний) — надмірне захоплення словесними формами, марнослів'я. Прагнення за пишномовністю приховати убогість думки (коли йдеться про наукову роботу) чи збідненість почуттів (у літературно-художній творчості). В. у навчанні — книжне, відірване від життя, догматичне вивчення й засвоєння навчального матеріалу.

ВЕРБАЛЬНИЙ (від лат. verbum — слово) — словесний, мовний, усний; наприклад: вербальне спілкування, вербальні форми роботи вчителя тощо.

ВЕРБОМАНІЯ — хвороблива захопленість розмовами, пристрасть до балаканини.

ВЕРЕДЛИВІСТЬ ДИТЯЧА — один з проявів неслухняності. Ознаки В. д. — швидка зміна бажань, їх недоречність і невмотивованість. В. д. є своєрідним виявом протидії дорослим. В. д. може бути результатом неправильного виховання з раннього дитинства: потурання примхам, порушення звичного режиму, немотивованої або надмірної суворості батьків.

ВЕРЛАНЬ Анатолій Федорович (нар. 28.I.1934, Хмільник Вінницької обл.) — український учений у галузі обчислювальної техніки, педагог, доктор технічних наук, професор. У 1956 закінчив Київський політехнічний інститут. З 1981 заступник директора Інституту проблем електродинаміки АН України. Автор ряду навчальних і методичних посібників для школи з питань інформатики та обчислювальної техніки. З 1992 член-кореспондент АПН України.

ВЕРНІКЕ ЦЕНТР — слухово-мовна зона кори великих півкуль головного мозку, розташована в задній третині верхньої скроневої звивини лівої півкулі. При порушеннях В. ц. істотно порушується розуміння зверненої до людини звукової мови. Названо за іменем німецького ученого К. Верніке (1848—1905), який уперше описав цей розлад.

ВЕРТГАЙМЕР (Wertheimer) Макс (15.IV.1880, Прага — 12.X.1943, Нью-Йорк) — німецький психолог, визначний представник гештальтпсихології. З 1922 — професор Берлінського університету, з 1929 — університету у Франкфурті-на-Майні, в 1933 (з приходом до влади фашистів) емігрував до США.

ВЕССЕЛЬ Микола Християнович (3.II.1834, Санкт-Петербург — 16.VI.1906, там само) — російський педагог і публіцист, редактор журналу “Учитель”. Разом з К. Д. Ушинським відстоював право на навчання дітей українською мовою в народних школах України.

ВЕЧІРНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку спеціалістів вищої кваліфікації без відриву від виробництва за вечірньою системою навчання (див. *Вечірня освіта*). При багатьох вузах є вечірні факультети (відділення).

ВЕЧІРНІ ШКОЛИ ДОРÓСЛИХ — з'явилися в Російській імперії в 70-х роках XIX ст. в містах і сільській місцевості. Їхні навчальні плани й терміни навчання були різними. В 70—80-ті роки дістали поширення вечірні повторювально-додаткові курси за програмою початкової школи при міських училищах і земських школах. У 80-ті і особливо 90-ті роки в містах і промислових центрах почали з'являтися загальноосвітні і спеціальні В. ш. для робітників.

ВЕЧІРНЯ (ЗМІННА) ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА — освітній заклад, який реалізує в освітньому процесі програми основної загальної і середньої (повної) загальної освіти, а також з урахуванням можливостей і особливостей професійні програми початкової і додаткової освіти у формах очної, заочної, сімейної освіти,

самоосвіти, екстернату. Організується як самостійний заклад, який включає навчання на II і III ступенях освіти або на III ступені. При наявності контингенту з нижчим освітнім рівнем у школі може організовуватися навчання на ступені початкової загальної освіти. Приймаються всі бажаючі, незалежно від віку й рівня одержаної раніше освіти.

ВЕЧІРНЯ (ЗМІННА) ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА ПРИ ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ УСТАНОВАХ (ВТУ) — освітній заклад, який здійснює навчання осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Згідно з міжнародними правилами поводження з ув'язненими, прийнятими ООН, і діючим законодавством України, загальноосвітнє навчання є одним з основних засобів виправлення засуджених і підготовки їх до життя на волі. В навчальному процесі реалізуються освітні програми основної загальної освіти і, в міру необхідності, середньої (повної) загальної освіти. Специфічні особливості школи визначаються кримінально-виконавчим законодавством України й нормативними документами МВС України. Випускникам закладу, який має державну акредитацію, після підсумкової атестації видають документ державного зразка про відповідний рівень освіти.

ВЕЧІРНЯ ОСВІТА — одна з форм підготовки спеціалістів вищої і середньої кваліфікації, кваліфікованих робітників, а також навчання молоді й дорослих у середніх загальноосвітніх школах без відриву від трудової діяльності. З 1958 існує один тип — вечірні (змінні) загальноосвітні середні школи. Середню спеціальну В. о. здобувають у вечірніх технікумах і на вечірніх відділеннях середніх спеціальних навчальних закладів, вищу освіту — у вечірніх вузах чи на вечірніх факультетах, що існують у більшості вузів.

ВЕЧОРІ ШКІЛЬНІ — одна з форм позакласної роботи. Сприяють всебічному розвитку учнів, розширюють їхній кругозір, стимулюють самостійність думки, прагнення до знань. В. ш. — засіб організації розумного дозвілля дітей.

ВЗАЄМНЕ НАВЧАННЯ — див. *Белл-ланкастерська система*.

ВИГОТСЬКИЙ Лев Семенович (17.XI.1896, Орша — 11.VI.1934, Москва) — російський психолог. Закінчив (1917) Московський університет. З 1924 працював у Московському інституті експериментальної психології, потім у заснованому ним Інституті дефектології. Автор досліджень у галузі загальної, дитячої та патологічної психології.

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ (дефініція) — процес з'ясування змісту поняття, тобто знаходження відмінних істотних ознак предметів, узагальнених у даному понятті; визначенням (дефініцією) називається й виражений словами результат цього процесу.

ВИКЛАДАННЯ — діяльність учителя в процесі навчання. Воно полягає в постановці перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нових знань, організації спостережень, лабораторних і практичних занять, керівництві роботою учнів по засвоєнню, закріпленню й застосуванню знань, у перевірці якості знань, умінь і навичок.

ВИКЛАДАЧ — у широкому розумінні слова — працівник вищої, середньої спеціальної або загальноосвітньої школи, який викладає якийсь навчальний предмет; у вузькому розумінні слова — штатна посада у вузах і середніх спеціальних навчальних закладах.

ВІКРИВЛЕННЯ ХРЕБТА — зміна нормальної форми хребта, що призводить до порушення постави. Якщо тяга м'язів, які оточують хребет і здійснюють його рухи, рівномірна, хребет дитини розвивається нормально; при нерівномірній тязі м'язів виникають В. х., які у свою чергу порушують нормальний розвиток м'язової системи.

ВИМІРЮВАЛЬНІ ПРІЛАДИ (вимірювальні інструменти) для сліпих — прилади, призначені для вимірювання лінійних розмірів і кутів, термічних, світлових, електричних тощо параметрів; один з важливих технічних засобів пізнання навколишньої дійсності, які розширюють і поглиблюють конкретні уявлення,

що особливо важливо саме для сліпих, в яких ці уявлення порівняно бідні.

ВИМОГА як метод виховання — педагогічний вплив на свідомість виховання з метою викликати, стимулювати чи загальмувати окремі види його діяльності. В. має бути доцільною, чітко сформульованою, зрозумілою й посиленою для дітей. В. реалізується в особистому спілкуванні педагога з дітьми. Висунення В. передбачає контроль за її виконанням. Найзагальнішим засобом організації В. є режим дня для дітей і підлітків, побудований на певних педагогічних і гігієнічних вимогах. Існують різні форми В., які педагог обирає залежно від конкретної педагогічної ситуації. В. може бути у формі поради чи переконання, у формі довіри чи невіри, прохання, натяку, схвалення чи засудження, погрози тощо.

ВИПРАВНО-ТРУДОВА ПЕДАГОГІКА — галузь педагогічної науки, яка вивчає організовану діяльність по виправленню осіб, які вчинили карні злочини й засуджені до різних видів покарання. В.-т. п. як відносно самостійна галузь науки формувалася на початку 60-х років ХХ ст., однак її основи були закладені вже в середині ХІХ ст. в рамках правових, пенітенціарних і психологічних досліджень.

ВИРАЗНЕ ЧИТАННЯ — термін “В. ч.” дістав поширення в середині ХІХ ст., коли він поряд з термінами “декламація” і “художнє читання” почав означати мистецтво художнього слова. Тепер термін “В. ч.” має суто шкільне значення: він стосується лише читання літературно-художніх творів (чи уривків з них) учителем або учнями на уроках чи позакласних заняттях.

ВИРОБНІЧА ЕКСКУРСІЯ (навчальна) — одна з форм навчання в загальноосвітніх школах України. В. є передбачені навчальними програмами, головним чином з предметів природничо-наукового циклу й у зв'язку з трудовим навчанням. Під час В. є. учні знайомляться з принципами будови й дії машин, верстатів, технічних споруд; з використанням у техніці різних матеріалів; з технологічними процесами й контрольно-вимірювальною апаратурою тощо.

ВИРОБНИЧА ПРАКТИКА — в Україні та ряді інших країн складова частина навчальної роботи вищої, середньої спеціальної і загальноосвітньої школи. Проводиться на промислових і сільсько-господарських підприємствах, у науково-дослідних інститутах, школах тощо.

ВИРОБНИЧЕ НАВЧАННЯ в середній школі — форма трудового навчання, яке проводилося в IX—XI класах загальноосвітньої середньої школи України (1953—1966) з метою дати випускникам професійну підготовку для праці в одній з галузей народного господарства чи культури.

ВИХОВАННЯ — процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. У широкому розумінні В. — це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Сюди входить як спеціально організований вплив виховних закладів, так і соціально-економічні умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні слова В. є планомірним впливом батьків і школи на вихованця. Метою В. є сприяння розвитку у вихованця виявленого обдарування чи стримання якихось задатків відповідно до мети (“ідеал виховання”). Засобом В. є насамперед приклад, який вихователь подає вихованцеві, потім — наказ (вимога й заборона), переконання, привчання й навчання. В. поширюється на тіло, душу й дух і ставить завданням утворення із задатків і здібностей, що розвиваються, гармонійного цілого, а також набуття підстаючим вихованцем сприятливих для нього самого і для суспільства душевно-духовних установок стосовно до інших людей, сім'ї, народу, держави тощо. В. з боку батьків і школи припиняється з втратою ними авторитету у вихованця.

ВИХОВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНЕ (альтернативне шкільному) — популярні в Західній Європі й США пошуки нових форм організації виховання, альтернативного щодо “звичайного” виховання, роботи “звичайних” шкіл. Йдеться про нові

проекти виховання, про нові моделі шкіл, нові підходи до розв'язання освітніх проблем, які вважаються сучасними, інноваційними чи прогностичними.

ВИХОВАННЯ Й РОЗВИТОК. Індивідуальний розвиток людини — ряд послідовних кількісних і якісних змін, яких зазнає її організм від моменту зародження й до кінця життя, становлення людини як соціальної істоти. Виховання починається з народження людини й відіграє важливу, хоча й різну роль у всіх формах і на всіх етапах розвитку особистості. Між В. й р. існує тісний взаємозв'язок. Не лише розвиток особистості залежить від виховання, а й виховання від розвитку. Правильне розуміння взаємозв'язку В. й р., спростовуючи фаталістичні концепції психічного розвитку особистості, має важливе значення для наукового обґрунтування методів педагогічного керівництва всебічним розвитком особистості.

ВИХОВАТЕЛЬ — у широкому розумінні слова — особа або організація, яка здійснює виховання; у вузькому значенні — посадова особа, яка займається вихованням дітей і молоді в навчально-виховних закладах. Історично посада В. з'явилася ще в античних державах. В українській загальноосвітній школі функції В. (у вузькому значенні) виконує класний керівник і вихователь групи подовженого дня.

ВИХОВНІ КОЛОНІЇ — навчально-виховні заклади закритого типу для неповнолітніх правопорушників, які досягли 11-річного віку й потребують для свого виправлення особливих умов виховання і особливого педагогічного режиму. В. к. не слід змішувати з трудовими колоніями для неповнолітніх, які є місцем відбування покарання неповнолітніми, засудженими судами до позбавлення волі за вчинення серйозних злочинів.

ВИХОВУЮЧЕ НАВЧАННЯ — організація процесу навчання, при якій забезпечується органічний взаємозв'язок між набуттям учнями знань, умінь і навичок, засвоєнням досвіду творчої діяльності й формуванням емоційно-ціннісного ставлення до світу, один до одного, до навчального матеріалу. Один з принци-

п і в н а в ч а н н я Термін “В. н.” запроваджено в педагогіку Й. Ф. Гербартом. Співвідношення навчання й виховання — фундаментальна педагогічна проблема. Я. А. Коменський визнавав величезну виховну роль навчання й не розділяв навчання й виховання. Ж.-Ж. Руссо віддавав перевагу вихованню (“природному вихованню”), підкоряючи йому навчання. Й. Г. Песталоцці пов’язував розумове навчання з моральним, обгрутовуючи свій підхід тим, що процес пізнання починається з почуттєвих сприймань, які переробляються потім свідомістю за допомогою апріорних ідей. Й. Ф. Гербарт вважав навчання основним засобом виховання. К. Д. Ушинський розглядав навчання як важливий засіб морального виховання.

Сучасна вітчизняна педагогічна теорія розглядає навчання й виховання в єдності; це передбачає не заперечення специфіки навчання й виховання, а глибоке пізнання суті, функцій, організації, засобів форм і методів навчання й виховання.

ВИЩА АТЕСТАЦІЙНА КОМІСІЯ України (ВАК України) — державний орган, який присуджує наукові ступені науковим і науково-педагогічним працівникам усіх галузей науки, техніки, освіти й культури. Створена 1992, почала діяти з 1993.

ВИЩА ОСВІТА — рівень освіти, що її одержують на базі середньої у вищих навчальних закладах і який підтверджується офіційно визнаними документами (дипломами, сертифікатами тощо). В. о. — результат засвоєння такої сукупності систематизованих знань і навичок діяльності, яка дає можливість спеціалістові самостійно й відповідально вирішувати дослідницькі і практичні завдання, творчо використовуючи й розвиваючи досягнення культури, науки, техніки. Прагматичне розуміння В. о. лише як набуття вищої за спеціальністю кваліфікації не цілком адекватне: мета В. о. — розвиток особистості, її інтелектуальних здібностей, моральних якостей. Специфіка В. о. — безпосередня взаємодія освіти й наукової діяльності, вивчення навчальних дисциплін на рівні, максимально наближеному до актуальних досягнень науки і практики, підвищені вимоги до

соціально-громадянської і ділової підготовки випускників навчальних закладів.

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД в Україні — освітня установа, яка має статус юридичної особи й реалізує професійні освітні програми вищої професійної освіти. В. н. з. створюються, реорганізуються, функціонують і ліквіднуються згідно з законом “Про освіту”, іншими законодавчими актами України, своїм статутом. За організаційно-правовими формами можуть створюватися державні, муніципальні, недержавні (приватні, громадських і релігійних організацій) В. н. з. Головними завданнями (основною діяльністю) В. н. з. як центру освіти, науки й культури є: задоволення потреб особистості в інтелектуальному, культурному й моральному розвитку, набутті вищої освіти і кваліфікації в обраній галузі професійної діяльності, задоволення потреб суспільства в кваліфікованих спеціалістах з вищою освітою й науково-педагогічних кадрах вищої кваліфікації; організація і проведення фундаментальних, пошукових і прикладних наукових досліджень та інших науково-технічних, дослідно-конструкторських, у тому числі з проблем освіти; перепідготовка й підвищення кваліфікації викладачів і спеціалістів; поширення знань серед населення, підвищення його загальноосвітнього й культурного рівня.

ВИЩИ ЖІНОЧІ КУРСИ — навчальний заклад. Мав також назву — Київський університет святої княгині Ольги. В 1870 Товариство природодослідників у Києві організувало безплатні курси з природничих наук. У 1878 були відкриті В. ж. к. з двома факультетами — фізико-математичним та історико-філологічним. Курси готували до педагогічної діяльності. В 1889 курси були закриті, відновили роботу в 1906.

ВІБРАЦІЙНІ ВІДЧУТТЯ (від лат. vibratio — коливання) — один з видів шкірного відчуття; виникає при впливі переривчастих подразників: вібрацій камертона, переривчастого струменя стиснутого повітря тощо. В. в. широко використовуються глухими і глухонімими для сприйняття звуків мови.

ВІВЕС (Vives) Хуан Луїс (6.III.1492, Валенсія — 6.V.1540, Брюгге) — іспанський філософ, психолог, педагог, один з видатних просвітителів і гуманістів епохи Відродження. У психологічних працях В. обґрунтував емпіричну психологію; особливо старанно опрацьовано ним вчення про пам'ять та асоціації. В. висміював схоластичну систему навчання, заклав основи гуманістичної педагогіки, вимагав вивчення класичних мов і літератури, запровадження курсу історії і предметів реальної освіти, розширення жіночої освіти.

ВІДДІЛ НАРОДНОЇ ОСВІТИ — орган державного управління, який керує народною освітою на території району, міста, області.

ВІДКРИТИЙ УРОК — урок, на якому присутні інші вчителі та запрошені особи. В. у. проводяться кваліфікованими вчителями з складних або недостатньо розроблених у методиці тем навчальної програми з метою показу й поширення найефективніших прийомів навчально-виховної роботи. В. у. сприяють впровадженню досягнень педагогічної науки в практику, поширенню передового педагогічного досвіду, підвищенню кваліфікації учителів.

ВІДМИРАННЯ ШКОЛИ ТЕОРІЯ — теорія відмирання школи в комуністичному суспільстві. Дістала поширення наприкінці 20-х років серед частини радянських педагогів. Згідно з цією теорією, діти повинні вчитися головним чином на власному досвіді, виховувати їх буде саме життя, школа стане цехом заводу і повинна злитися з виробництвом. Заперечувалася необхідність систематичного вивчення основ наук, відкидалася програма й підручники, класно-урочна система.

ВІДМІННИК НАРОДНОЇ ОСВІТИ — нагрудний значок, яким нагороджуються працівники шкіл, установ, підприємств і органів Міністерства освіти України за відмінне виконання покладених на них обов'язків і завдань.

ВІДНОВЛЮВАЛЬНЕ НАВЧАННЯ — навчання, спрямоване на відновлення функцій, порушених внаслідок якогось захворювання. Особливо велике значення

має В. н. у випадках ураження головного мозку або периферійної нервової системи, які ведуть до порушення функцій руху, мови, письма, читання тощо. В. н. має велике значення і для відновлення порушених функцій кінцівок.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БАТЬКІВ — юридичні й моральні норми, які визначають відповідальність батьків перед державою і суспільством за виховання своїх дітей. В Україні піклування про здоров'я, виховання й навчання дітей, про підготовку їх до самостійного життя є не лише моральним обов'язком батьків, а й їхнім найважливішим обов'язком. На тих батьків, які погано виховують своїх дітей, суспільство й держава впливають. За особливо серйозні порушення українське законодавство передбачає позбавлення батьківських прав.

ВІДПУСТКА ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ — за українським законодавством працівники освіти мають право на щорічну оплачувану відпустку. Учителям, директорам шкіл та їхнім заступникам і іншим педагогічним працівникам шкіл усіх типів, а також педагогічним працівникам дитячих будинків з особливим режимом, вихователям шкіл-інтернатів, шкіл і груп з подовженим днем надається відпустка тривалістю 48 робочих днів.

ВІДРОДЖЕННЯ (педагогічні ідеї) — історичний період, під час якого в ряді країн Західної Європи почалося формування буржуазної культури й ідеології. На зміну середньовічному аскетизму у світогляді цієї епохи відроджується античний ідеал діяльної гармонійно розвинутої людини. Ідейна течія, яка запропонувала новий ідеал життєрадісної людини, сильної тілом і духом, дістала назву гуманізм. Гуманізм епохи В. знайшов значне відображення як у поглядах на виховання, так і в організації практичної роботи шкіли. Гуманісти Рабле, Монтень та інші виступали з вимогами вивчати в школах реальні науки й використовувати активні методи навчання. Педагоги епохи В. піклувалися про здоров'я дітей, опрацьовували методику фізичного виховання, багато уваги приділяли іграм. Педагогічні погляди епохи В. істотно вплинули на розвиток педагогіки в XVII—XVIII ст.

ВІДСІВ УЧНІВ — залишення учнями школи протягом навчального року або до її закінчення.

ВІДСТАВАННЯ УЧНІВ — недостатнє засвоєння окремими учнями поточного навчального матеріалу. Звичайно причиною є пропуск занять у школі, відсутність належної основи для сприймання нових знань, слабка навчальна дисципліна. Причинами В. у. є також невміння самостійно працювати і як наслідок — несистематичне, нерациональне виконання домашніх завдань; несприятливі побутові умови, педагогічна запущеність.

ВІДСТРОЧЕНА РЕАКЦІЯ — реакція, яка виникає у відповідь на подразник через проміжок часу, що значно перевищує звичайний латентний (прихований) період.

ВІДТВОРЕННЯ — один з процесів пам'яті, під час якого відбувається оживлення свідомості у вигляді образів об'єктів, що колись сприймалися, уявлень, думок, почуттів, дій. В. може бути мимовільним, що відбувається без спеціальної мети — пригадати, і довільним — цілеспрямованим процесом, який викликається свідомо поставленим завданням — пригадати щось.

ВІДТВОРЮЮЧА УЯВА — те ж саме, що й репродуктивна уява.

ВІДЧУТТЯ — психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів, явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливові подразників на відповідні органи чуття.

ВІЗАНТІЙСЬКА ОСВІТА — специфічні форми освіти й культури, що склалися на території східної частини Римської імперії — Візантії — під безпосереднім впливом культурної спадщини стародавньої Греції. Міста Візантії успадкували традиційні форми освіти, які давали граматисти, риторичні, софісти й філософи. В традиційний зміст візантійської освіти поряд з християнським віровченням і творами церковних діячів обов'язково включалися твори грецьких класиків — Гомера, Гесіода, Софокла, Аристофана, Платона, Аристотеля та ін. В. о. істотно

вплинула на культуру й освіту як сусідніх, так і західноєвропейських народів.

ВІЗІОНІЗМ (від франц. vision — привид, бачений) — збірна назва неістинних зорових відчуттів, вражень, які породжуються глибокими душевними розладами, вживанням наркотиків, алкоголю тощо. В. споріднений з галюцинацією.

ВІЗУАЛЬНА ГРАМОТНІСТЬ (англ. visual literacy) — напрям у сучасній педагогіці, який досліджує проблеми розвитку навичок користування візуальною і аудіовізуальною інформацією. Педагогічна концепція В. г. виникла наприкінці 60-х років ХХ ст. в США. Ґрунтується на положеннях про значущість зорового (візуального) сприймання для людини у процесі пізнання світу і свого місця в ньому, провідну роль образу в процесах сприймання й розуміння, необхідність підготовки свідомості дитини до діяльності в умовах зростання інформатизації життя.

ВІКАРЮЮЧИЙ (від лат. vicarius — заступник) — заміслюючий; наприклад, у сліпоглухонімих дотик замінює зір і слух, короткозорі люди, як правило, відзначаються гострим слухом. Здатність до заміщення однієї психічної функції іншою зумовлена способом організації діяльності нервової системи (вікаруючі відчуття, образи, дії).

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності психічного розвитку людини на різних вікових стадіях. Найбільше вивченими у В. п. є дитинство, підлітковий і юнацький вік.

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ — характерні для того чи іншого вікового періоду анатомо-фізіологічні і психологічні особливості.

ВІКТОРИНА — пізнавальна гра, яка складається з запитань і відповідей на теми з різних галузей науки, техніки, літератури й мистецтва. Запитання підбираються з врахуванням віку та рівня знань учасників гри.

ВІЛЬМАН (Willmann) Отто (24.IV.1839, Лешно, Польща — 1.VII.1920, Літомержице, Чехія) — німецький педагог, послі-

довник Й. Ф. Гербарта, який прагнув об'єднати соціальну й індивідуальну педагогіку. Засновник Спілки християнської педагогіки (1907). Основною функцією виховання вважав формування волі вихованців. Завдання освіти вбачав у передачі культурних цінностей і в розвитку духовних сил людини. Виступаючи проти теорії вільного виховання, твердив, що освіта й виховання нерозривно пов'язані з громадським життям.

“ВІЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА” — журнал Всеукраїнської учительської спілки, що видавався в Києві 1917—1919. У ньому висвітлювалися загальні проблеми педагогіки та організації шкільної системи.

ВІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — течія в педагогії другої половини XIX — початку XX ст., для якої характерним був крайній індивідуалізм і категоричне заперечення суворої регламентації всіх сторін життя й поведінки дитини. Ідеал прихильників В. в. — вільний, не обмежений ніякими рамками розвиток сил і здібностей кожної дитини, повне розкриття індивідуума. Ідеї В. в. нерозривно пов'язані з теорією природного виховання, запропонованою ще у XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо.

ВІЛЬЧКОВСЬКИЙ Едуард Станіславович (нар. 19.I.1935, Нижній Тагіл) — доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1991 професор Київського державного педагогічного університету імені М. Драгоманова, з 1997 завідує лабораторією в Інституті проблем виховання АПН України. Досліджує проблеми фізичного виховання дітей дошкільного й молодшого шкільного віку.

ВІНЕКЕН (Wyneken) Густав (19.III.1875, Штаде — 8.XII.1964, Геттінген) — німецький педагог, один з організаторів “нових шкіл” у Німеччині. В 1906 заснував у селищі Віккерсдорф (Тюрінгія) “вільну шкільну общину” — сільський інтернат, близький за типом до шкіл прихильників “вільного виховання”. В організації навчально-виховного процесу В. велике значення надавав засвоєнню учнями технічних навичок і вмінь, виробленню звички до колективної праці. В. був

рішучим супротивником релігійного навчання й виховання, розглядав виховання як формування особливої “молодіжної культури”.

ВІННЕТКА-ПЛАН (Winnetka Plan) — одна із систем індивідуалізованої організації навчально-виховного процесу, яка виникла у США в 1919—1920. Дістала свою назву від селища Віннетка поблизу Чикаго, у школах якого вона вперше була застосована. Творцем В.-п. був керівник шкіл Віннетки К. Вошберн. За В.-п. кожен учень проходив курс навчання за індивідуальним навчальним планом своїм власним темпом. Для цього застосовуються детально опрацьовані друковані “робочі матеріали”. Роль учителя зводиться в основному до нагляду за заняттями учнів.

ВІРА — прийняття певного твердження за істинне, що ґрунтується не стільки на об'єктивному факті чи логічному доведенні, скільки на емоційно-вольовій сфері.

ВІТВІЦЬКИЙ (Witwicki) Владислав (30.IV.1878, Любашов — 21.XII.1948, Константин) — польський психолог і філософ. Закінчив Львівський університет (1900), при ньому ж дістав звання доцента (1904). З 1919 до кінця життя завідував кафедрою загальної психології Варшавського університету. Займався проблемами загальної психології, психології особистості, питаннями етики й естетики. Автор понад 70 великих праць, у тому числі двохтомного підручника психології для вузів.

ВІТТОРІНО ДА ФЕЛЬТРЕ (Vittorino da Feltre; 1378, Фельтре — 2.II.1446, Мантуя) — італійський педагог-гуманіст епохи Відродження. Закінчив Падуанський університет. У 1424 організував у Мантуї одну з перших в історії школу інтернатного типу (Casa giocosa — Будинок радощів), де, крім давніх мов і літератури, вивчалися також математика, природознавство, астрономія. Значна увага приділялася практичним заняттям, фізичним вправам та іграм. У навчанні широко використовувалася наочність.

ВМІННЯ — засвоєний суб'єктом спосіб виконання дії, який забезпечується сукупністю набутих знань і навичок. В. формується шляхом вправ і створює можливість виконання дії не лише у звичних, а й у змінених умовах. У навчальній діяльності учні оволодівають навчальними вміннями. Розрізняють загальнонавчальні (які стосуються всіх навчальних предметів) і спеціальні (характерні для конкретного предмета) вміння. Володіння сукупністю основних загальнонавчальних вмінь і навичок називають вмінням учитися. Воно включає: навчально-організаційні вміння (вміння формулювати мету й визначати завдання діяльності; вміння раціонально планувати діяльність; вміння створювати сприятливі умови для власної діяльності: режим, гігієна і порядок робочого місця, загартування та інші); навчально-інформаційні (вміння здійснювати бібліографічний пошук; вміння працювати з технічними джерелами інформації; вміння здійснювати спостереження); навчально-інтелектуальні вміння (вміння мотивувати свою діяльність; вміння уважно сприймати інформацію; вміння логічно осмислювати навчальний матеріал, виділяючи в ньому головне; вміння раціонально запам'ятовувати; вміння розв'язувати проблемні пізнавальні задачі; вміння самостійно виконувати вправи; вміння здійснювати самоконтроль у навчально-пізнавальній діяльності).

ВНЗ — див. *Вищий навчальний заклад*.

ВНУТРІШКІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ — систематична, цілеспрямована перевірка роботи учителя адміністрацією школи, одна з форм керівництва педагогічним колективом. Активну участь у В. к. беруть громадські організації школи.

ВНУТРІШНЄ ГАЛЬМУВАННЯ — вид гальмування, який має місце лише в умовно-рефлекторних реакціях. Процес В. г. відіграє величезну роль у психічній діяльності людини. Виховання зрівноваженості, терпіння, здатності вольовим зусиллям утримати себе від безпосередньої дії чи необдуманого слова — усе це має своєю фізіологічною основою тренування В. г.

ВНУТРІШНЯ МОВА — прихована, беззвучна мова, яка виникає в процесі мислення “про себе”. Є похідною формою зовнішньої (усної й письмової) мови, основним механізмом мовного мислення людини.

ВНУТРІШНЯ СЕКРЕЦІЯ (від лат. *secretio* — виділення) — здатність певної групи залоз людини і тварин виділяти специфічні продукти своєї життєдіяльності (гормони) безпосередньо у кров або тканинну рідину, а не в зовнішнє середовище й не в порожнину внутрішніх органів. При найменшій підозрі на порушення функцій якоїсь із залоз В. с. необхідно направити дитину до лікаря-спеціаліста.

ВОЛІНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ — див. *Кременецький лицей*.

ВОЛОСНІ УЧІЛИЩА — початкові школи, які створювалися в Росії на основі урядового указу 1830 по одній на волость для підготовки хлопчиків до писарської діяльності. Рівень навчання в них був дуже низьким. Головна увага приділялась оволодінню дітьми технікою письма. Припинили існування в 60-х роках XIX ст.

ВОЛЬФ (Wolf) Фрідріх Август (15.II.1759, Гайнроде — 8.VIII.1824, Марсель) — німецький педагог, один з визначних представників неогуманізму. В. пропонував вивчати в гімназіях поряд зі стародавніми мовами географію, історію, математику, елементи фізики й хімії. Ставив високі вимоги до вчителя як вихователя молоді.

ВОЛЮНТАРИЗМ у педагогіці (від лат. *voluntas* — воля) — проявляється в нехтуванні розвитком знань і мислення й перенесенням головних виховних зусиль на розвиток формальної сторони якостей волі (рішучість, витримка тощо), яким відводиться самодостатнє значення.

ВОЛЯ — свідомо саморегуляція людиною своєї поведінки й діяльності, регулююча функція мозку, що полягає в здатності активно домагатися свідомо поставленої мети, переборюючи зовнішні і внутрішні перешкоди. В. виконує дві

взаємопов'язані функції — спонукальну та гальмівну, що виявляється у спрямуванні активності, її посиленні, а також у стриманні зовнішніх рухів та дій. В. виявляється у формі організованих дій, вчинків і поведінки. Високий моральний розвиток особистості — найважливіша й необхідна умова виховання В. і основний шлях її виховання.

ВОСЬМИРІЧНА ШКОЛА — неповна середня загальноосвітня школа. В. ш. була організована 1958—1959 на базі колишньої семирічної школи. В. ш. була загальнообов'язковою для всіх дітей і підлітків обох статей віком від 7 до 15—16 років. Згідно з законом “Про освіту” в Україні з 1990—1991 В. ш. перетворено в дев'ятирічні.

ВОТСОН (Watson) Джон Бродес (9.1.1878, Грінвіл, США — 25.IX.1958, Нью-Йорк) — американський психолог, основоположник біхевіоризму. У 1908—1920 — професор університету Дж. Гопкінса в Балтіморі. В 1913 виступив з програмою побудови нової психології, предмет якої — поведінка (behavior), а не свідомість. Усю психічну діяльність В. розглядав як поведінку в сукупності зв'язків “стимул — реакція”; основним завданням психології вважав вивчення процесів навчання; емоції ототожнював з реакціями внутрішніх органів, мислення людини — з роботою голосових м'язів. Ідеї та методи В. значно вплинули на розвиток психології, насамперед у США.

ВОШБЕРН (Washburne) Карлтон (нар. 2.XII.1889) — американський педагог, творець віннетка-плану. Дотримуючись теорії “прогресивного виховання” Дж. Дьюї, В. розробив і здійснив у с. Віннетка поблизу Чикаго один з планів граничної індивідуалізації навчального процесу — так званий віннетка-план, коли кожен учень навчається за індивідуальним планом. Підготував робочі матеріали, які друкувалися й роздавалися для самостійної роботи учням і були для них основним навчальним матеріалом. В. застосовував і колективні форми занять (диспути, ігри тощо), які мали не лише навчальну, а й виховну мету. Свої погляди на організацію навчального процесу В.

найбільш повно виклав у книзі “Кращі школи” (1928). У 20-ті роки В. почав займатися порівняльною педагогікою, вивчаючи стан шкільної справи в різних країнах.

ВПРАВА — повторне виконання дії з метою її засвоєння. В різних умовах навчання В. є або єдиною процедурою, в рамках якої здійснюються всі компоненти процесу навчання — усвідомлення змісту її дії, її закріплення, узагальнення й автоматизація, — або однією з процедур поряд з поясненням і заучуванням, які передують В. і забезпечують початкове усвідомлення змісту дії і її попереднє закріплення. В. в цьому випадку забезпечує завершення усвідомлення й закріплення, а також узагальнення й автоматизацію, що в результаті приводить до повного оволодіння дією й перетворення її, залежно від досягнутої міри автоматизації, у вміння або навик. В. може здійснюватися й відразу після пояснення без попереднього заучування; при цьому закріплення повністю відбувається у процесі В. Вправи виконуються під час вивчення різних навчальних предметів: мов, математики, фізики, хімії, біології, трудового навчання тощо. Широко застосовуються вправи, які вчать поводженню з вимірювальними й лабораторними приладами, ручним інструментом, верстатами та іншим обладнанням.

ВСЕБІЧНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — гуманістичний ідеал виховання. Як відносно цілісна система поглядів склався в епоху Відродження в руслі культурного руху гуманізму. Ідея В. р. о. дістала різні інтерпретації в пізніших філософських і педагогічних системах залежно від особливостей історико-культурної ситуації. Уявлення про всебічно розвинутого індивіда неоднозначні. В побутовій свідомості це талановита людина, здатна до різних видів діяльності, яка відрізняється від тих, хто проявляє свої здібності лише в одній галузі. В. р. о. не можна розглядати як професійний принцип організації навчання й виховання, як сукупність правил, що регулюють діяльність і спілкування. Більш коректним є осмислення В. р. о. як процесу

саморозвитку індивіда, який оволодіває головною справою життя й використовує весь спектр можливостей прилучення до загальнолюдської культури.

ВСЕЗАГАЛЬНА ОСВІТА — навчання всіх без винятку дітей певного віку в загальноосвітніх школах, які дають відповідний мінімум знань. В. о. забезпечується системою державних заходів (законодавчі акти про обов'язковість навчання, державні асигнування на будівництво й утримання шкіл і підготовку вчителів тощо). Високий рівень матеріального добробуту народу — найважливіша умова здійснення В. о. Законом “Про освіту” в Україні передбачається обов'язкове закінчення всіма дітьми повної середньої школи.

ВТНЗ — вищий технічний навчальний заклад. Див. *Вищий навчальний заклад*.

ВТОМА — стан організму, який виникає внаслідок фізичного й розумового напруження, а також під впливом негативних емоцій, і характеризується зниженням працездатності. Основними об'єктивними показниками В. є збільшення часу та зниження якості виконання певних операцій. З віком, значною мірою під впливом виховання й навчання, працездатність нервових клітин підвищується, все довше зберігається їхній активний, робочий стан.

ВУДА ЗАКОН (1854) — перший закон, в якому викладені основи системи освіти в колоніальній Індії. В законі говорилося про необхідність створення мережі початкових шкіл з навчанням у них рідною мовою, відкриття трьох університетів: Калькуттського, Бомбейського і Мадраського (усі в 1857), висловлювалося побажання розвивати жіночу освіту.

ВУДВОРД (Woodward) Калвін Мілтон (25.VIII.1837, Фітчберґ, шт. Массачусетс — 12.I.1914, Сент-Луїс) — американський педагог, спеціаліст у галузі трудового навчання й технічної освіти. Після Філадельфійської виставки (1876) впроваджував російську систему виробничого на-

вчання в Технологічному коледжі Вашингтонського університету й у Вищій школі ручної праці в Сент-Луїсі. В. вважав ручну працю стержнем усієї системи шкільної освіти; навчання трудовим навичкам і засвоєння елементарних інструментальних операцій розглядав як важливий компонент загальної освіти.

ВУДВОРТС (Woodworth) Роберт (17.VIII.1869, поблизу Бостона — 4.VII.1962, Нью-Йорк) — американський психолог, один із засновників функціональної психології в США. На початку ХХ ст. одним з перших дослідив, що мислення не зводиться до асоціацій чуттєвих образів. Висунув концепцію динамічної психології, розробив учення про мотивацію.

ВУНДЕРКІНД (від нім. Wunderkind — букв. чудо-дитина) — дитина, яка виявляє для свого віку винятковий розумовий розвиток або обдарованість у науці, мистецтві, спорті, конструюванні тощо (див. *Обдаровані діти*).

ВУНДТ (Wundt) Вільгельм (16.VIII.1832, Неккарау, Баден — 31.VIII.1920, Гросботен, поблизу Ляйпцига) — німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець. Один з основоположників фізіологічної психології та експериментальної психології. В 1879 заснував у Ляйпцигу першу у світі лабораторію експериментальної психології (перетворену пізніше на інститут).

ВЧЕНА РАДА — орган, що розглядає основні напрями науково-дослідної та навчальної роботи вузу, науково-дослідної установи чи науково-виробничого об'єднання. Розрізняють спеціалізовані ради по захисту дисертацій і присудженню вчених ступенів та ради вузу, науково-дослідної установи.

ВЧЕНЕ ЗВАННЯ — звання, яке присвоюється науковим працівникам залежно від виконуваної ними науково-дослідної або науково-педагогічної роботи. В Україні встановлено В. з.: у вузах — асистент, доцент, професор; академічні звання — член-кореспондент, дійсний член (академік)

НАН України або галузевих академій (аграрних, медичних, педагогічних тощо наук).

ВЧІНОК — у психологічному розумінні специфічний вид розумово-вольової дії, необхідна складова діяльності людини, вияву її характеру й поведінки. В. відіграє винятково важливу роль у морально-психічному розвитку особистості.

ВЮРЦБУРЗЬКА ШКО́ЛА — ідеалістичний напрям експериментального дослідження мислення. Виникла на початку ХХ ст. в Німеччині. Засновник і головний теоретик В. ш. — професор Вюрцбурзького університету О. Кюльпе. В. ш. поставила важливу проблему рушійних сил і детермінації мислення, однак розв'язати її не змогла.

Г

ГАДЯЦЬКИЙ Олександр Васильович (нар. 22.VIII.1925, с. Птушка Сумської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства. З 1954 — директор Лебединської школи механізації (тепер Лебединське сільське середнє професійно-технічне училище № 4).

“ГАЗЕТА ШКОЛЬНА” — педагогічний двотижневик. Виходила 1875—1879 у Львові. Пропагувала погляди “народовців” з питань народної освіти, виступала проти шкільної схоластики, за навчання живою українською мовою. У 1880—1889 замість “Г. ш.” виходила “Школьна часопись”, яка повністю зберегла напрям своєї попередниці.

ГАЗЕТИ ДЛЯ ДІТЕЙ — друковані видання з короткою періодичністю виходу (щоденно, через день, щотижня), розраховані на масового дитячого читача середнього шкільного віку. В них друкуються художні твори для дітей, науково-пізнавальні матеріали, які сприяють розширенню кругозору юних читачів, розвитку їхньої допитливості.

ГАЗЕТИ ПЕДАГОГІЧНІ — друковані видання з короткою періодичністю виходу (щоденно, через день, щотижня), які

відображають теорію і практику народної освіти. В Україні видається “Освіта” (виходить раз на тиждень). З 1997 виходить “Освіта України” (раз на тиждень).

ГАЙНИКЕ (Heinicke) Самуель (10.IV.1727, Наушютц — 30.IV.1790, Ляйпциг) — німецький сурдопедагог, один з основоположників усного (звукового) методу навчання глухонімих. Г. вважав, що лише усна форма словесної мови може служити основною базою мислення глухонімого, опора на наочні або письмові образи, на думку Г., ненадійна. Г. створив (1778) перший у Німеччині навчальний заклад для глухонімих — Ляйпцизький інститут.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ — культурно-освітнє товариство у Східній Галичині. Мало на меті нести народіві освіту й боротися за створення шкіл з навчанням українською мовою. Була заснована у Львові 1848. Існувала до Першої світової війни. Г.-р. м. видавала українською й російською мовами книги морально-релігійного та загальноосвітнього змісту, популярні праці з ремесла, господарства й педагогіки, друкувала шкільні підручники й наукові збірки.

ГАЛЛ (Hol) Гренвіл Стенлі (1.II.1846, Ашвілд — 24.IV.1924, Ворчестер) — американський педагог і психолог; 1881—1888 — професор університету Джона

Гопкінса в Балтиморі, де в 1883 створив першу в Америці психологічну лабораторію і центр експериментальної педагогіки. В 1887 організував перший американський психологічний журнал. Досліджував проблеми розвитку уяви і формування понять у дітей, умови успішного навчання.

ГАЇЛІА Карел (нар. 19.VIII.1901) — чеський педагог і соціолог, завідував кафедрою педагогіки й був директором Інституту педагогіки Карлова університету, головним редактором чеського журналу “Педагогіка”. Досліджував проблеми педагогіки вищої школи, загальної теорії виховання і соціології виховання.

ГАЛЬМУВАННЯ в психології — активний нервовий процес, що пригнічує збудження або запобігає йому. Має охоронне значення (особливо для нервових клітин кори великого мозку), захищає нервову систему від перезбудження. Г. є необхідною умовою розвитку аналізу і синтезу в пізнанні явищ навколишньої дійсності, правильного орієнтування в них, вироблення нових дій, уміння поводити себе відповідно до вимог групи, суспільства.

ГАЛЮЦИНАЦІЇ (від лат. hallucinatio — марення, видіння) — мними сприймання, що виникають без реального об'єкта — подразника, але сприймаються як дійсні образи реального світу. Виникають як наслідок психічних хвороб або деяких інфекційних захворювань, інтоксикацій, травм головного мозку, нервових потрясінь тощо. За характером Г. можуть бути слуховими, зоровими, тактильними, нюховими, смаковими.

ГАНДІ Мохандас Карамчанд (Махатма; 2.X.1869, князівство Порбандар — 30.I.1948, Делі) — індійський політик, філософ і педагог, один з керівників національно-визвольного руху в Індії. Педагогічні ідеї Г. були покладені в основу проекту організації так званої “основної освіти”, запропонованого в 1937. Під основною освітою Г. розумів систему загального початкового навчання, головним стержнем якого є вивчення дітьми певного ремесла. Основою освіти Г. проголошував навчання рідною мовою,

вважав необхідним вивчення стародавньої культури індійського та інших народів Азії. Г. виступав за розвиток жіночої освіти.

ГАРМОНІЙНИЙ РОЗВИТОК — співрозмірний розвиток фізичних і рухових сил людини, струнке й строге поєднання різних сторін і функцій її свідомості, поведінки й діяльності.

ГАРМОНІЯ, гармонійність (від грец. ἀρμονία — злагодженість, зв'язок, стрункність) — внутрішня і зовнішня упорядкованість, узгодженість, цілісність явищ і процесів. У психології — поєднання індивідуальних чи особистісних позитивних рис. Г. виробляється у процесі виховання особи й участі її в життєдіяльності певного колективу.

ГАРНІШ (Harnisch) Христіан Вільгельм (28.VIII.1787, Вільсбак — 15.VIII.1864, Берлін) — німецький педагог, послідовник Й. Г. Песталоцці. Г. — автор численних педагогічних праць, присвячених підготовці вчителів, народній школі, гімнастиці та її викладанню, а також навчальних посібників з геометрії, німецької мови та інших предметів. Детально опрацював курс світознавства, поклавши в його основу вивчення рідного краю. Створив навчальний посібник з цього курсу, в якому органічно поєднувався матеріал з історії, географії та інших наук. Запропонував ефективну систему навчання арифметики.

ГАРТЛІ (Hartley) Дейвід (30.VIII.1705, Армли — 28.VIII.1757, Бат) — англійський психолог, один із засновників асоціативної психології. Намагався застосувати принцип механічної причинності до вивчення психічних явищ. Психічне життя, за Г., починається з відчуттів і елементарних почувань задоволення й незадоволення. Всі інші психічні процеси та явища — тільки сполучення (асоціації) відчуттів та елементарних почувань. Процес навчання Г. вважав повністю побудованим на попередньому досвіді. Вирішальну роль у формуванні людини відводив вихованню.

ГАОЇ, правильніше Аюї (Найю) Валентин (13.XI.1745, Сен-Жюст, Уаза — 18.III.1822, Париж) — французький педагог, один з основоположників тифлопедагогіки.

Розробив для сліпих дидактику і методику вивчення основ наук та оволодіння ремеслами. Методи навчання Г. дістали поширення в багатьох країнах. Запропонував шрифт для сліпих, вдосконалив спосіб книгодрукування, створив ноти, географічні карти для них тощо. В 1784 заснував на свої кошти в Парижі першу школу для сліпих.

ГЕГЕЛЬ (Hegel) Георг Вільгельм Фрідріх (27.VIII.1770, Штутгарт — 14.XI.1831, Берлін) видатний представник німецької класичної філософії, розробив систему принципів діалектичного способу мислення. В галузі педагогіки виступав прихильником неогуманізму, основне завдання школи вбачав у тому, щоб виховати мислячу істоту з правильною моральною поведінкою. Одночасно Г. підкреслював, що у процесі виховання діти повинні оволодіти певними знаннями і практичними навичками. Г. переоцінював значення формальної освіти, віддавав перевагу гуманітарним предметам у навчальному плані гімназії на шкоду природничо-математичним предметам. У своїх педагогічних поглядах Г. відстоював ідеал цілісного формування індивіда в контексті культури людства. Педагогічні ідеї Г. стверджували цінність знання й науки для всього суспільства і протистояли елітарним концепціям освіти.

ГЕДОНІЗМ (від грец. ηδονή — насолода) — філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом, до якого прагне людина у своїй діяльності і яке визначає її орієнтацію, є насолода (духовна чи чуттєво-матеріальна). Як нормативний принцип Г. протистоїть аскетизму.

ГЕДОНІЯ (від грец. ηδονή — насолода) — психічний стан; приемне самопочуття, відчуття піднесення, вдоволення, насолоди.

ГЕЛЬВЕЦІЙ (Helvetius) Клод-Адріан (31.I.1715, Париж — 26.XII.1771, там само) — французький філософ, один з діячів Просвітительства. Мету школи Г. вбачав у вихованні патріотів, які прагнуть до блага суспільства, проникнутих новою мораллю, духом гуманності. Виступав за значне посилення фізичного виховання, наполягав на розвитку в людей спостережливості й

уваги. Велике місце у творах Г. посідала проблема здібностей.

ГЕЛЬМІНТОЗИ (від грец. ἕλμινθος — черв'як) — глистні захворювання. У дітей глисти зустрічаються дуже часто, і їх негативна дія на організм дитини проявляється значно сильніше, ніж у дорослих. Діти, що страждають глистною інвазією, в більшості випадків бліді, мають поганий апетит. Попередження, своєчасне виявлення й лікування Г. має велике значення. Першочергове значення для попередження зараження глистами має виховання в дітей гігієнічних навичок, особливо звички мити руки перед їдою, оскільки брудні руки — найчастіший шлях зараження глистами.

ГЕМЕРАЛОПІЯ (від грец. ημέρα — день, ἄλαος — сліпий і ὤψ — око), куряча сліпота — різке погіршення зору в умовах зниженого освітлення, присмерком, уночі, при штучному освітленні. Г. зв'язана з недостатчею вітаміну А, необхідного для відновлення зорового пурпуру в паличкових клітинах сітківки ока, які сприймають світло.

ГЕН (від грец. γένος — рід, походження) — дискретна одиниця спадковості, за допомогою якої відбувається запис, зберігання і перетворення генетичної (спадкової) інформації в ряді поколінь.

ГЕНДРИХ (Hendrich) Йосиф (1888—1950) — чеський педагог і історик педагогіки. Відомий перекладач і видавець праць Я. А. Коменського, про життя й діяльність якого зібрав новий матеріал.

ГЕНЕАЛОГІЯ (від грец. γενεαλογία — родовід) — історія роду певної особи. У психології знання Г. важливе для встановлення генотипу індивіда, його здібностей, обдарованості тощо, а також для з'ясування витоків психічної недуги.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ (від лат. generalis — спільний, головний) — 1) У психології — “узагальнення” умовних рефлексів. Має місце в початковий період вироблення всякого умовного рефлексу. Полягає в тому, що байдужі (індиферентні) рефлекси, більш чи менш схожі з тим, на який виробляється умовний рефлекс, викликають таку ж реакцію, яку

викликає умовний подразник. У людини явища Г. особливо різко виражені в дитячому віці, коли утворюється велика кількість нових часових зв'язків. 2) В педагогіці — процес узагальнення, який полягає у встановленні істотних спільних властивостей явищ і предметів, що вивчаються, з одночасним нехтуванням неістотними. Процес Г. здійснюється завдяки взаємодії мислення та мови.

ГЕНЕТИКА (від грец. γένεσις — походження) — наука про спадковість і мінливість організмів, яка вивчає принципи зберігання, передачі й реалізації генетичної інформації в низці наступних поколінь.

ГЕНЕТИКА ЛЮДИНИ, антропогенетика — розділ генетики, що вивчає спадковість і мінливість нормальних та аномальних ознак у людини.

ГЕНЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає виникнення й розвиток психіки тварин і людини, зміни психічних процесів у ході біологічної еволюції живих істот під впливом навколишнього середовища (в їх філогенезі), у процесі антропогенезу і в індивідуальному, віковому становленні людини як свідомої суспільної істоти (в її онтогенезі). Г. п. включає в себе порівняльну психологію, яка досліджує філогенез психіки шляхом порівняння основних форм психіки тварин і людини, психологію народів, яка вивчає історичний розвиток психіки людини шляхом зіставлення психології різних племен, народів і націй, і вікову психологію, яка прослідковує зміни психіки людини в процесі індивідуального розвитку.

ГЕНЕТИЧНИЙ КОД — відносно стійка система кодування спадкової інформації в молекулах нуклеїнової кислоти. Г. к. формується з елементарних одиниць спадковості — генів. Для кожної людини він має індивідуальні відмінності, що накладає істотний відбиток на її природні задатки, схильності і є фізіологічною передумовою її психологічного профілю, індивідуального оптимуму в діяльності.

ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД у психології — спосіб дослідження психічних явищ, що ґрунтується на аналізі їхнього походження й розвитку.

ГЕНІАЛЬНІСТЬ (від лат. *genialis* — властивий геніві, плідний) — найвищий ступінь обдарованості, прояву творчих сил людини. Термін “геніальність” вживають як для позначення здатності людини до творчості, так і для оцінки її результатів. І. Кант, Г. В. Лейбніц, Г. Е. Лессінг, Д. Дідро вважали головною рисою Г. інтуїтивні здібності (див. *Інтуїція*). Відміна Г. від таланту в ступені обдарованості і, головне, в суспільній значущості творчості: геній створює нову епоху у своїй галузі.

ГЕНІЙ (від лат. *genius* — геній, дух) — 1) У давньоримській міфології добрий дух, який формує характер людини та оберігає його протягом життя. 2) Людина, якій притаманна найвища творча обдарованість — геніальність. Для Г. характерні надзвичайна працездатність і творча продуктивність, критичне оволодіння спадщиною минулого й разом з тим могутнє подолання застарілих норм і традицій, створення нових видатних цінностей у галузі науки, техніки, мистецтва.

ГЕНОТИП (від грец. γένος — рід, походження і τύπος — відбиток, зразок) — сукупність спадкових структур організму (насамперед, генів). У Г. індивіда кореняться причини спадкових захворювань психіки, а для здорових людей — витoki темпераменту, індивідуальних рис обдарованості тощо. Знання Г. має істотне значення для ефективності організації навчання й виховання людини.

ГЕОГРАФІЙ КАБІНЕТ у школі — звичайно складається з класу-кабінету й лаборантської кімнати. В Г. к. зберігаються навчальні посібники, які використовуються на уроках і в позакласній роботі, — карти, таблиці, прилади, моделі, зразки гірських порід, матеріали спостережень на пришкольньому географічному майданчику, краєзнавчі дослідження учнів, кращі самостійні роботи учнів з картою, найважливіша довідкова література.

ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА — підготовка спеціалістів-географів у вузах. Як навчальний предмет у спеціальних училищах і вузах географія була запроваджен-

на в XVII ст., а в деяких університетах Західної Європи ще раніше.

ГЕОГРАФІЧНИЙ МАЙДАНЧИК шкільний — спеціально обладнаний майданчик для спостережень і практичних занять з фізичної географії. На Г. м. учитель проводить практичні роботи, передбачені навчальною програмою, по спостереженню за висотою Сонця, визначенню азимута, орієнтуванню за Полярною зорею й Сонцем, спостереженню за погодою тощо. На Г. м. розміщуються астрономічні й метеорологічні прилади.

ГЕОГРАФІЯ в школі (від грец. γεωγραφία — опис Землі) — навчальний предмет, основним змістом якого є основи наукових знань про природні умови, в яких живе людське суспільство, і розміщення виробництва, умови й особливості його розвитку в різних районах і країнах. Вона є взаємозв'язком двох галузей — фізичної географії і економічної географії, що відображає реальний взаємозв'язок природи й суспільства.

ГЕОЛОГІЧНА ОСВІТА (вища й середня) — технічна освіта, яка має на меті підготовку спеціалістів з пошуку й розвідки корисних копалин, виявленню закономірностей розподілу їх у земній корі, закономірностей будови й розвитку самої земної кори й Землі в цілому. В Україні підготовка геологічних кадрів вищої кваліфікації здійснюється в Дніпропетровському гірничому інституті (з 1993 гірнича академія), у Криворізькому гірничо-рудному інституті (з 1994 технічний університет), на геологічних факультетах Київського національного, Донецького, Одеського, Харківського і Львівського університетів.

ГЕОЛОГІЯ в школі — вивчення учнями основних відомостей про склад, будову й розвиток Землі, закономірності й послідовності утворення гірських порід, родовищ корисних копалин, про зміну фізико-географічних умов і історію органічного життя на Землі. У 20-ті—40-ві роки XX ст. в школах України вивчалися геологія й мінералогія. З 1946 геологія не виділяється як спеціальний предмет навчання в школі. Відомості з геології

учні дістають під час вивчення інших предметів.

ГЕОМЕТРІЯ в школі — частина курсу математики, змістом якої є початкові відомості про просторові відношення і форми тіл. Див. також *Математика в школі*.

ГЕРБАРІЙ шкільний (від лат. herba — трава) — наочний навчальний посібник — тематичний, систематизований набір засушених рослин, прикріплених до аркушів білого цупкого паперу. Для шкіл випускаються систематичні й тематичні Г. корисних рослин — хлібних, кормових, технічних, медоносних, лікарських; шкідливих рослин — бур'янів і отруйних.

ГЕРБАРТ (Herbart) Йоганн Фрідріх (4.V.1776, Ольденбург — 14.VIII. 1841, Геттінген) — німецький філософ, психолог і педагог. Був представником асоціативної психології. Намагався теоретично обґрунтувати педагогіку, вважаючи, що філософія вказує мету виховання, а психологія — шляхи до цієї мети. Особливо велике значення Г. надавав виховуючому навчанню, у процесі якого розвивається різнобічний інтерес, який має, згідно з Г., шість видів: емпіричний, спекулятивний, естетичний, симпатичний, соціальний і релігійний. Ставлячи вище за все розвиток мислення учнів, Г. відводив головне місце в навчальному плані стародавнім мовам і математиці. Педагогічна теорія Г., особливо його теоретичне обґрунтування педагогіки, ідея виховуючого навчання та опрацювання методичних прийомів, які враховували виховні можливості навчальних предметів, — істотно вплинула на подальший розвиток теорії і практики виховання в багатьох країнах.

ГЕРДЕР (Herder) Йоганн Готфрід (25.VIII.1744, Морунген, Східна Пруссія — 18.XII.1803, Ваймар) — німецький філософ, письменник-просвітитель, педагог. Г. — один з основоположників вивчення слов'янських мов у західноєвропейській філософії. В 1776—1803 керував школами у Ваймарі. Працюючи вчителем, відстоював прогресивні педагогічні ідеї, виступав за вивчення природи, історії й рідної мови, за організацію навчання, яка б викликала інтерес у дітей і розвивала

самостійність мислення. На думку Г., всі державні установи, всі науки й мистецтва повинні служити формуванню гармонійно розвинутої людини, ідеал якої він вбачав відображеним у мистецтві Стародавньої Греції. Гімназія, за переконанням Г., покликана насамперед розвивати мислення учнів для знання й розуміння історії. Головним навчальним предметом вважав рідну мову, з вивчення якої повинне починатися шкільне навчання. Мету виховання вбачав у досягненні гуманності, тобто такого стану суспільства, коли кожна людина зможе розвинути свої здібності. Необхідним елементом виховання вважав повагу до історії та культури інших народів.

ГЕРОЇЗМ (франц. *héroïsme*, від грец. *ηῆρως* — воїн, богатир) — найвище виявлення самовідданості, відваги, хоробрості у виконанні значущих дій. Г. не є чимось надприродним, він — результат неймовірної концентрації і виявлення фізичних і моральних зусиль індивіда.

ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЯ — (від грец. *γέρων* — старий, *ψυχή* — душа і *λόγος* — вчення) — галузь психологічної науки, яка вивчає явища і процеси, пов'язані зі старінням організму, виявлення в ньому інволюційних тенденцій (притуплення окремих психічних функцій, затухання окремих процесів, спад активності особи).

ГЕФФДІНГ (*Hoffding*) Харальд (11.I.1843—2.VII.1931) — данський філософ і психолог, з 1883 по 1915 — професор Копенгагенського університету. В загальнотеоретичних питаннях психології — прихильник волюнтаризму. У свою філософсько-етичну концепцію прагнув включити питання виховання, завдання якого вбачав у тому, щоб “надати дитинству самостійного значення” й дати йому можливість бути “підготовчою епохою в людському житті”.

ГІГІЕНА (від грец. *υγιεινός* — здоровий) — наука, що вивчає вплив різноманітних факторів навколишнього середовища й виробничої діяльності на здоров'я людини, її працездатність, тривалість життя, розробляє практичні заходи оздоровлення умов життя й праці людини.

ГІГІЕНА ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ — галузь гігієни, яка вивчає взаємодію дитячого організму й факторів навколишнього середовища з метою розроблення гігієнічних нормативів, спрямованих на охорону й зміцнення здоров'я, сприятливий розвиток і удосконалення функціональних можливостей організму дітей і підлітків. Основними проблемами Г. д. і п. є стан здоров'я та фізичного розвитку, гігієна навчання й виховання, гігієнічні основи фізичного виховання, гігієна трудової діяльності дітей і підлітків, гігієна планування будівництва та обладнання навчальних закладів і дитячих закладів різних типів.

ГІГІЕНА ПРАЦІ УЧНІВ — розділ гігієни дітей і підлітків, який вивчає вплив умов праці й різних її видів на організм учнів і опрацьовує комплекс санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на підвищення працездатності, охорону й зміцнення здоров'я школярів. Г. п. у. передбачає раціональну організацію праці учнів відповідно до їх вікових особливостей і можливостей в оптимальних умовах повітряно-теплого й світлового режимів, при раціональному чергуванні з відпочинком.

ГІГІЕНА УРОКУ — система заходів, спрямованих на попередження розумової і фізичної перевтоми учнів під час занять. Приміщення, в яких проводять заняття, повинні мати достатню площу, кубатуру, освітленість робочих місць учнів і класної дошки, сприятливий повітряно-тепловий режим; має гарантуватися техніка безпеки в лабораторіях і майстернях.

ГІГІЕНА УЧНІВ ОСОБИСТА — розділ шкільної гігієни, який вивчає питання догляду за тілом і одягом школяра; сукупність практичних засобів, що забезпечують збереження й зміцнення здоров'я школярів, які здійснюються кожним учнем. У школі навички особистої гігієни виховуються в учнів педагогами і шкільним лікарем.

ГІГІЕНА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ — див. *Фізичне виховання*.

ГІГІЕНА ШКІЛЬНА — див. *Гігієна дітей і підлітків*.

ГІГІЄНИЧНІ ВИМОГИ ДО КНИГ — вимоги до оформлення, видання книг і поводження з ними. Гарне оформлення друкованого тексту полегшує роботу зору, зменшує втому очей під час читання. Гігієнічним вимогам відповідають книги, надруковані на цупкому білому папері без глянцю, чорним контрастним друком, чітким простим шрифтом. З профілактичною метою підручники, які переходять від старших учнів до молодших, рекомендується дезінфікувати, а дуже брудні — знищувати.

ГІГІЄНИЧНІ ВИМОГИ ДО НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКІВ — навчальні посібники (з хімії, фізики, трудового навчання тощо) повинні відповідати вимогам техніки безпеки, виключаючи можливість одержання учнями травм і поранень. Користування різними таблицями, схемами, колекціями не повинно викликати напруження зору. Під час показу діапозитивів і кінофільмів, крім дотримання вимог пожежної безпеки, необхідно слідкувати за тим, щоб зображення за проекцією було максимально чітким, а екран достатньо освітленим.

ГІДНІСТЬ — поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими; категорія етики, що відображає моральне ставлення індивіда до самого себе й суспільства до нього. Як форма прояву соціальної й моральної свободи поняття “гідність” включає право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого обов'язку й відповідальності перед суспільством.

ГІДРОМЕЛІОРАТИВНІ ІНСТИТУТИ (від грец. ύδωρ і лат. melioratio — поліпшення) — вищі навчальні заклади, які готують інженерів-гідротехніків для сільськогосподарства за спеціальністю гідромеліорація. В Рівному з 1960 діє Український інститут водного господарства (з 1995 — академія). Спеціалістів з гідромеліорації готують також сільськогосподарські, інженерно-будівельні й деякі інші вузи.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі спеціальні навчальні заклади, які

готують спеціалістів з метеорології, океанології, гідрології суші і агрометеорології. Гідрометеорологічний інститут діє в Одесі (з 1944).

ГІДРОЦЕФАЛІЯ (від грец. ύδωρ — вода і κεφαλή — голова), водянка головного мозку — збільшення кількості спинно-мозкової рідини в порожнині черепа. Буває природженою і набутою. Набута Г. спричинюється (звичайно у малих дітей) інфекційними захворюваннями (менінгіт, менінгоенцефаліт), черепно-мозковими травмами, а також пухлинами мозку, хворобами нирок тощо. Основна ознака Г. у дітей — збільшені розміри і характерна форма черепа.

ГІЗЕЛЬ (Кисіль?) Інокентій (бл. 1600—28.XI.1683, Київ) — український освітній і церковний діяч. У 1645—1650 професор і ректор (з 1646) Києво-Могилянської академії, де читав курси філософії, психології та ін.; з 1656 — архимандрит Києво-Печерської лаври. Був одним з найосвіченіших діячів культури в Україні.

ГІЛЬДІЙСЬКІ ШКОЛИ — початкові школи, які відкривалися в містах Західної Європи в XIII—XIV ст. об'єднаннями купців — гільдіями. В Г. ш. вивчення рідної мови і арифметики було поставлене значно краще, ніж в церковних. У деяких Г. ш. підвищеного типу вивчалися також граматика, геометрія й елементи риторики. Навчання в одних Г. ш. велося латинською мовою, в інших — рідною. Г. ш. були платними.

ГІМНАЗІЯ (від грец. γυμνάσιον — *gimnasia*) — середній загальноосвітній навчальний заклад; звичайно з яскраво вираженим гуманітарно-філологічним ухилом. Термін “Г.” запозичено зі Стародавньої Греції (див. *Гімнасії*). Вперше Г. була названа середня школа, відкрита у Страсбурзі в 1538. У XVI—XVIII ст. Г. почали виникати в багатьох містах Німеччини. Навчання в них відзначалося крайнім формалізмом. В XIX ст. Г. називалися середні школи для хлопчиків в Австро-Угорщині, Болгарії, Голландії, Греції, Данії, Німеччині, Росії, Сербії і німецьких кантонах Швейцарії. Першими чоловічими Г. в Україні були Полтавська й Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-

Сіверська, Харківська й Катеринославська (1805), Київська (1809). У 60-х роках XIX ст. засновані жіночі Г. Існували три типи Г.: класичні з вивченням двох давніх мов, класичні з вивченням латинської мови й реальні без вивчення давніх мов (з 1871 — реальні училища). В 1914 на території України було близько 340 чоловічих і жіночих гімназій та 41 реальне училище. З 1990 в Україні почалося перетворення окремих середніх шкіл на гімназії. Сьогодні гімназія — загальноосвітній заклад, який здійснює освітній процес, реалізує загальноосвітні програми середньої (повної) загальної освіти, даючи, як правило, учням загальну середню гуманітарну освіту поглибленого типу з вивченням двох-трьох іноземних мов, стародавніх мов, античної й зарубіжної літератури, історії мистецтв. Гімназії можуть мати у своєму складі всі ступені освіти або лише II і III ступені. Гімназії приймають учнів у віці 6—7 і 10—11 років згідно зі статутом гімназії на основі конкурсного відбору здібних і найбільш підготовлених дітей до засвоєння загальноосвітніх програм поглибленої гуманітарної освіти. Строк навчання в гімназії — 11—12 років або 7—8 років залежно від встановленої засовником структури.

ГІМНАСІЙ (від грец. γυμνάσιον) — державний навчально-виховний заклад у Стародавній Греції, а також на елліністичному Сході. В Афінах найбільшого розвитку вони досягли в V—IV ст. до н. е. До Г. вступали після палестри (гімнастична школа, в якій навчалися хлопчики з 12 до 16 років) юнаки 16—18 років із знатних і заможних родин. В Г. вони займалися гімнастикой, вивчали політику, філософію, літературу. Найвідоміші Г. — Академія платонівська і Лікей, заснований Арістотелем (див. *Ліцей*).

ГІМНАСТИКА (грец. γυμναστική, від грец. γυμνάω — треную, роблю вправи) — система спеціально підібраних різноманітних фізичних вправ, яка дає можливість різнобічно впливати на організм людини в цілому і на окремі її органи й системи, один з основних засобів фізичного виховання. Г. сприяє розвитку рухових навичок, сили, спритності, а також специфічних фізичних якостей,

необхідних для людей, які займаються тим чи іншим видом спорту, тощо. Під час занять Г. поряд з завданням різнобічного фізичного розвитку розв'язуються оздоровчо-гігієнічні й виховні завдання.

ГІПЕРКІНЕЗ (від грец. ὑπερ... — префікс, що означає надмірність, і κίνησις — рух) — надмірні мимовільні рухи, що виникають при деяких ураженнях центральної нервової системи. Нерідко спостерігаються при енцефаліті, спадкових хворобах, травмах, пухлинах, запальних процесах у мозку і зумовлюються збудженням певних ділянок кори великого мозку або підкіркових утворів.

ГІПНО́З (від грец. ὕπνος — сон) — штучно викликаний близький до сну стан людини й вищих хребетних тварин. Виникає під впливом дуже сильних раптових або дуже слабких одноманітних зовнішніх подразників; у людини — ще під впливом словесного навіювання. На відміну від звичайного сну під час Г. гальмування охоплюється не вся кора головного мозку, а зберігаються окремі осередки (так звані сторожові пункти) збудження, через які здійснюється зв'язок гіпнотизера із загіпнотизованим. Г. застосовують для лікування наркоманії, деяких неврозів, у педагогічних цілях тощо.

ГІПНОЛО́ГІЯ (від *гіпноз* і грец. λόγος — вчення) — 1) У вузькому значенні слова — вчення про гіпноз. 2) В широкому розумінні комплексна наука, яка вивчає фізіологічні та психічні основи всіх сноподібних станів (гіпноз, сомнамбулізм, летаргія) та різні форми навіювання у стані неспання (релаксація, автогенне тренування тощо). Г. найбільше застосовують у медицині й педагогіці. Проблемами застосування Г. в педагогіці займається гіпнопедагогіка, або сугестопедагогіка.

ГІПНОПЕ́ДІЯ (від *гіпноз* і грец. παιδεία — навчання, виховання) — галузь педагогічної науки, яка розробляє методи навчання під час природного сну. Інша назва — ноктопедія. Здатність сплячої людини сприймати й засвоювати інформацію відома з давніх часів. В Україні дослідження з Г. проводив у 60-х роках мово-

знавець Л. А. Близниченко. Розроблену ним методику іноді використовують для вивчення іноземних мов, для засвоєння різноманітного довідкового матеріалу тощо.

ГІПОВУЛЯ (від грец. ὑπο... — префікс, що означає зниження, нестачу, і αβουλα — нерішучість) — зниження вольових дій. Виникає внаслідок перевтоми, фізичного або нервового виснаження, вживання наркотиків, алкоголю, а також при деяких психічних розладах. При Г. різко знижується контроль індивіда за своїми словами і вчинками.

ГІПОТЕЗА (від грец. ὑπόθεσις — основа, припущення) — науково обґрунтоване припущення чи факт, які перебувають поза межами безпосереднього спостереження, або закономірний зв'язок явищ, коли його ще не можна встановити за допомогою наукового доведення. Г. є методом наукового дослідження, однією з форм пізнання об'єктивної дійсності; даючи ймовірнісне знання про причину тих чи інших явищ, Г. тим самим ймовірно пояснює ці явища. Для творчого працівника в будь-якій царині діяльності (в тому числі й педагогічній) вміння будувати й перевіряти Г. — важливий засіб розв'язання різноманітних мислительних задач.

ГІРНИЧІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують інженерні кадри для гірничодобувної промисловості й геологорозвідувальної справи. Спеціалістів гірничої промисловості готують також гірничі факультети металургійних і гірничо-металургійних та політехнічних інститутів. В Україні в 1994 було два Г. і.: Дніпропетровський (засн. в 1899), з 1993 — гірнича академія; Криворізький гірничорудний (засн. в 1922), з 1994 — технічний університет.

ГЛАГОЛИЦЯ — одна з двох найдавніших слов'янських азбук. Подібна до кирилиці за буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв. Більшість літер в обох азбуках мала й цифрове значення. Від кирилиці відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у Г. — 40, а в кирилиці — 43).

ГЛАДКИЙ Гордій Павлович (1849—1894, Полтава) — український хоролий диригент, педагог. З початку 70-х років був учителем хорového співу й керівником хору в Полтавській духовній семінарії. Автор музики до “Заповіту” (бл. 70-х років) та інших пісень на тексти Т. Шевченка, які стали народними.

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ (нім. Tiefenpsychologie) — узагальнена назва ряду концепцій психології, які вивчають так звані “глибинні”, підсвідомі психічні процеси. Прихильники Г. п. ігнорують значення свідомого в життєдіяльності особистості. На противагу Г. п. з її надмірним інтересом до підсвідомого з 1940 в США та інших країнах починає розвиватися егопсихологія. Її представники на перший план висувають свідоме “Я”.

ГЛОБАЛЬНЕ НАВЧАННЯ (від франц. global — взятий в цілому) — навчання цілісне.

ГЛОБУС (лат. globus — куля) — модель Землі, яка зберігає геометричну подібність контурів, співвідношення площі і єдність масштабів в усіх напрямках. Перший Г. виготовлено 1492 М. Бегаймом (зберігається в Нюрнберзі). Г. застосовують як наочний прилад під час вивчення географії.

ГЛОБУС небесний — сферична модель, яка зображає проекцію зоряного неба на кулю. На Г. наносяться найяскравіші зірки, небесний екватор, небесні паралелі тощо. Застосовують на уроках астрономії й на позакласних заняттях з астрономії та географії.

ГЛУХАРЬОВА Марія Павлівна (нар. 20.III.1927, с. Добре Поле Курської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). З 1960 працювала учителем географії у середній школі № 2 м. Феодосії.

ГЛУХОНІМОТА (лат. surdomutitas) — природжена або набута в ранньому дитинстві глухота й зумовлена нею відсутність мовлення. Г. найчастіше спричинюється перенесеними в дитинстві цереброспінальним менінгітом, кором, грипом,

скарлатиною, природженими аномаліями органа слуху, травмою тощо. Глухонімі діти підлягають спеціальному навчанню словесної мови. В кожній області є спеціальні дошкільні заклади й школи для глухонімих дітей, де їх вчать сприймати зором усну мову (“читати з губ”), говорити, читати, писати, розвивають залишки слуху, дають загальноосвітню та професійну підготовку.

ГЛУХОТА — повна відсутність або сильне зниження слуху. Буває одностороння і двостороння Г. Може виникати внаслідок ураження зовнішнього, середнього або внутрішнього вуха, слухового нерва, центральних відділів головного мозку. Розрізняють природжену Г. і набуту. Г. у дітей може бути результатом травми, завданої, зокрема, під час пологів.

ГЛУЩЕНКО Галина Євдокимівна (нар. 17.II.1930, с. Кошаринці Вінницької обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1982), заслужений учитель України (1975). З 1959 працює в середній школі № 77 м. Києва учителем української мови й літератури, з 1968 — директор.

ГНАТЕНКО Петро Іванович (нар. 3.IX.1937, с. Маршали Сумської обл.) — український філософ і педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1991 завідує кафедрою філософії Дніпропетровського університету.

ГНИЛОСІРОВ (Гнилосир) Василь Степанович (21.III.1836, Полтава — 3.XI.1901, Канів) — український педагог, журналіст, письменник. Під час навчання в Харківському університеті в 60-х роках брав участь в організації недільних шкіл. У 1873—1895 — директор повітової школи в Каневі. Доглядав могилу Т. Шевченка.

ГНІВ — емоція, яка викликається явищами, що різко суперечать інтересам, переконанням, прагненням людини, які затруднюють її звички, задоволення її потреби. Переживається як гостра потреба активно висловити своє негативне ставлення до цих явищ. Г. — одна з найбільш ранніх емоцій, властивих людині. Ступінь регулювання проявів Г. визна-

чається вихованням, рівнем засвоєння звичок дисциплінованої поведінки.

ГОВАРД-ПЛАН (Howard-plan) — організація навчання за вільним розкладом і при самостійному виборі учнями навчальних предметів. Виник у 1920 з ініціативи керівника Говардської жіночої середньої школи (Лондон) Гарріс. Основна ідея Г.-п. — підвищення індивідуальної відповідальності учнів за свій розумовий розвиток. Виховна робота з учнями, крім уроків, здійснювалася в спеціально створюваних “будинках”. Великого поширення Г.-п. не дістав.

ГОВ'ЯДОВСЬКА Надія Олександрівна (15.III.1893, Київ — 5.IV.1971, там само) — український педагог-методист, заслужена вчителька України (з 1941). З 1912 вчителька на Київщині. Г. — автор букваря й читанки для першого класу шкіл України.

ГОГЕБАШВІЛІ Яків Семенович (27.X.1840, с. Варіані, Грузія — 14.VI.1912, Тбілісі) — грузинський педагог, дитячий письменник. Навчався в Київській духовній академії, слухав лекції у Київському університеті (1861—1863). Працював інспектором Тбіліської духовної семінарії. У педагогічній діяльності був послідовником К. Д. Ушинського, виступав за навчання рідною мовою. Г. належать численні науково-педагогічні праці. Основоположник грузинської дитячої літератури. Пропагував творчість Т. Шевченка в Грузії.

ГОЛОБОРОДЬКО Євдокія Петрівна (нар. 14.III.1937, с. Проценково Херсонської обл.) — український педагог-методист, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1992 завідує кафедрою лінгводидактики Херсонського педагогічного інституту. Досліджує проблеми методики навчання мови в середній школі, автор ряду шкільних підручників.

ГОЛОВНЕ НАРОДНЕ УЧИЛИЩЕ — початковий (підвищеного типу) навчальний заклад в Російській імперії. Приймали до Г. н. у. дітей усіх станів, крім кріпаків. Курс навчання — 5 років. У Києві Г. н. у. було засноване в 1789 на Подолі. В 1809 на базі училища організована І міська гімназія.

ГОЛОВНИЙ БІЛЬ — відчуття болю в ділянці мозкової частини голови. Виникає при різних патологічних станах організму і є одним із симптомів ураження головного мозку та його оболонок, внутрішніх органів, інфекційних захворювань, отруєнь тощо. Механізм Г. б. пов'язаний з подразненням больових рецепторів чутливих черепно-мозкових і спинномозкових нервів. У підлітковому віці, під час складної перебудови організму, пов'язаної із статевим дозріванням дитини, часто спостерігаються функціональні Г. б., які виникають при зміні тону судин головного мозку. Такі Г. б. з'являються звичайно в останні години навчальних занять, під час тривалого читання, писання тощо.

ГОЛОВНИЙ МОЗОК — вищий відділ центральної нервової системи людини і хребетних тварин. Міститься в черепній коробці й через великий потиличний отвір переходить у спинний мозок. У Г. м. людини розрізняють стовбур мозку, мозочок і великий мозок (великі півкулі). Г. м. дає можливість здійснювати найскладнішу рефлекторну діяльність, аналізувати й синтезувати подразнення, що надходять із зовнішнього середовища, зберігати сліди попереднього досвіду й зав'язувати нові зв'язки, регулювати тим самим поведінку організму.

ГОЛОДУВАННЯ — стан організму, який спричиняється повним або частковим позбавленням їжі або порушенням засвоєння її. У людини Г. розвивається при деяких захворюваннях органів травлення.

ГОЛОС — сукупність різних за висотою, силою й тембром звуків, що їх видає людина (або тварини, які дихають легенями) за допомогою голосового апарата. Звук виникає внаслідок активного (під впливом центральної нервової системи) та пасивного (діяння повітря, що проходить через голосову щілину) змикання голосових зв'язок. Г. служить для вираження думок, почуттів і відчуттів (мова, спів, плач) або ж є наслідком рефлекторних рухів м'язів гортані (крик, чхання, кашель тощо).

“ГОЛОС СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ” — щоденна педагогічна газета, яка виходила в Києві в 1916.

ГОНЧАРЕНКО Семен Устимович (нар. 9.VI.1928, с. Шпаково Кіровоградської обл.) — український фізик-методист, дійсний член АПН України, академік-секретар Відділення дидактики, методик і інформаційних технологій у навчанні (з 1992). Досліджує проблеми гуманітаризації шкільної освіти, методології педагогіки, вивчення фізики в середній школі. Автор підручників з фізики для середньої школи, педагогіки й методики навчання фізики для педвузів.

ГОНЧАРОВ Василь Леонідович (24.XI.1896, Київ — 31.X.1955, Москва) — український математик, педагог, член-кореспондент АПН Росії (з 1944). В 1919 закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету. Педагогічну діяльність розпочав у 1921 викладачем вищої математики Харківського геодезичного технікуму (з 1922 — інституту). В 1944—1955 завідував сектором методики математики Інституту методів навчання АПН Росії.

ГОНЧАРУК Євген Гнатович (нар. 7.I.1930, с. Великий Остріжок Вінницької обл.) — український лікар і педагог. З 1979 завідував кафедрою комунальної гігієни, а з 1984 — ректор Київського медичного університету імені О. О. Богомольця. Академік АМН Росії, НАН України і АПН України (з 1992). Заслужений діяч науки і техніки України (з 1990).

ГОРБАТИЙ Павло Анастасович (6.XI.1890, м. Бар Вінницької обл. — 25.VI.1962, Київ) — український педагог, методист у галузі математики, заслужений учитель України (з 1941). Педагогічну діяльність почав у 1905. Г. належать численні праці з питань методики навчання математики в школі.

ГОРДИСТЬ — моральне почуття; виникає в результаті усвідомлення особистістю громадського значення своїх досягнень. Почуття Г. виступає одним з регуляторів процесу морального самовдосконалення особистості.

ГОРЛЕНКО Яким Андрійович (19.XI.1705, Прилуки — 21.XII.1754, Грайворон Белгородської обл.) — український освітній і

церковний діяч, письменник. У 1725 закінчив Київську академію, працював викладачем цієї академії. Дбав про розвиток освіти, виступав проти латинізації шкіл в Україні. Автор повчань, родинних записок, віршів.

ГОРМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — течія в сучасній психології, заснована англійським психологом В. Мак-Дугаллом (1908). Представники Г. п. вважають основою людської поведінки так звану гормічну енергію (від грец. *ὄρμη* — порив, потяг, прагнення). Джерелом цієї енергії, за Г. п., є інстинкти людини і тварин, які виступають рушійною силою психічного і соціального життя. Саме вони зумовлюють, на думку прихильників Г. п., свідому діяльність індивідів.

ГОСТРОТА ЗОРУ — здатність бачити роздільно два розташованих близько один від одного об'єкти, зокрема дві точки. Визначається мінімальним проміжком між двома точками, які з даної відстані розрізняються як роздільні.

ГОСТРОТА СЛУХУ — здатність встановлювати мінімальну відмінність між двома звуками за їхньою гучністю.

ГОТІЛОВ-ГОТЛІБ Артемія Григорович (15.I.1866, Могилів-Подільський — 25.VII.1960, Одеса) — український історик і педагог. У 1892 закінчив Новоросійський університет в Одесі. Викладав у гімназіях Одеси, Санкт-Петербурга, Ялти, Пскова. З 1918 — професор Одеського інституту народної освіти, з 1940 — Одеського університету. Автор праць з історії й педагогіки.

ГОТОВНІСТЬ ДО ШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ — сукупність морфофізіологічних і психологічних особливостей дитини старшого дошкільного віку, яка забезпечує успішний перехід до систематично організованого шкільного навчання. Обумовлена дозріванням організму дитини, зокрема її нервової системи, ступенем сформованості особистості, рівнем розвитку психічних процесів (сприймання, уваги, пам'яті, мислення) тощо. В педагогічній і психологічній літературі поряд з терміном “готовність до шкільного навчання” вживають термін “шкільна зрілість”. Ці терміни майже синоніми,

хоча другий більшою мірою відображає психофізіологічний аспект дозрівання організму. Г. до ш. н. включає як компоненти мотиваційну, вольову, розумову, комунікативну й мовну готовність.

ГРА — форма вільного самовияву людини, яка передбачає реальну відкритість світові можливого й розгортається або у вигляді змагання, або у вигляді зображення (виконання, репрезентації) якогось ситуацій, смислів, станів.

Зміст Г. рольової реалізується дитиною у взятій на себе ролі, згідно з певними правилами поведінки, що регулюють її виконання. Тому всяка Г. рольова — це школа довільної поведінки й діяльності, властивої поведінці й діяльності дорослих.

ГРÁВЕ Дмитро Олександрович (6.IX.1863, м. Кирилов Вологодської обл. — 19.XII.1939, Київ) — український математик, творець першої вітчизняної алгебраїчної школи, академік АН України. Г. — автор посібників для вищої школи з вищої алгебри й теорії чисел, математичного аналізу і його застосувань, аналітичної геометрії.

ГРАМА́ТИКА шкільна й наукова (грец. *γραμματική*, від *γράμμα* — літера, написання) — розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, тобто закономірності формотворення слів і структуру словосполучень та речень, абстрагуючись від їхнього матеріального, або лексичного значення. Термін “Г.” вживається і як назва граматичної будови мови. Г. складається з морфології, що вивчає форми слів, та синтаксису, що вивчає правила поєднання слів у словосполучення й речення. При єдності принципів теоретичних основ у шкільній і науковій Г. є відмінності в підході до обсягу матеріалу й поясненні явищ, фактів і закономірностей мови.

“ГРАМА́ТИКА СЛОВÉНСЬКА” — одна з перших друкованих граматики старослов'янської мови, складена М. Смотрицьким.

ГРАМАТИ́СТ (грец. *γραμματιστής*) — учитель елементарної школи грамоти в Стародавніх Афінах і частково в Стародавньому Римі. В школі Г. діти (7—14 років) навчались читати, писати й рахувати.

ГРАМАТИЧНІ ШКОЛИ — 1) У Стародавніх Афінах — початкові школи для хлопчиків 7—12 років з навчанням читати, писати й рахувати. 2) В Стародавньому Римі — підвищені (після елементарних) школи для дітей патрициїв і вершників, де навчали латинської граматики, римської літератури та грецької мови. 3) В Росії XVII ст. — школи при деяких монастирях. У них вивчали грецьку й латинську граматику та античну літературу. 4) В сучасній Великобританії та деяких країнах Британської Співдружності — загальноосвітні середні школи.

ГРАМЗАПИС, грамофонний запис (від грец. γράμμα — запис і φωνή — звук) — один з технічних засобів у навчально-виховному процесі, який особливо широко застосовується під час вивчення літератури, іноземної мови, у позакласній роботі тощо. Г. розвиває в учнів стійку увагу, слухову пам'ять, уяву, формує навички спостереження за словом, виховує естетичний смак.

ГРАМОТА в дитячому садку — процес навчання дошкільників читанню й письму.

ГРАМОТНІСТЬ (від грец. γράμμα — писемність) — 1) Певний ступінь знання законів і правил рідної мови та вміння користуватися ними для висловлювання своїх думок усно й на письмі; один з найважливіших показників культурного рівня населення. Конкретний зміст поняття "Г." змінюється на різних етапах економічного й політичного розвитку суспільства разом з підвищенням його культурних запитів. 2) Ступінь обізнаності з певної галузі знання (музична Г., політична Г., технічна Г. тощо).

ГРАФІВ-МЕТОД (граф-моделювання) — прийом пізнання, що застосовується для досліджень у педагогіці й психології. В педагогіці за допомогою теорії граф досліджують проблеми оптимізації змісту навчального матеріалу і методики формування системи наукових понять. У психології застосовується при вивченні процесів мислення, а також динаміки соціально-психологічних процесів.

ГРАФІЧНА ГРАМОТА в школі (від грец. γραφικός — накреслений, зображе-

ний) — сукупність елементів навчання, спрямованих на вироблення в учнів уміння створювати й читати різні графічні зображення, переходити від об'єктів і процесів різного роду до їх графічних зображень і від графічних зображень до об'єктів і процесів. Основи Г. г. в школі закладаються двома навчальними предметами — малюванням і кресленням.

ГРАФІЧНІ РОБОТИ учнів — самостійні роботи учнів, які містять певні графічні зображення, що виконуються за завданням і під керівництвом учителя. Г. р. можуть застосовуватися під час вивчення всіх теоретичних навчальних предметів на всіх етапах шкільного навчання, починаючи з простих малюнків і закінчуючи складними умовними видами графічних зображень: кресленням, схемами, графіками тощо. Основні види Г. р. учнів і різновидності графічних зображень, які використовуються в навчанні: малюнок, діаграма, план, карта, схема, графік, технічний малюнок, креслення, ескіз.

ГРЕКО-КАТОЛІЦЬКІ ДУХОВНІ СЕМІНАРІЇ — виховно-навчальні заклади, які готували священнослужителів для уніатської церкви. Існували Перемишльська (засн. між 1700—1713), Ужгородська (1767), Львівська (1779) і Станіславська (1907) семінарії. Навчання тривало від 1 до 8 років. Система навчання й виховання нагадувала єзуїтську (див. *Єзуїтські школи*).

ГРЕКО-ЛАТІНСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади підвищеного типу, створені в Москві у другій половині XVII ст. з ініціативи уряду й церкви. У школах вивчали грецьку, латинську й церковнослов'янську мови (читання, письмо, грамика), риторику й філософію.

ГРИНЬКО Григорій Федорович (30.XI.1890, с. Штепівка Сумської обл. — 15.III.1938, Москва) — український державний і освітній діяч, педагог. У 1917 учитель гімназії. В 1920—1922 — нарком освіти України, з 1922 по 1937 входив до складу уряду в Україні і в СРСР, необґрунтовано репресований. Г. — організатор і теоретик системи народної освіти в Україні в 20—30-х роках. Разом з Я. П. Ряппо запропонував схему народної освіти в Україні,

згідно з якою для дітей до 15 років створювалась єдина система соціального виховання. Був прихильником навчання рідною мовою, право вирішення цього питання віддавав місцевій владі.

ГРИП (франц. *grippe*) — гостре вірусне захворювання людини і тварин. Захворювання починається із загальної слабості, болей у м'язах кінцівок, головних болей. У дітей Г. перебігає важче, ніж у дорослих. Джерелом інфекції при Г. звичайно є хвора людина. Профілактика Г. спрямована на захист населення від зараження (імунізація введенням живої грипозної вакцини в дихальні шляхи тощо), обмеження розповсюдження інфекції (ізоляція хворих).

ГРІЩЕНКО Арнольд Панасович (нар. 23.IX.1936, с. Мутичів Чернігівської обл.) — український філолог, педагог. Доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України (1995). З 1981 завідує кафедрою Київського педагогічного інституту (університету) імені М. П. Драгоманова. Досліджує граматику, словотвір і лексикологію сучасної української мови. Автор підручників для студентів з сучасної української літературної мови.

ГРІЩЕНКО Микита Минович (27.IX.1900, с. Трушки Київської обл. — 15.XI.1987, Київ) — український педагог. В 1948—1955 — директор науково-дослідного інституту дефектології, 1955—1958 — директор науково-дослідного інституту педагогіки, 1958—1975 — професор, завідувач кафедри педагогіки Київського університету. Досліджував проблеми історії розвитку школи й педагогіки в Україні.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА — спосіб формування й вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів; важливий фактор соціальної комунікації. Формується в процесі спілкування людей як стихійно, незалежно від діяльності тих чи інших соціальних інститутів, так і цілеспрямовано — під впливом державних інститутів, політичних партій, громадських організацій, агітації, засобів масової інформації і пропаганди. Основними формами виявлення Г. д. є вибори органів влади, участь

мас у законодавчій і виконавчій діяльності, преса, збори, референдум тощо.

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — формування громадянськості як інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною. До основних елементів громадянськості належить моральна й правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, в повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, здатної виконувати свої обов'язки, в гармонічному поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів. Основні риси громадянина закладаються в дитячому, підлітковому, юнацькому віці на основі досвіду, набутого в родині, школі, соціальному середовищі, і в подальшому формуються протягом усього життя людини. Основна мета Г. в. — виховання у людини моральних ідеалів суспільства, почуття любові до Батьківщини, прагнення до миру, потреби в праці на благо суспільства. В сучасних умовах важливою громадянською якістю стає здатність людини до самовизначення, завдяки якому людина зможе розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи й відповідальності.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ — усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище. Г. є важливою рисою морального обличчя людини. Формування почуття громадянськості дітей та молоді — важливе завдання школи.

ГРУПА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА І ГРУПА КОНТРОЛЬНА — спеціально підібрані чи створені дві групи піддослідних осіб з метою дослідження впливу якогось педагогічного фактора, причому цей фактор діє лише в експериментальній групі. На основі порівняння змін в обох групах робиться висновок про ефективність застосованого педагогічного фактора.

ГРУПИ ПОДОВЖЕНОГО ДНЯ — групи учнів, з якими проводиться навчально-виховна робота в позаурочний час. Організуються директором школи з залучен-

ням батьківського комітету. Діти проводять час у таких групах під керівництвом педагога-вихователя після уроків. Під час перебування в групі діти забезпечуються харчуванням. Вихователі Г. п. д. користуються правами й пільгами нарівні з учителями шкіл.

ГРУПОВА ПСИХОЛОГІЯ — 1) Психологія певної соціальної групи, яка виступає як цілісність. 2) Розділ соціальної психології, що вивчає психологічні особливості окремих соціальних груп.

ГУБЕРСЬКИЙ Леонід Васильович (нар. 4.X.1941, м. Миргород Полтавської обл.) — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АПН України (з 1995). З 1989 завідує кафедрою, а з 1994 — директор Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Т. Г. Шевченка. Досліджує філософські проблеми розвитку науки, освіти і професійної підготовки кадрів в Україні.

ГУВЕРНАНТКА, ГУВЕРНЕР (від франц. *gouvernante* — керувати) — особи, які наймалися для домашнього виховання й початкового навчання дітей в сім'ях дворян, вищих чиновників, буржуазії, купців.

ГУТНІЯВІСТЬ (ринолалія) (від грец. *ριζορ-νός* — ніс і *λαλί α* — мурмотіння, говір) — порушення усної мови, обумовлене особливостями проходження звукотвірної повітряної струмини всередині носової й ротової порожнин. При Г. голос набуває носового відтінку, часто порушується правильна вимова звуків, іноді затруднюється звуковий аналіз слова. Усунення недоліків мови, які характеризують Г., здійснюється за допомогою спеціальних логопедичних вправ (див. *Логопедія*). В деяких випадках логопедичній роботі передують хірургічне втручання, яке забезпечує правильне функціонування твердого й м'якого піднебіння.

ГУЗИК Микола Петрович (нар. 2.XI.1941, с. Гірське Львівської обл.) — український педагог-новатор, директор авторської школи-комплексу № 3 м. Южне Одеської обл., член-кореспондент АПН України. Запропонував комбіновану систему організації навчально-виховного процесу в

загальноосвітній школі, досліджує модель школи-комплексу.

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ Петро Петрович (27.I.1790, Городище Черкаської обл. — 13.X.1865, Харків) — український поет, педагог. З 1825 професор, а в 1841—1849 ректор Харківського університету.

ГУЛЕВИЧІВНА Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575—1642) — одна з засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. В 1615 склала заповіт, за яким передавала свою садибу з землями в Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київській братській школі (згодом — Київська академія).

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ — центральна складова нового педагогічного мислення, яка передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їхньої людинотвірної функції. Г. о. означає повагу школи й педагогів до особистості дитини, довіру до неї, прийняття її особистісних цілей, запитів і інтересів; створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань дитини, для її повноцінного життя на кожному з вікових етапів, для її самовизначення. Г. о. основним змістом педагогічного процесу вважає розвиток учня. Шляхи Г. о.: формування відносин співробітництва між усіма учасниками педагогічного процесу; виховання в учасників педагогічного процесу морально-емоційної культури взаємовідносин; формування в учнів емоційно-ціннісного досвіду розуміння людини; створення матеріально-технічних умов для нормального функціонування педагогічного процесу, що виховує гуманну особистість: щирю, людяну, доброзичливу, милосердну, із розвинутим почуттям власної гідності й поваги до гідності іншої людини.

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* — людський, людяний) — 1) Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. 2) В історичному аспекті Г. — прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму

людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Видатними представниками Г. були Леонардо да Вінчі, Т. Кампанелла, Дж. Бруно, Ф. Петрарка, Т. Мор, Ф. Рабле, Я. А. Коменський, М. Копернік та ін. В Україні гуманістичними ідеями були пройняті суспільно-політичні погляди І. Вишенського, вчення соцініан.

ГУМАНІСТИЧНА ПЕДАГОГІКА — напрям у сучасній теорії і практиці навчання й виховання, що виник наприкінці 50-х — на початку 60-х років у США як педагогічна реалізація ідей гуманістичної психології. Філософсько-ідеологічна орієнтація Г. п. близька до ідей педоцентризму, нового виховання і “прогресивізму” (див. *Прагматична педагогіка*). В центрі уваги Г. п. — унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації), відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на свідомий і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях. Саме досягнення особистістю такої якості проголошується Г. п. головною метою виховання на відміну від формалізованого передавання учням знань і соціальних норм у традиційній педагогіці. З середини 60-х років у США функціонує Національний консорціум з гуманізації виховання — організація педагогів-прихильників Г. п., які працюють у різних ланках системи освіти.

ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — напрям у сучасній зарубіжній, передусім американській, психології, яка визнає своїм головним предметом цілісну особистість у процесі її саморозвитку. Виникла у 50-х роках ХХ ст. Одна з основних галузей практичного застосування Г. п. — психотерапія. Не менш важливий прикладний аспект Г. п. складають проблеми виховання й навчання, що обумовило виникнення нового поняття — “гуманістичного виховання”. Згідно з Г. п. основне завдання школи — формування людини як унікальної особистості.

ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ОСВІТИ — переорієнтація освіти з предметно-змістового принципу навчання основ наук на вивчення цілісної картини світу й насамперед — світу культури, світу людини,

на формування в молоді гуманітарного й системного мислення; система заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті, формах і методах навчання й таким чином на формування особистісної зрілості учнів, розвиток їхніх творчих здібностей. Г. о. спрямована на подолання утилітарно-економічного, технократичного підходу до освіти як системи підготовки кадрів і робочої сили з його нехтуванням людиною і духовними цінностями. Одним з найважливіших практичних напрямів Г. о. є перегляд змісту навчання, відображення в ньому в доступній формі світової філософської й загальнокультурної спадщини, філософських і етичних концепцій, історії науки. Г. о. передбачає також підвищення в навчальному процесі статусу гуманітарних дисциплін при радикальному їх оновленні.

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА — сукупність знань у галузі соціально-гуманітарних наук і пов'язаних з ними практичних навичок та вмінь. Г. о. — важливий засіб формування світогляду, відіграє велику роль у загальному розвитку людей, в їхньому розумовому й моральному вихованні. Розрізняють загальну та професійну Г. о. Загальну Г. о. дає середня загальноосвітня школа. Загальну вищу Г. о. здобувають у вузах у процесі вивчення соціально-гуманітарних наук студенти всіх спеціальностей. Спеціальну (професійну) Г. о. в галузі філософських, історичних, філологічних, економічних, юридичних і педагогічних наук, різних видів мистецтва, культури тощо дають в основному університети й галузеві вузи, а з ряду спеціальностей — і середні спеціальні навчальні заклади.

ГУМАНІТАРНИЙ (від лат. *humanitas* — людська природа, освіченість; людство) — такий, що має відношення до свідомості людини й людського суспільства.

ГУМБОЛЬДТ (Humboldt) Вільгельм (22.VI.1767, Потсдам — 8.IV.1835, Тегель, поблизу Берліна) — німецький філолог, прусський державний діяч, визначний представник німецького класичного гуманізму. Будучи директором департаменту віросповідань і освіти, запровадив методи

ГУРАМШВІЛІ

Й. Г. Песталоцці в початковій школі, відділив її від церкви, перебудував Прусську АН. Один із засновників Берлінського університету. Г. багато зробив для реформи гімназичної освіти. Він розширив навчальний план класичних гімназій, посиливши вивчення історії, математики, природознавства, і в певній мірі обмежив вивчення релігії. Г. запровадив обов'язковий екзамен на право викладання в середніх навчальних закладах.

ГУРАМШВІЛІ Давид (1705, с. Сагурамо, поблизу Мцхети — I.VIII.1792, Миргород) — грузинський поет і просвітник, життя і творчість якого тісно пов'язані з Україною. Підтримував зв'язки з Г. Сковородою. В середині 70-х років видав автобіографічний збірник "Давитіані", в якому значне місце посідають вірші дидактичного характеру. В них обґрунтовується велике значення навчання та освіти підростаючого покоління. Г. вважав навчання джерелом щастя людини.

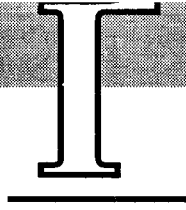
ГУРЖІЙ Андрій Миколайович (нар. 14.XII.1946, с. Іванівка Запорізької обл.) — спеціаліст з математичного моделювання стохастичних коливальних процесів, доктор технічних наук, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1994 директор НДІ інформаційних технологій Міністерства освіти України, з 1996 —

заступник директора НДІ змісту та методів навчання МО України.

ГУРТКІ УЧНІВСЬКІ — самодіяльні об'єднання учнів, які займаються поглибленим вивченням питань науки, літератури, мистецтва, фізкультурою, одна з форм позакласної й позашкільної роботи. Завдання Г. у. — поглиблювати й розширювати кругозір учнів, задовольняти їхні інтереси й запити, розвивати творчі здібності, формувати практичні уміння й навички. Найпоширенішими в школах є науково-освітні (предметні) Г. у.

ГУС (Hus) Ян (1371—6.VII.1415) — чеський мислитель, ідейний натхненник національно-визвольного руху в Чехії, діяч Реформації, національний герой чеського народу. Громадсько-політичну боротьбу поєднував з педагогічною діяльністю в Празькому університеті, ректором якого він був у 1402—1403 і 1409—1410. У проповідях і творах значну увагу приділяв питанням виховання. Г. був реформатором чеського правопису й фактично творцем чеської літературної мови, в основу якої поклав празьке наріччя.

ГУЧНІСТЬ ЗВУКУ — міра сили слухового відчуття, викликаного звуком. Залежить від звукового тиску й чутливості вуха, яка неоднакова для звуків різної інтенсивності й частоти.

“ГАЙДЕНС” (англ. guidance, big guide — вести, керувати, спрямовувати) — психолого-педагогічна консультативна служба в системі освіти США. В широкому розумінні “Г.” — допомога в будь-якій складній ситуації, коли особистість стоїть перед необхідністю вибору, прийняття рішення або адаптації до нових умов. У вузькому розумінні — процес надання допомоги особистості в самопізнанні й пізнанні нею навколишнього світу з метою застосування знань для успішного навчання, вибору професії і розвитку своїх здібностей. Здійснюючи виховний вплив на школярів з метою формування в них певних особистісних якостей, “Г.” бере активну участь в їх соціалізації, відзначає академічні успіхи, контролює їхній ідеологічний і моральний розвиток, сприяє подоланню конфліктів, які виникають у житті дітей. Служба “Г.” у середній школі включає п’ять компонентів: 1) служба вимірювання (оцінки); 2) служба інформації; 3) служба консультування; 4) служба влаштування на роботу; 5) служба контролю за результатами навчання.

ГАЛЬ (Gal) Роже (15.X.1906, Париж — 11.VI.1966, там само) — французький педагог, секретар Комісії з реформи освіти Ланжевена—Валлона, яка в 1945—1947 опрацювала проект шкільної рефор-

ми. В 1931—1941 викладав літературу в ліцеях, з 1944 — радник Міністерства національної освіти Франції. В 1957—1966 керував відділом наукових досліджень Національного педагогічного інституту Франції. Г. опрацював теоретичні основи модернізації змісту шкільної освіти, організував широкі експерименти по впровадженню активних методів навчання й удосконаленню системи професійної орієнтації школярів.

ГАНДЕР Володимир Олександрович (1864 — 10.I.1939) — російський тифлопедагог. З 1898 працював у Воронежі, в 1910—1913 — в Харкові завідуючим (інспектором) школи сліпих. Особливу увагу Г. приділяв професійній підготовці учнів і влаштуванню випускників на роботу. З 1913 по 1919 працював у Московському училищі сліпих. З 1922 керував кафедрою тифлопедагогіки в Педагогічному інституті дитячої дефективності, а потім у Педагогічному інституті.

ГАНОВСЬКИЙ Сава Цолов (нар. 1.III.1897, с. Куніно Врачанського округу) — болгарський філософ, педагог, громадський діяч, з 1959 — директор Педагогічного інституту Болгарської АН. Г. — автор ряду педагогічних праць: “Педагогічний альбом” (1936), “Освіта на Сході” (1937), “Проблеми виховання” (1940) тощо.

ГАНСБЕРГ (Gansberg) Фріц (9.IV.1871, Бремен — 12.II.1950, там само) — німецький педагог. На початку ХХ ст. виступав з різкою критикою традиційної школи з позицій вільного виховання. За Г., мета виховання — формування особистості на основі саморозвитку. Завдання школи вбачав лише в розумовому розвитку дітей, головну роль у навчанні відводив живому слову вчителя, образній розповіді. Великого значення надавав вивченню рідної мови.

ГАУДІГ (Gaudig) Гуго (5.XII.1860, Штюккай — 2.VIII.1923, Ляйпциг) — німецький педагог, засновник педагогіки особистості. Особистість розумілася ним як результат взаємовпливів вродженої індивідуальності й культурного середовища. Головні педагогічні погляди викладені ним у книзі “Дидактика ереси”. Метою загальної освіти за Г. є розвиток самостійності мислення. Вирішальним принципом дидактики він вважав самодіяльність і активність учнів. Г. відомий також своїми “Педагогічними тижнями”, які проводилися в очолюваній ним Ляйпцизькій жіночій учительській семінарії.

ГЕРД Олександр Якович (5.IV.1841, Санкт-Петербург — 25.XII.1888, там само) — російський педагог, основоположник методики навчання природознавства в школі і один із зачинателів еволюційно-біологічного напрямку в шкільному природознавстві. Найповніше опрацьована Г. методика вивчення курсу природознавства в молодших класах школи. Відстоював такі прогресивні методи і прийоми навчання, як лабораторні роботи, самостійні спостереження учнів, екскурсії в природу.

ГЕТЦЕ (Götze) Вольдемар (1843—1898) — перший директор Ляйпцизької семінарії ручної праці, автор ряду розвідок з організації й методики трудового навчання в загальноосвітній школі.

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛОГІЯ (від нім. Gestalt — цілісна форма, образ, структура і психологія) — напрям у психології, який абсолютизує цілісний характер психічної діяльності, вважаючи основою мислення гешталти — цілісні, вроджені, незмінні структури. Виникла в Німеччині на початку ХХ ст. Представники Г.

(М. Вертгаймер, В. Келер, К. Коффка та ін.) піддали критиці атомізм асоціативної психології.

ГЖЕГОЖЕВСЬКА (Grzegorzewska) Марія (8.IV.1888, с. Волучі, поблизу Рави Мазовецької — 7.V.1967, Варшава) — польський педагог і психолог, спеціаліст у галузі сурдо- і тифлопедагогіки. В 1921 організувала Інститут спеціальної педагогіки у Варшаві; в 1922—1960 — директор цього інституту; в 1930—1935 — організатор і директор державного інституту вчителів у Варшаві. В 1957—1959 Г. була професором дефектології Варшавського університету.

ГЛЁККЕЛЬ (Glöckel) Отто (8.II.1874, Поттендорф — 23.VII.1935, Відень) — австрійський педагог і громадський діяч. Працював учителем у Відні. Будучи міністром освіти (1919—1920), а потім головою шкільної ради Відня (1922—1924), Г. прагнув провести демократичну реформу школи, створити єдину трудову школу, незалежну від церкви. За участю Г. в народних школах були запроваджені розширені навчальні плани і прийнято закон “Про головну і середню школу”, який проголосив безплатність навчання дітей у початковій школі. Г. був ініціатором створення у Відні Інституту підвищення кваліфікації учителів і Центральної педагогічної бібліотеки (1922).

ГРАЧОВА Катерина Костянтинівна (1866, Санкт-Петербург — 1934, там само) — перший російський педагог-дефектолог, яка працювала з глибоко розумово відсталими дітьми і довела можливість їх розвитку під впливом виховання і спеціального навчання. Г. — автор оригінальних праць із спеціальної педагогіки.

ГРОС (Groos) Карл (10.VII.1861, Гайдельберг — 27.III.1946, Тюбінген) — німецький психолог, відомий своїми працями в галузі дитячої психології, головним чином дитячої гри, яку він розглядав як засіб розвитку певних функцій дитячого організму. Під впливом З. Фрейда Г. доповнив свою теорію вченням про гру як катарзіс (очищення).

ГРОТ Микола Якович (30.IV.1852, Гельсінкі — 4.VI.1899) — російський психолог і філософ. Працював в Україні: з 1876 —

професор Ніжинського історико-філологічного інституту, з 1883 — Новоросійського університету (в Одесі). З 1886 — професор Московського університету. На ранніх психологічних працях Г. позначився вплив рефлексорної теорії І. М. Сеченова.

ГРУ́НДТВІГ (Grundtvig) Микола Фредерік Северин (8.IX.1783, Удбю — 2.IX.1872, Копенгаген) — данський просвітитель, громадський діяч, поет, історик. У галузі освіти Г. виступав з прогресивними для свого часу ідеями: засуджував засилля класицизму в середній і вищій школі, вважав за необхідне розширити програму масової школи й наблизити її до вимог життя. Г. був ініціатором створення так званих вищих народних шкіл для дорослого населення. Перші такі школи були створені в Данії в 1834, пізніше вони поширилися в інших скандинавських країнах.

ГУ́РЛІТТ (Gurlitt) Людвіг (31.V.1855, Відень — 12.VII.1931, Фройденштадт) — німецький педагог, представник теорії вільного виховання. На початку ХХ ст. виступив з різкою критикою змісту і методів навчання в німецькій школі,

головні недоліки якої він вбачав у відході в історію, а також у догматизмі, формалізмі, схематизмі й авторитаризмі. Основним завданням виховання Г. вважав розвиток індивідуальності і творчості дитини. В педагогічному процесі значне місце відводив вільним іграм дітей, заняттям ручною працею як засобів виховання, а також естетичному вихованню. Вимагав старанного відбору навчального матеріалу, виключення з навчальних програм усього другорядного, одночасно заперечував необхідність систематичних навчальних занять у народній школі. За Г., виховання не повинно передбачати практичної мети, воно повинне спрямовувати активність і силу учнів.

ГУТС МУТС (Guts Muths) Йоганн Хрістоф Фрідріх (9.VIII.1759, Кведлінбург — 21.V.1839, Убенгайн) — німецький педагог-філантропіст (див. *Філантропізм*). Одним з перших німецьких педагогів виступив з вимогою введення у школах різноманітних фізичних вправ: гімнастики, плавання, ігор, ручної праці тощо з метою всебічного розвитку фізичних сил дітей. Г. М. багато нового вніс і в методику навчання географії.

Д

ДА́ВІД (David) Ян Владислав (26.VI.1859, Люблін — 9.II.1914, Варшава) — польський педагог і психолог. Найбільшою заслугою Д. була організація в Польщі експериментальних досліджень психології дітей, їхнього мислення, розумових здібностей, волі тощо. Д. опрацював теорію початкової освіти, концепцію загальної освіти, суттю якої є всебічний розвиток особистості; досліджував проблеми виховання засобами праці, роль учителя у виховному процесі.

ДАДЕНКО́В Микола Федорович (15.IV.1885, В'ятка — 19.I.1955, Київ) — український педагог. У 1910 закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут. У 1910—1919 вчителював, 1919—1927 викладав педагогіку у Фребелівському жіночому педагогічному інституті. В 1927—1944 — професор Дніпропетровського, Ніжинського, Київського, Кутаїського педінститутів. З 1944 очолював відділ історії педагогіки в Науково-дослідному інституті педагогіки України й кафедру педагогіки Київського педінституту. Д. — автор праць з історії педагогіки й естетичного виховання.

ДАКТИЛОГРА́ФІЯ (від грец. δάκτυλος — палець і γράφω — пишу) — письмо пальцем на будь-якій зручній для письма площині; допоміжний засіб спілкування

письменної людини з глухим або сліпоглухоніми співрозмовником без використання спеціальних засобів — дактилогії, Брайля шрифту, жестів та ін. При спілкуванні зі сліпоглухоніми співрозмовник пише пальцем на його долоні звичайними літерами. Якщо у письменного сліпоглухонімого не розвинуто усне мовлення, то він також пише співрозмовникові або на його долоні, або на будь-якій площині (на обкладинці книжки, на поверхні стола та ін.).

ДАКТИЛОЛО́ГІЯ (від грец. δάκτυλος — палець і λόγος — слово) — своєрідна форма мовлення, що базується на використанні пальців рук. Кожній букві відповідає певне положення пальців руки. Система Д. буває одноручною й дворучною (перша зручніша). Д. допомагає глухим і сліпоглухим легше і швидше оволодівати словесною мовою та користуватися нею. Глухонімі сприймають дактильні знаки зором, а сліпоглухонімі — дотиком. У дитячих садках та початкових класах шкіл для глухих дітей Д. використовують як основний засіб навчання, а в старших класах цих шкіл — як допоміжний. При навчанні сліпоглухонімих Д. — єдиний засіб спілкування.

ДА́КТИЛЬНА мова — див. *Дактилологія*.

ДАЛЕКОЗОРІСТЬ, гіперметропія (від грец. *υπερ* — вище, *μετρον* — міра і *ωψ* — зір) — один з видів патологічної рефракції ока, при якому паралельні промені після заломлення їх в оці сходяться у фокусі не на сітківці, а позаду неї. Внаслідок цього зображення предмета на сітківці стає нечітким, розпливчастим. У дитячому віці Д. сприяє розвитку збіжної косоокості. Тому при Д. необхідно носити окуляри з відповідними збірними (опуклими) скельцями.

ДАЛЬТОНІЗМ — один з видів часткової колірної сліпоти, розлад колірного зору. Назва походить від прізвища англійського вченого Дж. Дальтона, який 1794 вперше описав це явище. Люди, які страждають на Д., не можуть працювати на транспорті, в авіації, в хімічній, поліграфічній, текстильній промисловості, на морській службі. Д. не лікується.

ДАЛЬТОН-ПЛАН, долтон-план — система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Назва походить від м. Долтон у США, де її було вперше застосовано на початку ХХ ст. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Учніям надавалася свобода як у виборі занять, черговості вивчення різних навчальних предметів, так і у використанні свого робочого часу. Річний обсяг навчального матеріалу розбивався на місячні розділи, які, у свою чергу, ділилися на щоденні завдання. Учні працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях (звідси й інша назва Д.-п. — “лабораторний план”), де учні могли дістати консультації учителя-спеціаліста з даного предмета. Д.-п. давав можливість пристосувати темп навчання до можливостей учнів, привчаючи їх до самостійності, розвивав ініціативу, спонукав до пошуку раціональних методів роботи й виробляв почуття відповідальності за виконання завдань згідно з прийнятими зобов'язаннями. У 20-ті роки в українській школі робилися спроби модифікувати Д.-п.: подолати його надмірну індивідуалістичність, поєднуючи його з методом проєктів, зв'язати з колективною працею учнів. Ці спроби

знайшли відображення у так званому бригадно-лабораторному методі.

ДАНИЛОВ Михайло Олександрович (13.IV.1899, с. Василівщина Псковської обл. — 25.XI.1973, Москва) — відомий російський дидакт, академік АПН СРСР. З 1918 працював учителем математики в школі, з 1929 викладав у вищій школі, 1949—1963 керував сектором дидактики Інституту теорії та історії педагогіки АПН СРСР. Досліджував проблеми теорії навчання: закономірності процесу навчання й дидактичні принципи, умови та засоби стимулювання інтересу до навчання, виховання самостійності учнів у навчанні тощо.

ДАНСЬКА СИСТЕМА РУЧНОЇ ПРАЦІ — одна з систем, яка передбачає навчання праці з деревиною йбудеться на певній послідовності включення в навчальний процес інструментів. Спочатку протягом півроку з різучих інструментів учню давалася лише пила, потім додавався ніж, далі рубанок і т. д. В навчанні поєднувався класний і індивідуальний інструктаж. Велика увага приділялася культурі праці і опрацюванню фізичної та естетичної сторін робочого процесу.

“ДАРУНКИ ФРЕБЕЛЯ” (нім. *Fröbelsche Gaben*) — дидактичний матеріал для ігор та занять з дітьми дошкільного віку, розроблений у ХІХ ст. німецьким педагогом Ф. Фребелем. Складається з шести “дарунків”: м'ячиків, кулі, циліндра, куба, кубиків, цеглинок, підібраних з таким розрахунком, щоб відразу задовольнити всі інстинкти дитини. При користуванні ними ознайомлення з природою поєднується з засвоєнням геометричних форм, розвитком художнього смаку дитини. У системі Фребеля м'ячик, кубики, цеглинки, лозинки і насіння виступали символами, які зображали або навколишнє життя тварин і людей, або пригоди казкових героїв.

ДАУНА ХВОРОБА — одна з форм природженої олігофренії, при якій поєднується відсталість у розумовому розвитку зі своєрідним зовнішнім виглядом хворого. Вперше цю хворобу описав англійський лікар Л. Даун 1886. Зустрічається в одного з 500—800 новонародже-

них. Спричинюється порушенням хромосомного набору. Діти, хворі на Д. х., відстають не лише в психічному, а й у фізичному розвитку, частіше хворіють на інфекційні хвороби. Специфічних методів лікування Д. х. не існує, велику роль відіграє працетерапія, навчання у спеціальних школах.

ДВОКЛАСНІ ПОЧАТКОВІ УЧИЛИЩА —

школи підвищеного типу з п'яти- й шестирічним строком навчання. Виникли в Російській імперії в 70-х роках XIX ст. в ряді великих сіл, на окремих великих залізничних станціях і в деяких повітових містах. В Д. п. у. навчалися головним чином діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступати в учительські семінарії. Після 1917 Д. п. у. перетворено на школи I і II ступенів (початкові й семирічні).

ДВОКОМПЛЕКТНА ШКОЛА — початкова школа, в якій навчання дітей усіх чотирьох класів ведуть два вчителі і кожен з них працює одночасно з двома класами, які утворюють комплект.

ДВОМОВНІСТЬ, білінгвізм — поперемінне користування двома мовами. Розрізняють індивідуальну та масову Д.

ДВОРЯНСЬКІ ІНСТИТУТИ — закриті кастові виховні установи з курсом середніх навчальних закладів. Були організовані в 30-х роках XIX ст. в Москві, Варшаві, Нижньому Новгороді, Пензі та інших містах Російської імперії. Д. і давали дуже обмежені знання, стояли нижче інших аналогічних навчальних закладів і, не задовольнивши в результаті цього вимог дворянства, поступово були закриті.

ДЕАВТОМАТИЗАЦІЯ — усвідомлення раніше автоматизованих способів виконання цілеспрямованих дій. Виникає у зв'язку з ускладненням і зміною психологічних і фізіологічних умов діяльності, а також у результаті тривалої перерви в діяльності. Виражається у свідомому контролі над виконанням дії у формі пригадування загальних принципів, словесних вказівок або інструкцій, які визначають способи виконання дії.

ДЕБІЛЬНІСТЬ (від лат. *debilis* — слабкий) — легкий ступінь олігофренії, що характеризується примітивністю

суджень і висновків, недостатньою диференціацією емоцій, обмеженою здатністю до навчання, зниженою адаптацією. Діти-дебіли становлять найбільшу (основну) групу учнів допоміжної школи. Правильно побудована система виховання й навчання дебілів в умовах спеціальної школи компенсує у відомих межах наявні в них дефекти.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА (від лат. *deviatio* — відключення) — окремі вчинки або система вчинків, які суперечать прийнятним у суспільстві правовим або моральним нормам: злочинність і поведінка, яка заслуговує карного покарання. Для попередження девіантних вчинків слід з ранніх років прищеплювати повагу до моральних норм і виробляти моральні звички.

ДЕДУКТИВНИЙ СПОСІБ ПІЗНАННЯ — характеризується рухом думки від загального до одиничного (від правила до прикладу). Широко використовується в навчальному процесі з метою викладу навчального матеріалу і його засвоєння учнями. Д. с. п. відіграє велику роль у становленні логічного мислення, сприяє розвитку вміння використовувати наявні знання під час засвоєння нових, логічно обгрунтовувати конкретні положення, доводити вірність своїх думок; виховує підхід до кожного факту чи явища як до ланки єдиного ланцюга взаємопов'язаних і взаємообумовлених явищ. Це сприяє розвитку активності й продуктивності мислення. Д. с. п. тісно пов'язаний з індуктивним, який полягає в переході від одиничних фактів, прикладів до загального положення. Правильне співвідношення Д. с. п. та індукції забезпечує повноцінність знань. Д. с. п. та індукція пов'язані між собою так, як синтез і аналіз.

ДЕДУКЦІЯ (від лат. *deductio* — виведення) — форма достовірного умовиводу окремого положення з загальних. Звичайно Д. протиставляється індукції, яка пов'язана з узагальненням окремого та ймовірного підтвердження гіпотез. Дедуктивний спосіб пізнання широко використовується у процесі шкільного навчання. Д. становить одну з основних форм викладу навчального матеріалу й засвоєння його учнями. Велику роль віді-

грає Д. в становленні логічного мислення учнів.

ДЕЙТЕРАНО́ПІЯ — один з видів часткової кольорової сліпоти. При Д. змішують зелені кольори з сірими, жовтими, темно-червоними, голубі — з фіолетовими.

ДЕКА́Н (від лат. decanus, букв. — десятник) — у вищому навчальному закладі керівник факультету. Д. відповідає за якість навчально-виховної й наукової роботи на факультеті, є головою ради факультету.

ДЕКРОЛІ́ (Decroly) Жан Овід (23.VII.1871, Ренекс — 12.VIII.1932, Брюссель) — бельгійський педагог, лікар і психолог, один з визначних представників “нового виховання”. З 1920 — професор Брюссельського університету, де читав курс дитячої психології і гігієни. В 1901 Д. відкрив поблизу Брюсселя Інститут для дефективних дітей, в якому розробляв нові методи навчання й виховання. Д. опрацював метод навчання й виховання, який виходить з так званих “центрів інтересів”. “Метод Декролі” досі користується популярністю в ряді країн Західної Європи.

ДЕМАГО́ГІЯ (грец. δημαγωγία від δήμος — народ і ἄγω — веду) — характеристика міркувань, аргументацій, які апелюють до загальних принципів, за якими криється дійсна суть справи, некомпетентність, голослівність. У підлітковому і юнацькому віці Д. може виникнути спонтанно, внаслідок відсутності досвіду, невміння розмежувати часткове і загальне, можливе і бажане.

ДЕМЕ́НЦІЯ (лат. dementia — безумство, божевілья) — стійка втрата раніше засвоєних знань і практичних навичок та неможливість набуття нових. Те саме, що й слабоумство. Дементні діти навчаються в допоміжних школах. Своєчасна і правильна лікувально-педагогічна робота сприяє повній компенсації їх дефекту, частковому переборенню Д.

ДЕ-МЕТЦ Георгій Георгійович (21.V.1861, Одеса — 3.II.1947, Київ) — український фізик і методист. Закінчив Новоросійський університет (тепер Одеський). У 1891—1930 — професор Київського університету, в 1934—1947 — завідувач

кафедри Київського педінституту. Написав перший курс методики навчання фізики в школах України.

ДЕМИДЕНКО Василь Купріянович (нар. 13.III.1929, с. Ємільчине Житомирської обл.) — український педагог і психолог, доктор психологічних наук, член-кореспондент АПН СРСР (з 1971) і АПН України (з 1992). В 1957—1962 — завідувач кафедри педагогіки й психології, 1962—1966 — проректор Миколаївського педінституту; в 1966—1981 — ректор, а з 1981 — завідувач кафедри Бердянського педінституту. Досліджує психологічні аспекти вивчення історії в школі, навчальні мотиви учнів та формування педагогічної майстерності у студентів педвузів.

ДЕМКОВ Михайло Іванович (24.III.1859, хутір Скринний Чернігівської обл. — 27.III.1939, Прилуки) — український педагог. В 1887 закінчив Ніжинську гімназію і в 1881 — Київський університет. З 1881 викладав фізику і природознавство в Чернігівській жіночій гімназії і в Глухівському учительському інституті. В 1905—1911 — директор Московського учительського інституту. Після 1917 викладав педагогіку та історію педагогіки в Прилуцькому педагогічному технікумі. Д. — автор перших великих підручників з педагогіки для учительських інститутів, учительських семінарій і педагогічних класів жіночих гімназій.

ДЕМОКРАТИЗА́ЦІЯ ОСВІТИ — принцип реформування освіти в Україні на демократичних засадах, який передбачає децентралізацію, регіоналізацію в управлінні освітою, автономізацію навчально-виховних закладів у вирішенні основних питань діяльності, поширення альтернативних (приватних) навчально-виховних закладів, перехід до державно-громадської системи управління освітою (участь батьків, громадськості, церкви), співробітництво учитель—учень, викладач—студент у навчально-виховному процесі.

ДЕМОКРІ́Т (Δημόκριτος; бл. 460, Абдери, Фракія — бл. 370 до н. е.) — давньогрецький філософ. Надавав великого значення вихованню дітей, розглядаючи його як головне завдання сім'ї. Д. вважав, що не слід ставити перед собою завдання дати

дітям всеохоплюючі знання, значно важливіше розвинути вміння мислити.

ДЕМОЛЕН (Demolins) Едмон (1852, Марсель — 22.VII.1907, Рош) — французький історик, соціолог і педагог, один із ініціаторів нового виховання. Закликав створювати для дітей приватні середні школи-інтернати, які більше відповідають потребам життя. На перший план у школах пропонував ставити фізичне виховання й спорт, фізичну працю дітей, розвиток їхньої самостійності й ініціативи, енергії, зміцнення волі. У трьох старших класах планувався фуркація. Проектувалися чотири відділення — літератури, господарства, промисловості й торгівлі. В 1899 створив школу (школа де Рош), яка стала одним з центрів “нового виховання”.

ДЕМОНСТРАЦІЯ дослідів і наочних навчальних посібників — спосіб наочно-чуттєвого ознайомлення учнів з якимось предметом, явищем чи процесом, що вивчається; один з прийомів навчання. Ефективність Д. залежить від правильного вибору для демонстрації об’єктів, від того, що саме показується (кінофільм, таблиця, дослід тощо) і як показується, а також від уміння вчителя поєднувати своє словесне пояснення з демонстрацією наочного об’єкта.

ДЕМО́Р (Demoor) Жан (25.IV.1867, Еттербек — 1941, Брюссель) — бельгійський лікар і педагог, організатор перших допоміжних шкіл у Бельгії (1897). В 1899—1937 професор Брюссельського університету, де в 1919 створив Педагогічний інститут. Пропагував необхідність громадського піклування про аномальних дітей, відкриття спеціальних установ для них. Опрацював систему діяльності шкіл для розумово відсталих дітей, навчальні програми яких підпорядковували принципам “корисності”. Був прихильником активних методів навчання, які розвивають здібності й самостійність дітей. Створив класифікацію аномальних дітей.

ДЕНЬ ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ — 1) У вузах, технікумах, середніх школах та інших навчальних закладах Д. в. д. проводиться з метою допомогти випускникам 9-річних і середніх шкіл у виборі професії. Викладачі,

студенти старших курсів розповідають про профіль навчального закладу, дають пояснення під час огляду лабораторій, навчальних кабінетів, майстерень, організують спеціальні стенди, тематичні виставки тощо. 2) В середніх школах Д. в. д. проводиться для батьків. Батьків знайомлять з роботою школи, з вимогами, які ставляться до учнів. 3) У кращих школах Д. в. д. організується для обміну передовим педагогічним досвідом і впровадження його в практику роботи всіх шкіл.

ДЕОНТОЛО́ГІЯ (від грец. δέον — належне і λόγος — вчення) — розділ етики, що розглядає проблеми обов’язку, сферу належного (того, що повинно бути), всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення. Термін запровадив 1834 І. Бентам, який вживав його для позначення теорії моральності в цілому.

ДЕПЕРСОНАЛІЗА́ЦІЯ (від лат. de... — заперечна частка, person — особа) — стан відчуженості від самого себе, неадекватне сприймання людиною своєї особи, свого “Я”; власне тілесне чи психічне ество сприймається при Д. як частково або повністю втрачене.

ДЕПОЛÓВИЧ Лідія Платонівна (27.XI.1869, с. Ковчин Чернігівської обл. — 20.III.1943, Київ) — український педагог і методист початкової освіти. Вчителювала на Чернігівщині, з 1927 — у школах Києва. Відома як складач і упорядник посібників для навчання грамоти.

ДЕПРЕ́СІЯ (від лат. depressus — пригнічений) — хворобливий стан пригломшеності, пригнічення, скорботи, відчаю. Спостерігається при багатьох психічних захворюваннях. У хворих на Д. спостерігається загальмованість рухів, мови, зниження активності, ініціативи, порушення сну, апетиту. У дітей у стані Д. з’являються тяжкі немотивовані страхи.

ДЕРЖА́ВНА ІНСПЕ́КЦІЯ ЗА́КЛАДІВ ОСВІ́ТИ при Міністерстві освіти України — державна установа, яка здійснює інспектування навчально-виховних закладів незалежно від підпорядкування з метою ефективного використання їхнього науково-педагогічного потенціалу, підвищення якості навчально-виховного процесу й

підготовки робітників і спеціалістів; атестацію навчально-виховних закладів з метою визначення їхньої здатності вести освітню діяльність та професійну підготовку й перепідготовку робітників і спеціалістів на рівні державних стандартів.

ДЕРКАЧОВ (Деркач) Ілля Петрович (1.VIII.1834, с. Каменське Дніпропетровської обл. — 8.XI.1916, Москва) — український і російський педагог, методист початкової школи, дитячий письменник. Послідовник К. Д. Ушинського. Навчався в Харківському (1855) і Московському (1856—1859) університетах. У 60—70-х роках учителював у гімназіях Севастополя, Сімферополя, Херсона, Одеси, Єлисаветграда та ін. Д. — автор підручників і книг для дітей. Склад “Українську граматку” (1861), яку безплатно розповсюджував у школах України.

ДЕСКУЛІЗАЦІЯ (від англ. *deschooling*, букв. — “обезшколення”) — концепція ліквідації школи як соціального інституту й заміни її нетрадиційними формами соціалізації молоді. Висунута в 60—70-х роках ХХ ст. ліворадикальними теоретиками в соціології і педагогіці. Прихильники Д. вважають, що школа увічнює несправедливий соціальний порядок і соціальну ієрархію в дусі ідеології конформізму. Представники Д. закликають до відміни обов’язкового навчання й пропонують здійснювати соціалізацію молоді за допомогою неформальних “освітніх ресурсів”.

ДЕТЕРМІНІЗМ ТА ІНДЕТЕРМІНІЗМ — протилежні філософські вчення про відношення між явищами матеріальної дійсності та людської діяльності. Детермінізм — вчення про загальну об’єктивну зумовленість явищ природи, суспільства та людської психіки, зокрема волі. Індетермінізм заперечує об’єктивну зумовленість явищ природи, суспільства й людської психіки, необхідний і закономірний зв’язок між ними.

ДЕТРОЙТ-ПЛАН (Detroit Plan) — одна з систем організації шкільної роботи в США. Назва походить від міста Детройта, де вона дістала вперше (1919) своє офіційне визнання. Д.-п. був відомий головним чином як платун-план.

ДЕФЕКТИВНІ ДІТИ — діти, які мають гострі психічні й фізичні вади. Основні види дитячої дефективності: сліпота, глухонімота, туговухість, розумова відсталість, різні порушення опорно-рухового апарату і т. д.

ДЕФЕКТОЛОГІЙНИЙ ІНСТИТУТ — науково-дослідна установа, яка вивчає особливості розвитку аномальних дітей, шляхи й засоби подолання аномальності розвитку, корекції й компенсації фізичних і психічних недоліків та розробляє систему виховання, навчання й включення в продуктивну діяльність осіб з фізичними і психічними вадами. Д. і. створено в 1945 у Києві, в 1956 приєднано до Інституту педагогіки, з 1994 діє як самостійний інститут АПН України.

ДЕФЕКТОЛОГІЧНА ОСВІТА — професійна підготовка педагогів для роботи з аномальними дітьми в різних типах спеціальних закладів (школи для глухих, слабочуючих, сліпих, слабозорих, допоміжні школи, логопедичні школи й пункти, спеціальні дошкільні установи тощо). Підготовка учителів-дефектологів здійснюється на дефектологічних факультетах Українського педагогічного університету імені М. П. Драгоманова і Слов’янського педінституту.

ДЕФЕКТОЛОГІЯ (від лат. *defectus* — недолік, вада і *λόγος* — вчення) — наука, яка вивчає особливості і закономірності розвитку, виховання й навчання дітей з фізичними і психічними вадами. До складу Д. входять спеціальна педагогіка і спеціальна психологія. Спеціальна педагогіка поділяється на сурдопедагогіку (про виховання й навчання дітей з вадами слуху), тифлопедагогіку (про виховання й навчання дітей з вадами зору), олігофренопедагогіку (про виховання й навчання розумово відсталих дітей), логопедію (про засоби і методи виправлення вад мови у дітей-логопатів). Існують і відповідні галузі спеціальної психології. До Д. належать також сурдотехніка й тифлотехніка, які розробляють технічні засоби навчання, корекції та компенсації дефекту.

ДЕФІНІЦІЯ

ДЕФІНІЦІЯ (від лат. definitio — визначення) — коротке визначення змісту якогось поняття.

ДЕЦИБЕЛ — логарифмічна одиниця, яка застосовується в акустиці для вимірювання сили звуків.

ДЖАДИДИЗМ (від араб. *усул* і *джадід* — новий метод) — релігійно-реформаторська течія серед мусульман Російської імперії. Виникла в другій половині XIX ст. Джадидисти вимагали зміни системи, змісту й методів навчання в мектебах і медресе, введення в їхні навчальні плани загальноосвітніх предметів при збереженні провідної ролі мусульманської релігії.

ДЖЕМС (Джеймс; James) Вільям (11.I.1842, Нью-Йорк — 16.VIII.1910, Чокоруа, Нью-Гемпшир) — американський психолог і філософ, родоначальник філософії прагматизму, яка істотно вплинула на американську педагогіку (див. *Прагматична педагогіка*). У психології відомий своєю теорією емоцій (див. *Джемса—Ланге теорія*) і теорією “поточу свідомості”, яка зображала свідомість у вигляді безперервної зміни неповторних суб’єктивних станів. Головне завдання навчання Д. вбачав у тому, щоб викликати певну рухову реакцію учнів. Велике значення у вихованні Д. надавав трудовому навчанню.

ДЖЕМСА—ЛАНГЕ ТЕОРІЯ — психологічна теорія емоцій, запропонована одночасно й незалежно один від одного американським психологом Джемсом і данським анатомом Ланге. Згідно з Д.—Л. т., вирішальне значення для виникнення емоцій мають вегетативні реакції. При цьому Ланге особливо підкреслював роль судинно-рухової системи.

ДЖЕФФЕРСОН (Jefferson) Томас (13.IV.1743, Албермарл — 4.VII.1826, Монтіселло) — видатний американський просвітитель і державний діяч, президент США в 1801—1809. В розвитку освіти Д. вбачав одну з важливих умов перебудови суспільних відносин. Вирішальну роль відводив загальноосвітній школі, яка повинна бути загальна, безплатна та обов’язкова для всіх. Школу Д. пропонував створити з двох ступенів — елементарну (початкову) з трирічним строком навчання й граматичну (середню) з шестирічним терміном

навчання. Пізніше (1814) Д. опрацював систему організації професійних шкіл. Серед шкільних предметів особливе значення надавав історії, вважав, що знання основних історичних фактів допоможе розібратися у вчинках людей, розпізнати небезпеку політичного честолюбства. Великого значення надавав позашкільній освіті.

“ДЗВІНОК” — двотижневий ілюстрований художньо-педагогічний журнал для дітей і юнацтва. Виходив у Львові 1890—1914 як орган “Руського товариства педагогічного”. В ньому співробітничали І. Франко, Леся Українка, Л. Глібов, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, О. Пчілка, М. Черемшина та ін.

ДЗЕРКАЛЬНЕ ПИСЬМО — особливий вид недорозвитку здатності письма, нерозрізнення просторового розміщення елементів літер, у результаті чого літери пишуться так, як вони відображаються в дзеркалі. У дітей звичайно легко долається в процесі шкільного навчання.

ДИДАКТА — європейський ярмарок дидактичних засобів, який проводиться кожні 2 роки в одному з німецьких міст. Д. створює умови для зустрічей учителів, науковців, виробників і торговців дидактичними засобами, а також керівників системи освіти, зацікавлених у забезпеченні навчальних закладів сучасними дидактичними засобами. Організуються також симпозіуми та конференції різних груп спеціалістів.

ДИДАКТИКА (від грец. διδακτικός — повчальний) — частина педагогіки, яка розробляє теорію освіти й навчання, виховання в процесі навчання. Д. науково обґрунтовує зміст освіти, вивчає закономірності, принципи, методи й організаційні форми навчання. Термін “Д.” вживався вже в педагогічних працях XVII ст. Я. А. Коменський у “Великій дидактиці” (1657) розробив зміст освіти, дидактичні принципи, методи навчання, вперше обґрунтував класно-урочну систему навчання.

ДИДАКТИЧНА ЛІТЕРАТУРА — література, яка в художній формі виражає наукові, філософські, етичні та інші знання й ідеї.

Класичними зразками Д. л. є твори античних авторів: "Труди і дні" Гесіода, "Георгіки" Вергілія, "Мистецтво поезії" Горация, "Про природу речей" Лукреція тощо. Дидактичний характер мала церковно-християнська література Київської Русі.

ДИДАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ — особливий тип наочного навчального посібника, переважно карти, таблиці, набори карток з текстом, цифрами або малюнками, реактиви, рослини, тварини тощо, які роздаються учням для самостійної роботи в класі і вдома або демонструються вчителем перед усім класом. Д. м. називаються також збірники задач і вправ.

ДИДАКТИЧНІ ІГРИ — ігри для навчання й виховання дошкільників і школярів. Д. і. розвивають сенсорні (чуттєві) орієнтації дітей (на форму, розміри, колір, розташування предметів у просторі тощо), спостережливість, увагу, пам'ять, мислення, мову, вміння рахувати. Вони мають також важливе значення для морального виховання, сприяючи розвитку цілеспрямованості, витримки, самостійності, виробляють вміння діяти згідно з певними нормами.

ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ — принципи дидактики, які визначають зміст, організаційні форми й методи навчальної роботи школи згідно з загальними цілями виховання й закономірностями процесу навчання. Основними Д. п. є: науковість навчання, виховуючий характер навчання, наочність навчання, свідомість і активність у навчанні, міцність засвоєння знань учнів, систематичність і послідовність у навчанні, доступність навчання, індивідуальний підхід до учнів.

ДИДАКТОГЕНІЯ (від грец. διδάσκω — навчаю і γένος — рід) — викликаний порушенням педагогічного такту з боку вихователя (педагога, тренера тощо) негативний психічний стан учня (пригнічений настрій, страх, фрустрація і т. д.), який негативно впливає на його діяльність і міжособистісні стосунки. Д. може бути причиною неврозів. Грубість і нетактовність педагога, надмірно підкреслені дорікання за нездатністю до навчання, неоправданість у поведінці, бездарність у праці й науках викликають в учня негативні

настрої й установки, інколи навіть хворобливого спрямування. Негативним впливам педагога піддаються вразливі, безвільні і недостатньо самостійні учні, із слабким типом нервової системи. Д. навіює дітям переконаність у своїй нездатності й непоправності поведінки.

ДИДАСКАЛ (від грец. διδάσκαλος) — учитель у Стародавній Греції та у Візантії. Часто Д. називали й учителів у братських школах України та греко-латинських школах російської держави XVII ст.

ДИЗАРТРІЯ (від лат. dis... — префікс, який означає порушення, і грец. ἀρθρῶν — розчленовую) — розлад членороздільної мови. При Д. порушується вимовлення багатьох звуків, особливо приголосних. Спричинюється Д. ураженням деяких ділянок головного мозку, порушенням іннервації голосових зв'язок, язика, м'якого піднебіння, лицевих, дихальних м'язів, а також деякими вадами периферійної частини артикуляційного апарата.

ДИКТАНТ (від лат. dicto — диктую) — один з видів письмових робіт під час навчання орфографії й пунктуації; використовується для тренування й перевірки орфографічних і пунктуаційних навичок. Розрізняють Д. тренувальні й контрольні. Специфічні форми Д. використовуються і під час вивчення інших навчальних предметів (математики, географії, фізики тощо).

ДИКЦІЯ (від лат. dictio — вимова) — чітка та ясна манера вимовлення слів, складів і звуків. Д. — один з найважливіших елементів мовної культури.

ДИНАМІЗМ ОСОБИСТОСТІ — професійно-педагогічна риса особистості вчителя, що характеризує його "вміння володіти іншими"; здатність учителя активно впливати на учня. Д. о. проявляється в багатстві його внутрішньої енергії, у здатності встановлювати емоційний контакт, вести за собою, впливати на характер відносин, спрямовувати дії учнів. Д. о. проявляється і в чутливості до проблем; в гнучкості мислення; це і здатність до вольового впливу та логічного переконання, це вимогливість і почуття гумору, це й самостійність у

прийнятті рішень, і винахідливість, це і здатність вибирати різноманітні методи й прийоми управління діяльністю учнів.

ДИНАМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — узагальнена назва різних напрямів у психології, що розглядають психіку як цілісний внутрішній процес. Термін “Д. п.” вперше вжив 1918 американський психолог Вудвортс для позначення нового напрямку, який виник під впливом волюнтаристської концепції В. Джемса. Представники Д. п. розробили динамічний підхід до ряду психічних явищ, які раніше трактувалися як статичні. Пізніше термін “Д. п.” почали застосовувати для позначення різних напрямів, що розглядають передусім динамічний аспект психіки — спонукальні мотиви, інтереси, потяги тощо.

ДИНАМІЧНИЙ СТЕРЕОТИП — порівняно стійка система тимчасових умовно-рефлекторних зв'язків у корі головного мозку. Знання закономірностей формування Д. с. корисне для правильної організації навчання. Д. с., як основа навичок, забезпечує не тільки легкість, точність, а й автоматизованість діяльності. Розвантажуючи свідомість від постійного контролю за кожною операцією, сформовані навички дають можливість зосередити увагу на більш загальному і цілісному керівництві діяльністю, створюють передумови для творчості.

ДИПЛОМ (франц. *diplome*, від грец. *δίπλωμα* — лист, складений удвоє) — офіційний документ про закінчення вищого чи середнього спеціального навчального закладу, про присвоєння вченого ступеня чи звання.

ДИПЛОМАНТ — студент вищого навчального закладу або учень середнього спеціального навчального закладу, який закінчив теоретичний курс навчання, пройшов виробничу практику і працює над дипломним проектом або дипломною роботою під керівництвом викладача.

ДИПЛОМНА РОБОТА — заключна робота навчально-дослідного характеру, яка виконується студентами, що закінчують університети, економічні та інші гуманітарні вищі навчальні заклади. У

вищих технічних навчальних закладах в окремих випадках за дозволом кафедр допускається замість дипломного проекту захист дипломної роботи теоретичного або експериментального характеру. В педінститутах студентам дозволяється замість державного екзамену з відповідного предмета захищати курсову роботу, яка задовольняє вимоги Д. р.

ДИПЛОМНИЙ ПРОЄКТ — заключна випускна робота студентів вищих і середніх спеціальних технічних навчальних закладів.

ДИРЕКТОР ШКОЛИ (франц. *directeur*, від лат. *dirigo* — керую) — керівник дев'ятирічної або середньої школи, організатор навчально-виховної і господарської діяльності в ній. Призначається з числа кращих учителів з організаторськими здібностями, що мають вищу освіту і стаж педагогічної роботи не менше трьох років.

ДИСГАРМОНІЯ ОСОБИСТОСТІ — часткове або цілковите порушення принципу гармонійності в розвитку особистості. Часткова Д. о. спостерігається часто: наприклад, у період швидкої інформатизації й технократизації суспільства, інтелектуалізації людини й виниклого на цій основі дефіциту емоційності. Повна Д. о. може наставати внаслідок нервових і психічних захворювань.

ДИСГРАФІЯ (від *dis...* і грец. *γράφω* — пишу) — частковий розлад письма, пов'язаний з недорозвиненням або розпадом фонематичних уявлень. Виявляється в заміні букв та інших перекрученнях звуко-буквеного складу слова. Найтяжчий ступінь порушення письма — аграфія. Запобігти Д. можна в процесі своєчасного подолання вад усного мовлення. Виправляється Д. спеціальними логопедичними методами (див. *Логопедія*).

ДИСЕРТАНТ — особа, яка публічно захищає наукову працю (дисертацію) на здобуття вченого ступеня.

ДИСЕРТАЦІЯ (лат. *dissertatio* — розвідка, дослідження) — наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття вчених ступенів кандидата і доктора наук. Д. на здобуття вченого ступеня кандидата

з педагогіки і часткових методик містить наукові і практичні висновки та рекомендації щодо шляхів поліпшення роботи в навчально-виховних закладах, дитячих і юнацьких організаціях, родині. В дисертаціях з історії педагогіки даються нові узагальнення та оцінки минулого історичного досвіду в галузі педагогічної теорії і практики. Для одержання вченого ступеня кандидата педагогічних наук дисертант повинен показати глибоке знання праць з досліджуваної проблеми, вміння збирати, аналізувати необхідні матеріали, правильно розв'язувати в теоретичному або історико-педагогічному плані поставлені завдання. Докторська дисертація з педагогічних наук — самостійне експериментальне чи теоретичне дослідження великих і важливих питань теорії чи історії педагогіки, методів навчання, дефектології з глибокими науковими узагальненнями й розв'язуваннями певних педагогічних проблем. Захищають Д. на спеціалізованих радах по захисту Д. у вузах і науково-дослідних установах. Затверджує Д. Вища атестаційна комісія України.

ДИСКРЕДИТАЦІЯ (від франц. *discrediter* — підривати довір'я) — приниження гідності особи, підриив довір'я до неї. У переносному значенні — знецінення ідеї, гіпотези, твору.

ДИСКРИМІНАЦІЯ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ (лат. *discriminatio* — розрізнення, розділення) — обмеження можливостей одержання освіти й здійснення педагогічної, наукової й культурно-просвітницької діяльності. Відбувається внаслідок наявності станових, майнових і класових привілеїв, національної, расової і статеві нерівності, економічного й національного гноблення населення залежних країн.

ДИСКУРСІВНЕ МІСЛЕННЯ (від лат. *discursus* — міркування) — розсудкове, логічне, опосередковане мислення на відміну від чуттєвого, непосредного, інтуїтивного. Д. м. складається з послідовного ряду мислительних ланок, кожна з яких залежить від попередньої і визначає наступну.

ДИСКУСІЯ (лат. *discussio* — розгляд) — 1) Широке публічне обговорення якогось

спірного питання. 2) В переносному значенні — спір, суперечка окремих осіб, співбесідників.

ДИСЛАЛІЯ (від *disc...* і грец. *λαλία* — мова, вимовляння) — розлад мови, що виявляється в порушеннях вимовляння звуків. Розрізняють Д. механічну, пов'язану з анатомічними дефектами артикуляційного апарата, і функціональну, що спричиняється через неправильне сприймання звуків. Д. в багатьох випадках супроводять відхилення в письмі, яким необхідно запобігати в процесі корекції вад вимовляння.

ДИСЛЄКСІЯ (від *disc...* і грец. *λέγω* — читаю) — порушення читання, зв'язане з ураженням або недорозвитком окремих ділянок кори головного мозку. Виражається у сповільненому, вгадувальному характері процесу читання. Нерідко Д. супроводжується фонетичними спотвореннями й неправильним розумінням найпростішого тексту. Важкий ступінь порушення читання становить алексію. Д. зв'язана з відхиленнями в розвитку усної і писемної мови. Методи виправлення Д. розробляються логопедією.

ДИСПАНСЕРИЗАЦІЯ (від лат. *dispenso* — розподіляю) — метод роботи лікувальних і профілактичних медичних установ, який передбачає систематичне спостереження за станом здоров'я й фізичним розвитком певних груп населення, попередження захворювань, ранне активне виявлення й лікування хворих. Д. дошкільників здійснюється дитячими установами, дітей шкільного віку — поліклініками дитячих лікарень і шкільними лікарями, хворих — спеціальними диспансерами.

ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ У ПЕДАГОГІЦІ (від лат. *dispersio* — розсіювання) — статистичний метод, який дає можливість аналізувати вплив різних факторів (ознак) на досліджувану (залежну) змінну. Суть Д. а. полягає в розкладанні (дисперсії) вимірюваної ознаки на незалежні складові, кожна з яких характеризує вплив того чи іншого фактора або їхньої взаємодії. Наступне порівняння таких складових дає можливість оцінити значущість кожного фактора, який вивчається, а також їх комбінації.

ДИСПОЗИЦІЯ (від лат. *dispono* — розташовую, розміщую) — у психології наперед визначений план поведінки, спосіб дій людини. Д. може бути природжена або набута. Знаючи Д., можна докладніше пояснити причини поведінки людини. Окремим видом Д. є звичка.

ДІСПУТ (від лат. *disputo* — міркую, сперечаюсь) — спір на наукову, літературну чи іншу тему, що відбувається перед аудиторією. Д. в школі — одна з форм роботи зі старшокласниками, дійовий засіб морального виховання й розвитку логічного мислення учнів.

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ — форма навчання, коли спілкування між викладачем і студентом або вчителем і учнем відбувається за допомогою листування, магнітофонних, аудіо- та відеокасет, комп'ютерних мереж, кабельного та супутникового телебачення, телефону чи телефаксу тощо. Протягом останнього десятиріччя Д. н. стало одним з найважливіших елементів системи вищої освіти промислово розвинених країн. З одного боку, це зумовлено бурхливим розвитком інформаційних технологій (комп'ютерні мережі Інтернету, глобальне телебачення тощо), з іншого — політикою урядів цих країн у галузі освіти, їхнім прагненням зробити навчання та освіту будь-якого рівня максимально доступними для всіх верств населення.

ДИСФОНІЯ (від *дис...* і грец. *φώνη* — звук, голос) — порушення голосової функції людини, яка виражається у виникненні під час розмови хрипоти або силпості. Д. звичайно виникає як наслідок перевтоми голосового апарата, найчастіше на фоні нервово-психічної нестійкості.

ДИСЦИПЛІНА шкільна (від лат. *disciplina* — навчання, виховання) — особливий вид дисципліни, який здійснюється в процесі навчальної й виховної роботи в школі. Д. ш. зумовлена як вимогами суспільної дисципліни праці, так і віком дітей. Д. ш. служить вихованню й закріпленню необхідних моральних якостей громадянина. Методи й прийоми виховання дисциплінованості: привчання, вправлення в поведінці, пере-

конання і в необхідних випадках — примус. Своєрідність шкільної Д. визначається цілями й завданнями виховання підростаючих поколінь, віковими особливостями учнів. Їй властиве визнання авторитету вчителя й авторитету батьків, родини, свідоме дотримання правил і норм шкільного життя, єдність високої вимогливості й поваги гідності учня. Основні норми шкільної Д. сформульовані у Правилах для учнів. Свідома Д. учнів — обов'язкова умова і засіб успішної навчально-виховної роботи школи. Водночас вона є результатом, продуктом всієї системи виховних впливів на учня й колектив у навчально-виховному процесі з боку педагогічного колективу, режиму школи, взаємовідносин у ній учнів, учителів, дорослих, естетики приміщень та ін. Д. учня успішно формується лише в умовах чіткої організації режиму його життя й праці, що досягається повсякденною й узгодженою вимогливістю педагогів і батьків. З першого дня перебування в школі учень має знати вимоги й норми поведінки: що дозволяється й чому, що не дозволяється й чому, що схвалюється, що карається і яким чином.

Виховання дисциплінованості як однієї з моральних рис особистості включає: 1) усвідомлення учнями норм і правил Д.; 2) виховання навичок і звичок дисциплінованої поведінки; 3) організацію їхньої щоденної практичної дисциплінованої поведінки (чіткий режим і педагогічно грамотна організація навчання, праці, дозвілля); формування вольових рис. Виховання свідомої Д. здійснюється з допомогою таких методів виховання: перспективи, переконання, позитивного прикладу, вправи, доручення, вимоги, покарання, заохочення тощо.

“ДИТЯ” — щомісячний ілюстрований журнал для дітей дошкільного і шкільного віку з педагогічним відділом. Видавався в 1898—1904 російською мовою.

ДИТЯЧА ЗЛОЧІННИСТЬ — див. *Злочинність дитяча*.

ДИТЯЧА КІМНАТА МІЛІЦІЇ — організовується при міських і районних відділах (відділеннях) міліції. Завданнями Д. к. м.

є попередження бездоглядності й безпритульності дітей, проведення виховних заходів з дітьми й підлітками, які порушують громадський порядок або правила поведінки в громадських місцях, а також дітей, що заблудилися. В Д. к. м. доставляють дітей і підлітків у віці до 17 років, затриманих за дрібне хуліганство, бійки, образу перехожих, порушення правил користування транспортом тощо.

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА — художні й науково-популярні твори, написані для дітей. Залежно від віку читачів Д. л. має свої жанрові і стилеві особливості, відповідну тематику. Першою дитячою книжкою вважається "Світ почуттєвих речей у малюнках" (1658) Я. А. Коменського. До скарбниці Д. л. ввійшли твори Г. Бічер-Стоу, Л. Буссенара, Жюль Верна, Т. М. Майн-Ріда, Е. Сетон-Томпсона, М. Твена, а для найменших — Ш. Перро, братів Я. і В. Грімм, Г. К. Андерсена. В Україні для дітей писали С. Васильченко, М. Трублаїні, М. Пригара, Н. Забіла, Є. Гуцало, Григор Тютюнник.

ДИТЯЧА МУЗИКА — музика, призначена для слухання або виконання дітьми. Вирізняється конкретністю сюжету, чіткістю й рельєфністю музичної форми, близьким до дитячого побуту змістом. У музиці, створюваній для дитячого виконання, враховуються виконавські можливості дітей — діапазон голосу, хорова підготовка, рівень технічного опанування інструмента.

ДИТЯЧА ПОЛІКЛІНІКА — лікувально-профілактичний заклад, що є структурним підрозділом дитячої лікарні або самостійним закладом, який забезпечує позалікарняну допомогу дітям після виписки їх з пологового стаціонару до 14 років. Працює за дільничним принципом.

ДИТЯЧА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка досліджує загальні та індивідуальні особливості психічного розвитку дітей, умови, рушійні сили й закономірності цього процесу на різних вікових етапах. Тому Д. п. часто називають віковою психологією. Вивчає виникнення й розвиток у дітей психічних процесів (пізнавальних, мовних, емоцій-

них, вольових та ін.), становлення психічних властивостей, розвиток різних видів діяльності (гри, учіння, праці), формування дитини як особистості.

ДИТЯЧА СОЦІАЛЬНА ІНСПЕКЦІЯ — установа з охорони прав неповнолітніх у системі місцевих органів народної освіти. Д. с. і. веде боротьбу з бездоглядністю й безпритульністю дітей і роботу з попередження правопорушень неповнолітніх. Інспекція направляє дітей у разі необхідності в дитячі будинки, школи-інтернати та інші дитячі заклади, порушує й підтримує звинувачення в суді проти осіб, які вчинили злочини проти дітей.

ДИТЯЧА ТВОРЧИСТЬ — сфера діяльності дитини, яка сприяє її інтелектуальному й емоціональному розвитку. В процесі творчості дитина виявляє своє ставлення до навколишнього середовища, розвиває і вдосконалює навички до роботи з різними інструментами й матеріалами. Технічна Д. т. сприяє виникненню, закріпленню й розвитку інтересу дітей до техніки, розвитку раціоналізаторських і винахідницьких нахилів і здібностей. Найчастіше технічна Д. т. виявляється в конструюванні моделей різних машин, радіоелектронних приладів, навчального обладнання й устаткування. Художня Д. т. включає малювання, ліплення, вишивання, виготовлення аплікацій, навчання музики, складання віршів, оповідань тощо.

ДИТЯЧЕ КІНО — художні, документальні, науково-популярні й мультиплікаційні фільми, які створюються спеціально для дітей.

ДИТЯЧЕ МІСТЕЧКО ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА (Ленінськ) — школа-інтернат для колишніх безпритульних дітей, заснована в Києві в 1923. В ній виховувалося близько 1500 дітей різних національностей у віці від 4 до 16 років. У школі були навчальні класи й майстерні, клуб з кіноустановкою, бібліотека, друкарня, садово-городнє допоміжне господарство. Містечко проіснувало до початку 30-х років.

ДИТЯЧЕ ЧИТАННЯ — див. *Читання дитяче*.

ДИТЯЧИЙ БУДИНОК — державний заклад для дітей-сиріт і дітей, батьки яких не забезпечують догляду за ними. Діє 2 основних типи Д. б.: дошкільні — для дітей 3—7 років і шкільні — для дітей 7—18 років.

ДИТЯЧИЙ ВІК (дитинство) — період інтенсивного фізичного й психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. Ця підготовка забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури.

ДИТЯЧИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР (професійний театр для дітей) — позашкільна установа, яка здійснює виховання дітей засобами сценічного мистецтва. В 1924 відкрився Київський ТЮГ (театр юного глядача). У 20-х роках створено Харківський театр для дітей.

ДИТЯЧИЙ КЛУБ при домоуправлінні — здійснює виховну роботу з дітьми за місцем їхнього проживання, допомагає школярам цікаво й розумно проводити своє дозвілля. Робота Д. к. ґрунтується на основі широкого розвитку ініціативи, активності й самодіяльності учнів, з урахуванням їхнього віку, знань, інтересів.

ДИТЯЧИЙ КУТОЧОК у родині. Дітям необхідний куточок, де вони можуть зберігати свої іграшки, книги, гратися і вчитися. Для збереження здоров'я і нормального зору дітей особливо важливе денне освітлення, тому для куточка необхідно відвести місце якнайближче до вікон. Обладнання куточка залежить від віку дітей. Якщо сім'я може виділити дітям окрему кімнату, то це має бути найбільш світла, суха, тепла кімната, бажано на сонячному боці.

ДИТЯЧИЙ МАЙДАНЧИК. Д. м. створюються для ігор і відпочинку дітей при школах, домоуправліннях, а також у міських парках, скверах, на бульварах.

ДИТЯЧИЙ ПАРАЛІЧ — група захворювань, що виникають у дітей внаслідок різноманітних ушкоджень нервової системи й виявляються в порушенні рухово-

рефлекторної сфери, а в деяких випадках — порушеннями психіки й мовлення.

ДИТЯЧИЙ САДОК — заклад для суспільного виховання дітей дошкільного віку. Д. с. як тип установ існує під тією чи іншою назвою в різних країнах і є звичайно першою ланкою в загальній системі народної освіти. Д. с. відкривають місцеві Ради народних депутатів, підприємства, відомства, колгоспи. З 1959 поряд з Д. с. в Україні організуються ясла-садки для дітей з 2 місяців до 7 років. Роботою Д. с. керує Міністерство освіти України та його органи на місцях. Див. також *Дошкільний виховний заклад*.

“ДИТЯЧИЙ СВІТ” К. Д. Ушинського (1861) — посібник для підвищеної початкової освіти, який поєднував у собі матеріал пояснювального читання з елементарними відомостями про основи наук. Призначався для I і II класів гімназій, III і IV класів початкової школи і для старших класів повітових училищ.

ДИТЯЧИЙ ТЕАТР — позашкільна виховна установа, яка здійснює виховання дітей засобами театрального мистецтва. Розрізняють професійні драматичні театри, професійні лялькові, народні любительські, дитячі самодіяльні. Крім того, спеціальні спектаклі для дітей ставлять драматичні, музичні, естрадні та інші театри.

ДИТЯЧИЙ ФОНД ООН (ЮНІСЕФ) — спеціальний фонд при ООН, створений за рішенням Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946. Мета фонду — надавати допомогу країнам, які стали жертвами агресії, і країнам, що розвиваються, для охорони здоров'я, поліпшення харчування, справи освіти й соціального забезпечення дітей. Фонд надає надзвичайну допомогу дітям і матерям і в разі стихійного лиха (землетрусу, повені та ін.). Кошти фонду складаються з добровільних внесків урядів, організацій та окремих осіб.

ДИТЯЧІ ЗАЛІЗНИЦІ — позашкільні заклади в системі Міністерства транспорту України. Основне завдання Д. з. — надання допомоги школі в розвитку технічної творчості учнів, задоволення їхніх пізнавальних інтересів. В Україні 10 дитячих залізниць.

ДИТЯЧІ КОЛОНІЇ (колонії для неповнолітніх) — навчально-виховні установи закритого типу: а) для бездоглядних дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання і спеціального педагогічного режиму (виховні Д. к.); б) для неповнолітніх правопорушників (трудоі Д. к.).

ДИТЯЧІ НЕВРЌЗИ — див. *Неврѳзи дитячі*.

ДИТЯЧІ ПРИТЃЛКИ — в царській Росії благодійні установи для опікування сиріт і дітей, покинутих батьками й залишених без догляду. Д. п. виникли у XVIII ст. при монастирях. У Західній Україні, Буковині до 1939—1940 існували під назвами “захоронок”, “захистів”, “сиротинців” тощо.

ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ — див. *Енциклопедії дитячі та юнацькі*.

ДИТЯЧІ ХВОРЌБИ — група захворювань, що трапляються переважно в дітей і, як виняток, у дорослих. Перебіг і прояви Д. х. зумовлюються фізіологічними особливостями дитячого організму. Кожному віковому періодові властиві певні Д. х.

ДИТЯЧІ ЯСЛА — в Україні установи для виховання дітей у віці від 2 місяців до 3 років. У Д. я. дітей розподіляють за віком на групи: I — діти віком до 9 місяців, II — від 9 до 14 місяців, III — від 14 місяців до 2 років, IV — від 2 до 3 років. З 1959 відбувалося поступове об'єднання дитячих ясел і садків (див. *Дошкільний виховний заклад*) в єдиний дошкільний заклад — дитячі ясла-садки.

ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКІ СПОРТИВНІ ШКОЛИ (ДЮСШ) — позашкільні спеціальні спортивні заклади, що готують кваліфікованих спортсменів. ДЮСШ можуть бути комплексними (з кількох видів спорту) і спеціалізованими (з одного виду спорту, наприклад легкоатлетичні, фігурного катання та ін.). Приймаються до школи учні віком від 7 до 14 років (за рекомендацією загальноосвітніх шкіл), які мають відповідну фізичну підготовку. ДЮСШ підпорядковані місцевим органам народної освіти, профспілковим та спортивним товариствам.

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, що вивчає індивідуаль-

ні й групові відмінності в психіці людей. Термін “Д. п.” запровадив німецький психолог В. Штерн (1900). Д. п. розглядає індивідуальні особливості як продукт розвитку людей, зумовлений передусім суспільно-історичними обставинами їхнього життя, навчання, виховання і праці. Значну роль у формуванні цих відмінностей відіграють природні, зокрема статеві, особливості організму, його нервової системи.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ НАУК — взаємопов'язані процеси, якими супроводиться розвиток наукового пізнання. Диференціація наук полягає в появі кількох наук, що вивчають детальніше й глибше коло явищ, яке до цього було предметом дослідження однієї науки, а також у появі наук, предметом дослідження яких стають явища, суміжні з фундаментальними науками. Інтеграція наук полягає у взаємопроникненні методів дослідження з одних наук в інші, у виробленні спільного для ряду наук підходу до вивчення, теоретичного опису й пояснення явищ.

ДИФЕРЕНЦІЙОВАНЕ НАВЧАННЯ (від лат. *differentia* — різниця) — стосовно загальноосвітньої школи розподіл навчальних планів і програм у старших класах середньої школи. Виокремлення й посилення провідних, профілюючих навчальних предметів не суперечить принципові єдиної школи, оскільки при цьому забезпечуються встановлені державні стандарти загальноосвітніх знань з усіх предметів і не збільшується тижневе навантаження учнів. Д. н. може будуватися як за науково-теоретичними профілями (гуманітарний, фізико-математичний, хімічний, біолого-агрономічний), так і науково-технічними. Д. н. може здійснюватися й у формі додаткових занять за вибором за рахунок часу, відведеного для цієї мети навчальним планом. Комплектування школи за напрямами чи профілями здійснюється згідно з вираженими учнями нахилами й інтересами. Після закінчення будь-якого відділення учні дістають достатню підготовку для вступу до будь-якого вузу та однакове право на продовження освіти у вищій школі.

ДИФЕРЕНЦІЙОВКА (диференційоване гальмування) — у вищій нервовій діяльності процес утворення різних умовних рефлексів на схожі, близькі один до одного подразники; явище, протилежне генералізації. Механізм Д. лежить в основі здійснюваного корою півкуль тонкого аналізу подразнень, які діють на організм.

ДИФТЕРІЯ (від грец. διφθερίον — шкірка, плівка) — гостра інфекційна хвороба, що характеризується запальним процесом з утворенням щільних плівчастих нальотів на місці заглиблення збудника хвороби — дифтерійної палички й тяжким загальним отруєнням (інтоксикацією) організму. Хворіють на Д. головним чином діти. Лікування: раннє введення антитоксичної протидифтерійної сироватки, антибактеріальна терапія, вітамінотерапія.

ДІАГНОЗ (від грец. διάγνωσις — розпізнавання) — аргументоване визначення певного стану об'єкта (рівня здібностей, знань, розумового розвитку, професійної придатності тощо). Залежно від сфери прикладання розрізняють Д. медичний, Д. технічних систем, Д. психологічний, Д. педагогічний, що стосується якихось навчально-виховних труднощів у роботі з окремими учнями чи з групою (класом), Д. освітній, що стосується функціонування різних компонентів системи освіти.

ДІАГНОСТИЧНІСТЬ ТЕСТУ, діагностична правильність, ступінь точності, з якою результати тестування роблять можливою оцінку стану — досягнення учнями освітніх завдань. Перевіряється шляхом порівняння результатів тестування з результатами якогось іншого вимірювання, проведеного паралельно, діагностична точність якого відома.

ДІАГРАМА НАВЧАЛЬНА — наочний посібник, який являє собою графічне зображення числових співвідношень величин за допомогою ліній, геометричних фігур і умовних малюнків. За характером засобів зображення розрізняють: а) лінійні (або графічні); б) прямокутні (або стовпчикові); в) кругові; г) ілюстративні.

ДІАЛЕКТІКА (від грец. διαλεκτική — мистецтво ведення бесіди, полеміка) —

1) В давньому значенні — мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях супротивника. 2) У сучасному розумінні — філософська наука про універсальні закони руху й розвитку природи, суспільства та людського мислення.

ДІАЛОГ (від грец. διάλογος — розмова, бесіда) — 1) В літературі: розмова між двома або кількома особами в літературному творі, в театральній виставі. Д. відомий і як самостійний літературно-публіцистичний жанр (філософські діалоги Платона, Д. Дідро, Г. Сковороди). 2) В політиці: мирна форма ліквідації суперечок шляхом обговорення аргументів і вироблення позицій, прийнятних для обох сторін. 3) У педагогіці: форма ліквідації виховних конфліктів шляхом обміну думками сторін і знаходження спільної позиції. Вміло користувався педагогічним діалогом Я. Корчак.

ДІАЛОГ У НАВЧАННІ — форма педагогічної взаємодії учителя—учня (учня—учня) в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини. Специфіка навчального діалогу визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії.

ДІАПОЗИТИВ (від грец. δια... — префікс в іншомовних словах, який означає наскрізний рух, проникнення, розділення, взаємність, посилення, завершеність і лат. positivus — позитивний) — фотографічне кольорове або чорно-біле позитивне зображення на прозорій основі (склі, плівці тощо). Д. розглядають на просвіт або проєціюють (за допомогою діаскопів, епідіаскопів та ін.). Інша назва Д. — слайд. Д. — один із засобів наочності в навчанні.

ДІАСКОП (від грец. διασκοπέω — уважно розглядаю), діапроектор — оптичний прилад для діаскопічної проєкції (в прохідному світлі) на екран збільшених зображень прозорих оригіналів (діапозитивів, діафільмів тощо). Д. застосовують під час уроків для демонстрування креслень або малюнків, для вивчення мініатюрних фотокопій.

ДІАТЕЗ (від грец. διάθεσις — схильність) — схильність організму до певних захворювань і більш важкого їх перебігу. Розвивається у дітей внаслідок особливостей конституції даного організму, які ведуть до зміни обміну речовин, реактивності організму, його пристосування до навколишнього середовища.

ДІАФІЛЬМ (від *dia...* і *фільм*) — короткометражний фільм, що складається з позитивних (див. *Діанозитив*) зображень. Д. одержують на чорно-білих та кольорових кіноплівках з використанням окремо негативного й позитивного процесів обробки. Д. широко використовуються в дитячих садках, на уроках і позакласних заняттях у школі.

ДІДРО́ (Diderot) Дені (5.X.1713, Лангр — 31.VII.1784, Париж) — французький філософ, просвітник, письменник. Велику увагу приділяв питанням виховання та освіти й вимагав охоплення навчанням дітей усіх суспільних станів, запровадження державних, світських шкіл, обов'язкової і безплатної початкової освіти. Вирішальною умовою формування особистості Д. вважав суспільне середовище й виховання, а не біологічні особливості й соціальне походження. Відстоював переважне вивчення реальних наук, запровадження нових методів навчання, які б розвивали активність учнів. Особливу увагу приділяв естетичному й моральному вихованню, виступав проти впливу церкви на освіту й різко критикував релігійний світогляд.

ДІЙСНИЙ СТУДЕНТ — введене університетським статутом 1863 в Росії звання, яке присвоювали після закінчення університетського курсу з задовільними або відмінними оцінками, але без подання і схвалення дисертації. Студенти, котрі закінчували курс з відмінними оцінками, після подання дисертації і схвалення її факультетом діставали ступінь кандидата. Звання Д. с. було відмінено 1884.

ДІЙСНИЙ ЧЛЕН АКАДЕМІЇ — див. *Академік*.

ДІЛЬТЕЙ (Dilthey) Вільгельм (19.XI.1833, Бібріх-на-Рейні — 1.X.1911, Зайс) — німецький філософ, історик культури,

основоположник педагогіки культури, розуміючої психології і школи "історії духу". Світ культури трактував як такий, що не підлягає жодним законам світу "об'єктивного духу", пізнання культурних цінностей у процесі виховання — як інтуїтивне проникнення в ці цінності. Виховний процес має спиратися, за Д., на спілкування вихованців з цінностями таких галузей культури, як релігія, філософія, мистецтво, наука або право, на переживання й розуміння тих цінностей і на вдосконалення тим самим особистості вихованців. Висунув концепцію "розуміння" як специфічного методу "науки про дух", яку він назвав герменевтикою і протиставляв її "поясненню" як методові природничих наук.

ДІЛЯ́НКА НАВЧА́ЛЬНО-ДОСЛІДНА ШКІ́ЛЬНА — земельна ділянка при школі, на якій організовується навчальна робота учнів і заняття гуртка юних натуралістів. Тут проводяться практичні роботи, сільськогосподарські досліди, спостереження й екскурсії. На Д. н.-д. ш. може бути розміщена метеорологічна станція.

ДІНТЕР (Dinter) Густав Фрідріх (1760—1831) — німецький педагог. У галузі дидактики опрацював прийоми катехізації — навчання за допомогою запитань і відповідей (див. також *Катехізична бесіда*). Д. належать детальні правила опитування, переходу від наочного навчання до катехізації і навпаки. Вважав катехізацію головним методом навчання в старших класах народної школи.

ДІОРА́МА, діарама навчальна (від *dia...* і грец. *ώραμα* — видовище, вигляд) — наочний посібник, який являє собою картину з зображенням якоїсь сцени, природного ландшафту, загального вигляду населеного пункту тощо, в якій перший, другий і наступні плани даються на кількох окремих площинах, розташованих паралельно на певній відстані одна від одної.

ДІСНЕЙ (Disney) Волт (5.XII.1901, Чикаго — 15.XII.1966, Бербанк) — американський кінорежисер, продюсер. Зняв серії короткометражних мультфільмів з постійними персонажами (каченя До-

нальд, мишена Міккі та ін.). У м. Анахайм (Каліфорнія) в 1955 відкрив розважальний парк для дітей "Діснейленд".

ДІСТЕРВЕГ (Diesterweg) Фрідріх Адольф Вільгельм (29.X.1790, Зіген, Вестфалія — 7.VII.1866, Берлін) — видатний німецький педагог-демократ, визначний діяч у галузі народної школи й педагогічної освіти. Д. виступав проти станових і національних обмежень у царині освіти, проти виховання молоді в дусі релігійного фанатизму, національної ворожнечі й місцевої обмеженості. Послідовник Песталоцці, основними принципами виховання Д. вважав природовідповідність, культуровідповідність і самодіяльність, розробив дидактику розвиваючого навчання. Головним завданням навчання Д. вважав розвиток мислення, уваги, пам'яті, але в той же час підкреслював, що розвиток цих здібностей дітей нерозривно пов'язаний із засвоєнням самого матеріалу. Д. є автором понад 20 підручників з математики, географії, природознавства, німецької мови та інших предметів, відомої праці "Дороговказ до освіти німецьких учителів" (1835).

ДІТИ — за українським правом особи, що не досягли повноліття. Д. є й особи, що є синами і дочками щодо своїх батьків незалежно від віку.

ДІТТЕС (Dittes) Фрідріх (23.IX.1829, Ірфесгрюн — 15.V.1896, Відень) — німецький і австрійський ліберальний педагог, послідовник Коменського, Песталоцці, Дістервега. Виступав проти конфесійної школи за ліберальну шкільну політику, за повсюдне поширення народної освіти в дусі Й. Г. Песталоцці. Д. — автор посібників з методики початкової освіти, історії й теорії навчання та виховання для учителів і вихователів.

ДІЯЛЬНІСНО-ОСОБИСТІСНА КОНЦЕПЦІЯ ВИХОВАННЯ стверджує, що дієвим виховання є лише тоді, коли дитина включається в різноманітні види діяльності і оволодіває суспільним досвідом завдяки ефективному стимулюванню педагогом її активності в цій діяльності.

ДІЯЛЬНІСТЬ — спосіб буття людини в світі, здатність її вносити в дійсність

зміни. Основні компоненти Д.: суб'єкт з його потребами; мета, відповідно до якої перетворюється предмет в об'єкт, на який спрямовано Д.; засіб реалізації мети; результат Д. Загальним засобом Д. є сукупність знарядь праці, створених людьми, — техніка і технологія. Універсальним предметом Д. є природа й суспільство, а її загальним наслідком — олюднена природа.

ДОБРО І ЗЛО — оціночні, полярні морально-етичні категорії, що відображають уявлення людей (індивідів, соціальних груп, суспільних класів) про морально цінне, бажане (добро) й морально-негативне (зло) в природі й суспільній дійсності.

ДОБРОВÓЛЬСЬКИЙ (Dobrowolski) Антоні Болеслав (6.VI.1872, Дворзовіце Кошельне — 27.IV.1954, Варшава) — польський учений-геофізик, відомий теоретик педагогіки, професор педагогіки Народного і Варшавського університетів. Автор концепції 10-річної загальноосвітньої школи ("загальної гімназії"), яка б забезпечувала дітям "мінімум освіти", необхідний для подальшої освіти, праць у галузі методики навчання, організації системи освіти.

ДОБРОВÓЛЬСЬКИЙ (Dobrowolski) Станіслав (5.VIII.1883, Пулави — 27.XI.1978, Варшава) — польський педагог і освітній діяч. В 1927—1930, керуючи Кременецьким педагогічним ліцеєм, досліджував проблеми запровадження лабораторного методу навчання. В 1930—1939 був директором Вищих учительських курсів у Варшаві і досліджував особливості мислення вчителя. Після 1945 вивчав досвід експериментальних шкіл у Польщі.

ДОБРОЛЮБОВ Микола Олександрович (5.II.1836, Нижній Новгород — 29.XI.1861, Санкт-Петербург) — російський літературний критик, публіцист. Багато уваги Д. приділяв питанням педагогіки. Гостро критикував казенну педагогіку, її реакційний ідеал виховання покірних слуг царизму. Був поборником жіночої освіти. Завдання виховання Д. вбачав у підготовці людей, здатних правильно розуміти явища навколишньої дійсності, активно боротися з усіма недоліками в житті, захищати справжні інтереси своєї країни

й народу. Навчання, за Д., має бути безплатним, світським і здійснюватися рідною мовою учнів. Школа має давати дітям різносторонні природничо-наукові й гуманітарні знання, розвивати в них здатність самостійно мислити, виховувати силу волі, робити їх здоровими й морально стійкими. Д. пропонував усунути вивчення релігії, яка створює хибні уявлення. З щирою симпатією ставився Д. до українського народу і його культури.

ДОВЕДЕННЯ, доказ — визначення істинності твердження шляхом встановлення його необхідного зв'язку з іншими твердженнями, прийнятими за істинні. Доведення полягає у висуненні тези (положення, що доводиться), всіх інших можливих гіпотез і підшукуванні аргументів — істинних тверджень, що впливають на ймовірність гіпотез. Д. закінчене, якщо жодна гіпотеза, крім тези, неможлива.

ДОВІЛЬНЕ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ — форма запам'ятовування, що є продуктом спеціальної мнемонічної дії, тобто коли людина має певні мотиви, ставить перед собою мету запам'ятати щось і використовує спеціальні прийоми для досягнення цієї мети. Способами Д. з. є повторення, переказування, групування матеріалу тощо. Найважливішим є складання плану запам'ятовуваного матеріалу: розчленування його на смислові частини, добір заголовків до них, виділення опорних пунктів, за якими легко асоціюється увесь зміст даної частини; пов'язування частин за їхніми заголовками або опорними пунктами в єдиний ланцюг асоціацій. Обсяг запам'ятовуваного матеріалу можна значно збільшити шляхом його перекодування, чим досягається зменшення його на одиниць і кількості інформації, що її містить заучуваний матеріал.

ДОВІЛЬНЕ Й МИМОВІЛЬНЕ — в психології поняття, якими позначаються свідомі й неусвідомлені дії людини. Довільні дії, як цілеспрямовані й підпорядковані свідомо наміченій меті, контролюються людиною в процесі виконання їх. Фізіологічною основою цих дій

є умовно-рефлекторна діяльність мозку. Мимовільні дії в процесі здійснення їх не усвідомлюються й виконуються автоматично. Довільні дії, автоматизуючись, можуть відбуватися мимовільно, а мимовільні, усвідомлюючись, виконуються довільно.

ДОВІРА У ВИХОВАННІ — ставлення вихователя до дітей, яке ґрунтується на глибокій повазі й щирому переконанні, що кожен вихованець має широкі можливості для розумового й морального виховання. Вихователь, висловлюючи переконання в наявності позитивних рис у своїх вихованців, тим самим викликає в них прагнення виправдати виявлену довіру, підвищує почуття власної гідності, стимулює прагнення до самовиховання. Виявляти довіру — не означає не помічати недоліків. Діти мають бути переконаними, що вихователь усе помічає. І коли при цьому він зберігає Д. і доброзичливість, у них виникає прагнення бути гідними й виправдати довіру.

ДОГМА, догмат (від грец. δόγμα — думка, вчення; постанова, рішення) — 1) У стародавній і середньовічній філософії — основне положення того чи іншого вчення, яке приймалося без доказів. У релігії — положення, що видаються за "Богом дані істини". 2) Поняття, ідеї, вчення, які вважаються істинними за будь-яких умов. Догматичне мислення вороже науковому знанню.

ДОГМАТИЗМ — спосіб мислення, в якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена вічна істина, як догма, застосовується без урахування конкретних умов життя. Для Д. характерні некритичне беззмістове мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами, "підганяння" конкретної дійсності під умоглядно вироблені абстрактні схеми. Д. в педагогічній теорії і в практиці шкільної роботи проявляється в прагненні встановлювати загальні принципи, умоглядно виводячи їх з мети виховання й не враховуючи досвіду педагогічної практики. Д. як принцип навчання лежав в основі середньовічної схоластичної педагогіки.

ДОГМАТИЧНЕ НАВЧАННЯ — така організація навчання, при якій: 1) знання, що підлягають засвоєнню, подаються в готовому вигляді, бездоказово (як догми), у вигляді запитань і готових відповідей (катехізис); 2) заучування знань механічне, не вимагає їх розуміння, осмислення; 3) відтворення знань дослівне.

ДОДАТКОВА ОСВІТА — зміст освіти, який школяр засвоює поза межами загальноосвітнього державного стандарту. Здійснюється на базі загальноосвітньої установи і її кадрами, тісно пов'язана з основною освітою (розширює і поглиблює її), але відрізняється від неї способом педагогічного керівництва діяльністю учнів. Її специфіка полягає в тому, що дитина сама обирає вид діяльності, заняття відповідно до своїх інтересів, нахилів і здібностей.

ДОДАТКОВІ НАВЧАЛЬНІ ЗАНЯТТЯ в школі — один з дидактичних засобів допомоги відстаючим і невстигаючим учням. Проводяться в позаурочний час індивідуально або з невеликою групою учнів. Основна мета Д. н. з. — допомогти відстаючим учням ліквідувати прогалини в знаннях і включитися в роботу класу, виховати в них віру у свої сили. При вмілому здійсненні індивідуального підходу до учнів на уроках, як правило, відпадає необхідність у Д. н. з.

ДОЗВІЛЛЯ ДІТЕЙ — вільний від обов'язкової діяльності час. Використовуючи години дозвілля для ігор, читання, праці, занять спортом, мистецтвом, технікою, дитина розвивається морально, розумово й фізично. Активне, розумне дозвілля — важливий засіб збереження та підвищення працездатності. Організація Д. д. — одне з найважливіших завдань школи, позашкільних установ, громадських організацій, сім'ї.

ДОКТОР НАУК (лат. doctor — учитель, наставник) — науковий ступінь. Присвоюється особам, які захистили докторську дисертацію й мали до того, як правило, вчений ступінь кандидата наук (в Україні) або магістра. Вперше ступінь Д. н. почав присвоювати Болонський університет (1130), потім Паризький універси-

тет (1231). В Україні присуджує Вища атестаційна комісія. У деяких країнах (Австрія, Німеччина тощо) ступінь Д. н. присвоюють особам, що закінчили вищі навчальні заклади й захистили спеціальні роботи.

ДОКТОРАНТ — в Україні — науковець, який має науковий вчений ступінь кандидата наук і вступив до докторантури АН, АПН чи інших галузевих академій та вузів України для підготовки докторської дисертації.

ДОКТОРАНТУРА — в Україні вищий ступінь у системі підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, частина системи безперервної освіти. Запроваджена в Україні у 30-х роках, скасована в 1956, відновлена в 1987. Діє при провідних вищих навчальних закладах, наукових установах і організаціях. До Д. з відривом від виробництва приймаються особи у віці до 40 років, які мають науковий ступінь кандидата наук і досягли значних наукових успіхів в обраній галузі. Строк підготовки в Д. не перевищує 3 років і зараховується до стажу науково-педагогічної праці. Докторантам виплачується державна стипендія. Для надання допомоги докторантам у проведенні дисертаційних досліджень за місцем їхньої підготовки можуть призначатися наукові консультанти.

ДОКУМЕНТАЦІЯ ШКІЛЬНА — запис відомостей про навчально-виховну й навчально-виробничу діяльність школи, стан матеріальної бази, про особовий склад педагогічних кадрів і учнів. Ці відомості узагальнюються у формах шкільного обліку і звітності.

ДОМАШНІ ЗАВДАННЯ — складова частина навчального процесу, яка полягає у виконанні учнями за завданням учителя самостійної навчальної і практичної роботи після уроків. Ця робота тісно пов'язується з уроками, доповнює їх, сприяє більш міцному і свідомому засвоєнню знань, умінь і навичок. Особливе значення мають завдання творчого характеру. Необхідно, щоб Д. з. були доступними для учнів, не вимагали багато часу для виконання, містили елемент новизни й відкривали можливість

для прояву самостійності. Поряд із спільними для всіх учнів Д. з. практикуються також індивідуальні, мета яких — подолати відставання в чомусь або ж розвинути здібності окремих учнів.

ДОМАШНЯ НАВЧАЛЬНА РОБОТА УЧНІВ (самопідготовка) — форма організації навчання, самостійна, поза уроками робота учнів з виконання навчальних завдань. Вона включає вивчення навчального матеріалу, який пояснювався на уроці, самостійне вивчення нового матеріалу, самостійні спостереження, проведення дослідів, виготовлення наочних посібників, написання творчих робіт (творів, рефератів) тощо.

ДОМАШНЯ ОСВІТА — форма загальноосвітньої підготовки в умовах сім'ї. До становлення систем освіти (переважно в стародавні часи й у середньовіччя) відіграла істотну роль у забезпеченні станово-професійної наступності, в суспільствах з розвинутими освітніми структурами могла зберігати своє значення як форма індивідуалізації і оптимізації навчання. Законом України “Про освіту” передбачається можливість одержання загальної (початкової і середньої) освіти в сім'ї з правом на державну атестацію.

ДОМІНАНТА (від лат. *dominans* — панівний) — явище психічного зосередження навколо певного питання, проблеми, ідеї тощо, що характеризується спрямованістю уваги, волі, мислення саме на аналіз, розв'язання цієї проблеми. Вчення про Д., створене російським фізіологом О. О. Ухтомським, має велике значення для пояснення фізіологічних основ уваги, деяких процесів мислення та інших психічних явищ.

ДОМОВОДСТВО в школі — навчальний предмет у системі трудового навчання школярів, змістом якого є коло знань у галузі побутової праці. В зміст Д. звичайно входить система знань і вмінь доглядати за житлом, одягом і взуттям, шити й готувати їжу.

ДОМОВОДСТВА КАБІНЕТ у школі — спеціально обладнане приміщення для проведення теоретичних і практичних

занять з учнями з крою й шиття, кулінарії, з догляду за житлом, одягом і взуттям.

ДОНАТ (*Donatus*) Елій (IV ст.) — відомий римський граматик і ритор. Його підручник “*De partibus orationis ars minor*” був широко відомий до XIII ст. під назвою “Донат” і використовувався під час вивчення латинської граматики в школі, а книги “*Ars grammatica*” і “*Ars minor*” служили посібниками для учителів.

ДОНЧЕВ (*Doncev*) Йон (1821, Кишинів — 1885, там само) — молдовський педагог, методист і діяч культури. В 1839 закінчив Кишинівську гімназію; працював учителем історії, географії, латинської і молдовської мов у навчальних закладах Бендер і Кишинева, директором дитячого притулку. Педагогічні погляди сформувалися під впливом М. І. Пирогова і К. Д. Ушинського. Виступав за навчання рідною мовою, за розвиток самостійності мислення учнів. Автор перших підручників з молдовської мови.

ДОПІТЛИВІСТЬ — психічна риса, властивість інтелекту людини. Виявляється у прагненні до широти і глибини знань про довколишній світ і саму себе. Д. є однією із форм вияву любові до знань як соціальної і духовної потреби розвинутої особистості, психологічною передумовою розкриття сутності явищ і подій. Д. розвивається в процесі пізнання і практичного освоєння людиною об'єктивної дійсності.

ДОПОВІДІ УЧНІВ — прийом навчання, що полягає в самостійному опрацюванні учнями якоїсь теми за навчальними посібниками, спеціальною літературою та іншими матеріалами. Учитель допомагає в складанні плану доповіді, підказує, де можна знайти відповідний матеріал тощо.

ДОПОМІЖНА ШКОЛА — спеціальний навчально-виховний заклад для розумово відсталих дітей. Основний її контингент — діти-олігофрени в ступені дебільності. Як правило, Д. ш. — заклад інтернатного типу. Навчання ведеться за спеціальними програмами й відповідає приблизно змістові навчання в загальноосвітній початковій

ДОПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА

масовій школі. Д. ш. забезпечує і професійно-трудову підготовку. В Д. ш. застосовують спеціальні корекційно-виховні заходи, спрямовані на подолання або ослаблення негативної дії дефекту. Учні в Д. ш. приймають на підставі висновків обласних (міських) медико-педагогічних комісій.

ДОПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА — загальношкільна підготовка політехнічного і профорієнтаційного характеру учнів загальноосвітніх шкіл, компонент наступної професійної освіти. Д. п. має інтегративний характер і здійснюється у процесі всіх основних видів пізнавальної і творчої діяльності учнів. Термін “Д. п.” дістав поширення у зв’язку з рекомендаціями ЮНЕСКО і міжнародної конференції праці (1965) з професійно-технічної освіти і підготовки, згідно з якими рівень трудового навчання в загальноосвітніх школах визначається як допрофесійний.

ДОРОФІЄВИЧ (Дорофеевич) Гавриїл (бл. 1570 — бл. 1630) — український культурний діяч, письменник і перекладач. Навчався в Острозькій школі (1594). Працював викладачем у Львові. Після 1614, переїхавши до Києва, викладав грецьку мову в Києво-Печерській лаврській школі, займався видавничою справою. Перекладав і редагував грецькі книги, зокрема твори І. Златоуста.

ДОСВІД ПЕДАГОГІЧНИЙ — сукупність знань і навичок, набутих на основі й у процесі безпосередньої педагогічної діяльності; форма засвоєння педагогом раціональних здобутків минулої педагогічної діяльності. Передовий педагогічний досвід збагачує практику навчання й виховання, сприяє розвитку педагогічної думки і служить найбільш вірним і надійним критерієм істинності вироблених педагогікою теоретичних положень, принципів, правил, методів навчання й виховання і організаційних форм навчання підростаючих поколінь.

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ МІТОД (п р и н ц и п) в навчанні — метод залучення учнів до самостійних і безпосередніх спостережень, на основі яких вони встановлюють зв’язки предметів і явищ дійсності,

роблять висновки, пізнають закономірності. Внесення елементу дослідження в навчальні заняття сприяє вихованню в школярів активності, ініціативності, допитливості, розвиває їхнє мислення, заохочує потребу дітей і підлітків у самостійних пошуках.

ДОСТУПНІСТЬ (посильність) навчання — дидактичний принцип, згідно з яким навчання будується з врахуванням рівня підготовки учнів, їхніх вікових та індивідуальних особливостей. Відповідно до цього принципу розробляються педагогічно обґрунтовані програми, підручники й методи навчання. Умовами свідомого й міцного засвоєння знань і активності учнів є Д. для них навчального матеріалу. Завдання для школярів не повинні за складністю перевищувати пізнавальні можливості дітей. Разом з тим не можна допускати і недооцінки пізнавальних сил дітей.

ДОТІК — один із основних видів відчуття. Полягає у відображенні об’єктів зовнішнього середовища за умови доторкання до них. Фізіологічний механізм Д. — подразнення ряду рецепторів (тактильних, кінестичних, температурних). Д. є джерелом різноманітної і життєво важливої для людини інформації. Для сліпих, сліпоглухих Д. є надзвичайно важливим каналом здобуття інформації про зовнішній світ.

ДОЦЕНТ (від лат. docens — той, хто навчає) — вчене звання для викладачів вищих навчальних закладів. Присвоює Міністерство освіти України особам, які мають, як правило, науковий ступінь кандидата наук, друковані наукові праці або винаходи, обрані на посаду Д. за конкурсом і працюють на цій посаді не менше року. Звання Д. є у вузах Болгарії, Австрії, Словаччини, Чехії та інших країн; присвоюється, як правило, особам, котрі мають науковий ступінь магістра.

ДОШКІЛЬНА ПЕДАГОГІКА — галузь педагогіки, яка вивчає закономірності виховання дітей дошкільного віку. Д. п. спирається на основні положення загальної педагогіки й дуже тісно пов’язана з дитячою психологією, а також із загальною і віковою анатомією і фізіологією.

Д. п. використовує дані медичних наук і насамперед гігієни та педіатрії. Багато зробили для її розвитку Я. А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Ф. Фребель, Р. Оуен. Основним завданням Д. п. є опрацювання змісту й методів фізичного, розумового, морального, трудового, естетичного виховання, проблем організації діяльності дошкільних закладів. Основними методами дослідження в Д. п. є спостереження, педагогічний експеримент, бесіда, вивчення документації, аналіз продуктів дитячої діяльності тощо.

ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — сімейне й суспільне виховання дітей дошкільного віку. В різних країнах залежно від початку шкільного навчання Д. в. охоплює дітей від 3 до 6 чи 7 років. Уперше систему Д. в. в сім'ї опрацював Я. А. Коменський, який написав спеціальний посібник з виховання дітей “Материнська школа”. Ідеї про необхідність суспільного Д. в. почали поширюватися разом з розвитком промисловості й масовим залученням жінок до суспільного виробництва. Перша дошкільна установа — “Школа для малят” (“Infant school”) — була створена в Шотландії соціалістом-утопістом Р. Оуеном і входила в організований ним у 1816 “Новий інститут для створення характеру”. В Україні перший дошкільний заклад відкрито 1872. Зараз дошкільні заклади перебувають у віданні органів охорони здоров'я, народної освіти, промислових підприємств, державних установ, колгоспів. Науково обґрунтований режим, правильне харчування й медичний нагляд, організація дитячої діяльності дошкільного закладу забезпечують належний фізичний і розумовий розвиток дитини, сприяють формуванню в неї потрібних моральних рис, виробленню перших трудових навичок і елементів естетичного смаку. Метою Д. в. є всебічний розвиток дитини, виховання її в дусі дружби й товаришування, любові до праці, поваги до старших. Мета й завдання Д. в. в дошкільних установах і в родині спільні. Нерозривний зв'язок між суспільним і сімейним вихованням, тісна взаємодія вихователів і батьків — важлива умова успіху у вихованні дітей.

“ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ” — щомісячний методичний журнал Міністерства освіти України. Висвітлює питання теорії й методики виховання дітей дошкільного віку, популяризує передовий досвід роботи дошкільних закладів, дає поради батькам у вихованні дітей.

ДОШКІЛЬНИЙ ВИХОВНИЙ ЗАКЛАД є закладом освіти й суспільного виховання дітей віком від двох до семи років, який здійснює завдання щодо задоволення потреб у догляді, оздоровленні, вихованні та навчанні дітей дошкільного віку. До Д. в. з. належать дитячі ясла, дитячі садки, дитячі ясла-садки з короткочасним, денним, цілодобовим і цілорічним перебуванням дітей. Д. в. з. можуть діяти у комплексі з іншими закладами освіти (школа—дитсадок тощо). Свої завдання Д. в. з. реалізує в тісній взаємодії з родиною.

ДОШКІЛЬНИЙ ВІК — у широкому значенні — вік дитини від народження до вступу в школу; в психології — період дитинства від 3 до 7 років. Відзначається високою здатністю до навчання. В Д. в. відбувається ряд істотних фізичних і психічних змін, які мають важливе значення в загальному ході розвитку дитини. Провідною діяльністю в Д. в. є гра. Через ігрову роль і сюжет реалізуються прагнення дитини до участі в житті дорослих і потреба в спілкуванні з ровесниками. В Д. в. підвищується точність і осмисленість сприймання, зростає стійкість уваги, вдосконалюються процеси пам'яті. Значні зміни відбуваються в галузі мислення й мови. Незважаючи на свій конкретний, наочно-образний характер, мислення дитини починає відображати істотніші особливості навколишньої дійсності. Виникає розуміння найпростіших причинових залежностей. Дошкільник дуже емоційний. Поступово поряд з елементарними емоціями в Д. в. зароджуються більш високі моральні, естетичні та інтелектуальні почуття. Інтенсивно розвивається воля. Виробляється уміння підкоряти свої дії словесно сформульованим завданням, хоча волява організація поведінки залишається в Д. в. ще багато в чому недосконалою. Дошкільник ще не здатний до тривалих зусиль і часто діє

імпульсивно під впливом безпосередньо сприйнятої ситуації, а не свідомо наміченої мети. Психічний розвиток дитини в Д. в. досягає різного рівня і набуває різного характеру залежно від умов життя й виховання.

ДОШКІЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК — вихователь, завідувач дитячим садком, дошкільним дитячим будинком, дитячим майданчиком. Д. п. середньої кваліфікації дістають педагогічну підготовку в дошкільних педагогічних училищах. Вищу освіту дають відповідні відділення педінститутів. Д. п. організують виховно-освітню роботу з дітьми, дбають про стан їхнього здоров'я.

ДОШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ ДЛЯ АНОМАЛЬНИХ ДІТЕЙ — заклади, в яких здійснюється суспільне виховання аномальних дітей у віці від 2 до 7 років, тобто до початку їхнього навчання у спеціальній школі. Крім завдань, спільних для всіх дошкільних закладів, ці Д. з. мають спеціальні завдання: корекція дефекту за допомогою особливої системи роботи; подолання того спотворення розвитку, який набувається повторно, внаслідок дефекту; компенсація аномального розвитку за рахунок зберігаючих функцій; підготовка дитини до систематичного навчання. Перші дитячі садки для глухонімих дітей були відкриті наприкінці XIX ст. в Австрії, Німеччині, США, Франції. В 1904 український сурдопедагог Н. К. Патканова організувала дошкільну групу для глухонімих. В Україні створені Д. з. для дітей з різними видами порушень фізичного і психічного розвитку. Своєчасне й правильно організоване виховання аномальних дітей у Д. з. дає можливість підготувати дітей (які не мають ураження центральної нервової системи) до навчання в масовій школі або до занять у спеціальній школі.

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (30.IX.1841, Гадяч Полтавської обл. — 2.VII.1895, Софія) — український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ, громадський діяч, педагог. Один з організаторів педагогічних курсів для підготовки вчителів українських народних шкіл. Викладав у Київському університеті в 1864—1875,

одночасно працював учителем гімназії. Брав участь у роботі комісії по створенню підручників українською мовою, зорганізованої київською “Громадою” (культурно-просвітна організація української інтелігенції). З 1889 — професор історії Софійського університету. Підкреслював важливість використання в навчанні та вихованні особливостей культури й літератури рідного краю.

ДРІНОВ Марін Стоянов (2.XI.1838, Панагюриште, Болгарія — 13.III.1906, Харків) — болгарський історик, філолог, педагог, громадський діяч. Автор першої єдиної болгарської орфографії, заклав основи сучасної болгарської літературної мови. В 1878—1879 — міністр народної освіти Болгарії. З 1875 — професор слов'янознавства Харківського університету.

ДРУГА СИГНАЛЬНА СИСТЕМА — термін, запроваджений російським фізіологом І. П. Павловим для позначення дуже складної системи сигналів, утвореної словами, і відповідної їй системи нервових зв'язків, яка виникає в людини на основі користування словом — мовою (як усною, так і писемною). З'явилася у процесі еволюції головного мозку, відсутня у тварин.

ДРУГОКЛАСНІ ВЧИТЕЛЬСЬКІ ШКОЛИ — чоловічі й жіночі навчальні заклади в царській Росії. Протягом 3 років готували вчителів для шкіл грамоти. У Д. в. ш. навчалися особи, які закінчили початкову школу. Особлива увага у Д. в. ш. приділялася релігійному вихованню. Загальноосвітня й педагогічна підготовка не давала знань і навичок, необхідних учителів нормальної початкової школи. Перестали існувати 1918.

ДРУГОРІЧНИЦТВО — залишення на повторне навчання в тому ж класі невстигаючих учнів. В українській школі застосовується продумана система дидактичних засобів і виховних заходів, спрямованих на досягнення високої успішності й рівномірного просування в навчанні всіх дітей. Індивідуальний підхід у навчально-виховній роботі забезпечує попередження, своєчасне виявлення й подолання відставання окремих учнів.

ДРУЖБА ДІТЕЙ — соціально-моральне й психологічне поняття, яке позначає відносини між дітьми, побудовані на взаємній повазі й симпатії, на спільності інтересів, прихильності, взаєморозумінні.

ДУАЛІЗМ (від лат. dualis — двоїстий) — принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох рівноправних субстанцій — духу і матерії, свідомості й буття, ідеального і матеріального. При розгляді психічних явищ і вирішенні питання про взаємовідношення психічного і фізичного Д. знаходить свій вияв у теорії психофізичного паралелізму, яка твердить, що психічні і фізіологічні процеси в мозку утворюють 2 ряди паралельних і незалежних одне від одного явищ. Протилежністю Д. є монізм діалектичного матеріалізму.

ДУН ЧЖУНШУ (187—120 до н. е.) — давньокитайський філософ і педагог, який разом зі своїми послідовниками перетворив конфуціанство з етико-політичного вчення в релігійне, зробивши його одночасно основою виховання. Мета виховання, за Д. Ч., полягає у виробленні в людей основних моральних рис, до яких він відносив гуманність, обов'язок і мудрість. З участю Д. Ч. були створені два типи шкіл: “тай сюе” — для дітей аристократії і великих поміщиків і “сен сюе” — для дітей дрібних поміщиків і чиновників. Д. Ч. брав участь у реформі освіти в Китаї в епоху імператора У Ді (140—87 до н. е.).

ДУРДУКІВСЬКИЙ Володимир (1874—?) — український педагог. Був директором першої української гімназії імені Т. Г. Шевченка в Києві. Входить до Центральної Ради й уряду УНР. Очолював до 1930 науково-педагогічну місію ВУАН. У 1930 репресований, реабілітований 1989.

ДУХ — 1) Філософське поняття, яке означає ідеальне, безтілесне начало на відміну від матеріального, тілесного начала. Питання про співвідношення Д. і матерії — основне питання філософії. Визнання первинності матерії, вторинності Д. — визначальна риса матеріалізму, визнання першоосновою світу Д. — визначальна риса ідеалізму, спіритуалізму. 2) У

християнстві “дух святий” — третя особа святої трійці. 3) Переносно — внутрішній стан, моральна сила людини, колективу.

ДУХНОВИЧ Олександр Васильович (24.IV.1803, с. Тополя на Пряшівщині, тепер Словаччина — 30.III.1865, Пряшів, тепер Словаччина) — український письменник, культурний діяч, педагог. Закінчив Ужгородську гімназію (1821) і богословську семінарію (1827). Написав буквар “Книжица читальна для навчаючих” (1847), підручник з географії “Краткий землепис для молодих русинів” (1851), посібник з історії, посібник для вчителів “Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских” (1857). Д. виступав за створення початкової школи в кожному селі, за освіту рідною мовою. Метою виховання Д. вважав формування моральної особистості, здатної виконати обов'язки громадянина й патріота. Суть виховання (духовного, фізичного і трудового) вбачав у реалізації принципу природовідповідності, який розглядався ним як розвиток позитивних природних задатків з урахуванням вікових особливостей дітей.

ДУХОВНІ АКАДЕМІЇ — вищі богословські навчальні заклади. В Україні існувала Київська Д. а. В ній були відділення історичне і словесне. Крім спеціально богословських (основних) предметів, в академії викладалися науки історичні, філософські (логіка, метафізика, історія філософії, психологія), теорія та історія літератури, давні й нові мови. Д. а. мала право присуджувати наукові ступені магістра й доктора. Кандидатські ступені присуджувалися при закінченні академії на підставі роботи, виконаної під керівництвом професора протягом останнього року навчання. Випускники Д. а. призначалися викладачами духовних семінарій і духовних училищ за браною ними спеціальністю. Найздібніші залишалися при академії на рік і більше для підготовки до зайняття професорських посад. Після 1991 почалося відродження Д. а. в Україні. В 1997 в Україні діяли 4 Д. а.: Київська Д. а. Української православної церкви, Волинська Д. а., Львівська богословська академія, Ужгородська греко-католицька богословська академія.

ДУХОВНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — заклади для підготовки служителів культу різних віросповідань. Перебувають у віданні духовництва. Перші школи, в яких готували служителів православної церкви та письменних людей, на території України виникли за часів Київської Русі (наприкінці X ст.). З 1721 Д. н. з. відкривалися як професійні. У XIX ст. в Україні склалася така система православних Д. н. з.: духовні училища (див. *Бурса*, *Єпархіальні училища*), духовні семінарії і духовні академії. Крім православних Д. н. з. в Україні діяли школи католицьких і уніатських орденів (єзуїтські школи, василіанські школи тощо) та школи інших віросповідань. Після 1991 в Україні була створена досить розгалужена мережа Д. н. з. Вона включає 4 духовні академії, 2 університети (ісламський і католицький Святого Михайла в Києві), 12 інститутів, 2 Вищі і 7 духовних семінарій, 2 Вищі духовні школи й духовно-просвітний центр “Світло світу” в м. Маріуполі.

ДУХОВНІ СЕМІНАРІЇ — середні богословські навчальні заклади. В них приймали осіб, які закінчили духовне училище. Учні одержували загальну середню освіту в обсязі класичної гімназії і додаткову підготовку з психології, логіки, філософії, історії філософських течій, педагогіки і широкого циклу богослов'я. Термін навчання в семінаріях був шестирічним. Протягом перших чотирьох років вивчалися загальноосвітні предмети і елементи богослов'я. В старших класах вивчалися спеціальні богословські предмети; догматичне богослов'я, моральне богослов'я, церковнопрактичні питання. До 1990 в Україні була одна духовна семінарія в Одесі. В 1997 в Україні діяли 9 Д. с.: Київська та Івано-Франківська Д. с. Української православної церкви Київського патріархату, Тернопільська Д. с., Київська духовна світська семінарія Союзу Євангельських християн-баптистів, Львівська Д. с. Києво-Галицької митрополії Української греко-католицької церкви, Вища духовна семінарія (духовний інститут) Львівської провінції чилустиців редематористів Української греко-католицької церкви, Вища Д. с. Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви, Київська Д. с. Україн-

ської православної церкви Московського патріархату, Волинська Д. с. (м. Луцьк).

ДУХОВНІ УЧІЛИЩА — нижчі навчальні заклади в царській Росії, які готували до вступу в духовні семінарії. В Д. у. приймали на основі екзамену осіб, які закінчили початкову школу. Крім загальноосвітніх предметів, в Д. у. починалося вивчення богословських предметів: катехізису, вчення про службу Божу тощо.

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ — витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури.

ДУХОВНІСТЬ — індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти “для інших”. Під Д. переважно розуміють першу з цих потреб, під душевністю — другу. Душевність характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. З категорією Д. співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, в якій вона задумується над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Втрата Д. рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання.

ДУША — поняття, що інколи вживається як синонім терміна “психіка”. В матеріалістичному розумінні Д., або психіка, — це функція мозку, здатність людини відчувати, сприймати, уявляти, осмислювати предмети і явища об'єктивної дійсності, переживати, свідомо ставити перед собою певні цілі і відповідно до них діяти. Слово “душа” вживається для означення сукупності психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, а також основних рис особистості — її життєвих інтересів, переконань, ідеалів, моральних якостей, її ставлення до суспільства, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе. Вищі прояви свідомої психічної діяльності людини, пов'язані з її пізнавальними інтересами, поглядами, переконаннями, моральними, естетичними почуттями, часто називають

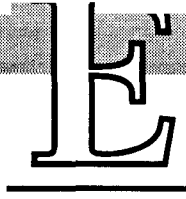
її духовним життям. Матеріалістичне розуміння Д. здавна протистоїть ідеалістичним і релігійним концепціям, у яких Д. розглядається як нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі й ніби є основою, джерелом психічних явищ.

ДЬЮІ (Dewey) Джон (20.X.1859, Барлінгтон, шт. Вермонт — 1.VI.1952, Нью-Йорк) — американський психолог, педагог, філософ. З 1894 був професором педагогіки і філософії Чиказького університету, при якому створив експериментальну “школу-лабораторію” (1896—1904), де традиційні навчальні плани й методи навчання були замінені ігровою і трудовою діяльністю, яка ґрунтувалася на спонтанних інтересах і особистому досвіді дітей. Свої педагогічні погляди чиказького періоду виклав у книгах “Школа і суспільство”, “Школа і дитина”. Д. твердив, що зміст освіти має будуватися навколо чотирьох основних інстинктів людини: соціального, конструювання, художнього вираження і дослідницького. Д. є ідеологом педоцентричної теорії і методики навчання (див. *Педоцентризм*), згідно з якою все навчання має вестися шляхом самостійного вирішення дитиною питань, які виникають в її практиці. Вихованню дисципліни Д. протиставляв розвиток індивідуальності дитини. Д. є також автором низки праць з психології мислення і проблем навичок та поведінки людини. Педагогічні ідеї Д. істотно

вплинули на загальний характер навчально-виховної роботи шкіл США і ряду інших країн.

ДЮРЮІ (Duruy) Жан-Віктор (1811—1894) — французький історик, видатний діяч народної освіти, міністр освіти Франції в 60-х роках XIX ст. В 1865 запропонував проект запровадження загальної безплатної обов'язкової початкової освіти, який був відхилений парламентом. Д. розширив зміст початкової освіти, вніс удосконалення в зміст навчання в середніх школах, організував так звану “середню спеціальну освіту” (реального характеру), сприяв організації широкої мережі вечірніх курсів для дорослих, відстоював проект створення державних жіночих середніх шкіл.

ДЯКІВКИ — приватні парафіяльні школи. Виникли в Київській Русі після поширення християнства. На території України Д. були найпоширенішою системою елементарного навчання до першої половини XIX ст. Засновувалися переважно при церковних парафіях під наглядом священика. За домовлену з батьками учнів плату вчителями в них були дяки: в Наддніпрянській Україні — часто мандрівні дяки, на Буковині — даскали (від грец. — учитель), на Закарпатті — дякиспіваки. Учні навчали слов'янської азбуки, читання за “Часословом”, “Псалтирем”, “Апостолом”, письма, іноді — арифметики. Зникли з поширенням державної школи з другої половини XIX ст.

ЕББІНГАУЗ (Еббіннгаус; Ebbinghaus) Герман (24.I.1850, м. Бармен, тепер Вупперталь — 26.II.1909, м. Галле) — німецький психолог, представник експериментальної психології. Стояв на позиціях психофізичного паралелізму. Започаткував експериментальне дослідження пам'яті.

ЕВДЕМОНІЗМ (від грец. εὐδαιμονισμός — щастя) — етичний принцип, який основою моральності вважає прагнення людини до щастя (до суспільного щастя — соціальний Е., до особистого — індивідуалістичний Е.). Близький до гедонізму.

ЕВРІСТИКА (від грец. εὐρίσκω — знаходжу, відкриваю) — 1) Спеціальні методи розв'язування задач (евристичні методи), які звичайно протиставляються формальним методам розв'язування, що спираються на точні математичні моделі. Використання евристичних методів (евристик) скорочує час розв'язування задачі порівняно з методом повного довільного перебору можливих альтернатив. Іноді в психологічній і кібернетичній літературі евристичними вважають будь-які методи, спрямовані на скорочення перебору варіантів, або індуктивні методи розв'язування задач. 2) Організація процесу продуктивного творчого мислення (евристична діяльність). В цьому розумінні Е. розуміють як

сукупність притаманних людині механізмів, за допомогою яких породжуються процедури, спрямовані на розв'язання творчих завдань. 3) Наука, яка вивчає евристичну діяльність; спеціальний розділ науки про мислення. Її основний об'єкт — творча діяльність; найважливіші проблеми — завдання, що пов'язані з моделями прийняття рішень. 4) Спеціальний метод навчання (сократичні бесіди) або колективного розв'язування проблем. Евристичне навчання, історично започатковане Сократом, полягає в пропонуванні учням серії навідних питань і прикладів. Колективний метод розв'язання складних проблем (який дістав назву "мозкового штурму") ґрунтується на тому, що учасники колективу ставлять авторові ідеї розв'язання навідні запитання з прикладами і контрприкладми. 5) Методична або методологічна наука, предметом якої є розв'язання проблем в умовах неозначеності, спеціальний розділ науки про мислення. Головною проблемою Е. є усунення суперечностей.

ЕВРИСТИЧНА БЕСІДА — запитально-відповідна форма навчання, за якої учитель не повідомляє учням готових знань, а вміло поставленими запитаннями, іноді навідними, які не містять прямої відповіді, змушує їх самих на основі своїх знань, уявлень, спостережень, життєвого

досвіду приходити до нових понять, висновків і правил. Е. б. виникла як реакція на зазубрювання в школах навчального матеріалу і спрямовувалася на розвиток мислительної діяльності учнів.

ЕВФЕМІЗМ (від грец. εὐφημοσμός — пом'якшений вираз) — слово чи вираз, яким замінують у мові грубі, непристойні чи заборонені вислови.

ЕВФУІЗМ (англ. euphuism, від грец. εὐφούης — витончений, стрункий) — пишномовність, а також манерний, бундючний стиль.

ЕГОЇЗМ (франц. égoïsme, від лат. ego — я) — морально-етичний принцип, який означає таку поведінку людини, коли вона віддає перевагу власним інтересам, нехтуючи інтересами суспільства та інших людей. Е. не “закладений” у людській природі. Як правило, він — наслідок неправильного виховання. У ході виховання прояви Е. у дітей можуть бути зведені до мінімуму.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (від лат. ego — я і centrum — осердя, центр) — 1) Філософський і етичний принцип, за яким індивідуум, особистість вважається центром Всесвіту. В етиці цей принцип лежить в основі вчення про особистий інтерес, особисту користь і вигоду як основу моралі. 2) Негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі. Е. заважає людині спілкуватися з іншими людьми, швидко й легко входити в соціальну групу. Переборення Е. здійснюється шляхом виховання колективізму. 3) Терміном “Е.” швейцарський психолог Ж. Піаже позначав своєрідність психіки дитини дошкільного віку.

ЕДЖВОРТ (Edgeworth) Річард Ловел (1744—1817) — англійський педагог, послідовник Ж.-Ж. Руссо. Дотримувався думки, що педагогічна теорія повинна ґрунтуватися на старанному вивченні дитини. Різницю в здібностях дітей пояснював вихованням. Початкове навчання, за Е., повинно мати усний характер і спиратися на досвід дітей. Е. опрацював також оригінальну методику навчання читати за допомогою спеціальних значків.

ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ, комісія національної едукції (Komisja Edukacji Narodowej) — перший у Польщі й у світі центральний урядовий світський орган управління народною освітою. Створений 1773 з ініціативи прогресивних державних діячів. Існувала до 1794. Е. к. здійснила ряд шкільних реформ. Територію Польської держави було поділено на 10 навчальних округів, у тому числі Волинський (центр у Кременці) й Український (центр у Вінниці). Створено нову шкільну систему, до складу якої входили: церковно-парафіяльні школи (елементарний ступінь), нижчі та вищі міські школи (середній ступінь) та 2 Академії, названі в проекті Головними школами (вищий ступінь). Програми навчальних закладів було наближено до життя, запроваджено навчання польською мовою, вчителями шкіл стали світські люди. Для навчання за новими програмами видано шкільні підручники та іншу навчальну літературу. На території України і Білорусі Е. к. ігнорувала прагнення місцевого населення навчати дітей рідною мовою, зокрема провадила курс на згортання діючих українських шкіл і створення шкіл з польською мовою викладання.

ЕЙДЕТИЗМ (від грец. εἶδος — вигляд, образ) — психічне явище, яке полягає в здатності відтворювати яскравий наочний образ предмета, коли той безпосередньо вже не діє на органи чуттів. Виникає внаслідок інтенсивного інертного збереження аналізатора. Е. поширений головним чином у дітей. У дорослих, як правило, трапляється в представників тих професій, які пов'язані з оперуванням наочними образами, наприклад у художників і письменників. Явища Е. вперше описано в психології 1907. Найповніше вивчаються здорові ейдетичні образи, їхня залежність від умов життя людини, її індивідуальних анатоμο-фізіологічних особливостей. Здатність до Е. винятково важлива в розвитку художнього мислення.

ЕЙРЕНИ — ватажки загонів у закритих виховних державних закладах (агеллах) у Стародавній Спарті. Е. призначалися з числа вихованців агелли, яка комплектувалася хлопчиками (від 7 до 18 років) панівного стану рабовласницької аристократії (спартиатів). В агеллі вихованці

поділялися за віковою ознакою на заго-ни, які очолювали Е., котрі допомагали дорослим вихователям.

ЕЙФОРІЯ (від грец. εὖ — добре і φόρος — переносу) — підвищений настрій (відчуття радості, безтурботності), що не відповідає об'єктивним обставинам. Спостерігається при токсичних уражен-нях головного мозку, органічних захворю-ваннях центральної нервової системи.

ЕКЗАЛТАЦІЯ (від лат. exaltus — дуже високий) — стан збудження, надмірної радості, що може бути реакцією на сильний емоціогенний подразник (збіг щасливих обставин) або реакцією на звичайні емоціогенні подразники при схильності до Е. Нерідко Е. є негативною і потребує відповідного лікування.

ЕКЗАМЕНИ, іспити (від лат. examen — зважування, випробування) — одна з форм перевірки знань, умінь і навичок учнів. За своєю метою Е. бувають шкільними, які завершують певний етап навчальної роботи, і державними, які дають право на вступ до школи вищого ступеня навчання або на зайняття певної посади (чину) на державній службі. Система державних Е. вперше виникла в Китаї на межі I і II ст. н. е. Тут завдання шкільної освіти полягало в підготовці учнів до складання триступеневих держав-них екзаменів, які давали право займати певні посади. В Європі Е. були запровад-жені в середньовічних університетах при здобутті ступеня бакалавра чи магістра. До XIX ст. система Е. існувала вже у всіх європейських країнах. В Україні прова-дять у всіх типах загальноосвітніх шкіл у дев'ятих і одинадцятих класах випускні Е., в інших класах — перевідні. При вступі до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів проводилися вступні конкурсні екзамени. В 1993 і 1994 замість Е. проводився тестовий контроль якості знань учнів. У професійно-технічних учи-лищах, школах і на курсах, де здобувають професію, після закінчення повного курсу навчання учні складають випускні квалі-фікаційні екзамени.

ЕКЗАМЕНИ у вищій школі прова-дяться з теоретичних предметів. Вони можуть бути вступними, семестровими (в

середині навчального року), курсовими (наприкінці навчального року) і держав-ними (після закінчення всього курсу вузу). Одним з видів перевірки та обліку знань студентів у вищих навчальних закладах є також заліки.

ЕКЗЕМПЛЯРИЗМ (від лат. exemplum — взірць, зразок) — представники цього напряму в дидактиці вважали за можливе замінити систематичне вивчення якогось предмета розглядом окремих прикладів з нього. Так, замість цілісного вивчення історії середніх віків можна обмежитися ознайомленням з кількома видатними історичними особами, такими як Карл Великий чи Жанна д'Арк.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. existentia — існування), філософія існування — один із провідних напрямів сучасної філософії, різновид суб'єктивного ідеалізму. Осно-вною категорією в Е. є поняття існування (екзистенція; звідси назва), яке ото-жднюється з суб'єктивними переживан-нями людини й оголошується первинним щодо буття. Е. протиставляє людині суспільство як щось чуже, вороже, яке руйнує індивідуальність, свободу людини. Е. применшує значення виховання та освіти в процесі формування особистості. Остання формується згідно з Е., в ході безперервно й самостійно здійснюваних дитиною актів "вибору" при відсутності будь-якого педагогічного керівництва; основні якості і властивості людини дозрівають у ній самостійно; внутрішня суть дитини, її "Я" недосяжні для серйоз-них педагогічних впливів. Педагогічні ідеї Е. пройняті духом індивідуалізму. На думку екзистенціалістів, головною метою навчальних занять має бути не розвиток інтелекту, а емоційне виховання.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ — основна категорія екзистенціалізму, яка означає внутрішнє буття людини, її переживання, те непізна-не в людському "Я", внаслідок чого люди-на є конкретною неповторною особистістю. Поняття "Е." заперечує "предметне буття", виступаючи як "чиста" активність, свобода, вибір. Вперше термін "Е." застосував данський філософ С. К'єркегор.

ЕКЛЕКТІЗМ (від грец. ἐκλεκτός — вибраний, від ἐκλέγω — вибираю) —

механічне поєднання в одному вченні різнорідних, суперечливих, органічно несумісних положень, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; використання й підтасовування з певною тенденційною метою вирваних з контексту фактів, формулювань, цитат тощо.

ЕКОЛОГІЯ (від грец. οἶκος — середовище і λβος — вчення) — розділ біології, що вивчає закономірності взаємовідношень організмів з навколишнім середовищем, а також організацію і функціонування надорганізмових систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери). Центральною категорією Е. є поняття екосистеми, що означає властиву певним умовам фізичного середовища сукупність рослин і тварин, між якими існують стійкі зв'язки. Розрізняють Е. загальну, що досліджує основні принципи організації і функціонування різних надорганізмових систем, і спеціальну, предметом якої є вивчення взаємовідношень певних екологічних груп організмів з навколишнім середовищем.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ — досліджує проблеми впливу навколишнього середовища на людину, вивчає особливості урбанізованих біогеоценозів тощо.

ЕКОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНА — галузь соціології, що вивчає суспільно-історичні взаємовідносини людини і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій.

ЕКОНОМІКА ОСВІТИ — наука про дію економічних законів у народній освіті, про особливості матеріальних відносин, які складаються у сфері освіти і зв'язках її з рештою галузей народного господарства. Е. о. має різний зміст залежно від панівних у суспільстві тих чи інших виробничих відносин. Однією з актуальних проблем Е. о. є точний розрахунок економічної ефективності освіти. Особливістю Е. о. як науки є тісна взаємодія методів економічного й педагогічного аналізу, широке використання для аналізу методів соціологічних досліджень.

ЕКОНОМІЧНА ОСВІТА — підготовка спеціалістів з планування, обліку, фінансів та інших напрямів економічної роботи в народному господарстві, а також для

науково-педагогічної діяльності в галузі економічних наук.

ЕКОНОМІЧНІ ВУЗИ — вищі навчальні заклади, які готують висококваліфікованих економістів для народного господарства. В Україні діють 9 державних економічних і торговельно-економічних університетів, інститути економіки, академії народного господарства тощо.

ЕКСКУРСІЙНО-ТУРИСТСЬКА СТАНЦІЯ — позашкільна дитяча установа, яка є організаційним та інструктивно-методичним центром екскурсійно-туристської і краєзнавчої роботи з учнями. Е.-т. с. перебувають у системі Міністерства освіти, діють під керівництвом органів народної освіти. В Україні працює 27 обласних і міських Е.-т. с.

ЕКСКУРСІЯ (від лат. excursio — поїздка, подорож, похід) — пізнавальний вид діяльності, що позитивно впливає на активне сприйняття людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, промислових підприємств, сільськогосподарських виробництв, на історичні об'єкти з науковою, загальноосвітньою, культурно-освітньою метою. Виникли наприкінці XVIII — на початку XIX ст. як метод навчання. Е. набула великого значення як форма і метод навчально-виховної роботи в школі, в позашкільній роботі й у діяльності культурно-освітніх закладів України. За змістом Е. бувають тематичними й комплексними.

ЕКСПАНСІВНІСТЬ (від лат. expansio — поширення) — психічний стан людини. Психологічною основою Е. є переоцінка свого "Я" і надмірний, нерідко неконтрольований інтелектом і волею, вияв власних почуттів. Експансивні люди часто втрачають здоровий глузд, вдаються до нереалістичних, авантюрних дій. Вони важкі у спілкуванні, схильні до конфліктів, від яких найчастіше самі страждають. Переборення окремих виявів Е. слід здійснювати шляхом самоконтролю, підсилення власних волевих дій.

ЕКСПЕДИЦІЯ НАВЧАЛЬНА — форма навчально-виховної роботи, яка дає можливість організувати дослідницьку громадсько-корисну діяльність учнів, по-

в'язану з певним навчальним предметом. Е. як одна з форм організації навчальної і виробничої практики студентів (учнів) стала дуже поширеною у вищій школі і середніх спеціальних навчальних закладах. Як правило, Е. організуються предметними гуртками, клубами, загонами "слідопитів" тощо.

ЕКСПЕРИМЕНТ ЛАБОРАТОРНИЙ — проводиться в штучних умовах, де експериментатор має можливість доцільно добирати параметри, штучно створювати такі умови, які б забезпечували наукову чистоту експерименту і оптимальне просування дослідника до істини. Е. л. має великі переваги порівняно з іншими методами педагогіки і психології, оскільки дає змогу контролювати умови, які впливають на перебіг педагогічних і психологічних процесів, і точно враховувати результати цих впливів. До його недоліків слід віднести штучність умов, за яких вивчаються педагогічні і психологічні процеси, і безпосередній або опосередкований вплив дослідника на піддослідного.

ЕКСПЕРИМЕНТ НАВЧАЛЬНИЙ (від лат. *experimentum* — спроба, дослід) — при вивченні природничо-наукових предметів (фізика, хімія, біологія тощо) є засобом навчання (наочності) і змістом освіти. Е. н. знайомить учнів з одним з основних методів природничих наук — з експериментальним методом, формує уміння й навички вести експериментальну роботу, пробуджує інтерес до дослідження природи, розвиває мислення, активізує сприймання навчального матеріалу. Е. н. сприяє підвищенню наукового рівня шкільних курсів, формуванню наукового світорозуміння. Е. н. в навчальних предметах утворює певну методичну систему і складається з демонстраційних дослідів учителя, спостережень, лабораторних робіт, практикумів, практичних робіт, які виконують учні в різних формах, розв'язування експериментальних задач, а також окремих домашніх експериментальних завдань тощо. Співвідношення окремих видів експерименту в навчальній роботі визначається залежно від ступеня навчання, характеру навчального предмета, віку й розвитку учнів.

ЕКСПЕРИМЕНТ ПЕДАГОГІЧНИЙ — науково поставлений дослід у галузі

навчальної чи виховної роботи, спостереження досліджуваного педагогічного явища в спеціально створених і контрольованих дослідником умовах. При цьому встановлюється залежність між тим чи іншим впливом або умовою навчання та виховання і його результатом. Одержання точних і вірогідних результатів Е. п. залежить головним чином від теоретичної позиції дослідника, вираженої в робочій гіпотезі, і методики дослідження. Е. відрізняється від спостереження активним втручанням у ситуацію дослідника, який здійснює планомірне маніпулювання однією або кількома змінними (факторами) і реєстрацію супутних змін у поведінці об'єкта, що вивчається. Правильно поставлений Е. дає можливість перевіряти гіпотези про причинно-наслідкові відношення, не обмежуючись констатацією зв'язку (кореляції) між змінними. Розділяють традиційні і факторні плани проведення Е. За традиційного планування змінюється лише одна незалежна змінна, за факторного — кілька. Якщо досліджувана галузь відносно невідома й система гіпотез відсутня, то говорять про пілотажний Е., результати якого можуть допомогти в уточненні напряму подальшого аналізу. Коли є дві конкуруючі між собою гіпотези і Е. дає змогу вибрати одну з них, говорять про вирішальний експеримент. Контрольний Е. здійснюється з метою перевірки якихось залежностей.

В педагогіці широко використовується лабораторний експеримент, переважно у формі експериментальних занять. Часто під час проведення педагогічних досліджень спостерігаються і зіставляються два об'єкти (наприклад, два класи чи групи): один — експериментальний, другий — контрольний. Враховується характеристика учнів і класу в цілому. Для підвищення об'єктивності результатів дослідження, а також виключення впливу особливостей того чи іншого класу проводиться перехресне вивчення, під час якого послідовно змінюються експериментальні класи.

ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИРОДНИЙ — особливий вид експерименту, за якого досліджувані особи не знають про те, що вони вивчаються педагогом чи психологом. Застосовується для вивчення педагогічних і психічних процесів та індивідуальних психологічних особливостей

особи в звичайній, “природній” обстановці, в якій проходять життя і діяльність даної людини, наприклад у школі — в процесі навчальних занять. Е. п. поєднує в собі позитивні риси спостереження й лабораторного експерименту, однак порівняно з останнім є менш вірогідним і в багатьох випадках має доповнюватися лабораторним експериментом. Найбільш широке застосування Е. п. дістав у дитячій і педагогічній психології як метод, який дає змогу не лише вивчати ті чи інші закономірності психічного життя, а й активно впливати на психіку дитини в бажаному напрямі. Е. п. дає можливість уникнути негативного впливу емоціонального напруження й навмисних реакцій, які виникають у штучних лабораторних умовах. Нерідко доповнюється бесідою. Протоколювання результатів здійснюється тільки по завершенні окремих етапів дослідження. Результати Е. п. обробляються шляхом якісного аналізу одержаних даних, точний кількісний аналіз до результатів Е. п. практично не застосовується. Різновид Е. п. — експериментальне навчання, під час якого вивчення учня здійснюється безпосередньо у процесі його навчання й виховання з метою активного формування психічних особливостей, які підлягають вивченню.

ЕКСПЕРИМЕНТ ПСИХОЛОГІЧНИЙ — метод пізнання психічної реальності, за якого психічні явища вивчають у спеціально створених або контрольованих дослідником умовах. Систематичне використання Е. п. почалося з другої половини XIX ст. (експериментальна психологія), що привело до утвердження психології як самостійної науки. Трудність здійснення Е. п. полягає в тому, що в психологічних явищах, функціях і процесах завжди великий вміст суб'єктивного.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — одна з течій педагогіки кінця XIX — початку XX ст. Намагалася всі свої положення обґрунтувати даними емпіричних спостережень і спеціально поставленого експерименту. Головні представники Е. п. — В. А. Лай, Е. Мейман, Г. С. Холл, Е. А. Торндайк та інші. Основними методами дослідження Е. п. вважала довготривалі спостереження педагогічного процесу, експеримент, ви-

вчення дитячих праць. У центр уваги вона ставила не навчання дитини, а вивчення її самої. Поряд з досягненнями (з'ясування закономірності фізичного розвитку дитини, дослідження відчуттів, сприймань, уваги, пам'яті дітей та ін.) Е. п. мала й ряд недоліків. Принижуючи значення педагогічної теорії, представники Е. п. недооцінювали водночас і значення повсякденної практики навчально-виховної роботи як джерела даних про дітей. Е. п. було покладено в основу педології.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — напрям в історії психології, що ґрунтувався на експериментальному вивченні психіки. Вперше психологічний експеримент застосовано ще у XVIII ст., але як науковий напрям Е. п. виникла в другій половині XIX ст. Перша психологічна лабораторія створена в Німеччині (В. Вундт, 1879). Першими в Україні були психологічні лабораторії П. Ковалевського в Харкові (кінець 80-х років) і М. Ланге в Одесі (1895). З розвитком психології відпала потреба виділяти Е. п. в окремий напрям психологічної науки, оскільки експериментальний метод став переважаючим у всіх психологічних дослідженнях.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ МАЙДАНЧИК — затверджений відповідним органом державного управління освітою дошкільний, середній загальноосвітній, інтернатний, професійний, позашкільний, вищий або інший заклад освіти, його підрозділ, на базі якого відпрацьовуються нові соціально значущі педагогічні й наукові ідеї, технології та визначається їхня ефективність. Автором соціально-педагогічної ініціативи може стати будь-яка особа (колектив) незалежно від місця роботи, освіти, віку й місця проживання. Реалізація ініціативи автора повинна забезпечувати вимоги держави щодо якості освіти, виховання й не завдавати шкоди здоров'ю учасників навчально-виховного процесу. Статус експериментального майданчика надається після проходження спеціальної експертизивизначення відповідності ініціативи меті розвитку освіти, забезпечення оптимальних умов для реалізації ідей, що мають бути закладені в основу запропонованої ініціативи.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ШКОЛИ — школи різного типу, на базі яких органи освіти, науково-дослідні установи або окремі науковці апробують новий зміст освіти, нові організаційні форми й методи навчання та виховання. Почали засновуватися в ХІХ ст. у зв'язку з розвитком експериментальної педагогіки й експериментальної психології.

ЕКСПЕРТИЗА (від лат. *expertus* — досвідчений) — метод дослідження експертом якихось справ, питань у тій чи іншій галузі знань, у тому числі педагогіці й психології.

ЕКСТАЗ (від грец. *ἔκστασις* — нестями, несамовитість) — стан захоплення й замишування, що поєднується зі скованістю рухів (заціпеніння), може наставати у віруючих і під сильним емоційним впливом творів мистецтва й людської праці, явищ природи.

ЕКСТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. *exterior* — зовнішній) — перехід внутрішніх, психічних актів у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії особистості з навколишнім середовищем. У процесі Е. виникають нові матеріальні й ідеальні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин і форм поведінки. Е. діє в нерозривній єдності з інтеріоризацією.

ЕКСТЕРН (від лат. *externus* — зовнішній, сторонній) — особа, яка складає екзамени при навчальному закладі, не навчаючись у ньому. Е., що успішно склав іспити, дістає такі самі права, як і особи, що закінчили повний курс цього навчального закладу. До 1917 Е. в Росії називалися й учні, які не жили в закритих інтернатах при школах, а лише відвідували заняття, та позаштатні лікарі, які безплатно працювали в лікарнях або інших закладах, щоб набути практику.

ЕКСТЕРНАТ — система навчання, що ґрунтується на самостійному вивченні курсу навчального закладу (без відвідування занять) з наступним складанням іспитів за цей курс.

ЕКСТЕРОРЕЦЕПЦІЯ (від лат. *exter* — зовнішній і *receptio* — сприймання), екстероцепція — сприймання й аналіз

організмом подразнень зовнішнього середовища за допомогою розташованих на поверхні тіла рецепторів. Рецептори поділяють на контактні, в яких збудження виникає під час безпосереднього дотику зовнішніх подразників, і дистантні, що реагують на подразники, які містяться на відстані від організму (органи зору, слуху, нюху). Прикладом Е. є відчуття світла, звуку, тепла тощо.

ЕКСТРАВЕРСІЯ (від лат. *extra* — поза, зовні і *verso* — спрямовую) — характерна властивість особистості, що проявляється в спрямуванні її сприймання, переживань, інтересів на навколишню дійсність (на людей, речі, події тощо). Екстраверт — тип людської індивідуальності, орієнтований на природне оточення та інших людей, не здатний до зосередження й до аналізу своїх внутрішніх переживань. Поведінку й діяльність такої людини визначають зовнішні враження.

ЕКСТРАОРДИНАРНИЙ ПРОФЕСОР (від лат. *extra* — поза і *ordo* — порядок) — звання, яке надавалося молодим ученим, котрі працювали найближчими помічниками видатних професорів. У російських університетах до 1917 до Е. п. належали позаштатні професори, які обмежувалися в правах і одержували меншу зарплату, ніж ординарні професори.

ЕКСТРАСЕНС (від лат. *extra*, тут — над і *sens* — чутливий) — особа, яка має яскраво виявлені парапсихологічні здібності (див. *Парапсихологія*).

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. *extremus* — крайній) — схильність індивіда чи групи до крайніх поглядів і дій. Е. виростає на ґрунті переоцінки свого "Я", групи через абсолютизацію її потреб, інтересів. Е. у поглядах несумісний з об'єктивним станом речей, вказує на втрату реалістичності мислення. Е. у діях означає ігнорування об'єктивних законів, невміння і небажання рахуватися з реальними обставинами.

ЕЛЕКТІВНИЙ ПРІНЦИП — принцип вибору предметів для вивчення самими учнями. Полягає в тому, що з певного року навчання лише частина предметів є обов'язковими, а решта — можуть вибиратися учнями (зі схваленням педагогами)

з числа рекомендованих для даного року навчання або для того чи іншого профілю. Вважається, що таким способом можна забезпечити задоволення й розвиток індивідуальних нахилів і здібностей учнів. Е. п. застосовується в середній і вищій школі багатьох країн і особливо в США. З 1991 Е. п. застосовується в середній загальноосвітній школі України.

ЕЛЕКТРОННОЇ ТЭХНІКИ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад, який готує інженерів для роботи в галузі створення й виробництва матеріалів електронної техніки, електронних приладів, технологічного обладнання та опрацювання методів виробництва матеріалів і приладів електронної техніки. В Україні діє Харківський інститут радіоелектроніки (з 1993 — державний технічний університет радіоелектроніки). Підготовку інженерів для роботи в електронній промисловості здійснюють також факультети електронної техніки політехнічних, електротехнічних, енергетичних і радіотехнічних вузів).

ЕЛЕКТРОТЭХНІКА в школі — навчальний предмет, який в 1957—1964 входив до складу комплексного курсу “Основні виробництва” в ІХ—Х класах. У зв’язку з відмовою в загальноосвітній школі від виробничого навчання був замінений вивченням основ електротехніки в системі трудового навчання.

ЕЛЕМЕНТАРНА ШКОЛА (від лат. *elementarius* — початковий) — те ж саме, що й початкова школа. Термін “Е. ш.” дуже поширений у зарубіжних країнах. Зміст навчання в Е. ш. всіх країн приблизно однаковий: рідна мова (читання й письмо), арифметика, початкові відомості з історії, природознавства й географії своєї країни, малювання й співу тощо.

ЕЛЕМЕНТАРНИЙ КУРС — термін для позначення кола початкових знань у певній галузі (Е. к. математики), а також навчальних посібників, в яких дається систематичний виклад найпростіших відомостей з цієї галузі (“Початкова граматики”, “Розповіді з історії”).

ЕЛІАДЕ-РАДУЛЭСКУ (*Eliade-Rădulescu*) Іон (1802—1872) — румунський письменник, учений, один з основоположни-

ків румунської національної школи. Склав для неї кілька підручників рідною мовою. Виступав на захист гармонічного поєднання розумового, морального та фізичного виховання. Був прихильником жіночої освіти.

ЕЛІОТ (*Eliot*) Чарльз Вільям (1834—1926) — американський діяч освіти, який запропонував елективний принцип. Був прихильником природничо-наукової освіти, яка найбільше відповідає потребам американської промисловості, що швидко розвивалася.

ЕЛЛІНІСТИЧНА ОСВІТА. Еллінізм (грец. *ελληνισμός*, від *Ἑλλάς* — еллін, грек) — умовна назва періоду країн Східного Середземномор’я з часу завоювань Александра Македонського (334—323 до н. е.) до підкорення цих країн Стародавнім Римом (завершилося 30 до н. е.). Зростання виробничих сил після греко-македонського завоювання значною мірою сприяло дальшому розвитку наук і шкільної освіти. Поряд з мусичними школами в епоху Е. виникали граматичні, де викладалися мови й література, музика, елементи математики та астрономії. Змінився й характер гімнасіїв. У них гімнастичне виховання відійшло на задній план, а його місце зайняла поглиблена теоретична підготовка. Ефебія в цей період втратила військовий характер і перетворилася на своєрідну вищу школу.

ЕЛЬКІН Давид Генріхович (31. XI. 1895, Воронеж — 6. VI. 1983, Одеса) — український психолог. В 1921 закінчив Одеський університет, де викладав 1922—1977, з 1934 професор психології і завідувач кафедри психології Одеського університету. Досліджував проблеми навичок, сприймання, пам’яті, історії психології. В центрі уваги Е. — проблема сприймання, зокрема сприймання часу.

“ЕМІЛЬ, АБО ПРО ВИХОВАННЯ” — соціально-педагогічний трактат Ж.-Ж. Руссо. Написаний у формі роману, який зображає виховання, покликане сформувати нових людей і здійснити через них перетворення суспільства. Видано у Парижі 1762.

ЕМОЦІЇ (від франц. *émotion* — хвилювання, збудження) — реакції людини і тварин на дію внутрішніх і зовнішніх подразників, які мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення і охоплюють усі види чутливості й переживань. Завдяки Е. люди не лише відчувають, сприймають, уявляють чи розуміють навколишню дійсність, а й переживають її. Сукупність Е. і почуттів становить емоційну сферу людини. Розвиненість почуттів, здатність оптимально управляти своїми Е. визначають емоційну культуру особистості.

ЕМОЦІЙНЕ СПІВПЕРЕЖИВАННЯ — уподібнення вчителем свого стану станові учня чи групи учнів. Е. с. характеризується єдністю задумів і мети. Воно посилює внутрішні сили особистості, полегшує неприємні відчуття. Як кажуть у народі: "Розділена радість — подвійна радість, розділене горе — половина горя". Необхідність емоційного співпереживання зумовлена специфікою праці вчителя. Діти розширюють світ почуттів через учителя, учитель — через дітей.

ЕМПАТІЙНА КУЛЬТУРА — сукупність знань, переконань, вмінь і навичок, які характеризують здатність однієї людини підтримувати почуття іншої таким чином, щоб у процесі співпереживання дане почуття, залежно від його змісту, форми, часу, необхідності, ставало глибшим, доцільнішим або нейтралізувалося.

ЕМПАТІЯ (від грец. *em...* — у присутності, під час і *patos* — почуття, пристрась) — пасивно-споглядалне розуміння ставлень, почуттів, психічних станів іншої особи без активного втручання з метою надати діюву допомогу на відміну від симпатії, для якої характерне почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось. Процес Е. є в основному інтелектуальним за своїм змістом.

ЕМПІРИЧНА ПЕДАГОГІКА (від грец. *ἐμπειρία* — досвід) — практика навчально-виховної роботи, що склалася стихійно й не дістала теоретичного обґрунтування та узагальнення. Філософія емпіризму, визначаючи чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм пізнання, виправдовує таке становище.

ЕМПІРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — один з головних напрямів психології XVIII—XIX ст. Ґрунтувалася на чуттєвому "досвіді" на противагу умоглядній, раціональній психології. Представники Е. п. (Д. Гартлі, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер та ін.) вважали предметом психології дослідження явищ свідомості, а методом психології — самоспостереження. Тепер термін "Е. п." вживається в трьох основних значеннях: 1) для позначення психологічних напрямів і шкіл, що підкреслено орієнтуються на здобуття фактів, розглядаючи це як передумову формулювання будь-яких теоретичних висновків; 2) для позначення напрямів, що ґрунтуються на фактичному матеріалі, одержаному позаекспериментальним шляхом; 3) для виділення концепцій, підходів, які принципово уникають теоретичних узагальнень.

ЕНТУЗІАЗМ (від грец. *ἐνθουσίαζω* — захоплююся божеством) — психічний стан великого піднесення, душевного пориву.

ЕНЦЕФАЛІТ (від грец. *ἐκέφαλος* — головний мозок) — запалення головного мозку людини і тварин. Здебільшого Е. спричинюється проникненням у головний мозок хвороботворних бактерій або вірусів. Розрізняють первинні Е., зумовлені фільтрівними вірусами (кліщовий, летаргічний Е.), і вторинні, які є наслідком деяких інфекційних захворювань (грипу, кору), а також алергічні Е. — вакцинальні після антирабійних щеплень. У дітей бувають усі форми Е., причому особливо часто спостерігається вторинний Е. як ускладнення після інфекційних захворювань. Близько 50 % дітей, що перенесли Е., продовжують навчатися, хоча внаслідок хвороби в них значно погіршується працездатність, слабе пам'ять, розсіюється увага. Діти й підлітки, в яких після Е. залишилися психопатоподібні стани, які серйозно утруднюють не лише навчальну діяльність, але й саме перебування в школі, підлягають лікувально-виховним впливам у спеціальних закладах.

ЕНЦИКЛОПЕДІЗМ ДИДАКТИЧНИЙ — теорія визначення змісту загальної освіти, яка головним завданням освіти вважає передання учням якомога більшої

кількості знань. Стара назва Е. д. дидактичний матеріалізм. Результатом Е. д. є перевантаження шкільних програм великою кількістю деталей — подробиць, що не сприяє ні міцному засвоєнню основних знань, ні розвитку мислення учнів, ні застосуванню ними знань у нових теоретичних і практичних ситуаціях.

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ (від грец. *ἐγκυκλοπαιδεία* — коло знань) — науково-довідкове видання, яке містить найістотнішу інформацію з усіх (універсальна Е.) або окремих (галузева Е.) галузей знань і практичної діяльності, призначене для читання, самоосвіти й виховання дітей і молоді. Матеріал у таких енциклопедіях звичайно викладається відповідно до програми шкільного навчання, з урахуванням вікових особливостей дітей. Існують два основні типи структури Е. д. та ю.: систематичні (найчастіше) і алфавітно-словникові.

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ І СЛОВНИКІ ПЕДАГОГІЧНІ — наукові видання, систематизоване коло знань з педагогіки, народної освіти й суміжних наук. Е. і с. п. ставлять своїми завданнями: розкрити у стислій формі теорію і практику навчання та виховання в цілому або окремих їхніх галузей, описати педагогічну термінологію. За змістом можуть бути універсальними або галузевими (середня чи вища школа, сімейне виховання тощо), за структурою — словниковими або систематичними. Педагогічні енциклопедії ґрунтуються звичайно на національному матеріалі й характеризують стан педагогіки та народної освіти переважно у своїй власній країні, тому нерідко називаються національними педагогічними енциклопедіями. Деякі педагогічні енциклопедії є окремими томами універсальних енциклопедій.

ЕПЕ́ (Ереє) Шарль-Мішель (25.XI.1712 — 23.XII.1789) — французький сурдопедагог. У 1770 відкрив у Парижі перше у світі училище (інститут) для глухих. Своєю метою Е. ставив дати глухим учням розумове й моральне виховання. Для цього розробив систему навчання (так званий мімичний метод або метод методичних знаків), засновану на вико-

ристанні жестикулярно-мімічної мови як засобу пізнання і спілкування глухих. Система Е. застосовувалася в багатьох країнах світу.

ЕПІДІАСКО́П (від грец. *ἐπι...* — префікс, що означає перебування над чимсь або на чомусь, рух до чогось чи проти чогось, супроводження, додавання, надмірність, послідовність, причинність, і *διασκοπέω* — уважно розглядаю) — прилад для проектування на екран прозорих (діапозитивів) і непрозорих об'єктів (картин, креслень, таблиць, рисунків, фотографій тощо).

ЕПІЛÉПСІЯ (грец. *ἐπιληψία*, від *ἐπιλαμβάνω* — нападаю, схоплюю), застаріла назва — падуча хвороба — психічне захворювання з хронічним перебігом, яке характеризується нападами розладів свідомості, що здебільшого супроводяться загальними судомами. При Е. порушується діяльність нервової системи, змінюється психіка, знижуються розумові здібності. Дуже часто Е. починається в дитячому або підлітковому віці (до 14 років). Прояви Е. у дітей і підлітків значно різноманітніші, ніж у дорослих. У старшому шкільному віці спостерігаються психічні еквіваленти Е. — стани, які ніби замінюють напади. Лікування Е. вимагає великого терпіння, часу й постійного нагляду лікаря.

ЕПІСКО́П (від грец. *ἐπισκοπέω* — розглядаю), епіпроектор — прилад для проектування на екран малюнків та інших непрозорих оригіналів за допомогою відбитого від них світла. Часто є частиною епідіаскопів.

ЕПФЕНОМЕНАЛІ́ЗМ (від *eni...* і грец. *φαίνόμενον* — те, що з'являється) — вчення, яке заперечує роль психіки в життєдіяльності людини; розглядає психічні явища, свідомість як такі, що не мають відносної самостійності, а є наслідком діяльності вищої нервової системи. За Е., цінність психічного у житті людини мізерна.

ЕРА́ЗМ — програма розвитку мобільності у сфері вищих навчальних закладів Європейського Союзу. Нею надається допомога в обміні студентами та викладачами, а також у співпраці між євро-

пейськими вузами. Чотири відсотки всіх студентів ЄС користуються можливістю повчитися деякий час в іншій країні Європейського Союзу.

ЕРА́ЗМ РОТТЕРДА́МСЬКИЙ (Erasmus von Rotterdam; псевдонім Герхарда Герхардса; 28.X.1466 або 1469, Роттердам — 12.VII.1536, Базель) — видатний учений-гуманіст епохи Відродження. Значну увагу приділяв проблемам освіти й педагогіки. Високо оцінюючи роль виховання, вбачав його головне завдання у виробленні в дітей з раннього віку моральності і благочестя. Різко критикував зміст і схоластичні методи навчання в тодішніх школах. Під час вивчення стародавніх мов вважав необхідним основну увагу звертати не на формальне оволодіння граматикую, а на читання латинських і грецьких класиків. Вимагав, щоб навчання було легким і приємним для учнів, ґрунтувалося на їхніх інтересах і розвивало самодіяльність дітей. Як і всі гуманісти, Е. Р. був прихильником м'якої дисципліни в школі.

ЕРГОНО́МІКА, ергономія (від грец. *έργον* — робота і *νόμος* — закон) — наука, яка досліджує оптимальні пристосування машин, інструментів, обладнання і умов праці до психофізіологічних властивостей людини. Е. називається також антропотехнікою і інженерною психологією.

ЕРГОНО́МІКА ПЕДАГОГІ́ЧНА — розділ педагогіки, яка вивчає проблеми оптимізації матеріальних умов шкільної праці; робочих місць учня й учителя, оптимізацію дидактичних засобів, проблеми техніки безпеки й гігієни праці, умови відпочинку, а також естетику школи і її оточення.

ЕРОТЕМАТИ́ЧНІ МЕТОДИ НАВЧА́ННЯ (від грец. *ερωτήματα* — запитання) — метод діалогу, стара назва методу навчання, який спирається на постановку вчителем запитань за темою уроку та одержання за допомогою учнів відповідей на них. Звичайно Е. м. н. бувають трьох видів: бесіда в молодших класах, дискусія і проблемний метод у старших класах.

ЕРОТІ́ЗМ (від грец. *ερωτική* — любовні начала) — гіперсексуальність, підвище-

ний статевий потяг. Важкі форми Е. мають місце при маніакальних станах, прогресивному паралічі, старечому недомстві, епідемічному енцефаліті, олігофренії. Легкі форми Е. спостерігаються в підлітковому віці, коли намічається перехід до дорослості, виявляється підвищений інтерес до іншої статі.

ЕРУДІ́ЦІЯ (від лат. *eruditio* — освіченість, ученість) — глибокі знання в певній галузі науки чи в багатьох галузях, широка обізнаність, начитаність. Е. є свідченням високого інтелектуального розвитку людини, розвиненості її духовних сил, пам'яті. Набувається Е. шляхом наполегливої і копіткої праці, систематичного навчання, наукового пошуку, власних роздумів над проблемою.

ЕСЕНСІАЛІ́ЗМ (від лат. *essentia* — істо-та, суть) — напрям у педагогіці США, що виник у 30-х роках ХХ ст. як опозиція педагогіці прогресивізму, яка називалася також експерименталізмом і була відображенням філософії прагматизму в педагогіці. Якщо назва “прогресивізм” вказувала на ідею прогресу у вихованні, то назва “есенсіалізм” підкреслює те, що має становити “есенцію”, тобто суть навчально-виховної діяльності. Прогресивізм, обґрунтований у багатьох працях Д. Дьюї, був дуже поширеним в американській педагогіці, коли есенсіалізм виступив з його серйозною критикою. Це відбулося на з'їзді вчителів в Атлантик-Сіті в 1938, де есенсіалісти виступили з “маніфестом”, в якому різко критикували педагогічні погляди Д. Дьюї, висловлені ним у праці “Мое педагогічне кредо”. Якщо прогресивісти виступали переважно як педоцентристи, ставлячи в центр виховання дитину, то есенсіалісти виступили швидше як дидактоцентристи, вважаючи вчителя центром процесу навчання й виховання. Прогресивісти наголошували на “вільному розвитку особистості”, а есенсіалісти на її “формуванні”. З часом виникли певні модифікації цих двох педагогічних течій.

ЕСКАПІ́ЗМ (англ. *escapism*, від *escape* — тікати, рятуватися) — соціально-педагогічне явище, яке полягає у прагненні

особи втекти від реальної дійсності у світ ілюзій і фантазій, власного "Я" тощо.

ЕСТЕЗІОМЕТР (від грец. αἴσθησις — відчуття і ...метр) — прилад для вимірювання чутливості шкіри до дотиків шляхом доторкання до шкіри тонким волоском (волосковий Е.) чи голкою (циркульний Е.).

ЕСТЕТИКА (від грец. αἰσθητικός — здатний відчувати) — наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, про суть і форми відображення дійсності й перетворення життя за законами краси, про роль мистецтва в розвитку суспільства.

ЕСТЕТИКА ПОВЕДІНКИ — риси прекрасного у вчинках і діях людини: в її ставленні до праці й суспільства, в її манерах і вигляді, у формах спілкування з людьми. Визначається інтелектуальним і моральним рівнем людини. Систематичне виховання навичок поведінки, яка відповідає вимогам естетики, сприяє розвитку естетичних потреб, почуттів і понять.

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — складова частина виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування й виховання естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх здібностей особистості, на розвиток її здатності сприймати й перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини. Е. в. спрямоване насамперед на виховання в людини гуманістичних якостей, інтересів і любові до життя в його різноманітних проявах.

ЕСТЕТИЧНІ ПОЧУТТЯ — особливі почуття насолоди, які відчуває людина, сприймаючи прекрасне в дійсності й у творах мистецтва. Е. п. тісно пов'язані з усією системою ставлення людини до дійсності. Наявність Е. п. є ознакою розвинутого естетичного сприймання, істотним критерієм естетичної культури людини. Е. п. тісно пов'язані з моральними почуттями, моральними оцінками.

ЕСТКОВСЬКИЙ (Estkowski) Еварист (26.X.1820, Джонзгун, поблизу Познані — 15.VIII.1856, Зоден, тепер у ФРН) — польський педагог, діяч народної освіти. Працював у початкових школах і учи-

тельській семінарії в Познані. В 1848 організував перше в Польщі Педагогічне товариство, був засновником і редактором (1848—1853) першого польського педагогічного журналу "Польська школа". Досліджував проблеми початкової освіти й підготовки вчителів. Е. розробив проект організації недільних шкіл для тих, хто закінчив елементарну школу, розробляв проекти широкого розвитку позашкільної виховної і просвітньої роботи. Е. відіграв велику роль у пропаганді демократичних педагогічних ідей серед польських учителів.

ЕТИКА (від грец. ἠθικός — той, що стосується моралі) — філософська наука, що вивчає мораль, з'ясовує її місце в системі суспільних відносин, досліджує моральні категорії, за допомогою яких виражаються моральні принципи, норми, оцінки, правила поведінки тощо.

ЕТИКЕТ (франц. étiquette) — в широкому розумінні — зведення норм поведінки, дотримання правил чемності, що склалися в суспільстві.

ЕТИЧНІ БЕСІДИ в школі — одна з форм позакласної роботи в царині морального виховання. Е. б. має на меті систематичне роз'яснення учням принципів загальнолюдської моралі, допомогу їм в осмисленні морального досвіду; в моральному самовихованні. Бесіди на етичні теми організовує і проводить учитель, класний керівник, вихователь. У будь-якій Е. б. важлива роль належить особистості педагога, його авторитетові серед учнів; її успіх багато в чому залежить від уміння вести бесіду емоційно, з необхідним педагогічним тактом, від уміння змусити серйозно задуматися, зробити для себе потрібні висновки.

ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — 1) Складовий елемент суспільної психології у суспільствах, де існують етнічні спільноти (етнічна група, народність, нація). На зміст і конкретні форми вияву Е. п. істотно впливає те, що етнічні групи є близькими за мовою, культурою, психічним складом. 2) Галузь психології, яка вивчає особливості психічного складу й поведінки людей, зумовлені національною (племінною) належністю або етнічною спільністю.

ЕТНОПЕДАГОГІКА (від грец. *ἔθνος* — плем'я, народ і *педагогіка*) — наука про народну педагогіку. Е. досліджує досвід народу, з'ясовує можливості й ефективні шляхи реалізації прогресивних педагогічних ідей народу в сучасній науково-педагогічній діяльності, досліджує способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність чи невідповідність сучасним завданням виховання.

ЕФЕБІЯ (грец. *ἐφηβεία*, від *ἐφηβος* — юнак) — державна організація в Стародавній Греції (Афінах, Спарті) для підготовки вільнонароджених юнаків від 18- до 20-річного віку до військової та цивільної служби. Склалася в другій половині V ст. до н. е. Після закінчення

Е. вихованці ставали повноправними громадянами. В епоху еллінізму Е. включала поряд з військово-фізичною також значну освітню підготовку.

ЕХОЛІЛІЯ (від грец. *ἦχώ* — шум, звук і *λαλία* — розмова) — патологічне порушення мовної діяльності, яке виявляється в автоматичному повторенні слів співрозмовника. Спостерігається при органічних захворюваннях мозку та при розумовій відсталості.

ЕХОПРАКСІЯ (від грец. *ἦχώ* — шум, звук і *πράξις* — справа, діяння) — хворобливий стан, при якому індивід бездумно повторює дії інших людей. Ці дії є простим відлунням баченого в руках інших людей. Е. має місце при органічних ураженнях мозку, а також розладі вищих психічних функцій.

Є

ЄВГЕНІКА (від грец. εὐγενής — родовитий, знатний) — наука, що досліджує шляхи й методи активного впливу на еволюцію людини. Термін “евгеніка” запропонував у 1869 англійський біолог Ф. Гальтон, який вважав раси людини нерівноцінними і вбачав шляхи поліпшення людей у заохоченні та обмеженні певних шлюбів. Ці хибні погляди нерідко використовувалися для виправдання расової й національної дискримінації. Генетика людини й генетика медична спростували уявлення про генетичну зумовленість інтелектуальної вищості одних народів над іншими й показали, що відмінності людей залежать не лише від їхніх спадкових задатків, а передусім від умов життя.

ЄВДОКІМОВ Віктор Іванович (нар. 20. VII. 1942, с. Новопетрівка Донецької обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1975 працює проректором Харківського педагогічного інституту (з 1994 університету) імені Г. Сковороди. Досліджує проблеми забезпечення наочності в навчанні.

ЄВРЕЙСЬКІ ШКОЛИ — духовні і світські школи різних ступенів з навчанням єврейською мовою або школи для євреїв з неєврейською мовою навчання. Почали виникати в V ст. до н. е. До I ст.

до н. е. склалися такі типи шкіл: а) початкова (мікра); б) середні школи підвищеного типу; в) вища школа (єшибот). Пізніше створюються єврейські академії, які мали право присуджувати вчений ступінь доктора. Така система зберігалася протягом середніх віків. В Новий час виникає народна єврейська школа — хедер (у XX ст. — так званий “реформований, або зразковий, хедер”). В Житомирі було створено рабинське училище, в 1873 перетворене в учительський інститут. В XIX ст. в інших країнах виникали єврейські гімназії, реальні училища, технікуми, колегії, учительські й богословські семінарії. До 30-х років XX ст. в Україні були державні школи різних ступенів з єврейською мовою навчання. Після 1991 відроджуються єврейські школи в Україні.

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ КЕРІВНИКІВ СЕРЕДНІХ ШКІЛ (European Secondary Heads Association) — організація, створена у 1988 з метою пропаганди досягнень освіти у середніх школах країн Європи. Робота А. спрямована на обмін досвідом, підтримку в розробці та реалізації освітянських програм, обмін учнями й налагодження зв'язків між школами європейських країн. З 1991 в А. створена база даних для тих, хто бажає обмінюватися програмами шкіл.

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ УЧИТЕЛІВ (AEDE — Association Européenne des Enseignants) — створена у 1956 організація з метою допомоги вчителям шкіл під час вирішення найбільш складних питань педагогічної практики. Основні напрями роботи: підтримка та впровадження ідеї створення європейської федерації, розробка і ствердження основних понять загальних базових характеристик Європейської цивілізації, донесення цих знань до педагогічної громадськості, вчителів, учнів та батьків. Асоціація сприяє налагодженню та зміцненню зв'язків між школами, учителями й учнями шкіл європейських країн.

ЄВРОПЕЙСЬКА МЕРЕЖА ОСВІТИ УЧИТЕЛІВ (ETEN — European Teacher Education Network) — об'єднує 10 інститутів перепідготовки вчителів та університети п'яти країн Європи. Метою мережі є обмін програмами з підготовки студентів і учителів, створення навчальних планів і реалізація науково-дослідних програм. Секретаріат організації знаходиться в Гетеборзькому університеті (Швеція).

ЄВТУХ Микола Борисович (нар. 26.VI. 1938, с. Зарічне Рівненської обл.) — педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1989 завідує кафедрою педагогіки і психології Київського гуманітарного університету. Досліджує проблеми історії педагогіки.

ЄДИНА ШКОЛА — принцип організації системи освіти, який забезпечує наступність і відкритість усіх її ступенів від нижчого до вищого. Є. ш. забезпечує учням встановлений державою обсяг загальноосвітніх знань незалежно від соціального, майнового, національного становища їхніх батьків; принцип Є. ш. забезпечує кожному учневі після закінчення середньої школи право на продовження освіти, в тому числі у вищих навчальних закладах. Є. ш. передбачає у всіх типах навчальних закладів єдині принципи, мету й завдання освіти й виховання, узгодження навчальних планів і програм різних ступенів навчання, а також єдину систему управління освітою в країні. Принцип Є. ш. не виклю-

чає, а передбачає наявність різних типів навчальних закладів і своєрідність у побудові навчальних планів і програм, організації навчально-виховного процесу, в тому числі з урахуванням національних, соціально-культурних та інших особливостей. В історії педагогічної думки принцип Є. ш. став складовою частиною великих педагогічних теорій.

Законом України “Про освіту” передбачено функціонування навчальних закладів різних організаційно-правових форм, типів і видів, в яких реалізуються узгоджені загальноосвітні і професійноосвітні програми різного рівня і спрямування. Обов'язковий мінімум змісту кожної основної (загальноосвітньої чи професійноосвітньої) програми встановлюється відповідним державним освітнім стандартом, що включає як державні, так і регіональні компоненти.

ЄДИНИЙ ШКІЛЬНИЙ РЕЖІМ грамотного письма й культури мови — сукупність педагогічних вимог, які ставляться до усної й писемної мови учнів та вчителів. Дотримання вимог Є. ш. р. сприяє підвищенню рівня грамотності й культури мови учнів.

ЄДИНІ ПЕДАГОГІЧНІ ВИМОГИ — загальна лінія у навчально-виховній роботі, вироблена педагогічним колективом; єдність вимог до дитини в родині; узгодженість дій школи, дошкільних і позашкільних установ, сім'ї й громадськості у вихованні дітей.

ЄЗУЇТСЬКЕ ВИХОВАННЯ — система авторитарного виховання, опрацьована педагогами католицького ордену єзуїтів (лат. Societas Jesus, Товариство Ісуса, засноване в 1534 І. Лойолою). Створення мережі навчальних закладів і виховання юнацтва, насамперед з привілейованих або заможних верств, у душі відданості католицизму було однією з головних місій ордену єзуїтів. Найпоширенішим типом єзуїтського навчального закладу стали колегії, які давали середню освіту. Педагогіка єзуїтів пройнята прагматизмом. У XVII—XVIII ст. єзуїти мали репутацію блискучих педагогів, оскільки Є. в. акумулювало багато досягнень гуманістичної і протестантської педагогіки

(класно-урочна система навчання, використання вправ і регулярних повторень, поступовий перехід від легшого до складнішого), хоча Є. в. надало їм значною мірою формалізованого характеру. Виховання було спрямоване насамперед на розвиток індивідуальних здібностей, честолюбства, духу змагання. Важливе місце відводилося світському вихованню, однак головним напрямом діяльності єзуїтських педагогів залишалося релігійне виховання дітей. Учителів для єзуїтських навчальних закладів готували дуже старанно й довго з кращих випускників колегій. Традиції єзуїтських колегій істотно вплинули на розвиток педагогіки й шкільної справи в Новий час. Єзуїтська педагогіка помітно вплинула на педагогічну систему Я. А. Коменського. В багатьох країнах (Іспанія, Португалія, США, країни Латинської Америки) єзуїти й наприкінці ХХ ст. впливають на народну освіту, вони мають свої школи, готують викладачів, викладають у ряді університетів і в більшості католицьких шкіл.

ЄЗУЇТСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади, які створювалися з середини XVI ст. орденом єзуїтів для посилення впливу католицької церкви. Поділялися на нижчі — колегії (7 років навчання) та вищі — семінарії (6 років навчання). Методи навчання в Є. ш. були схоластичними. В Україні Є. ш. діяли у Львові (1608), Кам'янці-Подільському (1608), Луцьку (1609), Острозі (1624), Києві (1690), Тернополі (1823) та ін. В міру створення братських шкіл в Україні зменшувалося значення Є. ш.

ЄЛИЗАВЕТГРАДСЬКА МЕДИКО-ХІРУРГІЧНА ШКОЛА — перший вищий навчальний заклад в Україні для підготовки лікарів. Організована 1787 на базі запроєктованого медичного факультету Катеринославського (тепер Дніпропетровський) університету. Комплектувалася школа учнями українських навчальних закладів, у тому числі й Єлизаветградського благородного чоловічого пансіону.

ЄПАРХІАЛЬНІ УЧІЛИЩА — середні жіночі навчальні заклади в Росії до 1917. Були напівзакритими навчальними закла-

дами. Призначалися Є. у. головним чином для навчання й виховання дочок православного духовництва. Є. у. перебували у віданні Синоду. Дочки священників навчалися безплатно, дівчата інших станів — за плату. Строк навчання — шестирічний. Навчальний курс був близьким до курсу жіночих гімназій. Випускниці Є. у. мали право на звання домашнього вчителя, а також учителя початкових шкіл (з 1884 — церковнопарафіяльних). З 1900 при училищах було відкрито спеціальний, сьомий, педагогічний клас. При деяких Є. у. діяли початкові школи, в яких вихованки старших класів проходили педагогічну практику.

ЄПІСКОПСЬКІ ШКОЛИ — те ж, що й *сборні школи*.

ЄПІФАНІЙ СЛАВИНІЦЬКИЙ (рік народження невідомий — помер 19.XI. 1675, Москва) — український і російський філолог, педагог, письменник і перекладач. Родом з України. Навчався в Київській братській школі, завершував освіту за кордоном. Був учителем у Києво-братській колегії. В 1649 запрошений до Москви, де 1653 заснував у Чудовому монастирі першу греко-латинську школу, був її ректором. Автор посібника для вчителів і батьків "Громадянство звичаїв дитячих".

ЄРМАКОВ Василь Петрович (11.III.1845, с. Терюха Гомельської обл., Білорусь — 16.III.1922, Київ) — український математик. З 1877 — професор Київського університету, з 1899 — Київського політехнічного інституту. Працював у Київському фізико-математичному товаристві, 1884—1886 видавав "Журнал елементарної математики", в якому особлива увага приділялась опрацюванню методів розв'язування задач на побудову. Є. вважав, що кращому засвоєнню алгебри й арифметики сприяє розвиток мислительних здібностей учнів за допомогою розв'язування спеціально підібраних задач.

ЄШИБОТ — вища єврейська духовна школа для підготовки рабинів і вчених талмудистів. Зародилася на початку нашої ери й діє дотепер у ряді країн.

ЄШИВА

ЄШІВА (*ієшива, єшибот, ієшибот* — сидіння, засідання) — вища школа вивчення єврейського релігійного права (галахи), центр традиційної єврейської учності. Готує рабинів, суддів, учителів єврейських традицій, теологів. Слухачами є дорослі чоловіки (згідно з галахою, повноліття настає при досягненні 13-річного віку). Лише у 80-х роках ХХ ст. в Ізраїлі почали створюватися Є. для дівчат. Перші Є., очевидно, виникли ще до зруйнування Єрусалимського храму римлянами (70 н. е.). У XV ст. перші Є.

виникли в Україні. У ХХ ст. Є. зберігаються головним чином в Ізраїлі й Північній Америці. В США, крім ортодоксальних Є., діє Університет-Є., створений у 1886, де вивчаються як теологія, так і математика, природничі й суспільні науки. В сучасному Ізраїлі Є. продовжують залишатися основною формою вищої релігійної освіти. У СРСР Є. були повсюдно закриті у 20-ті роки. На початку 90-х років Є. почали відроджуватися в Україні. Відкрито Є. в Харкові, Дніпропетровську та інших містах.

Ж

ЖАК-ДАЛЬКРОЗ (Jaques-Dalcroze) Еміль (6.VII. 1865, Відень — 1.VII.1950, Женева) — швейцарський музикант-педагог, композитор, засновник системи ритмічного виховання. Працюючи над розвитком слуху своїх учнів у спеціально створеному інституті музики, Ж.-Д. прийшов до створення системи вправ, в якій пластичні рухи організуються й регулюються музикою. В основі педагогічного вчення Ж.-Д. — ідеал гармонійно розвинутої людини. Система Ж.-Д. дістала поширення в багатьох країнах.

ЖАКОТ (Jacotot) Жозеф (4.III.1770 — 30.VIII. 1840) — французький педагог; професор вищої математики й гуманітарних наук у Діжоні, потім професор французької мови й літератури в Лувені (Бельгія). Опрацював аналітичний метод навчання грамоти рідною мовою, а також метод навчання іноземної мови, який ґрунтувався на читанні й запам'ятовуванні оригінальних творів іноземної художньої літератури. Психологічною основою методу навчання Ж. був принцип, що всі люди напочатку рівні за своїми розумовими здібностями.

ЖАЛДАК Мирослав Іванович (нар. 15.VIII.1937, с. Лазірки Полтавської обл.) — український педагог, доктор педагогічних наук, дійсний член АПН України з 1995.

З 1980 завідує кафедрами вищої математики й інформатики в Українському педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Досліджує проблеми методики вивчення інформатики в школі і педагогічному вузі.

ЖАНЕ (Janet) П'єр (30.V.1859, Париж — 24.II.1947, там само) — французький психолог, психіатр, невропатолог. Один з представників емпіричної психології й патопсихології. Керівник психологічної лабораторії психіатричної клініки Сальпетрієр у Парижі (з 1890), професор психології в Колеж де Франс (1902—1936). Ж. виявив деякі важливі закономірності розвитку психіки в нормі й патології. Особливо цінним було опрацювання Ж. проблем пам'яті.

ЖАН-ПОЛЬ (Jean-Paul; справжнє ім'я і прізвище Йоганн Пауль Фрідріх Ріхтер — Richter; 12.III.1763, Баварія — 14.X.1825, там само) — німецький педагог і письменник, автор відомої книги "Левана, або Вчення про виховання". Метою виховання вважав розвиток ідеальної людини із збереженням усіх її індивідуальних особливостей. Правильне виховання, на думку Ж.-П., може відбуватися лише за умови радісного й веселого оточення. Головним засобом виховання вважав особистий приклад вихователя і

його любов до дітей. Велике місце у вихованні відводив релігії.

ЖЕЛЕХІВСЬКИЙ Євген Ієронімович (24.XII.1844, с. Хишевичі Львівської обл. — 19.II.1885, Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — український лексикограф, фольклорист і педагог. Закінчив Львівський університет (1869). Викладав філологічні дисципліни в українських гімназіях у Перемишлі й Станіславі. Автор “Малорусько-німецького словаря”.

ЖЕНЕВСЬКА ШКОЛА ГЕНЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ — напрям у дослідженні психічного розвитку дитини, створений Ж. Піаже та його послідовниками. Предмет вивчення — походження й розвиток інтелекту в дитини. Головне завдання — дослідження механізмів пізнавальної діяльності, прихованих за зовнішньою картиною поведінки. Для з'ясування цих компонентів опрацьовано метод клінічної бесіди, коли вивчаються не симптоми, не зовнішні прояви явища, а процеси, які ведуть до їх виникнення.

ЖЕСТИВ МОВА — система умовних знаків, утворених рухами рук, мімікою обличчя, рухами тіла. Як додатковий засіб спілкування людей звичайно комбінується з усною мовою. Жести не універсальні і сприймаються в певному значенні лише в даному мовному колективі. Особливості жестикуляції й міміки в процесі спілкування вивчає паралінгвістика. Для спілкування глухонімих існують складні системи Ж. м. Цій мові глухонімих дітей навчають у спеціальних школах.

ЖИТІЦЬКИЙ Павло Гнатович (4.I.1837, Кременчук — 18.III.1911, Київ) — український філолог, педагог. Закінчив Київський університет (1864). У 1864—1867 викладав російську мову й літературу в Кам'янець-Подільській гімназії, з 1867 — у середніх навчальних закладах Києва. Основні праці — з українського мовознавства, літератури, фольклору. Ряд досліджень присвятив питанням методики викладання російської мови й літератури в школі.

ЖІНОЧА ОСВІТА — виникла як самостійна галузь освіти у зв'язку з нерівноправним соціальним становищем жінки.

Втрачає своє значення в умовах набуття жінками всієї повноти громадянських і політичних прав.

ЖІНОЧИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — створений в 1916 в Києві на базі заснованого в 1907 медичного відділення при Вищих жіночих курсах. У 1920 інститут об'єднали з медичним факультетом університету, і на їхній базі було створено Інститут охорони здоров'я, перейменований пізніше в Київську медичну академію, в 1921 — у Київський медичний інститут.

ЖІНОЧІ ГІМНАЗІЇ — середні загальноосвітні навчальні заклади в Росії до 1917. Навчання в Ж. г. було платним, вчилися переважно діти заможних батьків. За обсягом знань, які давалися учням, Ж. г. стояли нижче чоловічих. Між Ж. г. і вищою школою не існувало наступності. В Ж. г. було сім основних класів, восьмий додатковий педагогічний клас і в деяких два підготовчих класи. Після закінчення семи класів дівчата одержували атестат на звання учительки початкової школи, а після закінчення восьми — звання домашньої вчительки.

ЖІНОЧІ УЧІЛИЩА — навчальні заклади, відкриті в Росії на початку 60-х років XIX ст. Вони були двох розрядів: з шестирічним строком навчання і з трирічним. Прогресивною стороною Ж. у. було реальне спрямування навчання в них і безстановий характер.

ЖІРАР (Girard) Жан-Батіст (17.XII.1765, Фрібур, Швейцарія — 6.III.1850, там само) — швейцарський педагог, священник. Викладав латинську мову, а потім філософію в монастирі у Фрейбурзі. В 1799 подав свій проект організації системи навчання у Швейцарії. Займався головним чином проблемами виховання й навчання в початковій школі. Ж. відстоював ідею всебічного виховання на основі вивчення рідної мови, ідею розвиваючого навчання.

ЖОВТЯНИЦЯ — забарвлення шкіри, склер і слизових оболонок людини в жовтий колір внаслідок надлишкового скупчення в крові та відкладання в тканинах жовчного пігменту — білірубину і продуктів його обміну. У дітей Ж. буває

частіше, ніж у дорослих, що зумовлено особливостями обміну білірубіну в дитячому віці. При виявленні жовтого забарвлення склер, слизових оболонок і шкіри дитина має бути негайно оглянута лікарем. Необхідність негайного обстеження й госпіталізації таких хворих пояснюється насамперед тим, що в дітей Ж. найчастіше трапляється при інфекційному вірусному гепатиті (хворобі Боткіна) — заразному захворюванні, яке супроводиться важким ураженням тканини печінки.

ЖРЕЦЬКІ ШКОЛИ — релігійні, кастові школи, які створювалися при храмах для підготовки жерців і правителів. Були дуже поширеними в стародавні часи в Індії, Китаї, Мідії, Єгипті, Ізраїлі, Греції, Римі та інших країнах. Деякі з них славилися станом вивчення медицини, астрономії, каліграфії. На особливо високому рівні стояли школи індійських брамінів. Багато видатних людей античності вчилися в Ж. ш.

ЖУРАВЛЬОВА Зінаїда Степанівна (нар. 19.XII.1928, с. Весела Липецької обл., Росія) — український педагог, народний учитель (з 1979). З 1948 працює в школі м. Костянтинівки Донецької області.

ЖУРАКОВСЬКИЙ Геннадій Євгенович (4.IX.1894, Москва — 10.III.1955, там само) — український і російський педагог, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН Росії (з 1945). З 1917 викладав гуманітарні предмети в середній школі, з 1922 вів педагогічну і науково-дослідну роботу у вузах Києва, з 1933 — Москви. Розробляв головним чином питання історії педагогіки античності, середньовіччя й епохи Відродження, а також питання гімназичної освіти в Полтаві, виникнення недільних шкіл у Києві тощо. Склав наочні посібники з історії педагогіки.

ЖУРНАЛ КЛАСНИЙ — встановленої форми книга для реєстрації відвідування та обліку успішності учнів загальноосвітніх шкіл. Обов'язковий для ведення в кожній школі кожним учителем.

ЖУРНАЛИ ДИТЯЧІ І ЮНАЦЬКІ — періодичні видання для читання дітьми різного віку. Ж. д. і ю. почали видаватися в другій половині XVIII ст. в Німеччині, Франції, США та деяких інших країнах. В Україні видаються журнали "Барвінок", "Малюток", "Знання та праця" (останнім часом перейменовані у "Науку й фантастику"), "Соняшник". Ж. д. і ю. знайомлять дітей з кращими творами вітчизняної і зарубіжної дитячої літератури, з життям країни, її наукою й технікою, сприяють розширенню кругозору дітей, спрямовують дитяче читання, допомагають школі у вихованні дітей.

ЖУРНАЛИ ПЕДАГОГІЧНІ — періодичні видання, присвячені питанням освіти, навчання й виховання підростаючих поколінь. Виникнення й розвиток Ж. п. пов'язані з загальним ходом розвитку педагогіки й народної освіти. Ж. п. в зарубіжних країнах виникли на початку XVIII ст. В Україні видаються такі Ж. п.: "Рідна школа", "Дошкільне виховання", "Початкова школа", "Відродження", "Українська мова й література в школі". З 1996 започатковано видання в Україні нових Ж. п.: "Шлях освіти", "Фізичне виховання в школі", "Географія та основи економіки в школі", "Історія в школах України", "Біологія і хімія в школі", "Фізика та астрономія в школі", "Трудова підготовка в закладах освіти", "Всесвітня література в середніх навчальних закладах України". Після 1991 видання багатьох місцевих Ж. п. здійснюється обласними й міськими органами освіти, різними громадськими організаціями.

“ЗА МАРКСО-ЛЕНІНСЬКУ ПЕДАГОГІКУ” — науково-педагогічний журнал, орган Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Видавався 1925—1932 у Харкові (1925—1926 під назвою “Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки”, 1927—1930 — “Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології”). Друкував матеріали з педагогіки, психології, дефектології тощо.

ЗАБУВАННЯ — процес, що відбувається в пам’яті й виявляється у втраті чіткості відтворення подій, фактів, зменшенні обсягу запам’ятованого. Фізіологічною основою З. є гальмування тимчасових нервових зв’язків. З. буває тимчасовим, тривалим і стійким. З. особливо інтенсивно відбувається в перший період після запам’ятання. Матеріал, пов’язаний з актуальними потребами, з цілями діяльності людини забувається повільніше, а багато що з того, що має для людини особливо важливе значення, зовсім не забувається. З. залежить від обсягу запам’ятовуваного матеріалу: великий за обсягом матеріал забувається швидше. Тому важливо дозувати навчальний матеріал, який пропонується учням для запам’ятовування. З. не зводиться лише до кількісного зменшення заучуваного матеріалу. В ньому відбуваються якісні

зміни в процесі збереження й відтворення. Найбільш повно й міцно зберігається основний зміст матеріалу; деталі, які мають другорядне значення, забуваються швидше. У зв’язку з цим матеріал, що зберігається в пам’яті, набуває з часом дедалі узагальненішого, схематичнішого характеру. Для запобігання З. потрібні систематичні, більш ранні повторення, практичне застосування знань, використання їх у подальшій навчальній роботі.

ЗАВДАННЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ — спосіб організації освітньо-виховної роботи з дошкільниками, який полягає в постановці перед ними ігрових, трудових і навчальних завдань (групових чи індивідуальних). Застосовуються в усіх вікових групах дитячого садка і спрямовані на розвиток знань і умінь, яких набувають діти в процесі виховання й навчання.

ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНІ — різноманітні за змістом і обсягом види самостійної навчальної роботи, які виконуються учнями за вказівками учителя, обов’язкова складова процесу навчання й важливий засіб його активізації. Вони застосовуються на всіх етапах навчального процесу. Одним з видів З. н. є домашні завдання. Зміст і обсяг завдань визначаються дидактичною метою уроку чи

системи уроків. Особливо цінними є З. н., які сприяють розвитку творчих сил і здібностей учнів в різних видах діяльності. Принцип індивідуального підходу до учнів вимагає диференціації З. н. залежно від індивідуальних особливостей учнів.

ЗАВІДУВАЧ КАФЕДРИ — здійснює наукове й методичне керівництво роботою колективу професорів, викладачів і наукових співробітників, які входять до складу кафедри вузу, а також керівництво підготовкою науково-педагогічних кадрів з однієї чи кількох споріднених дисциплін. З. к., як правило, професор або доктор наук, обирається за конкурсом. Одночасно З. к. особисто веде науково-дослідну, навчальну й методичну роботу. З. к. є членом Ради вузу (факультету).

ЗАВІДУВАЧ НАВЧАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ШКОЛИ — заступник директора школи і безпосередній організатор навчально-виховної роботи в школі. Спільно з директором забезпечує виконання державних програм, аналізує рівень знань учнів, організує методичну роботу вчителів, вивчає й узагальнює їх досвід тощо.

ЗАГАЛЬНА ОСВІТА — сукупність знань основ наук про природу, суспільство, людину, її мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині незалежно від її професії. З. о. буває початкова, основна (неповна середня) і середня. В початкову З. о. входять читання, письмо, початкові відомості з математики, природознавства, географії, вітчизняної історії, ручна праця тощо. Неповна середня З. о. включає вивчення граматики рідної мови, короткого курсу літератури, вивчення елементарних відомостей з математики, природознавства, географії, історії, іноземних мов, мистецтва, трудове навчання тощо. Середня З. о. охоплює широкі й систематичні курси рідної мови та літератури, математики, фізики, хімії, іноземних мов, історії, географії.

ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ, всеобуч — навчання всіх без винятку дітей певного віку в загальноосвітніх школах, що дають певний мінімум знань. В Україні початкове З. н. запроваджене у 20-х роках, в

30-х — семирічне, у 1958 — восьмирічне. За законом “Про освіту” обов’язковою є загальна середня освіта.

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА — масовий тип навчально-виховних закладів, які дають загальну освіту. Організується З. ш. за принципом єдиної школи — кожний ступінь базується на попередньому і є його продовженням.

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА ВИХОВНО-ТРУДОВОЇ КОЛОНІЇ (ВТК) — освітній заклад, що здійснює навчання неповнолітніх засуджених, які утримуються у ВТК системи Міністерства внутрішніх справ України. Є структурним підрозділом колонії. Специфічні особливості школи визначаються кримінально-виконавчим законодавством України і нормативними документами МВС України. В навчальному процесі реалізуються освітні програми основної загальної освіти і в міру необхідності середньої (повної) загальної освіти. Випускникам школи, яка має державну акредитацію, після проходження ними підсумкової атестації, видається документ державного зразка про відповідний рівень освіти.

ЗАГАРТУВАННЯ — комплекс спеціальних тренуючих організм заходів для підвищення його стійкості до дії несприятливих зовнішніх факторів. Ґрунтується на здатності організму пристосуватися (адаптуватися) до зміни умов середовища. При проведенні З. необхідно враховувати вік дитини, стан її здоров’я і фізичного розвитку, уважно слідкувати за її самопочуттям.

ЗАГРОДСЬКИЙ Андрій Олександрович (2.XII.1886, с. Зеленьків Черкаської обл. — 30.XI.1948, Київ) — український філолог і педагог. Автор праць з методики мови й підручника з української мови для V—VII класів (1938, перевидавався щороку до 1959).

ЗАДАТКИ — природжені анатомо-фізіологічні особливості організму, головним чином його нервової системи й органів чуття. Виступають як природні, органічні передумови розвитку здібностей людини, однак самі їх не визначають. Для розвитку здібностей навіть при найкращих З. необхідні відповідні суспільні умови, а

ЗАДАЧА

також діяльність людини в певному напрямі. Якщо людина, що має навіть особливі З., не розвиває їх через відповідну діяльність, у неї не будуть розвиватися здібності. З. людини різноманітні і можуть розвиватися в різних напрямках. На основі одних і тих самих З. можуть розвиватися різні здібності залежно від умов життя й діяльності людини.

ЗАДАЧА — дана в певних умовах (наприклад, у проблемній ситуації) мета діяльності, яка повинна бути досягнута перетворенням цих умов згідно з певною процедурою. З. включає в себе вимогу (мету), умови (відоме) і шукане (невідоме), яке формулюється в запитанні. Між цими елементами існують певні зв'язки й залежності, за рахунок яких здійснюється пошук і визначення невідомих елементів через відомі. З. стає логіко-психологічною категорією, коли вона пропонується іншому суб'єктові і приймається ним до розв'язання. Суб'єкт переформулює, довизначає З., шукає спосіб її розв'язання, що свідчить про включення процесу мислення. В цьому зв'язку мислення нерідко трактується як здатність розв'язувати З. В пізнавальній діяльності виділяють З. перцептивні, мнемічні, мовні, мислительні. З. можуть виникати в процесі практичної діяльності або створюватися спеціально (навчальні, ігрові З.). При опрацюванні типології З. використовуються такі параметри, як число розв'язків, характеристика умов (повнота, неповнота, суперечливість), вимог (ступінь їх означеності), відношення З. до суспільних та індивідуальних потреб.

ЗАДАЧА в навчанні — сукупність вимоги (або мети) та умов, за яких її треба задовольнити. З. характеризується: наявністю в учнів певної мети, прагненням дістати відповідь на те чи інше питання, досягти бажаного результату; врахуванням наявних умов і вимог, необхідних для розв'язання задачі; застосуванням відповідних даних меті й умовам способів чи прийомів розв'язання. Постановка З. є необхідною умовою стимулювання мислення учнів. Засвоєння знань у процесі розв'язання задач значно ефективніше за засвоєння

навчального матеріалу без їх розв'язання. Постановка перед учнями З. може здійснюватися на різних етапах навчання. З. мають застосовуватися не лише під час вивчення математики, фізики й хімії (як це є тепер), а й при засвоєнні знань з гуманітарних наук. Розвиток технічного мислення можливий тільки за умови систематичного розв'язування школярами задач. При перевірці засвоєння знань розв'язування З. дає можливість встановити, чи справді учні засвоїли те, чому їх вчили. Важливе значення мають З. як засіб діагностики загального розумового розвитку і спеціальних здібностей.

ЗАДАЧА ПІЗНАВАЛЬНА — навчальне завдання, яке передбачає пошук нових знань, способів (умінь) і стимуляцію активного використання в навчанні зв'язків, відношень, доведень. Система З. п. супроводжує весь процес навчання, який складається з послідовних З. п., що поступово ускладнюються за змістом і способами діяльності. Різноманітні З. п. в навчальному процесі залежать від особливостей навчальних предметів, їх місця в системі знань і умінь школярів, вікового шабля навчання.

ЗАЙКА́ННЯ — складне порушення мовлення, що виявляється в розладі його нормального ритму, мимовільних зупинках у момент висловлювання або змушених повтореннях окремих звуків і складів. Найчастіше З. спостерігається у чоловіків і починається в 2—5-річному віці. З віком З. ускладнюється мовними вивертками, мимовільними рухами, наростаючою боязкістю перед мовленням, судорогами м'язів обличчя, кінцівок. Лікування провадиться в спеціальних лікувальних установах лікарями-невропатологами або психіатрами спільно з логопедами.

ЗАЙЧУК Валентин Олександрович (нар. 27.VIII.1949, Старокостянтинів Хмельницької обл.), — педагог, член-кореспондент АПН України з 1997. Закінчив Київський педагогічний інститут. Працював учителем, директором школи, в органах управління освіти. В 1995—1997 перший заступник міністра освіти України.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИХОВАННЯ — стійкі й суттєві зв'язки між елементами виховного процесу, що забезпечують його ефективність. Загальні закономірності виховання: виховання особистості відбувається лише в процесі включення в різносторонню діяльність у позиції її учасника та організатора; дієве виховання — таке виховання, яке стимулює власну (внутрішню) активність особистості в організованій діяльності; процес виховання будується на принципах гуманізму і демократизму, що забезпечують поєднання поваги гідності особистості вихованця з високою вимогливістю до нього; процес виховання особистості спрямовується на забезпечення їй радості успіху від діяльності й досягнутого результату; процес виховання виявляє та опирається на позитивні якості дитини; ефективність виховання залежить від врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; виховання особистості найефективніше в колективі й через колектив; процес виховання залежить від єдності й погодженості педагогічних зусиль учителів, школи, сім'ї і громадськості. Успіх виховання вимагає реалізації всієї сукупності педагогічних закономірностей.

ЗАКОНОМІРНОСТІ НАВЧАННЯ (дидактичні) — об'єктивні, стійкі й суттєві зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність: спрямованість навчання на розв'язання завдань всебічного і гармонійного розвитку особистості учня; зміст освіти закономірно залежить від його завдань, які відображають потреби суспільства, рівень і логіку розвитку науки, реальні навчальні можливості й зовнішні умови навчання; залежність процесу навчання від навчальних можливостей учнів (зовнішніх і внутрішніх), які віддзеркалюють рівень розвитку інтелектуальної, емоційної і вольової сфер особистості, рівень знань і вмінь, навичок навчальної праці, ставлення до навчання, фізичний стан і працездатність; активно-діяльнісний характер навчання; взаємозалежність навчально-пізнавальної активності учня й рівня розвитку його мотиваційної сфери; забезпечення успіхів і досягнень учнів у процесі навчання; методи, форми й засоби навчання закономірно залежать від

його завдань і змісту; взаємозв'язок усіх компонентів процесу навчання закономірно забезпечує міцні, усвідомлені й дійові результати навчання, розвитку й виховання.

ЗАКРІТІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — навчальні заклади, в яких діти живуть, навчаються й виховуються, будучи ізольованими від зовнішнього середовища. В різний час це були монастирські школи, єзуїтські колегії, притулки домініканців і францисканців, духовні семінарії, інститути шляхетних дівчат, пажеські й кадетські корпуси, пансіони, ліцеї, коледжі тощо. Відзначалися замкнутістю, консервативним побутом, кастовим відособленням, релігійним духом, становими традиціями. В радянський період 3. н. з. були суворовські та нахімовські училища.

ЗАКРІПЛЕННЯ знань, умінь та навичок — спеціальна робота вчителя по реалізації дидактичного принципу міцності засвоєння учнями навчального матеріалу. В процесі навчання учні не відразу повністю оволодівають знаннями, уміннями та навичками. Необхідні спеціальні заходи по їх закріпленню в пам'яті учнів. Це досягається за допомогою запам'ятовування й повторення, які так само, як і 3., є необхідними складовими навчальних занять. Уроки закріплення й повторення знань дуже різноманітні, на них систематизується й закріплюється в пам'яті раніше вивчений матеріал, іноді вони присвячуються узагальнюючому повторенню. Найбільш дійовий спосіб 3. знань — їх застосування. З цією метою учням пропонують розв'язати вправи, задачі, дати письмові відповіді на запитання, виконати лабораторні чи практичні роботи тощо.

ЗАЛІК — одна з форм перевірки знань студентів вузів і учнів середніх спеціальних навчальних закладів. Складання всіх 3., передбачених навчальним планом на даний семестр (як правило, не більше 6), є обов'язковою умовою для допуску студента (учня) до сесії екзаменаційної. 3. з диференційованими оцінками ставлять за курсові проекти (роботи), виробничу практику, з дисциплін, перелік яких встановлюють рада вузу (факультету), педагогічна рада середнього спеціального навчального закладу.

ЗАЛКОВА КНИЖКА, матрикул — документ студента вузу або учня середнього спеціального навчального закладу. До 3. к. заносять усі предмети, які включено в навчальний план (з зазначенням їхнього обсягу в академічних годинах), проставляються екзаменаційні оцінки й відмітки про заліки з практичних занять, лабораторних та інших робіт, з виробничої й навчальної практики, оцінки за курсові й дипломні проекти (роботи). В 3. к. роблять відмітку про переведення студента (учня) на наступний курс.

ЗАЛЬЦМАН (Salzmann) Христіан Готхільф (1.VI.1744, Земмерда — 31.X.1811, Шнепфенталь) — німецький педагог-філантропіст (див. *Філантропізм*). У 1784 в маєтку Шнепфенталь поблизу м. Готи заснував свій філантропін, який проіснував аж до ХХ ст. Завдання школи 3. вбачав у підготовці підростаючого покоління до життя. Тому в навчальному плані його філантропіну головне місце посідали предмети реального циклу, які викладалися з широким використанням різноманітних навчальних посібників, екскурсій, спостережень учнів. Велика увага приділялася фізичному вихованню, ручній праці, праці в саду й на городі. Вся організація життя вихованців філантропіну наближалася до родинної. 3. високо оцінював роль прикладу у вихованні і ставив дуже високі вимоги до вчителя.

ЗАНКОВ Леонід Володимирович (23.IV.1901, Варшава — 27.XI.1977, Москва) — російський психолог і педагог, дійсний член АПН Росії (з 1955). Досліджував проблеми психології навчання, загальної психології й дидактики. На основі результатів дослідження взаємозв'язку навчання й розвитку опрацював систему початкового навчання, зорієнтовану на досягнення високої якості засвоєння знань і всебічного розвитку дітей, яка пройшла експериментальну перевірку в школах.

ЗАНЯТТЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ — освітня робота з дітьми дошкільного віку. На 3. в д. с. вихователь знайомить дітей з навколишнім світом, навчає рідної мови, лічбі, малюванню, ліпленню, конструюванню, співу, ритмічним і фізкультурним рухам.

ЗАНЯТТЯ В НАВЧАЛЬНИХ МАЙСТЕРНЯХ — вид трудового навчання учнів V—IX класів, який має на меті ознайомити їх з елементами технології механічної обробки деревини, металів і пластмас, сформувати навички обробки цих матеріалів за допомогою ручних інструментів і деяких верстатів, розвинути технічне мислення й конструкторські здібності школярів.

ЗАОХОЧЕННЯ — матеріальне або моральне стимулювання праці, діяльності людей. Виняткове значення має 3. в дитячому та юнацькому віці, воно виступає важливим психолого-педагогічним засобом стимулювання ігрової, пізнавальної, навчальної, громадсько корисної діяльності дошкільника й учня. У педагогічній практиці, у виховній роботі першочергову роль відводять моральному 3., що звернене до внутрішнього світу дитини, її свідомості. Таке 3. є одним з важливих факторів інтенсифікації учіння. Вчасне й адекватне 3. активізує особистість, надає їй нових імпульсів для діяльності.

ЗАОЧНА ОСВІТА — середня або вища освіта, яку дістають, як правило, без відриву від виробництва, в основному шляхом самостійних занять за встановленими навчальними планами й програмами. 3. о. буває: загальною середньою (заочні загальноосвітні школи), середньою спеціальною (заочні відділення відповідних середніх спеціальних навчальних закладів), вищою (заочні відділення вузів або спеціальні заочні інститути). Спеціальна середня й вища 3. о. є однією з форм підготовки чи підвищення кваліфікації спеціалістів для різних галузей народного господарства й культури. Ідея організації 3. о. виникла в ХІХ ст. майже одночасно в різних країнах — Великобританії, Німеччині, Росії, США та ін. 3. о. передували різні види самоосвіти з використанням спеціальних підручників, посібників, журналів. Система 3. о. формується й розвивається на основі спеціально створених методичних центрів — заочних шкіл, курсів, заочних відділень вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Такі центри організують опрацювання навчальних планів, програм, методичної літератури та інших посібників, здійснюють поточний конт-

роль за навчальною діяльністю заочників, приймають екзамени. У 70-х роках традиційна З. о. почала замінюватися в Україні очно-заочною з використанням сесійного режиму. Основною сферою застосування З. о. в 50—70-х роках поступово ставала система вищої і середньої спеціальної школи.

ЗАОЧНІ ІНСТИТУТИ — в Україні і країнах СНД вищі навчальні заклади, які здійснюють підготовку висококваліфікованих спеціалістів для різних галузей народного господарства й культури за заочною системою освіти (див. *Заочна освіта*). З. і. можуть бути галузевими (енергетичні, сільськогосподарські, педагогічні тощо) і багатогалузевими — політехнічними. З 1987/88 навчального року запроваджено новий перелік спеціальностей, за якими найдоцільніше здійснювати З. о. Вона концентрується переважно у вузах, які мають денну форму навчання за відповідними або спорідненими спеціальностями, забезпечені кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами й необхідною навчально-лабораторною базою. В зарубіжних країнах увага до вищої і середньої спеціальної заочної освіти значно зросла в 70-х роках ХХ ст. Наприкінці 60-х років виникли державні і приватні вищі й середні спеціальні навчальні заклади, спеціалізовані на заочній формі навчання. Першим серед них став Відкритий університет, заснований у 1969 р. у Великобританії. В рамках університету діє інститут технології навчання, який досліджує проблеми програмно-методичного забезпечення З. о. Подібні навчальні заклади до середини 80-х років були створені в багатьох країнах світу. При ЮНЕСКО діє Міжнародна рада з заочної освіти, яка періодично проводить конференції за участю представників навчальних закладів і науково-дослідних центрів, що вивчають проблеми З. о. За заочною формою готується в Україні значна частина спеціалістів для сільського господарства, економіки, зв'язку, а також учителів (близько 40 %) і юристів. З. о. не використовується при підготовці спеціалістів для охорони здоров'я. У 1990 в Україні діяли Український заочний політехнічний інститут у Харкові й

вечірньо-заочний факультет Одеського інституту інженерів морського флоту.

ЗАОЧНІ ШКОЛИ — в Україні та інших країнах СНД середні загальноосвітні навчальні заклади для молоді, яка бажає одержати освіту без відриву від виробництва і яка не має можливості регулярно відвідувати заняття у вечірній (змінній) школі. З. ш. можуть бути міськими, обласними й загальнодержавними. Крім самостійних З. ш., при вечірніх (змінних) загальноосвітніх школах і деяких середніх загальноосвітніх школах можуть відкриватися заочні відділення.

ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ — один з основних процесів пам'яті, який полягає в закріпленні відчуттів, образів сприймання, уявлень, думок, дій, переживань і зв'язків між ними (асоціацій). З. — основа накопичення, збереження й відтворення пізнавальної інформації і досвіду. Фізіологічною основою З. є закріплення тимчасових нервових зв'язків у корі головного мозку. Розрізняють мимовільне й довільне З. Довільне З. здійснюється завдяки зусиллям пізнаючого суб'єкта. Розвивати і вдосконалювати в учнів процеси довільного З. — одне з актуальних завдань педагога. Навчання учнів раціональним способом З., формування в них звичок до точності й акуратності в роботі, відповідального ставлення до своїх обов'язків, наполегливості в їх виконанні — найважливіша умова розвитку й виховання пам'яті.

ЗАПОРОЖЕЦЬ Олександр Володимирович (12.IX.1905, Київ — 7.X.1981, Москва) — український психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1968). В 1929—1944 працював у Харківському педагогічному інституті імені Г. Сковороди доцентом, а потім завідувачем кафедрою психології. З 1960 директор Інституту дошкільного виховання АПН СРСР, професор Московського університету. Основні дослідження присвячено проблемам розвитку довільних рухів; генезису свідомого керування поведінкою людини, сприймання й мислення, умов формування емоційного ставлення суб'єкта до дійсності, питанням дошкільного навчання й виховання.

ЗАПУЩЕНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНА — стійкі відхилення від норми в моральній свідомості й поведінці чи навчальній діяльності, спричинені недоліками педагогічного впливу. Дітей із З. п. слід чітко відрізнити від психічно аномальних. Педагогічно запущена дитина є психічно нормальною й фізично здоровою, однак не має знань та умінь, необхідних для нормальної життєдіяльності. Розрізняють поняття З. п. і важковихованості. Причинами З. п. можуть бути недоліки виховання в родині, незадовільні побутові умови, погана організація навчально-виховного процесу, бездоглядність, негативний вплив вулиці. У педагогічно запущених дітей спостерігаються затримки розумового розвитку, втрата інтересу до навчання, відставання з окремих навчальних предметів, відчуття дискомфорту в колективі, заниження відповідальності і організованості тощо. З. п. піддається корекції з боку педагогів. Засоби впливу значною мірою залежать від особливостей темпераменту й характеру дитини. Для корекції З. п. насамперед слід провести діагностику її причин, знайти індивідуальний підхід до дитини, використовувати виховні можливості дитячого колективу, залучати учня до реальних процесів життєдіяльності класу, школи. Завдання педагогів — ліквідувати несприятливі тенденції в розвитку школярів на такій стадії З. п., коли вони ще не набули стійкого характеру.

ЗАРЯДКА — щоденна гігієнічна гімнастика, що виконується вранці, після сну. З., підвищуючи кровообіг, дихання, обмін речовин тощо, зміцнює здоров'я людини, посилює життєдіяльність і працездатність, сприяє загартовуванню організму. З. корисна для всіх людей, проте вправи повинні бути підібрані з урахуванням статі, віку, стану здоров'я та професії людини.

ЗАСВОЄННЯ — основний шлях набуття індивідом соціально-історичного досвіду. У процесі З. людина оволодіває соціальними значеннями предметів і способами дії з ними, моральними основами поведінки та формами спілкування з іншими людьми. З. підлягають усі змістові компоненти людської поведінки — і спонукально-мотиваційні, і операційні. З.

значень предметів людської матеріальної і духовної культури і способів дії з ними становить основний внутрішній зміст процесу навчання. Стержнем виховання є З. моральних норм поведінки.

ЗАСТУПНИК ДИРЕКТОРА ШКОЛИ з навчально-виховної роботи в Україні — посадова особа в адміністрації школи, яка відповідає за правильну організацію виконання навчальних планів і програм, якість виховання школярів. З. д. ш. контролює виконання Статуту школи, правил внутрішнього розпорядку, об'єктивність оцінювання загальноосвітньої підготовки учнів тощо.

ЗАТРИМКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ — порушення нормального темпу психічного розвитку, в результаті чого дитина шкільного віку залишається в колі дошкільних ігрових інтересів. При З. п. р. діти не можуть включитися в шкільну навчальну діяльність, сприймати певні завдання, виконувати їх. У дітей із З. п. р. труднощі в оволодінні елементарною грамотою, лічбою поєднуються з відносно добре розвинутою мовою, здатністю до запам'ятовування віршів, казок, дотримування правил гри, до засвоєння способу виконання завдань і адекватного використання їх у нових завданнях. Ці особливості дають змогу дітям із З. п. р. за спеціальних умов (індивідуалізація навантаження, використання спеціальних методів) засвоювати програму загальноосвітньої школи.

ЗАХАРЕНКО Олександр Антонович (нар. 2.II.1937, м. Кам'янка Черкаської обл.) — український педагог, народний учитель (з 1983), дійсний член АПН України (з 1992). Працює директором Сахнівської середньої школи на Черкащині, досліджує педагогічні аспекти духовного відродження сільської школи.

ЗАХОПЛЕННЯ — психічний стан значного поглинення навчанням, роботою, грою, творчістю. З. означає також вищий рівень прихильності до певної особи. З. певною справою сприяє тому, що людина віддає їй значну частину свого часу, значні фізичні й нервово-психічні зусилля. Захоплена чимось людина має чітку й відносно стійку установку щодо об'єкта своєї захопленості.

ЗБІРНИК ВПРАВ — навчальний посібник, призначений для самостійної роботи учнів, розвитку й закріплення в них умінь і навичок. Цей посібник є доповнюючим до підручника, до нього не включаються теоретичні питання. Учителю вибирає в збірнику матеріал для чергового домашнього завдання, для роботи в класі, для додаткових занять й індивідуального повторення.

ЗВІЧКИ — особлива форма поведінки, здійснення якої в певній ситуації набирає для індивіда характеру потреби. В основі З. лежить навичка. Психологічною особливістю звичних дій є те, що внаслідок багаторазового повторення вони поступово автоматизуються, відбуваються майже механічно, без роздумів і вольового напруження, отже, З. дають можливість економити психонервову енергію, полегшують і спрощують виконання часто повторюваних дій. З. належать до сфери моральної поведінки. Вони формуються з раннього дитинства, в ході засвоєння соціального досвіду дитини, її ранньої соціалізації в колі родини, дошкільному дитячому закладі, спілкуванні з дорослими і ровесниками.

ЗГУРÓВСЬКИЙ Михайло Захарович (нар. 30.І.1950, с. Скала-Подільська Тернопільської обл.) — відомий учений у галузі інформаційних та обчислювальних систем, доктор технічних наук, професор, дійсний член НАН України з 1995 і АПН України з 1995. З 1994 працює ректором Національного технічного університету (Київського політехнічного інституту), з 1994 — міністр освіти України. Досліджує проблеми підготовки спеціалістів у вищій школі, оновлення національної системи освіти.

ЗДАТНІСТЬ — властивість індивіда, яка визначає його можливість, спроможність, нахил до виконання певної діяльності, наприклад З. до навчання, З. до трудової діяльності тощо. З. зумовлюється рівнем знань, здібностей, умінь, навичок, особистісними якостями (риса характеру й темперамент, особливості емоційно-вольової сфери). З. розвивається, поглиблюється в процесі практичної діяльності людини. Значну роль при цьому відіграють природні нахили людини, задатки.

ЗДИВУВАННЯ — одна з інтелектуальних емоцій. Конкретно виявляється як емоція, викликана новизною, сприйняттям чогось незвіданого, цікавого. З. часто набувається як якість у процесі розумової діяльності. З. є передумовою зацікавленості, проникнення розуму в глибинну сутність явищ. З. виступає також як позитивна мотивація пізнання.

ЗДІБНОСТІ — стійкі індивідуальні психічні властивості людини, які є необхідною внутрішньою умовою її успішної діяльності. Вони виявляються в тому, як людський індивід учиться, набуває певні знання, уміння й навички, освоює певні галузі діяльності, включається у творче життя суспільства. В З. поєднуються природне й соціальне. Природною основою З. є задатки. Сукупність З. називають обдарованістю. Визначальним в розвитку З. є умови життя і взаємодія з навколишнім середовищем. З. людини розвиваються в процесі засвоєння нею суспільного досвіду, виховання й навчання, в процесі трудової діяльності. З. поділяються на загальні — такі, що виявляються у всякій діяльності, і спеціальні, характерні для певних її видів (математичні, технічні, музикальні та ін.). Кожна З. становить складну синтетичну якість людини, в якій поєднуються окремі психічні властивості (чутливість, спостережливість, особливості пам'яті, уяви, мислення). Вищим ступенем розвитку З. особистості є талант.

ЗДІБНОСТІ ПЕДАГОГІЧНІ — сукупність індивідуально-психологічних особливостей особистості, які сприяють успішності педагогічної діяльності: комунікативність, перцептивні здібності, динамізм особистості, емоційна стійкість, оптимістичне прогнозування, креативність тощо.

ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД — сукупність уявлень, поглядів, навичок мислення, вироблених і зафіксованих людиною на основі її повсякденного життя. Це свого роду робоча концепція явищ і подій, що оточують нас. Внаслідок багатовікового досвіду склалися прості, але правильні уявлення, які не втрачають свого значення, оскільки вони дають людині правильні орієнтири в природному й соціальному оточенні. З. г. протистоїть апріорним

розумуванням, відірваним від життя. З. г. відображає дійсність на рівні явища, він не достатній для проникнення в сутність, однак може вважатися передумовою руху пізнання від явища до сутності.

ЗЕЙДЕЛЬ (Seidel) Роберт (23.XI.1850, Кірхберг — 19.VII.1933, Цюріх) — швейцарський педагог, один з перших теоретиків трудової школи. З 1910 — професор кафедри педагогіки Цюріхського університету. У 80-х роках XIX ст. висунув ідею про трудову школу як соціально-політичне питання. Завдання трудової школи вбачав насамперед у вихованні в дітей навичок ремісничої і сільськогосподарської праці. У 20-ті роки XX ст. пропагував ідеї громадянського виховання, заснованого на загальнолюдській моралі. Один з ініціаторів опрацювання соціальної педагогіки.

ЗЕМСЬКІ ШКОЛИ — загальноосвітні школи в Росії до 1917, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості після земської реформи 1864. В них був три- і чотирирічний строк навчання. З. ш. відрізнялися порівняно з міністерськими й церковнопарафіяльними школами кращою організацією навчання, кваліфікованішим складом учителів, використанням кращих підручників. Земства розробляли плани здійснення загального навчання, проводили курси, з'їзди вчителів, робили спроби впливати на зміст навчання, створювали нові програми, підручники, навчальні посібники, відкривали власні учительські семінарії. З. ш. відіграли прогресивну роль у підвищенні грамотності сільського населення, підвищенні якості навчання в школі. Після 1917 З. ш. були перетворені на єдині трудові школи.

ЗИЗАНІЙ (Зизаній-Тустановський) Лаврентій Іванович (справжнє прізвище — Кукіль; рік народження невідомий, с. Потелич Львівської обл. — помер не пізніше 1634, м. Корець Рівненської обл.) — український педагог, поет, перекладач, церковний дяч. Викладав у братських школах Львова (до 1591), Бреста (1592—1594), Вільнюса (1595—1597). Згодом був домашнім учителем у Білорусі та в Україні. Близько 1619 прибув до Києва, де працював у Києво-Печерській друкарні як редактор і перекладач, навчав дітей у лаврській школі. У 1596 у Вільнюсі

надруковано його “Граматику словенську” і буквар “Наука ку читаню і розуменно писма словенскаго...”. Граматика широко використовувалася в українських, білоруських і російських школах.

ЗИЗАНІЙ (Зизаній-Тустановський) Стефан Іванович (справжнє прізвище — Кукіль; нар. бл. 1570, с. Потелич Львівської обл. — помер бл. 1605—1610) — український письменник і освітній діяч. Брат Л. Зизанія. Один із засновників Львівської братської школи, де вчителював 1586—1592.

ЗІККІНГЕР (Sickinger) Йозеф Антон (21.IX.1858, Гарполінген — 3.VIII.1930, Оберстдорф) — німецький педагог, творець Мангеймської шкільної системи, в основу якої було покладено принцип відповідності навчального навантаження можливостям дітей. Мангеймська система давала можливість комплектувати класи учнів з однаковими здібностями і однаковим рівнем знань. З метою підвищення працездатності і природних сил дітей З. широко застосовував ручну працю й гімнастику.

ЗІНЧЕНКО Петро Іванович (14.VII.1903, м. Ніколаєвськ Волгоградської обл. — 17.II.1969, Харків) — український психолог. Працював у навчальних закладах і науково-дослідних установах України. В 1960—1969 — завідувач кафедри психології і професор Харківського університету. Досліджував проблеми мимовільного й довільного запам'ятовування, його закономірності й умови продуктивності. Вивчав також питання розвитку й виховання пам'яті в процесі навчання, застосування теорії інформації до вивчення пам'яті. Один з авторів українського підручника з психології для педінститутів.

ЗІНЬКОВСЬКИЙ Юрій Францевич (нар. 17.III.1933, Козятин Вінницької обл.) — педагог, спеціаліст у галузі електронної техніки, доктор технічних наук, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент АПН України з 1997. З 1978 завідує кафедрою Національного технічного університету України. Досліджує проблеми впровадження прогресивних методів навчання й удосконалення змісту вищої освіти.

ЗЛОЧІННІСТЬ ДИТЯЧА — сукупність соціально небезпечних дій, здійснюваних дітьми й підлітками. Однією з головних причин З. д. є загострення в країні соціально-економічних факторів: значний спад виробництва і рівня життя, інфляція, збільшення кількості безробітних, правовий нігілізм значної частини населення, а також відсутність належної виховної та профілактичної роботи в навчально-виховних закладах, порушення з боку адміністрацій навчально-виховних закладів закону України “Про освіту” в частині забезпечення обов’язкового навчання дітей до 16 років та створення сприятливих умов для одержання молоддю повної середньої освіти.

ЗМІСТ ОСВІТИ впливає із її основної функції — прилучити молодь до загальнолюдських і національних цінностей; це — система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичних вмій і навичок та способів діяльності, досвіду творчої діяльності, світоглядних, моральних, естетичних ідей та відповідної поведінки, якими повинен оволодіти учень у процесі навчання. На зміст освіти впливають об’єктивні (потреби суспільства у розвитку робочої сили; розвиток науки й техніки, що супроводжується появою нових ідей, теорій і докорінними змінами в техніці й технології) та суб’єктивні (політика керівних сил суспільства, методологічні позиції вчених) фактори. Педагогічні вимоги до змісту освіти: зміст освіти повинен бути спрямований на досягнення основної мети виховання — формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особистості — громадянина України; зміст освіти повинен будуватися на науковій основі.

ЗНАННЯ — особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Виражаються З. у поняттях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях. З. виконує важливі соціальні функції: а) матеріалізується в певні технічні пристрої, технологічні процеси і, таким чином, служить виробництву; б) перетворюється на переконання і є керівництвом до

практичної дії. З., які передаються шляхом цілеспрямованого навчання, мають бути насамперед строго науковими. Невід’ємними якостями справжніх знань є їх систематичність, усвідомленість, осмисленість. З., виступаючи складовою світогляду людини, значною мірою визначають її ставлення до дійсності, моральні погляди й переконання, вольові риси особистості, характер. Вони є одним із джерел нахилів і інтересів людини, необхідною умовою розвитку здібностей, обдарувань.

“ЗНАННЯ” — ілюстрований науково-популярний і громадський журнал для дітей. Видавався у Харкові 1923—1935 двічі на місяць. Вміщував огляди політичних подій, науково-популярні нариси тощо.

“ЗНАННЯ ТА ПРАЦЯ” — щомісячний науково-популярний журнал для юнацтва. Заснований 1929 як щомісячний науково-технічний журнал для дітей. З 1941 по 1957 журнал не виходив. Пропагував досягнення вітчизняної і зарубіжної науки й техніки, друкував матеріали про життя студентської та шкільної молоді, розповіді про географічні відкриття тощо. З 1992 виходить під назвою “Наука і фантастика” і друкує науково-фантастичні й пригодницькі твори.

ЗНАТТЄЛІВНІСТЬ — допитливість, любов до знань, прагнення до пізнання світу. З. — висока інтелектуально-психологічна риса особистості, її духовна потреба. З. є важливим фактором організації наукового пізнання, навчальної діяльності, самоосвіти. З. набувається й розвивається в людини у процесі її теоретичної і практичної діяльності.

ЗОНА НАЙБЛИЖЧОГО РОЗВИТКУ — розбіжність у рівні складності завдань, які розв’язуються дитиною самостійно (актуальний рівень розвитку) і під керівництвом дорослого. Поняття введено Л. С. Виготським, який показав, що реальні відношення розумового розвитку до можливостей навчання можна виявити за допомогою визначення активного рівня розвитку дитини і її З. н. р.; навчання, створюючи З. н. р., “веде” за собою розвиток: лише те навчання є дійвим, яке

випереджає розвиток. Положення про З. н. р. лягло в основу розроблюваної у вітчизняній віковій і педагогічній психології концепції про співвідношення наочності і розумового розвитку дитини.

ЗОНДИ ЛОГОПЕДИЧНІ (франц. sonde — бур, шуп) — інструменти, призначені для механічного регулювання положення й руху органів мови під час корекції недоліків вимови. За допомогою З. л. органам мови надають положення, яке відповідає правильній артикуляції звуку, що формується.

ЗООЛОГІЧНІ МУЗЕЇ — науково-дослідні установи, в яких зберігаються й демонструються колекції тварин; ведеться наукова та навчальна робота по вивченню тваринного світу. Найбільшими в Україні є З. м., що входять до складу Центрального науково-природничого музею НАН України в Києві, зоологічний відділ Природознавчого музею НАН України у Львові, З. м. Київського, Одеського, Львівського, Харківського, Дніпропетровського університетів.

ЗООЛОГІЧНІ ПАРКИ, зоопарки — культурно-освітні та науково-дослідні установи, де утримуються, експонуються й вивчаються дикі та деякі свійські тварини. Основне завдання З. п. полягає в поширенні науково-природничих знань і пропаганді ідей охорони природи серед населення. Тут проводяться екскурсії, лекції, бесіди й консультації, організуються виставки.

ЗООЛОГІЯ в школі — частина шкільного курсу біології, змістом якого є основи наукових знань про будову та основні закономірності життя й розвитку тваринних організмів. У шкільний курс З. входять елементи морфології, фізіології, ембріології, систематики, філогенії, тваринництва.

ЗООПСИХОЛОГІЯ, психологія тварин — галузь психології, що вивчає психіку й

поведінку тварин. Дані З. використовуються багатьма науками, зокрема біологією й біокібернетикою. В окрему галузь науки З. виділилася наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

ЗОРОВА ПАМ'ЯТЬ — вид пам'яті, при якому домінуючу роль у запам'ятанні й відтворенні сприйнятого відіграє зоровий аналізатор. З. п. розвивається під час занять такими видами діяльності, які вимагають переважно зорових сприймань. У житті найчастіше зустрічається змішаний — зорово-руховий вид пам'яті.

ЗЮФЕРН (Süvern) Йоган Вільгельм (3.1.1775, Лемго — 2.X.1829, Берлін) — німецький педагог, представник неогуманізму. В 1804 опублікував проект реформи початкових і неповних середніх навчальних закладів, узагальнивши в ньому ідеї філантропістів, Й. Г. Фіхте та Й. Г. Песталоцці. В 1809—1818 працював у Міністерстві внутрішніх справ Пруссії у відділі культів і освіти. Підготував проект реформи освітньої системи, в основу якого поклав ідеї єдиної школи й національного виховання. За цим проектом шкільна система мала складатися з трьох взаємопов'язаних шаблів: елементарної школи, міської школи та гімназії. З. виступав за децентралізацію управління школами. Проект було відхилено урядом, а З. звільнено з посади.

ЗЯЗІОН Іван Андрійович (нар. 3. III. 1938, с. Пашківка Чернігівської обл.) — український педагог і філософ, академік АПН СРСР (з 1989) і АПН України (з 1992). В 1975—1990 працював ректором Полтавського педагогічного інституту імені В. Г. Короленка, 1990—1992 — міністр освіти України, з 1994 — директор науково-дослідного інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Досліджує проблеми педагогічної майстерності, естетичного виховання молоді.

I

ІВАНЕНКО Варвара Павлівна (нар. 27.X.1918, м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Протягом 1943—1973 працювала вчителькою історії в середній школі м. Києва.

ІГРАШКА — предмет, створений для гри дітей. І. відомі з давніх часів. Використовуються з метою всебічного, гармонійного розвитку особистості дітей, залучення їх до праці й відпочинку. Діючи з І., діти відображають свої уявлення про навколишній світ і завдяки цьому уточнюють, поглиблюють, розширюють знання, розвивають мову. І. допомагає формувати моральні почуття й досвід моральної поведінки, розвивати естетичні смаки й відчуття прекрасного.

ІГРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (гра) — різновид активної діяльності дітей, у процесі якої вони оволодівають суспільними функціями, відносинами та рідною мовою як засобом спілкування між людьми. І. д. є свого роду дитячим моделюванням соціальних відносин. При вмілому і правильному керівництві з боку дорослих І. д. формує емоційну, моральну та інтелектуальну сфери дитини, розвиває її уяву, сприяє фізичному вдосконаленню, виховує у дітей волю до дії та здатність

до гальмування — якості, необхідні людині в трудовій і суспільній діяльності.

ІДЕАЛ (франц. *idéal*, від грец. *idéa* — ідея, первообраз) — уявлення про найвищу досконалість, яка як взірець, норма й найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини. Ідеал вірно чи літературно відображає корінні суспільні інтереси. Залежно від сфер людської життєдіяльності формуються суспільні, політичні, етичні, естетичні, гносеологічні та інші І., які є виразом активно-творчого ставлення людини до дійсності й відіграють роль кінцевих цільових орієнтирів. Формування І. у дітей необхідно розглядати як виключно важливий аспект загального розвитку особистості дитини, її морального виховання.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ — 1) Уявлення про когось чи щось як про значно краще й досконаліше, ніж воно є насправді; наділення когось або чогось властивостями, що відповідають ідеалу. 2) Спосіб логічного моделювання, завдяки якому створюються теоретичні об'єкти типу ідеального газу, матеріальної точки, абсолютно твердого тіла тощо.

ІДЕОМОТОРНІ ДІЇ — мимовільні дії різних частин тіла, а також мовних органів, які виникають при мисленому уявленні цих дій або при виникненні думки

ІДЕЯ

про них. Здебільшого ці дії непомітні й виявляються лише спеціальними приладами.

ІДЕЯ (від грец. *idea* — вигляд, образ, начало) — форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення. За своєю логічною будовою І. є форма мислення, різновид поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про наявну дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямовану на її перетворення.

ІДІОТІЯ (від грец. *idiotēia* — нецтво, невігластво) — крайній ступінь психічного недорозвинення (олігофренії), зумовленого порушенням розвитку головного мозку плоду або дитини в перші роки її життя. Мовлення у хворих на І. недорозвинене, рухи незграбні. Іноді хворі на І. мляві, малорухливі, а інколи, навпаки, у них настає рухове й загальне розгалумування.

ІЄНА-ПЛАН (Iena-Plan) — система організації навчально-виховного процесу в школі, запропонована професором Ієнського університету П. Петерсеном у 1918. При організації занять за І.-п. учні розділяються не на класи (як при класно-урочній системі), а на групи дітей різного віку і рівня знань, що створює умови, схожі на життя в родині. Учні в цих групах працюють за індивідуальними планами, самостійно вивчаючи більшу частину навчального матеріалу. Для вироблення необхідних навичок і загального ознайомлення з новим матеріалом проводяться спеціальні заняття. Значне місце відводиться іграм. На думку Петерсена, учні, учителі й батьки повинні працювати спільно, утворюючи єдину шкільну громаду. І.-п. поширений у школах Німеччини.

ІЗБОРНИКИ СВЯТОСЛАВА — найдавніші збережені пам'ятки писемності Київської Русі — два збірники літературних творів, виготовлені 1073 і 1076 для великого князя Святослава Ярославовича. Збірник 1073 є списком збірника, перекладеного в IX ст. в Болгарії з грецької на старослов'янську мову. Крім статей церковного змісту, включає мате-

ріали з граматики, логіки, поезики. Збірник 1076 укладено на основі рукописів великокнязівської бібліотеки, як перекладних, так і оригінальних. Містить різноманітні повчання, зокрема “Слово” про користь читання.

ІЗМАРАЃДИ (від грец. *σμάραγδος* — ізумруд) — літературні збірники релігійно-повчального змісту, пам'ятки східнослов'янських літератур. Складені невідомими авторами в XIV ст.

ІЛЬЧЕНКО Віра Романівна (нар. 18.VII. 1937, м. Чорнобиль Київської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1990 працює професором Полтавського педінституту, з 1994 — завідує лабораторією Інституту педагогіки АПН України. Досліджує проблеми інтеграції змісту природничої освіти в школі.

ІЛЮЗІЯ (від лат. *illusio* — омана) — 1) Викривлене, хибне сприйняття дійсності, що виникає під впливом зовнішнього подразника або хворобливого стану нервової системи. І. виникають з різних причин: несприятливих умов навколишнього середовища (туман, темрява), дефектів у діяльності органів чуттів, напруженого очікування, емоційного збудження, афекту, який дезорганізує психіку й поведінку людини, послаблення уваги. І. відмінна від галюцинації, при якій реального зовнішнього об'єкта немає. 2) Необґрунтована надія, нездійсненна мрія.

“ІЛЮСТРАТИВНА ШКОЛА” — система навчання, яка передбачає активну працю дітей по ілюструванню набутих знань. Опрацьована німецьким педагогом В. А. Лаєм і викладена ним у книзі “Школа дії”, в якій він пропонував завершувати вивчення навчального матеріалу такими видами занять учнів, як ліплення, виготовлення макетів і моделей, проведення дослідів, догляд за рослинами і тваринами, розв'язування практичних задач з математики, драматизація, співи, музика, ігри, танці тощо. Принципи І. ш. на початку ХХ ст. застосовувались у школах багатьох країн, у тому числі й України. Виконання ілюстративних робіт учнями сприяло творчому

ставленню дітей до навчання, кращому запам'ятовуванню навчального матеріалу, розвивало уяву й моторику дитини.

ІЛЮСТРАТИВНІСТЬ У НАВЧАННІ — вид наочності, який полягає у використанні на заняттях у школі творів живопису, прикладів з художньої літератури, документів, кінофільмів і телепередач, а також доступних для демонстрації механізмів, заводського обладнання чи відповідних моделей і макетів. І. у н. застосовується при вивченні будь-якого предмета в усіх класах. Вона посилює емоційне сприймання навчального матеріалу, збагачує знання й допомагає їх закріпленню; сприяє застосуванню різних методів і форм навчальної роботи й не виділяється в особливий метод навчання. Ступінь застосування ілюстративності має бути педагогічно виправданим, оскільки зловживання нею може порушити логіку й систему навчання, негативно вплинути на активність розумової діяльності учнів.

ІЛЮСТРАЦІЯ в підручнику (від лат. *illustratio* — живий опис, наочне зображення) — зображення, які пояснюють, тлумачать або доповнюють текст за допомогою наочних образів; один з найпоширеніших засобів застосування наочності в навчанні. Зміст І. підручника має сприяти засвоєнню основних ідей та наукових понять навчального предмета. Доповнюючи створений на основі тексту образ, І. уточнюють, роблять його більш зримим, відіграють важливу роль у розвитку мислення дітей. До І. підручника ставиться вимога їх дидактично обґрунтованого зв'язку з текстом. І. підручників повинні відповідати ряду технічних вимог, дотримання яких важливе для найефективнішого використання їх з освітньою метою.

ІМБЕЦІЛЬНІСТЬ (від лат. *imbecillus* — слабкий, немічний) — психічне недорозвинення, середній ступінь слабоумства, зумовленого порушенням розвитку головного мозку плоду або дитини в перші роки її життя. Див. *Олігофренія*.

ІМПЕРАТИВ (від лат. *imperativus* — наказовий) — повеління, вимога, наказ, безумовний принцип поведінки. Поняття

“категоричний І.” введено І. Кантом як моральний закон. Поняття “категоричний І.” часто вживається для позначення загальноприйнятих моральних вимог сучасності (збереження природи, боротьба за мир тощо).

ІМПРОВІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНА (від лат. *improvisus* — несподіваний, раптовий) — діяльність учителя чи вихователя, що здійснюється в ході педагогічного спілкування без попереднього осмислення, обдумування. Метою педагогічної І. є знаходження нового розв'язку в конкретних умовах навчання й виховання. Суть І. п. становить швидке і гнучке реагування на виникнення педагогічних завдань. І. п. дає можливість знімати напруження в класі, актуалізувати знання, залучати учнів до співпраці і співтворчості, робить навчально-виховний процес привабливим, життєвим. Оволодіння умінням І. п. — один із шляхів досягнення педагогічної майстерності. В І. п. особистісні якості педагога проявляються особливо яскраво. В основі І. п. лежать загальнокультурна і професійна підготовка вчителя, знання ним навчального предмета, педагогіки і педагогічної психології, розвинуті педагогічні вміння й навички, педагогічний такт тощо; особливе значення має творча домінанта, тобто розвинуті увага, уява, інтуїція, стан творчого пошуку й натхнення. Способи І. п. різні. В навчально-виховному процесі І. п. залежно від умов виступає як прийом, методичний засіб навчання й виховання. Навчання І. п. може здійснюватися двома шляхами: через включення елементів І. п. в процес вивчення навчальних предметів і навчання прийомом І. п.; через організацію спеціального тренінгу, який включає вивчення структури процесу І. п., аналіз уроків з точки зору можливого й реального застосування І. п.; спеціальні вправи для розвитку педагогічної майстерності з акцентом на удосконалення мови, уваги, уяви.

ІМПУЛЬСИВНІСТЬ (від лат. *impulsus* — удар, поштовх) — риса вдачі, характеру людини, що виявляється в нестриманості, схильності діяти під впливом першої спонуки, потягу. І. може бути результатом невміння керувати собою, безвілля, відсутності самовладання, а також віко-

вих і типологічних особливостей людини при деяких захворюваннях нервової системи (неврастенія).

ІМУНІТЕТ (від лат. *immunitas* — звільненість) — прояв спрямованих на збереження сталості внутрішнього середовища захисних реакцій організму на генетично чужорідні речовини — антигени. Найчастіше поняття “І.” означає несприйнятливість до інфекційних хвороб. Розрізняють І. природний і набутий. Набутий І. може бути активним, тобто таким, що розвинувся після захворювання або вакцинації, коли організм сам виробляє антитіла, та пасивним — після введення препаратів, що містять готові антитіла. Створення І. шляхом вакцинації є могутнім засобом боротьби з багатьма інфекційними хворобами.

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ — організація навчально-виховного процесу, при якій вибір способів, прийомів, темпу навчання враховує індивідуальні відмінності учнів, рівень розвитку їхніх здібностей до навчання. І. п. н. в українській школі здійснюється в умовах колективної навчальної роботи з класом і в рамках завдань та змісту освіти: всі учні повинні оволодіти знаннями, вміннями й навичками в обсягах, передбачених навчальними програмами. Необхідність І. п. н. зумовлюється тим, що рівень підготовки і розвитку здібностей до навчання не в усіх школярів однаковий. І. п. н., ґрунтуючись на глибокому знанні вчителем індивідуальних особливостей, духовного світу кожного учня, сприяє розвитку пізнавальних здібностей усіх учнів, враховує їх нахили й інтереси, різне ставлення до навчання, до окремих навчальних предметів. Мета І. п. н. полягає в тому, щоб забезпечити максимальну продуктивну роботу всіх учнів, і має здійснюватися на всіх етапах навчання й головним чином під час засвоєння нових знань. І. п. н. передбачає перспективне планування вивчення навчального матеріалу. Однією з форм І. п. н. є програмоване навчання, яке дає можливість активізувати працю кожного учня, посилити самоконтроль. Нові можливості для І. п. н. відкриваються у зв'язку з впровадженням у навчаль-

ний процес електронно-обчислювальної техніки (див. *Комп'ютеризація навчання*). Використання ЕОТ в навчанні змінює традиційне співвідношення між організаційними формами навчання на користь І. п. н.

ІНДИВІДУАЛІЗМ (франц. *individualisme*, від лат. *individuum* — неподільне) — риса світогляду і принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективові й суспільству, світові в цілому. В теорії соціалізму І. відкидався як світогляд, який суперечить завданням розвитку соціалістичного суспільства і встановлення загальної рівності.

ІНДИВІДУАЛІЗОВАНОГО НАВЧАННЯ СИСТЕМИ — системи навчання, які організують індивідуальний темп засвоєння навчального матеріалу спільної для даного контингенту учнів програми. Створенню І. н. с. передували спроби модифікувати традиційну класно-урочну систему навчання з метою пристосувати темп і режим навчальної діяльності до індивідуальних особливостей учнів. Опрацювання І. н. с. здійснювалося по трьох напрямках:

організація індивідуального режиму навчальної роботи; поєднання індивідуалізації режиму і змісту навчальної роботи з груповою діяльністю учнів; створення спеціальних навчальних матеріалів. У 60—70-х роках опрацювання І. н. с. пов'язувалося з практикою відкритого навчання, при якому навчальні заняття проводилися одночасно кількома вчителями з великою кількістю учнів (понад 100) у так званому відкритому класі. Опрацювання спеціальних навчальних матеріалів із середини 50-х років велося в руслі програмованого навчання, а також в таких системах навчання, в яких навчальний процес будується на основі взаємодії учнів з ЕОМ. Сучасна практика опрацювання І. н. с. пов'язана з розпочатим у 60—70-х роках у розвинутих країнах створенням навчальних пакетів — комплектів дидактичних матеріалів, які містять навчальні посібники або їх тематичні фрагменти, методичний апарат для організації їх самостійного вивчення, засоби стандартизованого контролю тощо. В 70—80-х роках створюються І. н. с., в

яких побудова навчального процесу спрямована на підведення всіх учнів до єдиного, чітко заданого мінімального, однак досить високого рівня оволодіння знаннями й уміннями.

ІНДИВІДУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — розділ психології, присвячений вивченню індивідуальних особливостей людини. В цьому розумінні І. п. повинна розглядатися як складова диференціальної психології і вчення про особистість. В іншому, більш спеціальному й поширеному значенні І. п. — особливий напрям психологічного дослідження здорової і хворої особистості, який спочатку зародився в психоаналітичному вченні З. Фрейда, але незабаром став у опозицію до традиційного психоаналізу. Теоретичні основи цього напрямку, його вихідні положення були сформульовані наприкінці XIX ст. учнем Фрейда А. Адлером. На його думку, визначальним у розвитку особистості є конфлікт між її почуттям неповноцінності й породженим на його ґрунті прагненням до самоствердження. При цьому людина нібито прагне до якоїсь ірраціональної, незабагненої мети.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАВЧАННЯ — одна з форм організації навчально-виховного процесу, при якій здійснюється педагогічний вплив учителя на учня, котрий перебуває поза колективом. Широко застосовувалася в школах стародавнього світу й середньовіччя. При І. н. кожен учень одержував окреме завдання й після перевірки його виконання вчителем переходив до засвоєння нового матеріалу. В умовах виникнення й розвитку капіталізму ця система виявилася непридатною, оскільки не забезпечувала охоплення великої кількості учнів. Вона поступилася місцем класно-урочній системі і збереглася лише у формі домашньої підготовки дітей до вступу в навчальні заклади. Наприкінці XIX ст. й на початку XX ст. відроджуються й культивуються різні форми І. н. у вигляді так званих дальтон-плану, говард-плану, віннетки-плану тощо. В сучасній українській школі І. н. застосовується переважно у вигляді консультацій, тимчасової індивідуальної роботи з відстаючими учнями.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД до дітей — принцип педагогіки, згідно з яким у навчально-виховній роботі з колективом дітей досягається педагогічний вплив на кожну дитину, який ґрунтується на знанні її особистих рис і умов життя. В результаті всебічного вивчення своїх вихованців у педагога створюється чітке уявлення про характер кожного з них, про його інтереси і здібності, що дає змогу зрозуміти вчинки дитини, застосувати найбільш доцільні навчально-виховні засоби, які розвивають творчу активність дітей. Знаючи інтереси й нахили учнів, педагог заохочує здібних учнів до успішнішої роботи в повній відповідності з їхніми можливостями, сприяє просуванню вперед учнів з середньою успішністю, допомагає відстаючим учням ліквідувати прогалини в знаннях. Залежно від типу вищої нервової діяльності учнів, з урахуванням рівня їхнього розвитку педагог визначає характер індивідуальних завдань для самостійної роботи учнів. І. п. — необхідна умова ефективності педагогічного процесу, оскільки будь-який виховний вплив заломлюється через індивідні особливості конкретної особистості. І. п. застосовується як виховними системами гуманістичної орієнтації (коли вихователі визнають право кожної дитини бути не схожою на інших), так і системами авторитарного типу, які прагнуть усіх дітей зробити однаковими. У зв'язку з цим у сучасній педагогічній науці і практиці виникла необхідність запровадження нового поняття — особистісного підходу, який має багато спільного з І. п., однак на відміну від нього головну мету вбачає в розвиткові особистості, а не її пригніченні.

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК — процес формування індивіда від народження до кінця життя. Позначається терміном "онтогенез" (від грец. *ὄν* — сушій і *γενεσις* — походження) на відміну від "філогенезу" (грец. *φύλον* — рід, плем'я), під яким розуміють розвиток органічного світу в цілому або окремих видів організму. Вікові етапи І. р. якісно відрізняються один від одного. У дітей певного віку є багато спільних і типових для даного періоду особливостей поведін-

Разом з тим кожна дитина будь-якого віку має свої власні, індивідуальні особливості. Індивідуальні особливості впливають на успішність навчальної роботи, швидкість і міцність запам'ятовування та осмислення навчального матеріалу, на інтерес до навчальних предметів тощо. Тому одним з основних принципів сучасної педагогіки є індивідуальний підхід до дітей у вихованні та навчанні їх.

ІНДИВІДУАЛЬНІ РИСИ ПСИХІКИ — значущі і стійкі психологічні риси, що визначають особистість людини і тим самим відрізняють її від іншої особистості. І. р. п. ґрунтуються на вроджених, природних задатках та набутих психічних утвореннях (нахилах, інтересах, смаках, потребах, характерах тощо). І. р. п. формуються в процесі життя людини й залежать від умов (середовища), навчання та виховання.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ — сукупність рис, що визначають самобутність людини, її відмінність від інших людей; своєрідність психіки та особистості індивіда, її неповторність. І. проявляється в рисах темпераменту, характеру, у специфіці інтересів, якостей перцептивних процесів і інтелекту, потреб і здібностей індивіда. Передумовою формування людської І. служать анатомо-фізіологічні задатки, які перетворюються в процесі виховання, яке має суспільно зумовлений характер, породжуючи широку варіативність проявів І. У психології І. виступає як цілісна характеристика окремої людини, як оригінальність, самобутність її психологічної структури. Людина стає І., коли її особистість наповнюється одиничними та особливими неповторними властивостями. Індивідуальні якості особистості формуються на основі індивідних (конституційних особливостей, типу нервової системи, темпераменту тощо). Характер людини є проявом індивідуальних особливостей особистості.

ІНДИФЕРЕНТНІСТЬ (від лат. *indifferens* — байдужий) — відсутність інтересу до оточуючого, байдуже, нейтральне ставлення до когось або до чогось; пасивність у трудовій і соціальній діяльності. У психіатрії — патологічна байдужість, що спостерігається при астенії, апатії та інших хворобливих станах.

жисть, що спостерігається при астенії, апатії та інших хворобливих станах.

ІНДУКЦІЯ (від лат. *inductio* — наведення, введення) — 1) В логіці — перехід до загального твердження на підставі тверджень про окремі випадки. Найпростіша повна І. — коли є можливість перевірити кожний окремий випадок і на цій підставі зробити загальний висновок. 2) В навчанні — використання в навчальній роботі умовиводу, при якому відбувається рух думки від часткового до загального, від фактів до узагальнень. Застосовується в єдності і взаємозв'язку з дедукцією. Поєднання цих форм умовиводів становить логічні основи навчання. Застосування І. в навчальному процесі зумовлене змістом і логікою навчального предмета, його програмою, яка враховує вікові особливості учнів. Сучасна дидактика опрацьовує методи навчання, які включають індукцію і дедукцію в їх єдності і взаємозв'язку.

ІНДУКЦІЯ НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ — особливий вид взаємозв'язку нервових процесів у центральній нервовій системі. Збудження чи гальмування викликає протилежний кожному з них нервовий процес: останній виникає або в інших частинах нервової системи, якщо процес, що його викликає, ще не закінчився (одночасна І.), або в тих же самих пунктах нервової системи, якщо даний процес вже припинився (послідовна І.). І. н. п. — одне з фундаментальних явищ вищої нервової діяльності.

ІНДУСТРІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, промислова психологія — галузь психології праці, яка вивчає роль психологічного фактора в промисловості й відшукує засоби підвищення ефективності праці, спираючись на закони психології. Перші дослідження в галузі І. п. належать до початку ХХ ст., коли почали закладатися основи наукової організації праці. Представники технічних наук, намагаючись удосконалити знаряддя праці, раціоналізувати робочі місця, створити сприятливий з точки зору працездатності режим праці й відпочинку, шукаючи стимули, здатні підвищити зацікавленість робітників в зростанні продуктивності праці, часто стикалися з фактами, які незапереч-

но свідчили не лише про необхідність враховувати психологічний фактор, але і якісно й кількісно оцінювати його роль, виражаючи її в об'єктивних показниках. Виникла потреба застосовувати в практиці виробництва досягнення психологічної науки, залучати психологів у промисловість. Усе це привело до формування І. п. як відносно самостійної галузі психологічної науки.

ІНДУСТРІАЛЬНІ ШКОЛИ — школи для дітей найбідніших верств населення, в яких навчали ремеслу й землеробству; існували в ряді країн з XVII до середини XIX ст. Виникли у зв'язку з потребами виробництва в кваліфікованих кадрах. Перед І. ш. ставилося завдання дати можливість дітям заробляти собі на життя, звільнивши від піклування про бідняків місцеве самоврядування й державу. Вперше ідея І. ш. була висловлена в Англії Дж. Беллерсом і В. Петті, які вважали за необхідне поєднати в таких школах ремісниче навчання й загальну освіту. У XVIII ст. І. ш. дістали широкий розвиток в Австрії, Німеччині та інших країнах Центральної Європи, особливо завдяки діяльності Й. Г. Песталоцці, Ф. Фелленберга і Ф. Кіндермана. До середини XIX ст. І. ш. збереглися лише в тих країнах, де продовжувала існувати кустарна промисловість.

ІНЖЕНЕРНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає об'єктивні закономірності процесів інформаційної взаємодії людини й технічних засобів за певних умов природного й соціального середовища. Мета І. п. — підвищення ефективності проектування й створення, а також експлуатації систем "людина—машина". Виникла І. п. в 40-х роках XX ст.

ІНІЦІАТИВНІСТЬ (франц. initiative, від лат. initium — початок) — морально-психологічна риса особистості, яка характеризується здатністю і схильністю до активних і самостійних дій. У педагогіці — один з елементів розумового й морального виховання. За допомогою системи дидактичних засобів підвищуються І. і активність школярів у навчанні й розвивається їхнє мислення.

ІНОЗЕМНА МОВА в школі — навчальний предмет, змістом якого є вивчення основ усної мови, читання й

письма іноземних текстів. Завданням вивчення І. м. є засвоєння певного обсягу знань і формування умінь та навичок практичного володіння мовою. І. м. є навчальним предметом з глибокої давнини. Вона вивчалася вже в школах країн стародавнього Сходу, Греції й Риму.

ІНСАЙТ (англ. insight — проникливість, збагнення) — 1) У сучасній філософії (головним чином інтуїтивізм) термін, що означає раптове проникнення в суть проблеми без логічного аналізу її; акт безпосереднього пізнання. 2) У педагогіці й психології — момент розуміння, осяяння, здогадки. При цьому в ході розв'язання завдань завжди здійснюється хоча б мінімальне, зовсім незначне мислительне передбачення невідомого. І. часто розглядають як результат інтуїтивного мислення. Доведено, що І. залежить від попереднього досвіду, частоти розв'язування проблемних завдань, рівня мотивації та емоційного напруження особистості.

ІНСПЕКТОР ШКІЛ — службова особа в районних (міських), обласних відділах народної освіти й у міністерстві освіти, яка здійснює державний контроль за станом навчально-виховної роботи в школах і позашкільних закладах. І. ш. узагальнює і поширює кращий педагогічний досвід і знайомить учителів з досягненнями педагогічної науки.

ІНСПЕКТУВАННЯ (від лат. inspectio — огляд, нагляд) — перевірка діяльності навчальних закладів, яка поєднується з наданням необхідної допомоги, вивченням і поширенням позитивного досвіду, усуненням виявлених недоліків. Проводиться інспекторами міністерства освіти й відділів народної освіти.

ІНСТІНКТ (від лат. instinctus — спонукка) — сукупність природжених складних актів поведінки, що властиві тваринам даного виду і виникають як реакція на зовнішні і внутрішні подразнення. Виробляється в процесі розвитку багатьох поколінь тварин і служить особливою формою пристосування до відносно стійких і постійних умов існування. І. людини значною мірою підпорядковані її свідомій діяльності, що формується в процесі виховання.

ІНСТИТУТ — самостійний вищий навчальний заклад або частина (структурний підрозділ) університету, академії, який реалізує професійні освітні програми з ряду напрямів науки, техніки й культури і здійснює наукові дослідження.

ІНСТИТУТ ОСВІТИ ЮНЕСКО В ГАМБУРГУ (Institut de l'UNESCO pour l'Education à Hambourg) — науково-дослідний інститут педагогіки, організований ЮНЕСКО в 1951 з метою порівняльних досліджень тенденцій і перспектив розвитку педагогічної теорії і практики в різних країнах. Інститут організовує зустрічі експертів з різних країн для оцінки стану розв'язання певних освітніх проблем.

ІНСТИТУТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ — навчально-методичні установи, які вивчають, узагальнюють і поширюють передовий педагогічний досвід і досягнення педагогічної науки; вивчають стан викладання і якість знань школярів з окремих предметів; надають систематичну допомогу вчителям, шкільним методичним об'єднанням і районним та міським методичним кабінетам в організації та проведенні методичної роботи; здійснюють курсову перепідготовку і допомагають у самоосвіті вчителів та інших працівників народної освіти, поширюють педагогічні знання серед населення. Типова структура І. в. в. змінюється. В них з 1972 почали створюватися кафедри. Після 1990 І. в. в. стали називатися інститутами чи центрами післядипломної освіти, науково-методичними центрами тощо.

ІНСТИТУТИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (ІНО) — вищі педагогічні навчальні заклади. Створені в Україні 1920 на базі університетів і педагогічних закладів. Готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів і виховних закладів. Мали два факультети — соціального виховання (трирічні) й професійного виховання (чотирирічні). В 1930 на базі ІНО створено Інститути соціального виховання, Інститути професійної освіти та ін.

ІНСТИТУТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ — вищі педагогічні навчальні заклади. Засновані в Україні 1930 на базі факульте-

тів професійної освіти Інститутів народної освіти. І. п. о. готували викладачів для технікумів, шкіл ФЗУ, робітничих факультетів тощо. Мали факультети соціальних наук, фізико-математичний, агробіологічний. Строк навчання 4 роки. І. п. о. існували до 1933. На їхній базі було відновлено університети.

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ — вищі педагогічні навчальні заклади. Засновані в Україні 1930 на базі факультетів соціального виховання Інститутів народної освіти. В І. с. в. були факультети: шкільний, педагогічний, позашкільний. Строк навчання на всіх факультетах 3 роки. В 1933 І. с. в. реорганізовано в педагогічні інститути.

ІНСТИТУТИ ШЛЯХІТНИХ ДІВЧАТ — закриті привілейовані навчально-виховні заклади до 1917 для дочок дворян, а згодом і для заможних верств населення. В Україні І. ш. д. було створено в Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1828), Керчі (1835), Києві (1838). Дівчата перебували в інститутах з 6 до 18 років. Навчання й виховання мали вузькостановий характер. При деяких інститутах вихованки одержували педагогічну підготовку в спеціальних додаткових однорічних класах. Після 1917 І. ш. д. було ліквідовано.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ — філософське вчення, що вважає свідомість одним із знарядь (інструментів) пристосування організму до середовища, яке постійно змінюється; різновид прагматизму. Головні представники — Дж. Дьюї, С. Хук. І. розглядає світ як безперервний потік неповторних ситуацій, в яких суб'єкт і об'єкт, психічне й фізичне зливаються в одне ціле.

ІНТЕЛІКТ (від лат. intellectus — пізнання, розуміння, розум) — розумові здібності людини: здатність орієнтуватися в навколишньому середовищі, адекватно його відображати й перетворювати, мислити, навчатися, пізнавати світ і переймати соціальний досвід; спроможність розв'язувати завдання, приймати рішення, розумно діяти, передбачати. Структура І. включає такі психічні процеси, як сприймання й запам'ятовування,

мислення й мовлення та ін. Розвиток І. залежить від природних задатків, можливостей мозку й від соціальних факторів — активної діяльності, життєвого досвіду.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПОЧУТТЯ — почуття, які виникають у процесі пізнавальної діяльності людини й нею зумовлені. І. п. пов'язані з потребою в пізнанні, з пошуками істини, з розв'язуванням мислительних завдань. До І. п. належать допитливість, здивування, сумнів або, навпаки, переконання в істинності тих чи інших положень, задоволення від вдалого розв'язання мислительного завдання, розчарування при невмінні його вирішити. Характерною особливістю І. п. є те, що вони виникають під час самої інтелектуальної діяльності. Викликаючи безпосереднє задоволення, процес пізнання сприяє формуванню стійких пізнавальних інтересів. З іншого боку, інтерес пізнання сприяє розвитку І. п.

ІНТЕЛІГЕНТНІСТЬ (від лат. *intelligens* — тямущий, розуміючий, обізнаний, мислячий) — сукупність особистісних якостей індивіда, що відповідають соціальним очікуванням, які ставляться передовою частиною суспільства переважно до осіб, зайнятих розумовою працею й художньою творчістю, в ширшому аспекті — до людей, які вважаються носіями культури. До числа основних ознак І. належить комплекс найважливіших інтелектуальних і моральних якостей: загострене відчуття соціальної справедливості, прилучення до багатств світової й національної культури та засвоєння загальнолюдських цінностей, слідування велінням совісті, тактовність і особиста порядність, ідейна принциповість у поєднанні з терпеливістю до інакшумства. І. — інтегральне поняття, що відображає високий рівень розумового розвитку й моральної культури особистості. І. виявляється в широті і глибині ерудиції людини, збагаченні її пам'яті тими здобутками, які накопичило людство протягом тисячоліть, у неповторному багатстві духовного світу, внутрішній і зовнішній культурі, високих зразках поведінки в суспільстві. І. — поняття ширше й вагомніше інтелектуальності, бо поєднує високий сплав розумового та етичного. І. не може виникнути сама по собі, сформувавшись в певний період часу. І. — ідеал

виховання, до якого має прагнути гуманне демократичне суспільство. Разом з тим на формування І. впливає багато факторів: рівень соціального розвитку й культури суспільства, соціальне середовище, системи виховання.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (від лат. *intelligibilis* — уможлядний) — філософський термін, який позначає предмет або явище, що досягається розумом, інтелектуальною інтуїцією, а не чуттям.

ІНТЕРЕС (від лат. *interest* — має значення, важливо) — 1) В соціології — об'єктивна причина діяльності суб'єкта (окремої людини, класу, суспільства), спрямованої на задоволення певних потреб. Зміст І. визначається матеріальними умовами життя людей, місцем, яке вони посідають в історично-конкретних виробничих відносинах. Розрізняють І. економічні (матеріальні) і духовні. 2) У психології і педагогіці — форма прояву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення мети діяльності й тим самим сприяє орієнтації, ознайомленню з новими фактами, більш повному і глибокому відображенню дійсності. Суб'єктивно І. виявляється в емоційному тоні, якого набуває процес пізнання, в увазі до об'єкта. Задоволення І. не веде до його затухання, а викликає нові інтереси, які відповідають більш високому рівню пізнавальної діяльності. І. в динаміці свого розвитку може перетворюватися в нахил як прояв потреби в здійсненні діяльності, яка викликає І. Розрізняють безпосередній І., який викликається привабливістю об'єкта, і опосередкований І. до об'єкта як засобу досягнення мети діяльності. Стійкість І. виражається в тривалості його збереження і в його інтенсивності. В повсякденній мові слово "інтерес" розуміється ширше — як будь-яка спрямованість на значущий для людини предмет чи діяльність. І. має вибірковий характер і виявляється в стійкому зосередженні уваги на певних об'єктах. І. людей мають різний зміст, обсяг, глибину, стійкість.

ІНТЕРЕС У НАВЧАННІ — активне пізнавальне ставлення учнів до навчання і праці, його виховання й методичне використання. І. є одним з найістотніших

стимулів набуття знань, розширення кругозору. При наявності І. знання засвоюються ґрунтовно, міцно; при відсутності І. навчальний матеріал засвоюється важко, часто формально, не знаходить застосування в житті, легко й швидко забувається. Завдання навчання полягає у формуванні в дитини в міру її розвитку все ширшого кола стійких позитивних інтересів. Одним з основних шляхів виховання позитивних, стійких і дійових пізнавальних І. — розуміння учнями значення матеріалу, який вивчається. Інший шлях — включення учнів в активну творчу діяльність шляхом підбору посильних, цікавих, досить різноманітних, нових за змістом чи формою завдань, які спонукають до самостійних, активних роздумів. Важливо, щоб пізнання було пов'язане з позитивними емоційними переживаннями, з радістю. При різноманітності І. необхідно виділяти і враховувати основний, стержневий І.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ (від лат. interior — внутрішній) — процес перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні, ідеальні дії. При цьому вони підлягають специфічній трансформації — узагальнюються, вербалізуються, скорочуються і, головне, стають здатними до дальшого розвитку, який переходить межу можливостей зовнішньої діяльності. І. дає змогу людині оперувати образами предметів, яких у певний момент немає в її полі сприймання, подумки переміщатися в минуле, майбутнє, у просторі тощо. Завдяки І. зовнішні фактори людської поведінки перетворюються в установлені внутрішні якості особистості.

ІНТЕРНАТ (від лат. internus — внутрішній) — 1) Гуртожиток при навчальному закладі (див. *Інтернат шкільний*). 2) Закритий навчальний заклад, в якому учні навчаються й живуть (див. *Школа-інтернат*).

ІНТЕРНАТ ШКІЛЬНИЙ — в Україні та інших країнах СНД гуртожиток для учнів при основних (дев'ятирічних) і середніх школах. І. ш. організуються для дітей, які живуть від школи на відстані трьох і більше кілометрів; служать одним із засобів, який забезпечує нормальну комплекtnість школи, наповнюваність класів.

ІНТЕРНАТНІ ГРУПИ В ДИТЯЧИХ САДКАХ — групи, в яких діти перебувають цілодобово протягом 6 днів на тиждень. Призначаються для дітей, батьки яких за умовами виробництва працюють позмінно або перебувають у роз'їздах. У недільні і святкові дні батьки забирають дітей з І. г. додому.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ (від лат. inter — між і natio — народ) — формування й розвитку почуття дружби між народами та поваги до людей усіх національностей. І. в. починається вже в дошкільні роки. Діти знайомляться з життям різних народів, вчать розуміти й поважати їхні звичаї, традиції, літературу, мистецтво й культуру. І. в. пронизує весь навчально-виховний процес школи.

ІНТЕРОРЕЦЕПТОРИ, інтероцептори (від лат. interior — внутрішній і receptor — приймач) — велика група рецепторів, що розташовані у внутрішніх органах і сигналізують про зміни в їхньому стані. З подразненням І. пов'язані так звані органічні відчуття: голод, спрага тощо.

ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ НАВИЧОК (від лат. inter — між і ferio — ударяю) — особливі взаємовідносини навичок, які полягають у негативному (гальмуючому) впливі раніше набутих навичок на утворення й функціонування нових.

ІНТОНАЦІЯ (від лат. intono — голосно вимовляю) — термін у психолінгвістиці, що характеризує певний ритмо-мелодійний лад мовлення. Виявляється в підвищенні або пониженні тону при вимові. В І. відбивається емоційний (почуттєвий) бік ставлення людини до предмета висловлення. Інтонаційність — атрибутивна ознака мовлення людини.

ІНТРАВЕРСІЯ, інтроверсія (від лат. intro — всередину і verso — спрямовую) — властивість особистості, що полягає в спрямованості її психічних процесів (уваги, сприймання, мислення тощо) на свій внутрішній світ. Осіб, для яких характерна І., називають інтровертами. Зумовлюється І. темпераментом, специфікою професії, рівнем духовного розвитку людини.

ІНТРОСПЕКТИВНА ПСИХОЛОГІЯ (від лат. *introspecto* — дивлюся всередину) — один з напрямів у психології, який вважає основним методом психологічного дослідження людини самоспостереження (інтроспекцію). І. п. набула поширення наприкінці XIX ст.

ІНТРОСПЕКЦІЯ — самоспостереження, один з методів психологічного дослідження, який склався в кінці XIX ст.

ІНТУЇЦІЯ (лат. *intuitio*, від *intueor* — уважно дивлюся) — процес безпосереднього одержання знання за допомогою цілісного скоплювання проблемної ситуації без дискурсивного його виведення й доведення. Чуттєва І. передає розумінню, виражається незалежно від інтелекту в образах та інших відчуттях. Інтелектуальна І. є формою безпосереднього інтелектуального скоплювання суті явищ. І. зумовлюється великою попередньою пізнавальною діяльністю, тривалими творчими пошуками й багатим соціальним досвідом людини. І. має підсвідомий характер, усвідомлюється лише результат. Вона не може замінити розгорнутого логічного пізнання, абстрактного мислення. І. трактується і як специфічна здатність (наприклад, художня або наукова І.) і як “цілісне охоплення” умов проблемної ситуації (почуттєва І., інтелектуальна І.) і як механізм творчої діяльності (творча І.).

ІНФАНТИЛІЗМ (від лат. *infantilis* — дитячий) — затримка фізичного і психологічного розвитку зі збереженням у хворого морфологічних, фізіологічних і психічних особливостей, характерних для більш раннього віку. Причини І. різні: найчастіше — інфекційні захворювання, інтоксикація, тривалі шлункові розлади, незадовільне харчування, авітамінози. І. у дітей стає особливо помітним під час вступу їх до школи. Раннє виявлення І. та лікувально-профілактичні заходи сприяють його запобіганню й подоланню. Щоб попередити явище І. необхідно своєчасно виробляти в дітей навички довольної поведінки, вольової регуляції своїх дій. Головне завдання батьків і вихователів — формування позитивної соціальної активності дитини, самостійності й відповідальності.

ІНФІМА — у XVII—XVIII ст. другий нижчий клас духовних семінарій і академій, в якому вивчалися початки граматики латинської, слов'янської і грецької мов. В Україні цей термін з'явився в XVII ст. в Києво-Могилянській академії. В академії було 4 нижчих класи: фари (або аналогії), інфіми, граматики, синтаксими; 2 середні класи: поетики і риторики і 2 вищих класи: філософський і богословський. В духовних семінаріях було 3 основних класи: інфіма, філософський і богословський.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ — в широкому розумінні — комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних з насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами й технологією, у вузькому — впровадження в заклади системи освіти інформаційних засобів, що ґрунтуються на мікропроцесорній техніці, а також інформаційної продукції і педагогічних технологій, які базуються на цих засобах. І. о. — частина процесу інформатизації суспільства, теоретичною основою якого виступає інформатика — система знань, яка стосується вироблення, переробки, зберігання, пошуку й поширення інформації в найрізноманітніших її аспектах у природі, суспільстві, техносфері. Практика інформатизації середніх загальноосвітніх шкіл поставила перед педагогікою ряд проблем. Однією з найбільш гострих (крім матеріальних і організаційних) є проблема “опору вчителів” впровадженню інформаційних технологій у процес навчання, зумовлена протиріччям між колективними формами навчання, характерними для класно-урочної системи, і індивідуалізацією навчання, стимульованою персональними ЕОМ. Друга проблема — ймовірне зменшення міжособистісних контактів за рахунок розширення звернення до позбавленої особистісних рис інформації. Важливе коло проблем пов'язане з правовими основами поширення інформації в системі освіти.

ІНФОРМАЦІЙНО-НАВЧАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — сукупність умов, які сприяють виникненню й розвитку процесів інформаційно-навчальної взаємодії між учнями, викладачем і засобами нових інформаційних технологій, а також фор-

муванню пізнавальної активності учня за умови наповнення компонентів середовища (різні види навчального, демонстраційного обладнання, програмні засоби й системи, навчально-наочні посібники тощо) з предметним змістом певного навчального курсу.

ІНФОРМАЦІЙНО-РЕЦЕПТИВНИЙ МЕТОД НАВЧАННЯ — пояснювально-ілюстративний спосіб організації спільної діяльності вчителя та учнів, при якому вчитель повідомляє готову інформацію, а учні сприймають, осмислюють і фіксують її в пам'яті. Інформація повідомляється у вигляді розповіді, лекції, пояснення, за допомогою друкованих посібників, наочних засобів, практичного показу способів діяльності. І.-р. м. навчання — один з найбільш економних способів передачі узагальненого й систематизованого досвіду людства; може застосовуватися майже в будь-якому типі навчальних занять і під час пояснення різноманітного матеріалу. Сприяючи нагромадженню в учнів знань, умінь і навичок, І.-р. м. не забезпечує необхідного рівня засвоєння, зокрема розвитку творчих здібностей учнів і має доповнюватися методами проблемного навчання.

ІНФОРМАЦІЯ (від лат. *informatio* — пояснення, викладення) — одне з загальних понять науки; в широкому розумінні — нові відомості про навколишній світ, одержувані в результаті взаємодії з ним. Останнім часом широко використовується в усіх галузях науки, зокрема філософії, психології, педагогіці, соціології, лінгвістиці. У педагогіці і психології — зміст будь-якого повідомлення, дані про щось, які розглядаються в аспекті передачі їх у часі й просторі. Щоб акцентувати увагу на суттєвому змісті І., часто використовують термін “семантична І.” — тобто І., що має певний сенс, який можна зрозуміти й інтерпретувати за допомогою природної мови в процесі людського спілкування.

ІЮТЄЙКО Юзефа Франциска (29.I.1866, Почайки, поблизу Києва — 24.IV.1928, Варшава) — польський психолог і педагог; з 1908 викладала психологію й керувала лабораторією фізіології в Брюсселі; з 1916 — викладала психологію

в Колеж де Франс, в 1917—1918 — у Сорбонні; після повернення до Польщі в 1919 працювала в Державному педагогічному інституті; в 1926 заснувала перший польський психологічний журнал. Автор великої кількості праць з психології розумової обдарованості, пам'яті тощо.

ІПАТІЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — найдавніше літописне зведення, складене в Україні наприкінці XIV — на початку XV ст. Назву свою здобув від Іпатіївського монастиря (Кострома), в якому він зберігався й де його на початку XIX ст. виявив М. М. Карамзін. І. л. поділяється на три частини: 1) “Повість временних літ” (до 1117); 2) Київський літопис (1118—1199); 3) Галицько-Волинський літопис (від початку XIII ст. до 1291).

ІПОХОНДРІЯ (від грец. *ἵποχόνδριον* — підребер'я), іпохондричний синдром — хворобливий стан людини, який характеризується безпідставним страхом за своє здоров'я і за саме життя. І. спостерігається при неврозах і психічних хворобах. Механізм виникнення І. не з'ясований.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *irrationalis* — нерозумний, несвідомий) — філософське вчення, яке на противагу раціоналізму вважає основою світу волю, інстинкти, вічне становлення, які нібито не можуть бути адекватно пізнані розумом, а осягаються інтуїцією, вірою тощо.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ — філософська категорія, якою позначають недоступне розуму, здоровому глузду, невиражуване логічними поняттями.

ІСТЕРІЯ — захворювання, що належить до групи неврозів і характеризується різноманітними порушеннями психіки, рухової сфери, чутливості, функцій внутрішніх органів. Переборення І., зокрема в дітей, досягають шляхом спеціального лікування, психотерапії, а також правильного виховання (формування почуття обов'язку, вміння стримувати свої емоції, відволікання дитини від нездорового фантазування, виховання в неї почуття відповідальності тощо).

ІСТИНА — адекватне відображення в пізнанні об'єктивної дійсності, відтворення її такою, якою вона існує поза й неза-

лежно від свідомості. Перевірка І. здійснюється шляхом порівняння її з практикою, досвідом (практична перевірка), а також іншими істинними твердженнями (логічна перевірка).

ІСТОРІЯ в школі — (від грец. історіа — оповідь про минулі події, дослідження, знання) — навчальний предмет, змістом якого є ознайомлення учнів з процесом розвитку людського суспільства, його матеріальної і духовної культури, підведення до розуміння історичних закономірностей. І. як навчальний предмет була запроваджена в школах України на початку XVIII ст. В більшості країн світу І. є одним з основних гуманітарних предметів у школі. Зміст і структура курсу І. в школі різні не лише в різних країнах, але часто і всередині країни.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ — галузь педагогічної науки, яка вивчає стан і розвиток теорії і практики виховання й навчання підростаючого покоління на різних щаблях людського суспільства. І. п. виявляє закономірності процесу виховання, з'ясовує причини виникнення педагогічних теорій, узагальнює те позитивне, що було нагромаджено в педагогічній теорії і практиці навчання і виховання в попередні історичні епохи.

“ІСТОРІЯ РҮСІВ” — історичний твір, написаний невідомим автором наприкінці XVIII або на початку XIX ст. Стала відома у 20-х роках XIX ст. в рукописах. У 1846 її опублікував О. М. Бодянський.

В “І. Р.” описуються історичні події в Україні від найдавніших часів до 1769. Автор “І. Р.” Київську Русь вважав спільним періодом в історії українського, білоруського і російського народів, приділяв велику увагу народно-визвольній війні 1648—1654 та возз'єднанню України з Росією, позитивно оцінював акт возз'єднання, діяльність Б. Хмельницького, Полтавську битву 1709. Автор “І. Р.” відобразив ідеологію тієї частини українського панства, яка прагнула до політичної автономії України. “І. Р.” позитивно оцінювали Т. Г. Шевченко, М. В. Гоголь, І. Я. Франко.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ В ШКОЛІ — частина шкільного курсу історії, змістом якої є основи знань про історію розвитку людської цивілізації в період виникнення, розвитку й загибелі двох перших суспільно-економічних формацій: первіснообщинної і рабовласницької.

ІТОНСЬКА ШКОЛА — приватна аристократична чоловіча школа в Англії. Заснована в 1440 королем Генріхом VI. Є класичним зразком “паблік скулз”. Завдання школи — дати загальну середню освіту майбутнім керівним працівникам. До середини XIX ст. в школі переважно вивчалися латинська, грецька й рідна мови. Нині курс навчання значно розширився, однак вивчення класичних мов досі відіграє дуже велику роль. І. ш. належить провідна роль у підготовці контингентів для Оксфордського і Кембриджського університетів.

И

ЙЕРКС (Yerkes) Роберт (26.V.1876 — 3.II.1956) — американський психолог і біолог, який займався головним чином питаннями порівняльної психології. Створив лабораторії порівняльної психології приматів у Гарвардському та Йельському університетах. Найбільшу відомість принесли Й. його дослідження людиноподібних мавп.

ЙОГА (санскр., букв. — з'єднання, зосередження) — давньоіндійська філософська школа. Виникла в II ст. до н. е. Основні принципи Й. розробив індійський філософ Й. Патанджалі. Й. вчить, що найвищого блаженства людина може досягти не зміною об'єктивних умов свого життя, а повним звільненням своєї свідомості від зовнішнього впливу й досягненням особливого психічного стану — “самадхи” (зосередження), коли згасають усі бажання, мислення застигає на якійсь

внутрішній точці, порушується зв'язок із зовнішнім світом і нібито з'являється здатність інтуїтивного бачення істини. Й. розробила систему морально-етичної, фізичної і пізнавальної самодисципліни, в якій важливе місце посідають утримання від насильства над усім живим, забезпечення найдоцільніших положень тіла, регулювання дихання, зосередження думки лише на окремому об'єкті при повному виключенні чуттів тощо.

ЙОТАЦІЗМ — порушення вимови звукових сполучень, до складу яких входить звук “й” (йот). При Й. звичайно затрудняється розрізнення на слух звуків “й” і “ль”. Для корекції Й. пропонується тривале вимовлення звуку “з” при одночасному легкому натискуванні на передню чверть язика. В деяких випадках для корекції доводиться користуватися зондами логопедичними.

К

КАБЕ́ (Cabet) Етьєнн (1.1.1788, Діжон — 8.XI.1856, Сент-Луїс) — французький соціаліст-утопіст. В 1832—1834 був генеральним секретарем “Вільної асоціації народної освіти”, яка створила в Парижі понад 40 курсів для робітників і робітниць. Свої ідеї К. виклав у романі “Подорож до Ікарії” (1840). К. був прихильником тривалої і широкої шкільної освіти (до 17—18 років). Особливо широко, на думку К., мають бути представлені в школі природничі науки.

КАБІНЕТНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — організація навчальних занять у загальноосвітній школі, за якою уроки з усіх предметів проводяться у навчальних кабінетах, обладнаних і устаткованих навчально-наочними посібниками, літературою, дидактичним матеріалом, технічними засобами, меблями та пристосуваннями. Кількість кабінетів з кожного предмета створюється залежно від числа визначених навчальним планом на його вивчення годин і кількості паралельних класів у школі. В кабінетах проводяться також позакласні й факультативні заняття. Кабінети своїм оформленням і обстановкою сприяють більш швидкому психологічному переключенню учнів з одного предмета на інший, роблять їхню увагу більш стійкою й цілеспрямованою. Перехід від системи закріплення класних приміщень

за постійним складом учнів до К. с. н. здійснюється в тій чи іншій середній школі з урахуванням місцевих умов, кількості навчальних приміщень, учнів, наявності навчального обладнання.

“КАБУС-НАМЕ́” (перс. *наме*, букв. — твір) — мусульманська літературно-педагогічна пам’ятка XI ст., написана царем перського князівства Кухістан Кей-Ковусом, внуком Кабуса, в 1082—1083 як повчання своєму синові. Більшість розділів цього повчання присвячено ісламу, однак автор розглядає також широке коло питань, пов’язаних з навчанням і вихованням. Багато тверджень відзначаються широтою гуманістичного погляду на життя, віддзеркалюють освіченість і передові етичні погляди свого часу. В “К.-н.” підкреслюється важливість систематичного й самостійного навчання, послідовно проводиться думка щодо всебічного фізичного й духовного розвитку людини, важлива роль відводиться моральному вихованню молоді.

КАДЕ́ТИ (від франц. *cadet*, букв. — молодший) — 1) У Росії та інших країнах у XVIII — на початку XX ст. звання вихованців привілейованих військово-навчальних закладів закритого типу (див. *Кадетський корпус*). 2) В арміях багатьох держав — курсант військово-навчального закладу.

КАДЕТСЬКИЙ КОРПУС — в Україні й Росії до 1917 закритий середній привілейований військово-навчальний заклад. К. к. готували вихованців, головним чином дітей офіцерів і дворян, до офіцерської служби і вступу до військових училищ. К. к. мали сім класів, давали реальну середню освіту й військово-фізичну підготовку. К. к. існували в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі.

КАДИМІЗМ (від араб. *кадим* — старий) — релігійна течія серед мусульман Російської імперії, яка захищала стару мусульманську школу з її схоластичним змістом і методами навчання та виховання. Кадимісти боролися проти вивчення в мектебах рідної і російської мов, історії, географії, природознавства тощо, за збереження тілесних покарань.

КАДИМІСТСЬКІ ШКОЛИ — конфесіональні (релігійні) навчальні заклади в мусульманських народів Російської імперії. Ділилися на мектеби (початкові училища) і медресе (середні; рідше вищі навчальні заклади). К. ш. як старометодні дістали свою назву в другій половині XIX ст., коли на противагу їм з'явилися новометодні джадидистські школи. В К. ш. не допускалося вивчення світських наук, рідної і російської мов, навчання велося арабською й перською мовами.

КАДНЕР (Kadner) Отакар (11.V.1870, Угоніце — 6.V.1936, Подебради) — чеський педагог, з 1907 — доцент, а з 1919 — професор педагогіки Карлова університету в Празі. Директор Чехо-Словацького педагогічного інституту імені Я. А. Коменського (1919—1922), Державної педагогічної академії (1931—1936). На початку своєї наукової діяльності займався дослідженнями в галузі експериментальної педагогіки й педагогічної психології, пізніше зайнявся дослідженнями в галузі історії педагогіки. Оpubлікував трилогію (“Історія педагогіки”, “Основи загальної педагогіки”, “Розвиток і сучасна система школи”), в якій дослідив історію педагогічних ідей і розвитку школи, починаючи з найдавніших часів.

КАЗЕННОКОШТНИЙ СТУДЕНТ (від польс. *koszt* — витрати на утримання) —

застаріла назва студента, який перебуває на повному утриманні держави (на відміну від “власнокоштного”, котрий живе за власні кошти). Виникла в Київському університеті під польським впливом.

КАІРОВ Іван Андрійович (26.XII.1893, Рязань — 29.X.1978, Москва) — російський педагог, діяч освіти, дійсний член АПН СРСР. Президент АПН Росії (1946—1967). У 1929—1948 — завідувач кафедри педагогіки в московських вузах. У 1942—1950 — головний редактор журналу “Советская педагогика”. В 1949—1956 — міністр освіти Росії. Вів дослідження в галузі теорії та історії педагогіки, морального виховання.

КАЛІГРАФІЯ (від грец. *καλλιγραφία* — красивий почерк) — мистецтво красивого й чіткого письма. Історія К. пов'язана як з історією шрифту і знарядь письма, так і з стилістичною еволюцією мистецтва. К. дбає не лише про зручність читання, а й надає письму емоційно-образної графічної виразності.

КАМІНЄЦЬКИЙ Ярослав Григорович (нар. 28.VII.1941, с. Зарудці Львівської обл.) — педагог, кандидат економічних наук, член-кореспондент АПН України з 1997. Закінчив Львівський університет. Працював у закладах та органах управління профтехосвітою. З 1991 працює у Львівському науково-практичному центрі Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України.

КАМΠΑНЄЛЛА (Campanella) Томмазо (5.IX.1568, Стіло, Італія — 21.V.1639, Париж) — італійський філософ, поет, політичний діяч. У творі “Місто Сонця” зобразив ідеальний суспільний лад, при якому люди живуть на засадах повної політичної і економічної рівності. Навчання й виховання підростаючого покоління, на думку К., одна з основ, на якій будується розумно влаштоване суспільство. Думки К. про демократичне і всебічне виховання та освіту в умовах справедливого суспільного ладу, висока оцінка ролі праці, увага до вивчення природничих наук, ряд міркувань про наочність у навчанні стали його вкладом у педагогіку XVII ст.

КАМПЕ (Campe) Йоахім Генріх (29.VI.1746, Дензен — 22.X.1818, Брауншвейг) — німецький педагог-філантропіст, один із засновників дитячої літератури в Німеччині. К. був вихователем і домашнім учителем Олександра і Вільгельма Гумбольдтів, викладав у філантропії Й. Б. Базедова в Дессау. К. організував і очолив видання колективної 16-томної праці педагогів-філантропістів “Загальний огляд всієї шкільної і виховної справи, здійснений товариством вихователів-практиків”, яка є енциклопедією філантропічної педагогіки.

КАНДИДАТ НАУК (від лат. *candidatus* — одягнений у біле) — перший науковий ступінь в Україні, що присуджується особам з вищою освітою, які склали кандидатський мінімум і прилюдно захистили кандидатську дисертацію. Ступінь К. н. присуджують спеціалізовані учені ради вузів (факультетів) або науково-дослідних установ. Кандидатські дисертації розглядає Вища атестаційна комісія України.

КАНДИДАТСЬКИЙ МІНІМУМ — екзамени, які складають аспіранти й пошукувачі наукового ступеня кандидата наук, що готуються до захисту дисертації у вузах і науково-дослідних установах України. К. м. включає екзамени з трьох предметів: філософії, однієї з іноземних мов (англійської, французької, німецької, іспанської чи італійської) і спеціальності згідно з темою дисертації.

КАНІКУЛИ ШКІЛЬНІ (від лат. *canicula*, букв. — песик) — час перерви в навчальних заняттях. Встановлюються законодавством кожної країни з урахуванням кліматичних особливостей і традицій.

КАНІЩЕНКО Леонід Олексійович (нар. 5.I.1929, с. Буринь Сумської обл.) — український педагог, діяч освіти, дійсний член АПН України. В 1979—1992 працював заступником міністра вищої освіти України, з 1992 — академік-секретар Відділення педагогіки і психології вищої школи АПН України. Досліджує проблеми економічної освіти.

КАНТ (Kant) Іммануїл (22.IV.1724, Кенігсберг — 12.II.1804, там само) — німецький філософ, зачинатель класичної німецької філософії. Під впливом Ж.-Ж. Руссо і

Й. Б. Базедова зацікавився питаннями виховання. Вважав, що людина стає людиною лише завдяки вихованню і є єдиною істотою, яка його потребує. Прилучування дітей до моральної діяльності згідно з внутрішніми принципами розуму та ідеєю обов'язку є, за К., головним завданням виховання. В цілому педагогіка К. спрямована на виховання людей, які вміють терпіти й підкорятися. Управління школами, на думку К., має бути в руках освічених педагогів, а не урядових чиновників. Вчення К. істотно вплинуло на педагогічні ідеї Й. Г. Песталоцці і широко використовувалося педагогікою кінця XIX — початку XX ст.

КАНТЕМІР Дмитро Костянтинович (5.XI.1673, Ясси, Молдова — 1.IX.1723, маєток Дмитрівка Харківської губ.) — молдовський учений, просвітитель і політичний діяч, молдовський господар 1693 і 1710—1711, член Берлінської АН (з 1714). Мету виховання вбачав у підготовці мудрої, чесної і правдивої людини, яка прагне до душевного спокою шляхом пізнання природи. Засобами виховання вважав навчання, вправи, самопізнання, приклад життя великих людей.

КАНТОНІСТСЬКІ ШКОЛИ (нім. *Kantonist* — призначений на військову службу, від франц. *canton* — округ) — навчальні заклади для солдатських синів. Мали на меті підготовку добре навчених і відданих урядові солдатів. Виникли в Російській імперії в 1805 внаслідок реорганізації гарнізонних шкіл, заснованих Петром I. У школах навчання тривало з 7 до 18 років. Існували інженерні, топографічні, артилерійські та інші К. ш. З 1856 К. ш. були перетворені в початкові військові училища.

КАН ЮВЕЙ (19.III.1858, повіт Наньхай, пров. Гуандун — 31.III.1927, Ціндао) — китайський вчений, лідер реформістського руху в Китаї наприкінці XIX ст., педагог. Виступав проти старої системи освіти, за створення сучасних шкіл. Вперше в Китаї висунув ідею громадського виховання дітей дошкільного віку, відстоював необхідність здійснення морального, розумового й фізичного виховання учнів. Виступав на захист прав жінок на освіту. Опрацював проект реформи освіти в Китаї.

КАПРІЗИ ДИТЯЧІ — особливість поведінки дитини, яка виражається в недоцільних і нерозумних діях та вчинках, в необґрунтованій протидії і опорі вказівкам, порадам, вимогам дорослих, у прагненні наполягти на своєму. У маленьких дітей К. супроводжуються звичайно зовнішніми проявами незадоволення й роздратування: плачем, руховим перезбудженням. Основний шлях попередження К.: розумна організація життя й діяльності дитини, здорова атмосфера і правильні стосунки в родині, спокійна вимогливість і усунення надмірної уваги до бажань дитини. Важливе значення мають заходи, спрямовані на зміцнення нервової системи — дотримання режиму сну, харчування, усунення надміру вражень тощо.

КАПТЕРЕВ Петро Федорович (19.VII.1849, с. Кленово Московської обл. — 7.IX.1922, Вороніж) — російський педагог і психолог, автор праць з дитячої і педагогічної психології, педагогіки й історії педагогіки. Розвивав окремі прогресивні ідеї К. Д. Ушинського і Я. А. Коменського, дав психологічне обґрунтування найважливіших проблем дидактики. Багато зробив для поширення психологічних знань серед учителів.

КАРАНТИН В ДИТЯЧИХ УСТАНОВАХ (італ. quarantena, від quaranta giorni — сорок днів) — сукупність заходів, спрямованих на запобігання поширенню інфекційних хвороб з епідемічного вогнища й ліквідацію самого вогнища. У випадку виникнення інфекційного захворювання в дитячій установі хворого негайно ізолюють, повідомляють у відповідний відділ охорони здоров'я про появу інфекційного захворювання, проводять дезинфекцію приміщення, де знаходився хворий, його одягу, постільної білизни, посуду, іграшок, витримують в К. дітей, які мали контакти з хворим. Строк К. залежить від захворювання.

КАРЛ ВЕЛІКИЙ (лат. Carolus Magnus; 2.IV.742 — 28.I.814, Ахен) — король з 768, імператор з 800 Франкської держави. Прагнув за допомогою духовенства й церкви здійснити просвітительську програму, викладену в указах 787 і 789 років. Грамотність розглядається в указах як один з важливих засобів зміцнення й поширення

християнства серед підкорених народів. Усі монастирі й собори зобов'язувалися відкривати школи для навчання хлопчиків церковному співу, читанню, письму, граматиці, арифметиці.

КАРМАН (Karman) Мор (1843, Сегед — 1915, Будапешт) — угорський педагог, послідовник Гербарта. Опрацьований ним навчальний план гімназій (1879), а також його методичні праці протягом кількох десятиріч визначали напрям діяльності середніх навчальних закладів в Угорщині. З ініціативи К. при Будапештському університеті було створено інститут для підготовки учителів середніх шкіл і дослідна гімназія.

КАРНО (Carnot) Лазар-Іпполіт (1801—1888) — міністр освіти Франції. Опрацював 1848 проект системи народної освіти, яким передбачалася загальна обов'язкова безплатна початкова освіта і значне розширення курсу навчання. Релігія виключалася з навчального плану школи. Передбачалися заходи, спрямовані на залучення до навчання в середній і вищій школі талановитих дітей з простого народу.

КАРПУХІНА Аза Михайлівна (нар. 9.V. 1935, Новосибірськ) — український психолог, член-кореспондент АПН України з 1992. Працює завідувачем відділу НДІ психології АПН України, досліджує проблеми взаємозв'язку і взаємовпливу психофізіологічного стану та ефективності й надійності діяльності людини.

КАРТИ НАВЧАЛЬНІ — найбільш широко використовуються під час вивчення географії й історії, де служать не лише ілюстраціями до навчального матеріалу, але є і самостійним джерелом знань. У навчальному процесі використовуються демонстраційні К. н. великого формату й К. н. в підручниках і атласах. Розрізняють географічні й історичні К. н. Географічні К. н., у свою чергу, поділяються на загальногеографічні і спеціальні. На загальногеографічних К. н. звичайно зображаються рельєф суші, глибини морів і озер, політичний і адміністративний поділ, населені пункти, іноді — головні родовища корисних копалин. Спеціальні географічні (або тематичні) К. н. присвя-

чуються певній темі — К. н. політичні, економічні, корисних копалин, кліматичні, ґрунтові, рослинності, зоогеографічні тощо. Історичні К. н. поряд з основними відомостями фізико-географічного характеру відображають історичні події та явища. При вивченні географії застосовуються також контурні (або бланкові) карти, на яких нанесені лише деякі основні географічні об'єкти: берегова лінія, головні річки, великі міста тощо.

КАРТІНИ НАВЧАЛЬНІ — твір живопису або графіки, створений спеціально для навчальної мети з дотриманням певних педагогічних вимог: відповідність навчально-виховним завданням школи, вікові учнів тощо; один з найпоширеніших видів наочних навчальних посібників. Поряд з К. н. в школі широко використовуються репродукції кращик творів образотворчого мистецтва, тематика і зміст яких відповідають навчальним програмам і виховним завданням школи.

КАССО Лев Аристович (20.VI.1865, Париж — 9.XII.1914, Петербург) — міністр народної освіти в Російській імперії (1911—1914). Проводив вкрай реакційну політику в галузі освіти, піддавав жорстоким репресіям прогресивно настроєних учителів і учнів середніх шкіл. Виступав проти існування шкіл з українською мовою навчання, переслідував прогресивних учених.

КАСЬЯНЕНКО Євгенія Карпівна (нар. 24.XII.1917, с. Орлівка Сумської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної праці (1968). У 1944—1978 працювала вчителем української мови й літератури середньої школи с. Першотравневого Сумської області.

КАТАМНЕЗ (від грец. καταμνησις — творення по пам'яті) — сукупність відомостей про хворого. Вивчення К. має особливо велике значення в практиці роботи з дітьми, в яких виявлено ті чи інші порушення в якійсь області. Вивчення К. сприяє кращому розумінню стану дитини і здійсненню індивідуального підходу до неї в навчально-виховній роботі.

КАТАТОНІЯ (від грец. κατατονός — пригнічений, напружений), кататонічний синдром — стан психічного розладу, що

виявляється у формі повної нерухомості з напруженням мускулатури тіла або ж у формі рухового й мовного збудження. Здебільшого К. буває синдромом шизофренії та інших психічних захворювань, які виникають внаслідок інтоксикації, інфекції або органічних уражень головного мозку.

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ПЕДАГОГІКИ — система понять, в яких відображено предмет педагогіки, її знання про педагогічну дійсність. Педагогіка, як і інші науки, широко використовує філософські поняття (вони є її методологічною базою), а також створює розгалужену сітку власних понять, які поділяють на загальнопедагогічні й часткові.

КАТЕХІЗИС (від грец. κατήχησις — повчання, настанова) — церковний посібник, в якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей). Спочатку К. являв собою усну настанову, що передувала хрещенню осіб, навернених у християнство. Переносно — умовна назва популярних посібників, в яких викладаються основи науки або мистецтва в запитально-відповідній формі, наприклад, музикальний катехізіс.

КАТЕХІЗІЧНА БЕСІДА (катехізація) — метод навчання у середньовічній школі шляхом механічного заучування напам'ять питань і готових на них відповідей. Почав застосовуватися в XI ст. К. б. засуджена багатьма прогресивними педагогами.

КАУНТС (Counts) Джордж Сільвестер (9.XII.1889, поблизу Болдуїн-Сіті, шт. Канзас — 10.XI.1974, Белвілл) — американський педагог і соціолог. В 1918—1956 викладав педагогіку у вузах США. Президент Американської федерації учителів (1939—1942). Відстоював демократичні традиції американської освіти, розвивав концепцію школи як “культурного інструменту” перетворення суспільства, його гуманізації і демократизації. Дотримуючись у цілому позицій прагматичної педагогіки, критикував властиві їй ідеї педоцентризму, полемізував з трактуванням адаптації до соціального оточення як мети виховання, відкидав уявлення про політичну нейтральність освіти.

КА́ФЕДРА (грец. καθέδρα, букв. — сидіння, стілець) — 1) У стародавніх Греції та Римі — місце для виступів риторів, філософів. 2) В християнській церкві — підвищення, з якого проголошуються проповіді. 3) Крісло єпископа (архієрея) під час богослужіння, у переносному значенні — епархія (єпископський округ). 4) У навчальних закладах, лекторіях, актових залах — місце для викладача, доповідача. 5) К. у вузах — основна навчально-наукова група, що здійснює навчальну, методичну й науково-дослідну роботу з однієї або кількох пов'язаних між собою наукових спеціальностей, а також підготовку й підвищення кваліфікації кадрів.

КА́ФЕДРА ПЕДАГО́ГІКИ — об'єднання професорів, доцентів, асистентів вищого навчального закладу, які працюють у галузі теорії та історії педагогіки. К. п. організує навчальну діяльність з педагогіки й історії педагогіки (складання робочих планів, самостійна робота студентів і аспірантів, педагогічна практика); науково-дослідну роботу (плани наукових досліджень, впровадження в практику досягнень науки, співпраця з учителями та органами освіти).

КАФЕДРА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — в епоху середньовіччя середні навчальні заклади в найбільших містах Західної Європи, організовані при соборах, що були єпископськими кафедрами. Див. *Сборні школи*.

КАХЕКСІ́Я (від грец. καχεξία — поганий стан, хворобливість) — стан глибокого виснаження, що виникає внаслідок недостатнього й неповноцінного харчування або тяжкого порушення обміну речовин.

КВАДРІ́ВІУМ (від лат. quadrivium, букв. — перехрещення чотирьох доріг) — підвищений курс світської освіти в середні віки в Західній Європі. Складався з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії, музики — і вивчався після тривіуму (граматика, риторика, діалектика). К. і тривіум становили “сім вільних мистецтв” і разом з богослов'ям являли собою зміст середньої освіти. В Україні К. вивчали в братських школах.

КВАЛІ́ФІКА́ЦІЯ (від лат. qualis — який за якістю та facio — роблю) — 1) Ступінь професійної підготовки працівника, наявність у нього знань, умінь і навичок, необхідних для виконання ним певного виду роботи. Залежно від К. працівника спеціальна кваліфікаційна комісія присвоює йому певний тарифний розряд згідно з тарифно-кваліфікаційними довідниками. 2) Характеристика певного виду роботи, що встановлюється залежно від її складності, точності й відповідальності. 3) Характеристика предмета, явища.

КВАЧА́ЛА (Kvacála) Ян (1862—1934) — словацький історик педагогіки, визначний дослідник життя й діяльності Я. А. Коменського. К. підготував до видання листування останнього. Написав ряд праць про Кампанеллу, вивчав історію реформації в Словаччині.

КВІЄ́ТІЗМ (від лат. quietus — спокійний, безтурботний) — релігійно-етичне вчення, прихильники якого проповідують містико-споглядальне ставлення до дійсності, втечу від життя, “непротилеження злу”, цілковите покладання на “волю Божу”, байдужість до добра і зла тощо. В широкому розумінні К. — пасивність, непротилеження.

КВІНТІ́ЛІАН Марк Фабій (Markus Fabius Quintilianus; бл. 35, Калагуріс, сучасна Калаорра, Іспанія — бл. 96, Рим) — давньоримський теоретик ораторського мистецтва, педагог. Головна його праця — “Про виховання оратора” (12 книг) — одне з перших джерел вивчення римської педагогіки (див. *Римське виховання*). К. вважав, що майже всі діти мають здібності до навчання й тому вчитель повинен знати і враховувати у своїй роботі індивідуальні особливості і здібності дитини. Починати навчання пропонував щонайраніше. Доводив перевагу шкільного виховання й навчання. Виступав проти тілесних покарань. К. — перший з теоретиків педагогіки, який розробив методику навчання, обґрунтував і сформулював ряд дидактичних принципів і правил. Педагогічні ідеї К. набули широкої популярності в XVI—XVII ст., після того, як італійським гуманістом Поджо було знайдено повний текст праці К. “Про виховання оратора”.

КЕЙ (Key) Еллен Кароліна (11.XII.1849, Сундсхольм — 25.IV.1926, Странд) — шведська письменниця, громадський діяч, прихильниця теорії вільного виховання. Стала відомою на початку ХХ ст. працями про виховання. В основу педагогічного процесу К. клала особистий досвід дитини, її інтерес і самостійність, критикувала стару школу, її методи й закликала дорослих поважати дитину. Мета освіти, на думку К., у формуванні людини з “новими думками й вчинками”.

КЕЛЕР (Köhler) Вольфганг (21.I.1887, Таллінн — 11.VI.1967, Лебанон, Нью-Гемпшир) — німецький психолог, один із засновників гештальтпсихології. Широко відомими стали його наукові спостереження (1913—1940), узагальнені в книзі “Дослідження інтелекту людиноподібних мавп”. У своїх висновках К. не проводить чіткої межі між психікою мавп та людини. Його тлумачення інтелекту антропоїдів було піддано критиці в подальшому розвитку зоопсихології. У 40—60-х роках досліджував електричну активність мозку.

КЕЛЛЕРА ПЛАН, персоналізована система навчання — система індивідуалізованого навчання, створена американським психологом і педагогом Ф. С. Келлером для вищих навчальних закладів. Основні риси К. п.: орієнтація на повне засвоєння змісту навчального матеріалу, включаючи вимогу засвоєння попереднього розділу як обов'язкову умову переходу до наступного; індивідуальна праця учнів у властивому їм темпі; використання лекцій лише з метою мотивації і загальної орієнтації учнів; застосування друкованих матеріалів; поточна оцінка засвоєння матеріалу за розділами курсу асистентами викладача. Найбільше поширення К. п. дістав у вищих навчальних закладах США.

КЕМБРИДЖ-ПЛАН (Cambridge Plan) — система організації навчальної діяльності в школі, яка дістала свою назву від м. Кембридж у штаті Массачусетс (США), де вона розроблялася ряд років і на початку ХХ ст. знайшла найбільш широке застосування. К.-п. полягав у тому, що учні, здатні засвоїти курс елементарної школи прискореним темпом, повинні були діста-

ти можливість закінчити 9-річний курс за 8 і навіть 7 років. З цієї метою комплектувалися невеликі групи учнів, рівень знань і темп навчання яких приблизно однаковий. Допускалося переведення з групи в групу не лише наприкінці, а й у середині навчального року. Окремі учні при цьому могли вивчати різні предмети в різних навчальних групах.

КЕРГОМАР (Kergomard) Поліна (24.IV.1838, Бордо — 13.II.1925, Париж) — французький педагог, теоретик і практик дошкільного виховання. В 1879—1917 — головний інспектор материнських шкіл; учасник реформи народної освіти 1881—1882 (автор програм для дошкільних закладів). Редактор педагогічного журналу “Друг дитинства” (1881—1886). Основою правильного виховання К. вважала повагу до особистості дитини. З ініціативи К. у 1881 у Франції організовані материнські школи. Розроблена під керівництвом К. програма виховання дітей у них з незначними змінами застосовується й сьогодні в дошкільних закладах Франції. К. опрацювала зміст розумового виховання дошкільників. У вихованні головним вважала вироблення моральних звичок і “споглядання добра”. У Франції заснована премія для вихователюк материнських шкіл імені К. (1927).

КЕРШЕНШТАЙНЕР (Kerschensteiner) Георг (29.VII.1854, Мюнхен — 15.I.1932, там само) — німецький педагог, теоретик трудової школи. З 1918 — професор Мюнхенського університету. Відомий як автор теорії громадянського виховання, за якою школа мала забезпечити примирення суперечностей робітників і буржуазії. Важливою складовою громадянського виховання була його теорія трудового навчання. На думку К., основне завдання школи виховання дітей з народу полягає в систематичному привчанні до праці й безумовної слухняності. К. пропонував створювати так звані професійні трудові школи, а також “додаткові школи” для молодих робітників і селян, які здобули початкову освіту. К. вважав необхідним здійснювати послідовне релігійне виховання. Найважливішими державними виховними закладами вважав народну школу й армію. Реформаторські ідеї К. істотно вплинули на

розвиток педагогічної теорії і шкільної практики в Європі на початку ХХ ст. Вони дали значний імпульс для розвитку уявлень про громадянське виховання й роль професійної підготовки в житті кожного члена суспільства.

КЕТТЕЛ (Cattell) Джеймс Маккін (25.V. 1860, Істон — 20.I.1944, Ланкастер) — американський психолог, перший у світі професор психології (1888). Проводив тестологічні дослідження індивідуально-психологічних якостей людини. К. першим вжив англійське слово “тест” (випробування) для позначення психодіагностичної методики. Опрацював 50 тестів для вимірювання чутливості, часу реакції тощо. Вважав, що за допомогою цих тестів можна оцінити інтелектуальні здібності індивіда. В 90-ті роки провів класичні експерименти по вивченню обсягу уваги і навичок читання.

КІЄВО-БРАТСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир у Києві з навчальним закладом, який в XVII—XVIII ст. був центром освіти в Україні. При К.-Б. м. 1615 було відкрито Київську братську школу (1701—1817 — Київська академія). З 1819 по 1920 в К.-Б. м. містилася Київська духовна академія.

КІЄВО-МОГИЛІАНСЬКА АКАДЕМІЯ — перша вища школа в Україні. Заснована 1632. Див. *Київська академія*.

КІЇВСЬКА АКАДЕМІЯ — перший вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр в Україні. Початок її поклала Київська братська школа (заснована 1615), яка 1632 об'єдналася з Лаврською школою (заснована 1631). Об'єднана школа стала називатися Києво-Могилянською колегією на честь свого протектора митрополита П. Могили. У 1701 вона дістала титул і права академії й почала називатися Київською академією. Курс навчання в К. а. тривав 12 років і поділявся на 8 класів: фару (підготовчий клас), інфиму (молодший клас), граматику, синтаксиму і вищі — поезику, риторику, філософію й богослов'я. Студенти набували філологічну підготовку, знання мов: слов'янської, української літературної, грецької, латинської, поль-

ської, оволодівали поетичним і риторичним мистецтвом, вивчали класичну грецьку та римську й частково середньовічну літературу, історію, географію, філософію й богослов'я. З часом у К. а. було введено курс російської, французької, німецької і старовірської мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру), а в останні роки існування академії — класи домашньої й сільської економіки й медицини. Значне місце відводилося художній і музичній освіті. К. а. була визначним науковим осередком. Тут формувався один з центрів філософської думки слов'янського світу в цілому. В К. а. відбувалося становлення української літературної мови, склалася літературна й поетична школа. Щороку в К. а. навчалось від 500 до 2000 студентів. Вікових обмежень не було. Для бідних учнів існувала бурса. К. а. була також важливим просвітительським центром. Вона заснувала колегії в Гощі, Вінниці, Кременці, Чернігові, Харкові, Переяславі й постійно їм допомагала. В академії навчалися Єліфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода та інші визначні діячі XVII—XVIII ст. У 1817 К. а. закрили й замість неї в 1817 було створено Київську духовну семінарію, перейменовану у 1819 в духовну академію. В 1918 Київська духовна академія припинила своє існування. Відроджена в 1992 як Національний університет “Києво-Могилянська академія”.

КІЇВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — організована 1615 київським богоявленським братством. Статут К. б. ш. був затверджений 1620 за зразком статуту Львівської братської школи. Першими ректорами її були І. Борецький (колишній ректор Львівської братської школи), М. Смотрицький, а в 1620—1624 — К. Сакович. Школа мала кваліфікованих світських і духовних учителів. Учні вивчали мови: тодішню літературну українську (слов'яноноруську), елліногрецьку, латинську й польську, а також граматику, риторику, піітику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Велику увагу звертали на релігійно-моральне й патріотичне виховання учнів. В 1632 її було об'єднано з

Лаврською школою (див. *Київська академія*).

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ — вищий духовний навчальний заклад в Україні для підготовки вищої православної ієрархії і викладачів духовних семінарій. Заснована 1819. До К. д. а. приймали осіб, які закінчили духовну семінарію. Строк навчання — 4 роки. При К. д. а. діяла бурса (згодом семінарія). К. д. а. припинила діяльність на початку 1920. Відновила роботу після 1991 як духовна академія Української православної церкви.

КИЇВСЬКА МУЗИЧНА ШКОЛА — перший професійний музичний навчальний заклад у місті. Відкрита Київським магістром 1768 з метою підготовки кадрів для магістратського оркестру. До школи набирали дітей міщан. Крім музики в школі викладали математику, історію, географію та мови. Існувала до 1852.

КИЇВСЬКА РИСУВАЛЬНА ШКОЛА — художній навчальний заклад останньої чверті XIX ст. (1875—1901), що відіграв велику роль у підготовці українських національних художніх кадрів. Заснована художником-педагогом М. Мурашком за допомогою передових діячів української культури. Діяльність школи заклала основи художньої освіти в Києві.

КИЇВСЬКА ХУДОЖНЯ ШКОЛА імені Т. Г. Шевченка — середній спеціальний навчальний заклад. Заснована 1937. Має три відділення: живописне, скульптурне та архітектурне. Заняття проводяться з V по XI клас; крім спеціальних дисциплін, учні вивчають загальноосвітні предмети.

КИЇВСЬКЕ МУЗИЧНЕ УЧИЛИЩЕ імені Р. М. Глієра — середній спеціальний музичний навчальний заклад. Засноване 1868. У 1913 училище було перетворено на консерваторію. В 1923—1934 існувало як музичний технікум, з 1934 — музичне училище. Має 8 відділень денного та вечірнього навчання. Готує хористів, оркестрантів, концертмейстерів, керівників самодіяльності та викладачів дитячих музичних шкіл.

КИЇВСЬКЕ ХУДОЖНЄ УЧИЛИЩЕ (КХУ) — середній художній навчальний заклад у Києві, який існував у 1900—1920.

Засноване як тимчасові класи живопису, малювання та креслення. В 1901 класи реорганізовано в КХУ.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА — один з провідних театрів України для дітей та юнацтва. Заснований 1924 в Києві як державний театр для дітей імені І. Франка.

КИЇВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА — засновані в Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. для поширення грамотності і знань серед населення. В 1882—1907 у Волинській, Київській і Подільській губерніях культурно-освітню роботу проводило “Київське товариство грамотності”: відкривало бібліотеки-читальні при церковнопарафіяльних школах, класи для дорослих, недільні школи, надавало матеріальну допомогу учителям і учням початкових шкіл, забезпечувало початкові школи навчальними посібниками (зокрема творами Т. Г. Шевченка), організовувало лекції й народні читання, літературно-музичні вечори, створювало бібліотеки тощо. Збудувало в Києві Народний дім (1902) для проведення масових освітніх заходів. Активною була діяльність “Київського товариства сприяння початковій освіті” (1882—1918; до 1901 — “Комісія народних читань”), організованого педагогами середньої і частково вищої школи. В 1908 почали свою діяльність “Київське товариство розповсюдження грамотності” й “Товариство розповсюдження освіти в народі”.

КИРІЛИЦЯ — один з двох старослов'янських алфавітів (другим є глаголиця). Названий за ім'ям Кирила (див. *Кирило і Мефодій*). Виникла на основі грецького унціального письма. К. користувалися православні слов'яни, а також (до XIX ст.) румуни.

КИРІЛО І МЕФОДІЙ — брати, просвітителі слов'ян, проповідники православної християнської релігії. Перекладали слов'янською мовою грецькі церковні книги, писали й оригінальні твори. Своєю діяльністю К. і М. заклали основи слов'янської писемності й літератури.

КИРІЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО — таємна політична організація в Україні, яка виступала проти кріпосного

права, за створення республіканської федерації слов'янських народів. Утворилася в грудні 1845 — січні 1846 в Києві й існувала до кінця березня 1847. Засновниками товариства були М. І. Гулак, М. І. Костомаров і В. М. Білозерський. У квітні 1846 до товариства вступив Т. Г. Шевченко. Ліберальна частина К.-М. т. (Костомаров, Куліш та ін.) виступала за соціальні реформи, мирну пропаганду його ідей, християнську смиренність. Вона сподівалася досягти мети за допомогою виховання юнацтва й повсюдного поширення грамотності. Демократична частина К.-М. т., яку очолював Т. Г. Шевченко, виступала за знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов'янських народів у федеративну парламентську республіку з наданням кожному народові рівних прав і широкої політичної автономії. В цілому ж діяльність товариства зводилася до намагань розширити свій склад і поширювати грамотність серед народу. Вживалися заходи до видання книг українською мовою, зокрема підручників з історії, географії, сільського господарства тощо. За доносом провокатора у квітні 1847 К.-М. т. було розгромлене царським урядом.

КИРИЧЕНКО Ніна Олександрівна (нар. 1.ІІ.1930, с. Веселе Дніпропетровської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). З 1975 працює вчителем української мови й літератури середньої школи в м. Нікополі.

КІРИЧУК Олександр Васильович (нар. 23.ІІІ.1929, с. Воюгин Волинської обл.) — український педагог і психолог, дійсний член АПН України з 1992. В 1974—1985 завідувач кафедру педагогіки й методики початкового навчання Київського педагогічного інституту (тепер Український педагогічний університет імені М. Драгоманова); в 1985—1990 — завідувач кафедру соціальної і педагогічної психології Київського Національного університету імені Т. Г. Шевченка; з 1990 — директор НДІ психології, з 1993 — академік-секретар Відділення психології і дефектології АПН України.

КІБЕРНЕТІКА (від грец. κυβερνητική — мистецтво керування) — наука про керування, зв'язок і переробку інформації. Вперше термін “кібернетика” (на означення мистецтва керманіча) ввів давньогрецький філософ Платон. Основним об'єктом дослідження в К. є так звані кібернетичні системи — сукупність взаємно пов'язаних об'єктів-елементів системи, здатних запам'ятовувати й переробляти інформацію, а також обмінюватися нею з іншими елементами і з зовнішнім світом. Такі системи розглядають абстрактно — безвідносно до їхньої реальної природи. Внаслідок цього можливе вивчення систем якісно відмінної природи спільними методами. Зокрема, можливе використання понять і методів К. для моделювання й дослідження деяких сторін педагогічного і психологічного процесів. Багато явищ, пов'язаних з навчанням і вихованням, можуть у принципі розглядатися як процеси сприймання, перетворення й передачі інформації. Певний інтерес становлять спроби моделювання різних видів навчання на універсальних електронно-обчислювальних машинах (ЕОМ). Особливий інтерес для педагогіки становлять дослідження з моделювання самого педагогічного процесу за схемою “учитель—учень”, певних видів інтелектуальної діяльності людини: розв'язування мислительних задач, асоціативної пам'яті, доведення геометричних теорем, гри в шахи тощо. Кібернетичний підхід до педагогічних процесів відкриває також ряд можливостей для їх вдосконалення шляхом створення принципово нових, ефективніших засобів навчання, які автоматизують деякі функції педагога. Кібернетичні навчальні пристрої мають велике майбутнє як засоби педагогічного дослідження. Опрацювання проблем застосування К. в педагогіці перебуває на початковій стадії.

КІЛПАТРИК (Kilpatrick) Вільям Герд (20.ХІ.1871, Вайт Плейнс — 13.ІІ.1965, Нью-Йорк) — американський педагог і філософ, учень і послідовник Дж. Дьюї. В 1909—1938 — викладач, професор педагогічного коледжу Колумбійського університету (Нью-Йорк). К. — прихильник прагматичної педагогіки, розглядав школу як інструмент демократії у сфері освіти. Разом з С. Стефенсоном

розробив оригінальну систему організації процесу навчання в школі, названу методом проектів у навчанні. Розрізняв 4 види проектів: творчий (продуктивний), споживацький, проект розв'язання проблеми і проект-вправа. Ця система істотно вплинула на американську школу в 20—30-х роках, її ідеї знайшли своє відображення в європейській концепції нового виховання. Характерними рисами цієї системи є надмірна увага до стихійних інтересів дитини і принцип так званого супутного навчання. Згідно з прагматичним підходом до процесу навчання, К. заперечував класно-урочну систему, необхідність шкільних програм, провідну роль учителя в навчальному процесі. Навчання, за К., мало здійснюватися в процесі розв'язання учнем проблеми, яка його зацікавила.

КІНДЕРМАНН (Kindermann) Фердинанд (27.IX.1740, Краловіце, Чехія — 25.V.1801, Литомержице, там само) — австрійський педагог, організатор шкільної справи в Чехії. Діяльність К. належить до періоду шкільних реформ Марії Терезії та Йосифа II. За активної участі К. була заснована велика кількість так званих індустриальних шкіл. Пізніше заснував жіночу сімейну школу й додаткову сільськогосподарську школу, які припинили своє існування після його смерті.

КІНЕСТЕТИЧНЕ ВІДЧУТТЯ (від грец. κίνησις — рух; здатний рухати і αίσθησις — відчуття) — відчуття положення й руху органів тіла, властиве людині та багатьом високоорганізованим тваринам. К. в. має винятково важливе значення для орієнтації людини в об'єктивному світі. К. в. інтенсивно розвиваються при ураженні органа зору (при сліпоті чи сліпоглухонімості). При сліпоглухонімості вони разом із шкірними відчуттями є основним шляхом пізнання навколишнього світу.

КІНІКИ (грец. κινικοί), кінічна школа — філософська школа в Стародавній Греції. Заснована в IV ст. до н. е. Антісфеном. Назва походить від гімнасію на пагорбі Кіносарг в Афінах, де Антісфен проводив з учнями заняття. К. виступали з критикою вчення Сократа і Платона про об'єктивне існування загальних понять — ідей добра, справедливості, краси та ін. і

вважали, що реально існують більш конкретні, сприймані чуттями речі. Особливу увагу приділяли проблемам етики.

КІНО (від грец. κινέω — рухаю, рухаюся) **НАВЧАЛЬНЕ** — засоби кінематографії, які використовуються з навчальною метою. К. н. дістало розвиток після винайдення безпечної в пожежному відношенні, економної і зручної в експлуатації вузької (16 мм) кіноплівки й почали створюватися малогабаритні, портативні і прості в експлуатації вузькоплівкові кінопроектори. К. н. застосовується вчителями на уроках у поєднанні з іншими засобами наочності. Кінофільми дають можливість показати учням явища й процеси, які недоступні безпосередньому спостереженню.

КІНОФІЛЬМИ ДЛЯ ДІТЕЙ — твори кіномистецтва, які враховують вікові особливості дітей і відповідають меті їх навчання та виховання. До К. д. д. належать: 1) художньо-ігрові; 2) документальні і хронікальні; 3) науково-популярні й науково-художні; 4) мультиплікаційні; 5) навчальні. В навчально-виховній роботі використовуються також фільми для дорослих, зміст і форма яких відповідають завданням навчання й виховання підростаючого покоління.

КІНОШРІФТ — наочний посібник у навчанні глухих і глухонімих зоровому сприйманню усної мови. К. виготовляється за принципом розрізної азбуки, однак замість букв використовуються зняті за допомогою кіноапарата кадри із зображенням нижньої частини обличчя в момент вимовлення різних звуків мови.

КІФАРІСТ (від грец. κίθαρα — музичний інструмент типу ліри) — приватний учитель в Афінах класичного періоду, який за плату навчав хлопчиків 7—14 років музиці й співу, а також знайомив їх з поезією (див. *Афінське виховання*).

КЛАПАРЕД (Claparède) Едуард (24.III.1873, Женева — 29.IX.1940, там само) — швейцарський психолог. Професор Женевського університету (з 1908), один із засновників педагогічного інституту імені Ж.-Ж. Руссо. В 1920 заснував "Міжнародне товариство психотехніки". К. — продовжувач традицій французької

школи емпіричної психології й один з відомих представників функціональної психології. Багато праць К. присвячено впровадженню психології в педагогічну практику. Він наполягав на тому, що вчителю необхідні знання психології. Основне завдання психології, за К., вчити учитися, виробляти характер, потребу в праці, розвивати волю, якості особистості. Ряд праць присвячено проблемам професійної орієнтації.

КЛАС ШКІЛЬНИЙ — 1) Постійна (у межах навчального року) група учнів, які працюють за єдиною навчальною програмою (див. *Класно-урочна система навчання*). 2) В навчальному плані — річний курс навчання із зазначенням навчальних предметів і розподілом часу на вивчення кожного з них. 3) Навчальне приміщення в школі, обладнане спеціальними меблями, яке відповідає встановленим санітарно-гігієнічним вимогам (освітлення, площа, кубатура, вентиляція тощо).

КЛАСИ ВИРІВНЮВАННЯ, класи адаптації — форма індивідуалізації навчання. Набула поширення в школах держав Балтії, України, Росії. К. в. комплектуються на базі однієї або кількох початкових шкіл мікрорайону на основі висновків медико-педагогічної комісії для дітей, які на час вступу до школи виявилися не підготовленими до систематичного навчання у звичайних умовах. До них також направляються учні I і II класів, які відстають з основних навчальних предметів. Однорідність складу учнів, їхня відносно однакова шкільна зрілість дають можливість організувати навчальний процес у режимі, який відповідає можливостям більшості учнів.

КЛАСИ ПЕДАГОГІЧНІ — див. *Педагогічні класи*.

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ — групування методів навчання за певними ознаками і встановлення між ними зв'язків. Найпоширеніші в педагогіці такі класифікації методів навчання: 1) за джерелом передачі і сприймання навчальної інформації: словесні, наочні, практичні (С. Петровський, Є. Голант); 2) за характером пізнавальної діяльності учнів: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний виклад, частково-

пошуковий, дослідницький (І. Лернер, М. Скаткін); 3) залежно від основних дидактичних цілей і завдань: методи оволодіння новими знаннями, формування вмінь і навичок, перевірки та оцінювання знань, вмінь і навичок (М. Данилов, Б. Єсипов); методи усного викладу знань, закріплення навчального матеріалу, самостійної роботи учнів щодо осмислення й засвоєння нового матеріалу, роботи щодо застосування знань на практиці й вироблення вмінь та навичок, перевірки та оцінювання знань, вмінь і навичок (І. Харламов); 4) класифікація з точки зору цілісного підходу до діяльності в процесі навчання: методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності; стимулювання й мотивації учіння, контролю й самоконтролю в навчанні (Ю. Бабанський).

КЛАСИЧНА ОСВІТА — один з основних напрямів загальної освіти, в основу якої покладено вивчення латинської та грецької мов, античної літератури й історії. Виникла в епоху Відродження у зв'язку з посиленням інтересом до античної культури. К. о. відіграла позитивну роль в історії освіти, познайомивши світ з античною культурою, що було особливо важливо в епоху боротьби із середньовічним релігійно-схоластичним вихованням. З часом вона набула формально-граматичного ухилу, який проявився вже з відкриттям першої класичної гімназії Штурма, де головна увага приділялася вивченню латинської і грецької мов. Теоретично обґрунтувати необхідність К. о. прагнув німецький педагог Й. Ф. Герbart. Остаточно система К. о. сформувалася в першій половині XIX ст. (Англія, Німеччина, Франція). Розвиток промисловості, науки й техніки змушував вводити в навчальний план класичної гімназії природничо-наукові предмети, що привело до створення особливого типу середньої загальноосвітньої школи — реальної гімназії і до поступового розширення реальної освіти. На сьогодні К. о. повністю зберігається в Іспанії, Португалії і в деяких типах шкіл Англії, Франції тощо.

КЛАСНА ДАМА — вихователька, яка призначалася на допомогу начальникам жіночих гімназій і прогімназій Російської

імперії і виконувала функції, аналогічні функціям класного наставника в середніх чоловічих навчальних закладах. В тих випадках, коли К. д. мала свідоцтво на звання домашньої наставниці або домашньої вчительки, вона мала право викладати один з предметів у жіночих прогімназіях або в трьох нижчих класах жіночих гімназій.

КЛАСНИЙ ЖУРНАЛ — основний документ, що містить запис тем, які вивчаються, відвідування й успішності учнів протягом року. Ці записи ведуть учителі. В К. ж. фіксуються результати перевірки та оцінки знань учнів, теми, що вивчалися на уроці. Річні оцінки, результати екзаменів чи тестування, підсумкові оцінки заносяться у відповідні графи.

КЛАСНИЙ КЕРІВНИК — учитель, який поряд з викладанням того чи іншого предмета здійснює загальну роботу по об'єднанню зусиль учителів, що працюють у тому чи іншому класі, координації їхніх вимог для досягнення найкращих результатів у виховній і навчальній роботі з учнями класу. К. к. повинен добре знати умови життя учнів, вивчати їхні інтереси, запити та індивідуальні особливості. К. к. працює в тісному контакті з учителями класу, батьками, добивається єдності педагогічних вимог до учнів з боку школи й родини. Основні обов'язки К. к. сформульовано у Статуті середньої загальноосвітньої школи.

КЛАСНИЙ НАГЛЯДАЧ — в Російській імперії помічник класного наставника, який здійснював нагляд за учнями гімназій і реальних училищ. До обов'язків К. н. входило спостереження за поведінкою учнів в класі і поза класом (на вулицях, в театрах, на приватних квартирах, де жили інгородні учні), а також за виконанням учнями церковних обрядів.

КЛАСНИЙ НАСТАВНИК — в царській Росії викладач гімназій і реальних училищ, який ніс відповідальність за виховання учнів і здійснював нагляд за їхньою поведінкою. Статутом гімназій 1864 в кожній гімназії вводилися по 2 посади вихователів з вищою освітою: одна для нижчих, друга для вищих класів.

Статутами гімназій 1871 і реальних училищ 1872 були запроваджені посади К. н. (по одній на кожен клас). Обов'язки К. н. повинні були виконувати штатні викладачі, які за це одержували відповідну доплату до основної зарплати.

КЛАСНО-УРОЧНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система організації навчального процесу в школі, за якою навчання проводиться з постійним складом учнів за сталим розкладом, а основною формою навчання є урок. У своєму історичному розвитку К.-у. с. н. пройшла тривалий і складний шлях. Вона прийшла на зміну індивідуальному навчанню, яке широко практикувалося в школах стародавнього світу й середньовіччя. З розвитком промисловості індивідуальне навчання як форма організації навчальних занять у школі стало неприйнятним, оскільки не забезпечувало охоплення великої кількості учнів. Деякі риси К.-у. с. н. спостерігалися в середньовіччя в монастирських школах. Дальший розвиток К.-у. с. н. дістала в епоху Відродження, коли почався поділ дітей на класи за знаннями, в школах стали застосовувати навчальні плани. У 20—30-х роках XVI ст. К.-у. с. н. застосовувалася в загальнодоступних початкових школах Чехії, Польщі, Угорщини, Литви, Саксонії. Велику роль у становленні принципів К.-у. с. н. відіграв Я. А. Коменський. У XVI ст. К.-у. с. н. поступово витісняє індивідуальну форму навчання в братських школах України і Білорусі. Розвиток К.-у. с. н. в XIX ст. пов'язаний з опрацюванням К. Д. Ушинським теорії уроку. К.-у. с. н. є основною в сучасній українській школі. Науковці та учителі-практики наполегливо працюють над її вдосконаленням і модернізацією.

КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ — математична процедура багатомірного аналізу, яка дає можливість на основі багатьох показників, що характеризують ряд об'єктів (наприклад, підслідних), групувати їх у класи (кластери) таким чином, аби об'єкти, які входять до одного класу, були більш однорідними, схожими в порівнянні з об'єктами, що входять до інших класів. Застосовується в психолого-педагогічних дослідженнях.

КЛАУСТРОФОБІЯ (від лат. *claustrum* — закрите місце і грец. φόβος — страх) — боязнь закритого простору, закритого приміщення; форма нав'язливого стану. К. можуть зазнавати і здорові люди, особливо при гострій втомі, значному нервово-психічному напруженні, в конфліктних ситуаціях.

КЛА́ФКІ (Klafki) Вольфганг (нар. 1.IX.1927, Ангербург, тепер Венгожево, Польща) — німецький дидакт, з 1963 — професор Марбурзького університету. В 1969—1970 керував опрацюванням лекційного радіокурсу “Наука про виховання”. В цій та інших працях сформулював “критично-конструктивну” концепцію дидактики. К. відводить у ній вирішальну роль змісту освіти, який, на його думку, визначає як “мету навчання”, так і специфічну “мету учня”, а також плануванню, організаційним формам, методам й засобам навчання. Виховання К. розглядає як вид соціальної комунікації. Дидактика К. опрацьована в дусі загальнодемократичного руху за оновлення школи.

КЛИМЕНТ ОХРИДСЬКИЙ (Величський, Словенський) (бл. 840 — 27.VII.916, Охрид) — перший слов'янський письменник, просвітител, найближчий соратник Кирила й Мефодія. Створював школи для дітей, а також училища для дорослих з викладанням в них слов'янською мовою, які готували священників і учителів для дитячих шкіл; сам викладав різні предмети. Заснував першу староболгарську Охридську школу й першу слов'яноболгарську школу. Наголошував на величезному освітньому й виховному значенні рідної мови і сприяв поширенню староболгарської писемності й культури серед народу. Ім'я К. О. носить Софійський університет. Канонізований православною церквою.

КЛІНІЧНИЙ МЕТОД у психології — більш чи менш тривале вивчення особистості, яке включає в себе як спостереження, так і застосування інших, зокрема експериментальних, методик з метою глибшого дослідження різних сторін особистості і встановлення психологічного діагнозу. К. м. найчастіше застосовується для дослідження закономірностей розвитку психічних процесів у дитячому віці.

КЛУ́БИ ДИТЯ́ЧІ У ДВОРА́Х (від англ. club) — самодіяльні позашкільні установи, які організують дозвілля дітей за місцем їхнього проживання. Створюються при великих житлових будинках під керівництвом і педагогічним контролем місцевих органів народної освіти, громадськими комісіями сприяння при домоуправліннях за участю активу батьків.

КЛУ́БИ СТУДЕНТСЬКІ — громадські об'єднання, які організують культурне дозвілля студентів одного чи кількох вузів, сприяють розширенню їхнього кругозору, розвитку творчих здібностей як за обраною спеціальністю, так і в різних видах мистецтва, спорту тощо. Очолює К. с. звичайно його правління (або рада), яке обирається загальними зборами членів клубу. К. с. об'єднує, як правило, кілька гуртків, секцій чи колективів — спортивні, туристські, музичні тощо.

КЛУ́БИ ШКІЛЬНІ — одна з ефективних форм організації дозвілля учнів, яка сприяє їхньому всебічному розвитку. На відміну від гуртків, К. ш. можуть охоплювати різноманітними видами діяльності всіх учнів школи і в більш масовому масштабі виявляти й розвивати їхні нахили й здібності. К. ш. — організація самодіяльна і добровільна, на чолі якої стоїть рада (правління), яка обирається на загальних зборах клубу.

КЛУ́БНІ ЗА́КЛАДИ в Україні — культурно-освітні установи, які організують дозвілля громадян, сприяють піднесенню їхнього загального культурного рівня, розвитку творчих здібностей. До К. з. належать районні, міські й сільські клуби, палаци й будинки культури; клуби підприємств, державних установ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, наукових і творчих об'єднань тощо. К. з. створюються й утримуються на кошти держави, профспілок, підприємств, добровільних товариств. Роботою К. з. керують правління (ради), які обираються загальними зборами чи конференціями робітників, службовців, учнів, які обслуговуються даним К. з.

КЛЯ́ЙН (Klein) Фелікс (25.IV.1849, Дюссельдорф — 22.VI.1925, Геттінген) — німецький математик, керівник так звано-

го “реформаторського руху” в галузі викладання шкільної математики. К. пропонував ввести в шкільну математику елементи диференціального та інтегрального числення з відповідними застосуваннями у фізиці й техніці. Проект “реформаторів” істотно вплинув на викладання математики в інших країнах.

КМІТЛІВІСТЬ — здатність інтелекту до оперативного й адекватного аналізу пізнавальної, трудової чи життєвої ситуації і видання правдивої інформації про неї. К. є насамперед рисою пізнавальної діяльності. К. може конкретно реалізуватися, наприклад, у маневрованому мисленні. Мозкова атака в процесі наукового пошуку також значною мірою спирається на К. ученого, дослідника.

КМІЦКЕВИЧ Володимир Фердинандович (28.VIII.1863, Польща — 29.VII.1942, Чернівці) — український філолог, перекладач і педагог. Жив і працював у Галичині й на Буковині. Викладав у гімназіях класичну філологію. Один із засновників Педагогічного товариства імені Г. Сковороди в Чернівцях. Автор “Німецько-українського словаря” (Чернівці, 1912).

КНІГА ДЛЯ ДІТЕЙ — в широкому розумінні слова — літературний твір, написаний спеціально для дітей та юнацтва, а також твори літератури для дорослих, які міцно ввійшли в коло дитячого та юнацького читання; з поліграфічного боку — книга, оформлена згідно з вимогами до видання книг для дітей. Сучасні К. д. д. видаються відповідно до віку читачів. Характер поліграфічного й художнього оформлення К. д. д. визначається рівнем розвитку дитини, особливостями її сприймання й гігієнічними нормами. Для дошкільного віку книги відзначаються предметністю, зримістю художніх образів, доступністю змісту, точністю й лаконізмом мови, ліризмом, динамічністю. Поширеним типом К. д. д. дошкільного віку є книжки-картинки. Для дітей молодшого шкільного віку випускаються, крім художньої літератури, книги пізнавального характеру й підручники. К. д. д. середнього і старшого шкільного віку за своїм оформленням зближуються з книгами для дорослих і втрачають ознаки власне дитячої книги.

КНІГИ-ІГРАШКИ — друковані видання, призначені для ігор дітей дошкільного віку. Містять зображення, які використовуються для вирізування. Вирізані частини при склеюванні утворюють різні композиції. К.-і. дають можливість дитині шляхом розсовування або складання будувати макет акваріума, саду, кімнати тощо.

КНЯЖЕВИЧ Дмитро Максимович (6.V.1788, Санкт-Петербург — 13.X.1844, тепер с. Велика Бурімка Черкаської обл.) — український і російський освітній діяч. Будучи попечителем Одеського учбового округу (з 1837) сприяв розвитку шкіл на півдні України, склав нові, більш удосконалені навчальні програми, підготував проект перетворення Рішельєвського ліцею в Одесі на університет.

КОБИЛЯНСЬКИЙ Юліан Юліанович (26.XII.1859, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер Гура-Гуморомуй, Румунія — 11.IX.1922, Чернівці) — український філолог і педагог. Закінчив Чернівецький університет (1883). Працював викладачем класичних мов і літератур Чернівецької гімназії. Одним з перших почав працювати над латино-українською лексикографією. Уклав “Русько-латинський словарець для руських гімназій” (1907), “Латинсько-український словар” (1912). Автор підручників з латинської мови для середніх шкіл.

КОБОЛ (англ. *cobol*, скорочене від *common business oriented language* — загальноприйнята ділова мова) — мова програмування для описування задач обробки даних. З К. учні знайомляться під час вивчення курсу інформатики.

КОБРІНСЬКИЙ Йосафат Миколайович (15.IX.1818, м. Коломия — 14.III. 1901, с. Мишин Івано-Франківської обл.) — український педагог і громадський діяч. В 1842 видав у Львові “Буквар, новим способом уложений для домашньої науки” і “Спосіб борзо виучити читати” — методичний посібник до цього букваря. В них уперше в Західній Україні запровадив у шкільне навчання гражданський шрифт і запропонував прогресивний звуковий синтетичний метод навчання грамоти. Заснував у Коломиї першу читальню й народний дім.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Павло Іванович (1849, Харків — 1923, Петроград) — український і російський психіатр і психолог. Створив при Харківському університеті першу в Україні самостійну кафедру психіатрії й першу психологічну лабораторію. В 1883—1898 К. — ректор Варшавського університету.

КОВАЧЕВ Йосиф Антонов (14.І.1839, Штип, Македонія — 31.Х.1898, Софія) — болгарський педагог. Закінчив Київську духовну академію (1868). Прибічник активних природодоцільних методів навчання. Сприяв запровадженню звукового методу навчання читати в початковій школі. Автор болгарського букваря й першого болгарського підручника з педагогіки. Засновник першої світської болгарської педагогічної школи (1888). Запропонував єдиний план організації 7-річної “народної школи”, розгорнуту програму фізичного виховання в школах.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ (від лат. *cognitio* — знання, пізнання) — один з провідних напрямів сучасної зарубіжної психології, яка вивчає структуру й перебіг пізнавальних процесів людини. Виникла у США наприкінці 50-х років ХХ ст. як реакція на характерне для біхевіоризму заперечення ролі психічних процесів і їхньої структурної організації в діяльності людини. К. п. значну увагу приділяє навчанню. З позицій К. п. ефективне навчання можливе лише тоді, коли новий матеріал, пов'язаний з уже наявними знаннями й умінями, включається в існуючу когнітивну структуру (ієрархічно організовану систему знань учнів).

КОГНІТИВНИЙ ДИСОНАНС — явище, що полягає в переживанні особистістю суперечностей у змісті пізнання. Теорія К. д. описує психологічні механізми поведінки людини в умовах, коли її переконання суперечать реальності. У такій ситуації опиняється, наприклад, переконаний у чесності свого приятеля індивід, який раптом дізнається, що той вчинив крадіжку. Згідно з теорією К. д. суб'єкт пізнання намагається зберегти психологічну відповідність (консонанс) між різними компонентами досвіду та уникнути невідповідності (дисонансу) між ними. К. д. виступає сильним мотиваційним фактором, стимулюючи людину до актив-

них дій. Окремі положення теорії К. д. застосовуються під час аналізу проблем навчання й виховання.

КОДАЙ (Kodály) Золтан (16.ХІІ.1882, м. Кечкемет — 6.ІІІ.1967, Будапешт) — угорський композитор, педагог, основоположник системи масового музичного виховання в Угорщині. Член Угорської АН (з 1945, в 1946—1949 — її президент), почесний президент Міжнародного товариства музичного виховання (1964—1967). Основою його педагогічної концепції є обов'язкова музична освіта й музичне виховання всього народу. Головним засобом музичного виховання вважав спів. К. створив навчальні посібники для учнів і учителів. На основі педагогічної концепції К. в Угорщині створена єдина система музичного виховання, яка охоплює дитячі садки, школи, вищі навчальні заклади.

КОЕФІЦІЄНТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОСТІ (КІ) — один із способів оцінки рівня розвитку інтелекту людини за допомогою психологічних тестів. Обчислюється за формулою $KI = \frac{PB}{XB} \cdot 100$, де PB —

розумовий вік, XB — хронологічний вік, 100 — співмножник, який використовується для того, щоб усі показники КІ виражалися цілими числами. Якщо 8-річна дитина справляється з тестами для свого віку, її $KI = \frac{8}{8} \cdot 100 = 100$, коли ж

їй під силу тести для 9-річних, то її $KI = \frac{9}{8} \cdot 100 \approx 112$. КІ, який дорівнює 100,

вказує на те, що інтелектуальні здібності дитини зростають нормальним темпом, вищий показник — на прискорення інтелектуального розвитку, нижчий, навпаки, — на сповільнення його порівняно з нормою. Розрізняють високий рівень розвитку інтелекту ($KI = 110 — 130$), дуже високий ($KI = 140 — 160$), середній ($KI = 90 — 110$) і низький ($KI = 60 — 80$). На першому етапі розвитку тестів інтелекту вважали, що КІ є незмінною характеристикою інтелектуального потенціалу. Однак пізніше теорія “константності КІ” була спростована. Тепер загальноприйнятою є думка про те, що КІ лишається незмінним лише остільки, оскільки не зазнають істотних змін умови навчання й виховання дитини.

КОЗАЧІНСЬКИЙ Михайло (1699, м. Ямпіль Вінницької обл. — 27.VIII.1755, м. Слущк, Білорусь) — український письменник і педагог. Після закінчення Київської академії виїхав 1733 в Сербію для організації шкіл. Був префектом і вчителем у м. Карлівцях. В Україну К. повернувся 1737. Був професором, а 1739—1746 — префектом Київської академії.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (бл. 1729, с. Келеберда Черкаської обл. — після 1795, с. Крутий Берег Полтавської обл.) — український і російський просвітник. Навчався в Київській академії (1744—1750) та Академічному університеті при Петербурзькій АН (1751—1757); викладав в Артилерійській та Інженерній школах, згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767—1770; 1788—1793) та членом Малоросійської колегії в м. Глухові (1770—1778). У 1764 К. опублікував підручники “Арифметичні твердження” і “Механічні твердження”.

КО́КЛЮШ (франц. coqueluche), кашлюк — гостра інфекційна хвороба, що характеризується приступами судорожно-го кашлю. На К. хворіють переважно діти. Звичайно хвороба триває 6—7 тижнів. Передається К., як правило, безпосередньо від хворого повітряно-крапельним шляхом.

КОЛЕГІЇ (лат. collegia) — навчальні заклади в ряді країн, зокрема в Україні (Києво-Могилянська колегія, 1632 та інші; див. *Колегіум*).

КОЛЕГІУМ (лат. collegium, букв. — товариство, братство, співпраця) — закритий середній, подекуди вищий навчальний заклад у XVI—XVIII ст. в Західній Європі. В Україні К. здебільшого відкривали єзуїти для поширення католицької віри. Навчання велося латинською мовою й мало виразне релігійне спрямування. Крім католицьких, в Україні також були поширені православні К. Широковідомі Києво-Могилянська колегія (див. *Київська академія*), Харківський колегіум (заснований 1721 в Белгороді), Чернігівський колегіум і Переяславський колегіум. В Україні К. були також у Вінниці, Гощі, Львові, Луцьку, Тернополі та інших містах. У ході освітніх реформ XIX ст. в К. почали вивчатися нові предмети, допускалася рідна мова. Термін “К.”

почав означати інший, переважно світський тип навчального закладу.

КОЛЕ́ГІЯ ПАВЛА ГАЛАГА́НА — приватний закритий чоловічий середній навчальний заклад у Києві, заснований багатим поміщиком Г. П. Галаганом на пам'ять про сина Павла, який помер у 16-річному віці. К. П. Г. існувала з 1871 по 1919. Утримувалася за рахунок прибутків від заповіданого їй маєтку. В колегію приймалися хлопчики після закінчення чотирьох класів гімназії. Вихованцями-стипендіатами зараховувалися ті, що не мали засобів для одержання середньої освіти і які витримали конкурсні іспити. Певна частина учнів навчалася за плату — дуже високу. В 1911/12 в К. П. Г. було 32 стипендіати і 13 власнокоштных вихованців. Навчання було чотирирічне, відповідало V—VIII класам гімназії. Випускники одержували атестат зрілості. Навчальна робота в колегії велася по-новому. Практикувалися досліди з фізики й хімії, самостійна робота учнів над рефератами з літератури, історії, математики, проводилися літературно-музичні вечори, екскурсії, вивчалася столярна й токарна справа, багато уваги приділялося вивченню іноземних мов і загальному розвитку вихованців.

КОЛЕ́ДЖ (англ. college) — навчальний заклад у Великобританії, у Співдружності країн, очолюваний Великобританією, і в США. Розрізняють три типи К.: такі, що відповідають за своїм рівнем вищій школі; що займають проміжне положення між середніми і вищими навчальними закладами; такі, що відповідають рівню середньої школи і призначені для учнів, яким виповнилося 16 років. У Великобританії К. виникли на початку XIII ст. У традиційному вигляді вони збереглися в старих університетах (Оксфордському й Кембриджському). К., що входять до складу інших університетів, найчастіше — спеціалізовані навчальні заклади (типу українських інститутів), які мають певну самостійність. Існують К., що не входять в університети: К. університетського типу, педагогічні, технічні, сільськогосподарські, комерційні, образотворчого мистецтва, богослов'я. К. для освіти дорослих, драматичні, музич-

ні, фізкультурні тощо. Деякі привілейовані середні школи також називаються К. Перші К. в США виникли в XVII ст. Тепер це чотирирічні вищі навчальні заклади, що існують самостійно або як складова університету, і молодші К. — дворічні навчальні заклади на базі середньої школи. Звичайно в цих К. можна дістати підготовку до певних спеціальностей, які не вимагають в США вищої освіти. Є також молодші технічні К., які готують техніків. Після прийняття закону України “Про освіту” почалося перетворення окремих середніх загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів у різного профілю коледжі (технічні, аграрні, педагогічні тощо) або ж створення нових коледжів. В цьому випадку К. — самостійний навчальний заклад або структурний підрозділ університету, академії, інституту, який реалізує неповні й (або) повні освітні програми вищої професійної освіти.

КОЛЕДЖІ ПЕДАГОГІЧНІ (Training Colleges) — навчальні заклади у Великобританії, які будуються на базі середньої граматичної школи і призначені для підготовки вчителів для дошкільних установ, початкових і середніх “сучасних” шкіл. Строк навчання 2—3 роки. Підготовка студентів складається з 4 елементів: 1) поглибленого вивчення предмета спеціалізації і 1—2 споріднених предметів; 2) менш глибокого вивчення кількох предметів за вибором з метою підвищення загальноосвітнього рівня; 3) вивчення теоретичного курсу педагогіки; 4) педагогічної практики.

КОЛЕДЖІ УЧИТЕЛЬСЬКІ (Teacher Colleges) — як правило, 4-річні (іноді і 5-річні) навчальні заклади в США, які готують учителів елементарних і середніх шкіл. Виникли К. у. у XX ст. з дворічних нормальних шкіл на базі середньої школи. Протягом перших 2 років дається переважно поглиблена загальноосвітня підготовка, протягом III й IV року навчання — спеціальна підготовка і проводиться практика в школах.

КОЛЕЖ (франц. collègue) — навчальний заклад у Франції, Бельгії, франкомовних кантонах Швейцарії і провінціях Канади й ряду країн Африки та Азії — колишніх французьких колоній. У Франції перші К. виникли при університетах у середні

віки. До 1959 французький К. — повний середній навчальний заклад, рівноцінний ліцею. З 1959 єдиним типом повної середньої школи у Франції став ліцей. Одночасно було створено загальноосвітні К. — неповні середні навчальні заклади, закінчення яких дає право вступати тільки в середні спеціальні навчальні заклади і в старші класи ліцею. В 1963 створено К. середньої освіти — навчальні заклади для дітей у віці 11—15 років, в яких об'єднано VI—IX класи ліцею, класи загальноосвітнього К. і старші класи початкової школи. В країнах Африки та Азії К., як правило, — неповні середні школи; в Бельгії — жіночі середні школи.

КОЛЕЖ ДЕ ФРАНС (Collège de France) — один з найстаріших науково-дослідних і навчальних закладів у Франції. Заснований Франциском I між 1518 і 1530 як осередок гуманізму і світської освіти на противагу Паризькому університету, де панувала кастова рутинна й релігійна схоластика. Колеж складається з трьох відділень: природничо-математичного, філософсько-соціологічного та історико-філологічного. В К. д. Ф. функціонує значна кількість наукових лабораторій різного профілю. Колеж не має стабільних навчальних планів і програм, не проводить ніяких екзаменів для слухачів. Професори кафедр щороку самі визначають теми лекційних курсів, які безпосередньо пов'язані з їхньою науково-дослідною роботою. Вхід на лекції вільний. З 1970 до К. д. Ф. запрошуються для читання лекцій іноземні професори. К. д. Ф. підкоряється безпосередньо міністрові освіти, а професори, обрані колективом лекторів, затверджуються президентом Франції.

КОЛЕКТИВ УЧНІВСЬКИЙ — таке об'єднання учнів, життєдіяльність якого визначається цілями й завданнями, що впливають із потреб суспільного, колективного та індивідуального розвитку, в якому функціонує самоврядування, а стосунки між учнями (ділові і особисті) є гуманними, характеризуються взаємною повагою і відповідальністю, спільним прагненням до загального успіху. Засобами формування К. у. виступають навчальна й різностороння позанавчальна (трудо-

ва, культурно-масова та ін.) діяльність учнів і спілкування між ними. Методика формування К. у. включає чіткість вимог до учнів і вмiле їх пред'явлення, виховання активу, організацію системи перспектив у спільній діяльності, формування здорової громадської думки, створення і розвиток позитивних традицій.

КОЛЕКТИВІЗМ (від лат. *collectivus* — збірний) — моральний принцип, який проголошує пріоритет інтересів і мети колективу як соціальної спільноти людей, об'єднаних суспільно значущими цілями, над прагненням індивіда й характеризує високий рівень групової згуртованості. В соціальному й моральному плані К. протилежний як індивідуалізові, так і груповому егоїзмові (корпоративізові). К. як принцип організації життєдіяльності дітей було взято на озброєння радянською системою виховання.

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ в шкільному віці (від лат. *collectio* — збирання, зібрання) — систематизований підбір і класифікація якихось однорідних предметів, одне з улюблених самодіяльних занять школярів. Серед них найпоширеніше К. предметів природи (метеликів, жуків, п'р'я птахів, рослин, мінералів), зображень (художніх листівок, конвертів, поштових марок, значків, етикеток, монет тощо). К. набуває великого педагогічного значення в тому випадку, коли воно має освітній характер і пов'язане з навчально-виховними завданнями школи.

КОЛÉКЦІЯ НАВЧÁЛЬНА — збирання однорідних предметів, підібраних за родовими й систематизованих за видовими ознаками, яке використовується як наочний посібник у навчанні. В різні К. включаються корисні копалини, представники основних загонів комах, мінеральні добрива тощо. Крім цілісних організмів (тварин і рослин), колекціонуються і окремі частини: насіння, плоди, листя, скелети, внутрішні органи тварин тощо. Цінними наочними посібниками є К., які виготовляються учнями з місцевого краєзнавчого матеріалу.

КОЛБÁБЧУК Володимир Захарович (нар. 5.V.1936, с. Стетківці Житомирської обл.) — український педагог, заслужений учитель України, член-кореспондент

АПН України з 1992. Працював директором Вишнівської середньої школи № 2 Київської області. Досліджує проблеми демократизації управління школою.

КО́ЛЛАР (Kollár) Ян (29.VII.1793, с. Мошовце, Словаччина — 24.I.1852, Відень, похований у Празі) — поет, діяч словацької і чеської культури, педагог, послідовник Я. А. Коменського і прибічник філантропізму. Виступав за організацію словацьких народних шкіл. Для початкових міських шкіл вважав необхідною реальну освіту; в гімназіях і ліцеях віддавав перевагу класичній освіті. Виступав за єдність навчання й виховання, індивідуальний підхід до учнів. Вимагав відкриття в Словаччині свого університету. Великого значення надавав всебічній освіті учителів. К. — автор "Букваря" і "Хрестоматії для словацьких шкіл".

КОЛЛОНТАЙ (Kollfataj) Гуго (1.IV.1750, с. Великі Дедеркали Тернопільської обл. — 28.II.1812, Варшава) — польський громадський діяч, представник польського Просвітительства, діяч Едукаційної комісії (1776—1786). Був автором плану розвитку шкільної системи в Польщі, здійснив реформу Ягеллонського університету. Відстоював світські науку та освіту, звільнені від засилля клерикалізму й релігії. Активний учасник Польського повстання 1794, за що його було ув'язнено (1794—1802). В 1802—1806 жив на Волині, де разом з Т. Чацьким заснував лицей у Кременці.

КОЛО́КВІУМ (від лат. *colloquium* — розмова, бесіда) — 1) Одна з форм навчальних занять у системі освіти, що має на меті виявити й поліпшити знання студентів. Виникли в середньовічних університетах і духовних академіях. Зараз застосовуються переважно у вищих навчальних закладах, однак без оцінки виявлених на К. знань. 2) Наукові збори, на яких заслуховують і обговорюють доповіді з різних проблемних питань. 3) В Російській імперії — бесіда як форма перевірки кандидатів на будь-яку посаду. 4) В середні віки К. називали релігійні бесіди між представниками різних віровчень.

КОЛО́НІЯ ІМЕНІ М. ГО́РЬКОГО — трудова колонія для неповнолітніх правопорушників. Відкрита Полтавською губ-

наросвітою 25.VIII.1920. 3 жовтня 1923 колонія — у відданні Народного комісаріату освіти УРСР, з 1936 — у системі дитячих закладів Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР. З вересня 1920 по вересень 1928 колонію очолював А. С. Макаренко. Життя колонії А. С. Макаренко описав у “Педагогічній поемі”.

КОЛХІДСЬКА АКАДЕМІЯ (риторична школа) — найдавніший вищий навчальний заклад у Грузії III—IV ст., який готував службовців для судів, що знали грузинську й грецьку мови, необхідні для розв’язання суперечок, які виникали між колхами (грузинами) і еллінами (греками). В академії навчалися грузини й греки (грузинською і грецькою мовами). Вивчалися філософія, риторика, граматика, арифметика, геометрія, астрономія, музика та юриспруденція. К. а. була національним центром філософії і освіти.

КОМЕНСЬКИЙ (Komenský) Ян Амос (28.III.1592, м. Нівніце, Південна Моравія — 15.XI.1670, м. Амстердам, Нідерланди) — чеський педагог-гуманіст, засновник нової прогресивної педагогічної системи, громадський діяч. В основу педагогічного вчення К. поклав принцип природовідповідності виховання (необхідності враховувати природу дитини). К. вимагав створення єдиної шкільної системи, обґрунтував ідею загального навчання й початкового навчання дітей рідною мовою. Дав теоретичне обґрунтування класно-урочної системи навчання, розробив дидактичні принципи навчання, багато уваги приділяв питанням виховання тощо. К. був знайомий з досвідом братських шкіл в Україні.

КОМЕРЦІЙНІ УЧІЛИЩА — середні навчальні заклади в царській Росії. Перше К. у. засноване в Україні 1811 в Одесі. Спочатку були відкриті як професійні школи, але фактично стали загальноосвітніми навчальними закладами, що мали на меті давати учням загальну й комерційну освіту. Строк навчання тривав 7—8 років. У 1914 в Україні було 62 К. у.

КОМІКС (від англ. comics, множина від comic — комічний, смішний) — звичайно короткі розповіді в малюнках з мінімальною кількістю тексту, які видаються у вигляді окремих, яскраво розфарбованих

книжок. Сучасний К. виник у США наприкінці XIX ст., поширення набув з 30-х років XX ст. (зокрема в мультфільмах В. Діснея), згодом став одним з найпоширеніших жанрів “масової культури”. Основні тематичні різновиди К.: К. про “дикий Захід” (вестерн), псевдонаукові, детективні, воєнні, К. жажів і пригод тощо.

КОМІТЕТ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНИХ Кабінету Міністрів України — центральний орган державної виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері соціального захисту й профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Організований 1996.

КОМПЕНСАЦІЯ функцій (від лат. compensatio — винагорода) — складний процес перебудови функцій організму при порушенні чи втраті будь-яких психічних функцій внаслідок перенесених захворювань, травматичних пошкоджень. Компенсаторна перебудова включає відновлення й заміщення втрачених функцій і зміну їх. Процеси К. залежать від складу та структури пошкоджених або втрачених функцій, індивідуальних особливостей вищої нервової діяльності, віку, в якому сталася зміна функцій, і ступеня її зміни, психічного й фізичного розвитку хворого, його реакції, соціальних умов. Особливе значення має К. у випадках недорозвитку функцій у дитячому віці (глухота і сліпота, дефекти сприймання, пам’яті, рухової сфери тощо), коли та чи інша форма психічної діяльності порушується при локальних ураженнях мозку.

КОМПЛЕКС у психології (від лат. complexus — зв’язок, поєднання) — у найширшому розумінні певне поєднання окремих психічних процесів і властивостей в одне ціле. У вужчому значенні під К. розуміють групу різномірних психічних елементів, зв’язаних єдиним афектом. Поняття “комплекс” вживають у різних галузях психології, наприклад у дитячій психології — комплекс поживлення.

КОМПЛЕКС ПОЖИВЛЕННЯ — емоційні реакції дитини при спілкуванні з дорослим, які виражаються в міміці радості (усмішка, сміх), в радісних звуках,

гулінні, у швидких і енергійних рухах рук і ніг. Характеризується також зоровим і слуховим зосередженням дитини на обличчі дорослого, який з нею розмовляє. Виникає в кінці I або на початку II місяця життя.

КОМПЛЕКСНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система, за якою навчальний матеріал в школі вивчається за певними темами — комплексами. Побудовані на основі комплексів програми застосовувалися наприкінці XIX й у XX ст. в багатьох початкових школах Німеччини, Австрії (*Gesamttunterricht*), у Бельгії та інших країнах Західної Європи. На початку навчання теми стосувалися предметів і явищ навколишнього життя, потім кругозір дитини поступово розширився. В 1922 К. с. н. була запроваджена в українській школі. В основу комплексних програм було покладено вивчення трудової діяльності людей; природа вивчалася як об'єкт, на який спрямовувалася праця людини. Проте практика показала, що К. с. н. не дає учням систематизованих знань з основ наук і в 1931 К. с. н. була замінена предметною системою навчання.

КОМПЛЕКТНІСТЬ ШКОЛИ — визначається кількістю I—IV класів, з якими працює один учитель. Залежно від кількості таких класів-комплектів, початкові школи поділяються на однокомплектні (один учитель працює з 4 класами), двокомплектні (з двома вчителями при 4 класах), трикомплектні (з трьома вчителями при 4 класах) і чотирикомплектні (з чотирма вчителями при 4 класах). В сільській місцевості переважають однокомплектні, двокомплектні і трикомплектні початкові школи (див. *Малокompлектна школа*). У великих населених пунктах більшість початкових шкіл — чотирикомплектні, в цьому випадку поняття “комплект” і “клас” збігаються.

КОМПЛЕКТУВАННЯ КЛАСІВ — розподіл по класах зарахованих до школи учнів згідно з віком, рівнем їхньої підготовки й нормами наповнюваності класів. Проводиться на початку навчального року. При комплектуванні паралельних класів звичайно забезпечувалося рівномірне розміщення учнів з різним рівнем

підготовки. Останнім часом дедалі частіше практикується диференціація навчання в школі, коли класи комплектуються учнями з приблизно однаковим рівнем розвитку, однаковими здібностями, спільними інтересами.

КОМП'ЮТЕР (англ. computer, від лат. computo — обчислюю) — термін, що його взято з англomовної літератури. Означає автоматичний пристрій, який діє за програмою, заданою заздалегідь. Звичайно ототожнюють із терміном “електронна обчислювальна машина”. Принцип дії К. і правила користування ним вивчаються в шкільному курсі інформатики. К. широко використовуються в навчальному процесі як ефективний дидактичний засіб.

КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЯ НАВЧАННЯ — у вузькому смислі — застосування комп'ютера як засобу навчання; в широкому — застосування комп'ютера в навчальному процесі з різною метою. Система комп'ютерного навчання включає технічне (комп'ютер), програмне й навчальне забезпечення.

КОМУНА ІМЕНІ Ф. Е. ДЗЕРЖІНСЬКОГО — дитяча трудова комуна. Заснована 1927 в селищі Новому Харкові (передмістя Харкова). З 20.X.1927 до 1.VII.1935 комуною керував А. С. Макаренко. Тут дістали дальший розвиток педагогічний досвід колонії імені М. Горького, ідеї поєднання навчання з продуктивною виробничою працею. Комуна була першим в Україні дитячим закладом, який перейшов на повне самоутримання (з 1933). В 1932 в комуні було відкрито завод електроінструментів, потім — завод плівкових фотоапаратів. В 1930 відкрито робфак Харківського машинобудівного інституту, а 1934 — середню школу. Діяльність комуни Макаренко описав у книгах “Марш 30 року”, “Мажор”, “ФД-1”, “Прапори на баштах” та ін.

КОМУНАРЬСЬКА МЕТОДИКА — система умов, методів, прийомів і організаційних форм виховання, які забезпечували формування і творчий розвиток колективу дорослих і дітей на принципах гуманізму. Опрацьована І. П. Івановим і його послідовниками в Росії наприкінці 50-х років XX ст. Основною метою й результатом застосування К. м. проголошувалося роз-

кріпачення особистості вихователя й вихованця, формування гуманістичного світогляду, громадянської самосвідомості людини, її здатності до соціальної творчості, морального самовизначення. Збагачена у 80-ті роки ідеалами демократизації стосунків і самоврядування, творчими формами діяльності, неформальним спілкуванням К. м. дістала назву методики колективного творчого виховання.

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ (від лат. *communis* — з'єднує, повідомляю) — риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми, товариськість. К. не є природженою, вона формується в процесі життя й діяльності людини в соціальній групі.

КОНАНТ (Conant) Джеймс Брайант (26.III. 1893—1978) — американський учений-хімік і діяч освіти, президент Гарвардського університету (1933—1953). Освіту розглядав як фактор об'єднання різних соціальних груп і як засіб відбору талановитих людей. Написав ряд праць з соціологічних проблем освіти.

КОНГРЕГАНІСТСЬКІ ШКОЛИ (*Écoles congreganistes*) — школи, керовані конгреганістами (членами релігійних організацій, створюваних католицькою церквою) у Франції і деяких інших країнах. Виникли в XVII ст. у зв'язку з організацією найбільш впливової організації “Братів християнських шкіл” у Франції.

КОНДІЛЬЯК (Condillac) Етьєнн-Бонно де (30.IX.1715, Гренобль — 3.VIII.1780, Божансі) — французький філософ-просвітитель, вихователь герцога Пармського, для якого написав “Курс занять” у 13 томах. Психолого-педагогічні проблеми розглядав з позиції сенсуалізму, вважав, що навчання наукам має йти тим же порядком, що й сама наука: від фактів і дослідів до ідей і законів. К. віддавав перевагу формальній освіті, пропонував вчити дітей мислити. Самостійні, індивідуальні заняття учня ставив вище шкільних. Був одним із засновників асоціативної психології.

КОНДОРСЕ (Condorcet) Марі-Жан-Антуан-Нікола де (17.IX.1743, Рібмон — 29.III.1794, Бур-ла-Рен) — французький філософ-просвітитель, математик. Як

представник комітету народної освіти Законодавчих зборів опрацював план організації народної освіти, який передбачав створення єдиної державної системи, яка складалася з 4 ступенів: I — 4-річні початкові школи; II — 3-річні школи II ступеня; III — інститути, де дається середня загальна і спеціальна освіта; IV — ліцеї. Наступність ступенів, безплатне навчання, світськість школи, реальна та енциклопедична освіта, широка організація освіти дорослих — головні риси цього просвітительського плану.

КОНДУІТ (від франц. *conduite* — поведінка) — штрафний журнал або список, до якого заносилися провини учнів. Вперше запроваджений у школах Німеччини в середині XIX ст. за пропозицією Гербарта. В царській Росії К. широко застосовувалися в гімназіях, духовних навчальних закладах і кадетських корпусах.

КОНІСЬКИЙ Олександр Якович (18.VIII. 1836, с. Переходівка Чернігівської обл. — 12.XII.1900, Київ) — український письменник, педагог. За участь у Київській громаді і організацію недільних шкіл 1883 був висланий у Вологду, потім — у Тотьму. Для недільних шкіл видавав популярні книжки й підручники (“Українські прописи”, 1862; “Арифметика, або шотниця”, 1863; “Перша граматики, або читання”, 1883).

КОНКРЕТНА МЕТОДИКА НАВЧАННЯ — педагогічна дисципліна, яка вивчає специфіку організації навчання з окремого навчального предмета (методика математики, психології, фізики, співів тощо).

КОНКРЕТНЕ Й АБСТРАКТНЕ в навчанні — категорії пізнання, які виражають перехід учнів від безпосередніх вражень до розуміння суті того, що вивчається. Школярам у будь-якому віці притаманні конкретні уявлення й абстрактні поняття, які перебувають в стані безпосередньої взаємодії і переходу одного в друге. Залежно від віку змінюється співвідношення між ними. При правильно організованому спостереженні конкретних явищ, їх систематизації і узагальненні розвивається мислення, набувається здатність осмислено засвоювати такі абстракції, як граматичні правила, закони науки

й науковій теорії. Під час вивчення нового навчального матеріалу завжди розглядаються конкретні факти, предмети, явища, виділяється істотне, робиться узагальнення. Абстрагування в розумовій роботі учнів поєднується тут з іншими логічними операціями: конкретизацією, аналізом і синтезом, індукцією і дедукцією. За допомогою цих логічних процесів учні від явищ і фактів переходять до узагальнення, формулювання правила й закону. Як тільки узагальнення зроблено, у свідомості учнів починається процес більш ґрунтовного осмислення фактів, прокладається шлях до глибшого розкриття суті того, що вивчається.

КОННЕЛ (Connell) Вільям Фрейзер (нар. 28.VI.1916, Локхарт) — австралійський педагог, спеціаліст з порівняльної педагогіки, дидактики, історії педагогіки, прибічник прагматичної педагогіки. З 1956 професор педагогіки університету в Сідней. Голова Австралійської асоціації педагогічних досліджень, президент Товариства істориків педагогіки Австралії й Нової Зеландії. Брав участь у здійсненні реформи австралійської школи і створенні всеохоплюючої середньої школи.

КОНОНЕНКО Віталій Іванович (нар. 9.IX.1933, Київ) — український філолог, педагог, дійсний член АПН України. Працює з 1980 ректором Прикарпатського університету імені В. С. Стефаніка. Досліджує проблеми українського й російського синтаксису, фразеології, стилістики й методики вивчення української та російської мов у школі.

КОНОНОВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ Йосиф (рік народження невідомий — помер 1653) — український освітній діяч. Один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Викладав риторику, потім філософію. В 1642—1646 — ректор колегії. Автор "Підручника логіки" (1639—1640, латинською мовою; зберігся у вигляді рукопису).

КОНСЕРВАТОРІЯ (італ. conservatorio, первісне значення — притулок, від лат. conservo — зберігаю) — вищий музичний навчальний заклад. У XVI—XVII ст. в Італії — притулок для сиріт, де навчали ремесел, пізніше — й музики. З XVIII ст. К. — спеціальний музичний навчальний заклад. Найстаріші К.: в Парижі (1784),

Болоньї (1804), Мілані, Неаполі (обидві — 1808), Флоренції, Празі (обидві — 1811) та інших містах. В 1854 у Львові засновано К. Галицького музичного товариства, в 1902 — Львівський музичний інститут, 1903 — Вищий музичний інститут імені М. Лисенка, 1904 в Києві — Музично-драматичну школу Миколи Лисенка. В 1913 відкрито К. в Києві та Одесі, 1917 — у Харкові.

КОНСОЛІДОВАНІ ШКОЛИ (Consolidated schools) — укрупнені школи, створювані шляхом об'єднання кількох невеликих, часто однокласних шкіл, розташованих у малонаселеній місцевості. К. ш. обслуговують дітей у радіусі 20—30 км. Дітей підвозять до школи й розвозять додому на шкільних автобусах. Поширені в США, Австралійському Союзі й ряді інших країн.

КОНСПЕКТ (від лат. conspectus — огляд) — короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо. К. складається з плану, стисло викладених основних положень, фактів і прикладів. Конспектування є одним із способів активізації пізнавальної діяльності учнів. У процесі конспектування учні вчаться виділяти головне з прочитаного чи почутого, коротко, чітко й послідовно викладати матеріал, встановлювати зв'язок між окремими думками. Конспектування розвиває логічне мислення і вдосконалює культуру мови. В шкільній практиці конспектування застосовується в тих випадках, коли цього вимагає характер навчального матеріалу, який вивчається.

КОНСТАНТНІСТЬ (від лат. constans — незмінний, постійний) — у психології — відносна сталість деяких психічних процесів. Так, К. сприймання — це відносна сталість образів предметів при помітних змінах у фізичних умовах сприймання: при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані від людини, яка їх сприймає, тощо. Хоч предмети щоразу виглядають по-іншому, людина сприймає їх як відносно сталі за величиною, формою, кольором.

КОНСТРУЮВАННЯ в дитячому садку — ігри та заняття дітей, змістом яких є складання різних об'єктів (будинок, автомобіль, пароплав, місток, башта тощо) з ігрових будівельних матеріалів за

допомогою “конструкторів”. Як вид дитячої творчості К. виховує художній смак і образотворчі здібності, розвиває мислення, окомір, координацію рухів.

КОНСТРУЮВАННЯ технічне — створювання конструкції чогось (машини, споруди, моделі тощо) згідно з проектом, планом або розрахунками. К. в школі є засобом розвитку конструкторсько-технічних здібностей учнів. У процесі К. учні поглиблюють свої теоретичні знання, вчать застосовувати їх. Вони виконують технічні розрахунки, користуються кресленнями, схемами, довідковою літературою, обирають технологію обробки матеріалів, набувають навичок роботи з вимірювальними приладами та інструментами.

КОНСУЛЬТАЦІЯ навчальна (від лат. *consultatio* — нарада, розгляд) — порада, пояснення педагога учням і студентам з будь-якого питання. Проводиться у формі співбесіди індивідуально чи з групами, в позанавчальний час за певним графіком чи в міру потреби — після завершення вивчення розділу програми, у процесі його вивчення і особливо в період підготовки до екзаменів. К. сприяє кращому усвідомленню складних для учнів чи студентів питань, а також поглибленню їхніх знань і розвитку наукових інтересів.

КОНТИНГЕНТИ шкільні (від лат. *contingens* — той, що має відношення) — кількість дітей і підлітків, які навчаються в загальноосвітніх школах. Величина К. залежить від тривалості курсу шкільного навчання, встановленого в державі, від мережі шкіл і її раціональної побудови, від доступності загальної освіти та інших факторів. При загальному обов'язковому навчанні К. повинні відповідати всій чисельності дітей шкільного віку, для яких встановлене обов'язкове навчання. К. є вихідними даними в розрахунках і плануванні народної освіти щодо мережі шкіл, типів і структури їх, потреби в учительських кадрах тощо.

КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ в школі — письмові, графічні і практичні роботи, за допомогою яких перевіряються знання, уміння та навички учнів. Письмові К. р. можуть застосовуватися під час вивчення всіх предметів, за винятком фізкультури, співів, малювання, креслення і праці,

графічні — під час вивчення всіх, крім фізкультури й співів, практичні — під час вивчення фізики, хімії, біології, математики, інформатики, трудового навчання. К. р. проводяться звичайно після вивчення теми чи розділу курсу, в кінці чверті, навчального року й на екзаменах. К. р. виховують у дітей почуття відповідальності, розвивають волю, характер, самостійність мислення, стимулюючи учнів до використання знань у нових поєднаннях.

КОНФАБУЛЯЦІЯ (від лат. *copula* — з, разом і *fabulari* — базикати) — буквально порушення переказу (фабули), вигадана історія, нелогічне, фантастичне витлумачення певного факту, події. В окремих дітей і дорослих є природжена схильність до К. Якщо вона перебуває у прийнятних межах, то такі люди можуть складати казки, байки, оповідки. Люди, у яких К. виражена надмірно, вдаються до різних вигадок, що межують з брехнею.

КОНФЕСІОНАЛЬНІ ШКОЛИ (від лат. *confessio* — сповідання) — навчальні заклади, що перебувають на утриманні церкви й під її контролем. Основна мета К. ш. — поширення й пропаганда догматів певного віросповідання. Виникли в період раннього середньовіччя в Західній Європі. В ряді країн принцип конфесіоналізму зберігає своє значення й досі, де К. ш. (католицькі, протестантські, магометанські тощо) є приватними школами. В Україні всі державні школи — початкові, середні й вищі — є світськими.

КОНФОРМІЗМ І НЕГАТИВІЗМ (від лат. *conformis* — відповідний, *negativus* — заперечний) — способи реагування особистості на нав'язувані соціальним оточенням норми й цінності. Конформізм — пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці. Негативізм — односторонньо заперечливе, вороже ставлення до загальноприйнятих у даній соціальній спільності норм і правил. К. і н. як риси поведінки не є природженими, а формуються в процесі виховання й соціального спілкування.

КОНФУЦІЙ (бл. 551—479 до н. е.) — латинізоване ім'я давньокитайського філософа й педагога Кун Фу-цзи, або Кун-цзи. К. узагальнив весь досвід

навчання, нагромаджений у стародавньому Китаї, і створив першу в Китаї педагогічну теорію. Заснував першу в Китаї приватну школу. Педагогічні висловлювання К. містяться в книзі “Луньюй” (“Бесіди й судження”), яка є записом і систематизацією його бесід з учнями школи. К. виходив з положення про природну нерівність людей і вірив у наявність природжених етичних і інтелектуальних якостей людини: високорозвинуті люди мають знання від народження. Наслідком цих поглядів була вимога строгого обліку в процесі навчання індивідуальних особливостей і здібностей учнів. Опрацьована К. програма розвитку учнів передбачала два ступені. Спочатку потрібно було вивчити шість “мистецтв”: етикет, музику, верхову їзду, стрільбу з лука, письмо, арифметику — і таким чином одержати початкове розумове, фізичне, моральне й художнє виховання. Після оволодіння цими знаннями й уміннями учні мали перейти до вивчення бездоганної поведінки, політики, літератури й мови. Особливу увагу К. звертав на моральне виховання, в основі якого лежала проповідь поміркованості й поваги до старших за віком і соціальним становищем. К. ставився з презирством до фізичної праці й тому заперечував трудове виховання.

КОНЦЕНТРАЦІЯ НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ (від лат. *con...* — разом і *centrum* — осереддя, центр) — зосередження збудження або гальмування в пункті їх початкового виникнення. Нервовий процес, який спочатку виник у певній ділянці великих півкуль і поширився по корі головного мозку, з часом повертається в місце свого виникнення. В міру повторення умовного подразника сфера ірадіації звужується, і нервові процеси стають більш концентрованими.

КОНЦЕНТРИЗМ У НАВЧАННІ — принцип побудови шкільних програм і підручників, який характеризується тим, що частина навчального матеріалу повторно, але з різною глибиною, вивчається на кількох ступенях навчання. Концентричне розміщення навчального матеріалу протиставляється лінійному (радіальному), при якому кожен розділ навчального курсу вивчається з такими подробицями й глибиною, яка вимагається завданнями

навчання, без повернення до нього на наступних етапах навчання. При К. у н. наростання труднощів при засвоєнні якогось розділу навчального предмета відбувається поступово відповідно до рівня розумового розвитку учнів. На цьому ґрунтується виділення концентра початкової освіти, в якому дітям даються у загальному вигляді знання й навички, які готують їх до систематичного й глибшого вивчення граматики, математики тощо в наступних класах школи. В середній школі програми деяких навчальних предметів також будуються концентрично, що є необхідним і педагогічно доцільним у тих випадках, коли закони науки не можуть бути розкриті з достатньою глибиною при початковому ознайомленні з ними. Прикладом лінійного розміщення навчального матеріалу в українській школі може служити курс історії, в якому учні вивчають хід подій, починаючи з найдавніших часів і кінчаючи сучасністю.

КОНЦЕПЦІЯ педагогічна (від лат. *conceptio* — сукупність, система) — система поглядів на те чи інше педагогічне явище, процес, спосіб розуміння, тлумачення якихось педагогічних явищ, подій; провідна ідея педагогічної теорії.

КОРА ВЕЛІКИХ ПІВКУЛЬ ГОЛОВНОГО МОЗКУ — поверхневий шар великих півкуль головного мозку, його найбільш важлива частина, яка здійснює найскладніші форми зрівноваження організму з середовищем.

КОРАБЛЕБУДІВНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують інженерів з суднобудування й судноремонту, судових силових установок, турбобудування, будівництва двигунів внутрішнього згорання, електрообладнання суден, обладнання й технології зварювального виробництва, гідроаеродинаміки, автоматики й телемеханіки. В Україні є К. і. в Миколаєві, заснований у 1910 як середній технічний навчальний заклад, в 1928 реорганізований в технічний інститут (з 1994 — Український державний морський технічний університет). Інженерів з кораблебудування готують також Одеський державний морський університет, Севастопольські державний технічний університет і військово-морський інститут.

КОРЕКЦІЯ (від лат. correctio — виправлення, поліпшення) в спеціальній педагогіці — виправлення (часткове чи повне) вад психічного або фізичного розвитку в дітей, порушення тої чи іншої психічної функції в дорослих. Конкретна мета й завдання К., а також методи і прийоми корекційної роботи визначаються в кожному випадку видом порушення розвитку та індивідуальними особливостями дитини. У спеціальних школах (для глухих, туговуких, з тяжкими розладами мови, сліпих, слабозорих, розумово відсталих) відповідні дефекту корекційні заходи входять до змісту корекційно-виховної роботи.

КОРЕЦЬКИЙ-САТАНОВСЬКИЙ Арсеній (кінiecь XVI або початок XVII ст., с. Сатанів Хмельницької обл. — після 1653) — український педагог, перекладач і лексикограф. Навчався у Львівській братській школі (після 1630). Був викладачем Київської братської школи. Разом з Єліфанієм Славинецьким уклад перший церковно-слов'янсько-латинський словник.

КОРОВАЙ Іван Андрійович (нар. 10.VII.1928, с. Носівка Чернігівської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). З 1962 працював учителем математики в середній школі-інтернаті м. Фастова Київської обл.

КОРФ Микола Олександрович (14.VII.1834, Харків — 25.XI.1883, с. Нескучне Донецької обл.) — український та російський педагог і методист, діяч у галузі народної освіти, організатор початкових земських шкіл в Україні. Захищав загальну обов'язкову початкову освіту, навчання рідною мовою, відстоював звуковий, аналітико-синтетичний метод навчання грамоти. Спеціально для сільської школи написав книгу "Наш друг" (1871), яка містила практичні поради. К. сам влаштував школи, інспектував їх, навчав учителів, давав зразкові уроки, захищав інтереси народної школи в пресі. Був ініціатором (1867) з'їздів-курсів для вчителів народних шкіл, організатором учительських бібліотек. Вимагав навчання учнів рідною мовою.

КОРЧАК (Korczak) Януш (справжнє прізвище та ім'я — Гольдшміт Генрік; 22.VII.1878 або 1879, Варшава — 5 або 8.VIII.1942, Трєблінка) — польський педа-

гог, письменник, лікар. З 1912 по 1942 працював у заснованому ним "Будинку сиріт". Під час Першої світової війни перебував в Україні і брав участь в організації роботи дитбудинку для польських дітей у Києві. Головні принципи виховної системи К. виклав у книзі "Як любити дітей". Основна засада виховної системи К., на якій ґрунтуються всі його твори й уся практична педагогічна діяльність у керованих ним дитячих установах, — це самовиховуюча активність дітей, формування в них уміння й навичок самопізнання, самоконтролю, самооцінки, самоуправління. Система дитячого самоврядування, яку розробив К., спиралася на активність, самостійність і самодіяльність. В роки окупації Польщі гітлерівською Німеччиною К. героїчно боровся за життя варшавських дітей. Загинув у газових камерах Трєблінки разом з 200 своїми вихованцями.

КОСМІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності психічної діяльності людини в умовах космічних польотів. Основні проблеми К. п.: а) вивчення впливів об'єктивних факторів космічних польотів на перебіг психічних функцій людини (невагомість, фізичні і психічні перевантаження, зумовлені космічними швидкостями, самотність, сенсорний голод тощо); б) вивчення психічних станів космонавта, добір і підготовка людей для роботи в космосі, визначення психологічної надійності космонавтів, оптимального функціонування антропотехнічного комплексу в космосі та ін.

КОСООКІСТЬ — таке положення очей, коли зорова лінія одного з них спрямована на спостережуваний предмет, а другого — відхилена від цього предмета. Розрізняють два види К.: так звана співдружна й паралітична. У дітей найчастіше зустрічається співдружна К. Однією з характерних її ознак є відсутність обмеження рухливості очей, незважаючи на неправильне положення зорової лінії одного з них. Паралітична К. виникає в будь-якому віці. Типовою її ознакою є скарги хворих на роздвоєння предметів (диплопія).

КОСТЕНЕЧКИ Костянтин (друга половина XIV — перша половина XV ст.) — болгарський філософ і педагог, реформа-

тор школи в Сербії. Одним з перших виступив за заміну буквоскладального методу навчання грамоті звуковим. Прихильник ідеї слов'янської єдності, яка спирається на спорідненість всіх слов'янських мов.

КОСТИЦЬКИЙ Михайло Васильович (нар. 14.I.1948, с. Заріччя Івано-Франківської обл.) — український психолог, завідувач кафедри психології Львівського університету з 1991, член-кореспондент АПН України з 1992. Досліджує проблеми юридичної психології, психологічні закономірності протиправної та аморальної поведінки підлітків та юнаків.

КОСТЮК Григорій Силович (нар. 5.XII.1899, с. Могильне Кіровоградської обл. — 24.I.1982, Київ) — український психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1967), заслужений діяч науки і техніки України (з 1970). Закінчив Колегію Павла Галагана (1919) та філософсько-педагогічний відділ Київського університету народної освіти (1923). З 1919 до 1930 вчителював. З 1930 — викладач, з 1935 — професор, згодом завідувач кафедри Київського педагогічного інституту (тепер Український педагогічний університет). В 1945—1973 — директор науково-дослідного інституту психології України. Автор багатьох праць з проблем психології навчання й виховання учнів, розвитку їхнього мислення і здібностей, а також проблем теорії та історії психології. Автор підручника “Психологія” для педагогічних інститутів.

КОТЛЯРЄВСЬКИЙ Іван Петрович (9.IX.1769, Полтава — 10.XI.1838, там само) — український письменник, перший класик нової української літератури, педагог. Працюючи наглядачем у “Будинку виховання дітей бідних дворян”, багато зробив для вдосконалення навчально-виховного процесу. Відстоював ряд прогресивних педагогічних ідей.

КОФКА (Koffka) Курт (18.III.1886, Берлін — 22.XI.1941, Нортгемптон, США) — німецько-американський психолог, один із засновників гештальтпсихології. У систематичному вигляді свою концепцію гештальтпсихології К. вперше виклав у книзі “Основи психічного розвитку” (1921). Головна праця К. — “Принципи гештальтпсихології” (1935).

КРАЄВИЧ Костянтин Дмитрович (1.II.1833, с. Спаське Орловської обл. — 15.II.1892, Ялта) — російський педагог-фізик, автор найбільш поширеного підручника з фізики для гімназій і комерційних училищ царської Росії.

КРАЄЗНАВСТВО шкільне — освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста тощо). Основним завданням К. є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною, практичною метою. Краєзнавчий матеріал на уроках допомагає розкриттю загальних закономірностей явищ, які вивчаються, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмета, збагачує учнів знаннями про свій край і перспективу використання місцевих ресурсів. Краєзнавча робота учнів дає цінний матеріал для науки й народного господарства (розвідка корисних копалин, гідрологічні й фенологічні спостереження, визначення ґрунтів, рослинності тощо).

КРАСНУХА — гостра інфекційна хвороба, що спричинюється вірусом. Джерелом інфекції є хворий. Здебільшого К. уражає дітей віком 2—10 років. Зараження відбувається повітряно-крапельним шляхом.

КРЕЙЦВАЛЬД (Kreutzwald) Фрідріх Рейнгольд (26.XII.1803, Йінепере, Естонія — 25.VIII.1882, Тарту) — естонський письменник, просвітитель, фольклорист. У своїх творах і листах критикував відсталість народної освіти в Естонії, виступав проти онімечування естонської інтелігенції і вимагав справді народної школи рідною (естонською) мовою. В такій школі, на думку К., потрібно навчати дітей природознавству, географії, історії та іноземній мові.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЛІЦЕЙ, Волинський ліцей — загальноосвітній навчальний заклад, заснований 1803—1805 Г. Коллонтаєм і Т. Чацьким у м. Кременці на базі Вищої Волинської гімназії з метою поширення польської культури серед українського населення й підготовки чиновників і спеціалістів на Волині. Це був добре організований навчальний заклад з широкою навчальною програмою та професійним

ухилом у навчанні. Крім кількох мов, математики, логіки, історії, географії, фізики, хімії, літератури, вивчалися астрономія, землеробство, анатомія, фізіологія, ветеринарія, бібліографія. В К. л. були численні навчальні кабінети, ботанічний сад, астрономічна обсерваторія, велика бібліотека; викладачі вели науково-дослідну роботу, видавали журнал. В 1831 К. л. було закрито, оскільки більшість учнів приєдналися до польського повстання проти царизму. Матеріальну базу його частково використано при відкритті 1834 Київського університету. В 1921 уряд Польщі відновив діяльність К. л. У 1940 на базі К. л. було створено учительський інститут; реорганізований 1952 в педагогічний інститут; 1969 його переведено до Тернополя. В будинку ліцею з 1970 — педагогічне училище.

КРÉMENЬ Василь Григорович (нар. 25.VI.1947, с. Любичово Сумської обл.) — доктор філософських наук, професор, дійсний член АПН України. В 1992—1994 завідував відділом Національного інституту стратегічних досліджень, з 1997 — керівник служби з питань внутрішньої політики адміністрації президента України. Досліджує загальні проблеми розвитку людської особистості, професійної і політичної освіти.

КРÉМІН (Cremin) Лоренс Артур (31.X.1925, Нью-Йорк — 4.IX.1990, там само) — американський історик педагогіки. Автор праць з історії школи й педагогіки США. Критикував обмеженість традиційного погляду на історію педагогіки як на історію виключно педагогіки школи і обґрунтовував необхідність включення в історико-педагогічні дослідження освітньо-виховної діяльності родини, церкви, бібліотек, преси та інших соціальних інституцій у їх взаємодії.

КРЕТИНІЗМ (франц. crétinisme, від crétin — кретин, недоумкуватий) — захворювання, що характеризується природженим слабоумством і затримкою фізичного розвитку внаслідок порушення функції щитовидної залози. Спостерігається при природженому недорозвиненні щитовидної залози або спадково зумовленому порушенні утворення тиреоїдних гормонів, а також при недостатньому вмісті

йоду у питній воді. У кретинів порушені пропорції тіла: короткі кінцівки, голова непропорційна, набрякле обличчя, низьке чоло, великі вуха, рот, товстий язик, тупий вираз обличчя. Основний принцип лікування К. — компенсація недостатньої діяльності щитовидної залози.

КРИВОШІЯ — деформація шиї, що спричинюється до неправильного положення голови. К. буває природженою, як наслідок ураження м'язів шиї та шийного відділу хребта. Характеризується нахилом голови в бік, де сталися патологічні порушення, з обмеженням її рухів, асиметрією обличчя, черепа, ключиць, хребта. Набуті К. виникають як наслідок патологічних порушень м'язих тканин шиї або запальних захворювань м'язів, лімфатичних залоз шиї тощо. З першого року життя дитини слід проводити консервативне лікування, яке полягає в корегуючій гімнастиці, масажі шиї і правильному положенні дитини в ліжку.

КРІЗА (вікова) (від грец. κρίσις — вихід, переломний момент) — період у житті дитини (як правило, в три, сім, одинадцять-тринадцять років), коли протягом відносно короткого часу (кілька місяців, рік) виявляються різкі й суттєві психологічні зрушення і зміни особистості, розвиток набуває бурливого, стрімкого, кризового відтінку. Особливістю кризових періодів є те, що частина дітей стає в цей час важковиховуваною, вступає у гострі конфлікти з оточенням, зазнає хворобливих, важких переживань тощо. Так, дитина трьох років на якийсь час може стати впертою, вередливою і свавільною. У 7-річному віці на певний проміжок часу у дітей порушується психічна рівновага, спостерігається нестійкість волі, настрою тощо. У тринадцятирічного підлітка знижується працездатність, погіршується успішність в школі. Перебіг кризових періодів залежить від багатьох життєвих обставин, індивідуальних здатностей вихователів, від того, чи своєчасно вони помічають початок різких змін у дитини й наскільки глибоко враховують це у своїх взаєминах з нею.

КРИМІНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь юридичної психології. Вивчає психологічні механізми вчинення злочину й покарання за нього: психічний стан особи

злочинця у момент скоєння злочину, мотиви злочинної поведінки та форми її вивав з погляду небезпечності для окремих людей і всього суспільства. Важливе місце в К. п. посідає вивчення психологічних факторів злочинності неповнолітніх, профілактика дитячої злочинності.

КРИМСЬКИЙ Юхим Степанович (1838 — 5.XII.1915, м. Звенигородка Черкаської обл.) — український літератор, педагог і видавець. Автор підручників і методичних посібників з географії, арифметики, мови, брошур на етнографічно-побутові теми, краєзнавчих і бібліографічних праць.

КРИТЕРІЙ СТАТИСТИЧНИЙ (грец. κριτήριον — засіб переконання, мірило) — показники, які поєднують у собі методи розрахунку, теоретичну модель розподілу і правила прийняття рішення про правдоподібність нульової або однієї з альтернативних гіпотез. К. с. звичайно поділяються на параметричні й непараметричні. В перших передбачається обов'язковою наявність гіпотези про форму розподілу результатів у генеральній сукупності, в той час як непараметричні критерії такого припущення не вимагають. К. с. використовуються для перевірки гіпотез: про належність вибірки генеральній сукупності, про достовірність (або відсутність) відмінностей між вибірковими середніми арифметичними, дисперсіями (див. *Дисперсійний аналіз у педагогіці*), про зв'язки між ознаками, які вивчаються, про достовірність впливу (див. *Валідність*). Як теоретичні моделі в педагогіці й психології найчастіше використовуються розподіли Стьюдента (χ^2 — критерій) і F — критерій Фішера, які ґрунтуються на так званому нормальному розподілі. З непараметричних критеріїв широко використовуються критерії Колмогорова—Смирнова, Вілкоксона, критерій знаків тощо. Вони застосовуються для швидкої оцінки достовірності відмінностей у контрольній і експериментальній групах. Рангові кореляції, за Спірменом і Кендалом, використовуються для оцінки зв'язку між ознаками, які вивчаються, поданими в порядковій шкалі.

КРОЙЦ (Kreutz) Мечислав (31.XII.1893, Львів — 14.X.1971, Варшава) — польський психолог і філософ. З 1934 — професор психології Львівського універ-

ситету, з 1946 — Вроцлавського, в 1953—1963 — професор загальної психології Варшавського університету. Вивчав епістемологічні й методологічні проблеми психології, опрацьовував методи психологічних досліджень і тестування. Досліджував також проблеми пам'яті, волі, характеру та особистості.

КРОКОВСЬКИЙ Іоасаф (рік народження невідомий — помер 1718, Київ) — український освітній і церковний діяч. Закінчив Київську академію. У 80-х роках XVII ст. був її професором, згодом ректором (1693—1694). Збереглися рукописні латинські підручники, за якими він викладав курси риторики (1683) і філософії (1686—1687).

КРОНВАЛДС (Kronvalds) Аріс Крістапович (15.IV.1837, волость Кроте, Латвія — 17.II.1875, Вечпібалга) — латиський публіцист, мовознавець, педагог, борець за латиську народну школу. Педагогічні погляди К. склалися під впливом Й. Г. Песталоцці, Ф. А. Дістервега, Ф. Е. Бенке і Ф. Б. Фребеля. Він відіграв велику роль в організації латиської народної школи. К. різко критикував стан шкільної справи в Латвії, насичення програм народної школи релігійними догмами й вимагав різкого збільшення реальних предметів у навчальному плані народної школи. Був одним з перших організаторів Вселатвійських учительських конференцій.

КРУГОЗІР УЧНІВ — уявлення, поняття й фактичні відомості про предмети і явища природи, громадського життя й людської психіки, доступні учням на кожному етапі їх розумового розвитку. Основою К. у. є знання, які систематично й послідовно набуваються в школі у процесі навчання, а також участі в праці й громадському житті. Можна розрізнити кругозір: загальноосвітній (коло уявлень про предмети і явища навколишнього світу, про закономірності розвитку природи, суспільства й мислення); естетичний (коло уявлень, які створюються сприйманням і переживанням прекрасного); політехнічний і морально-політичний.

КРУП (англ. group) — синдром ураження гортані, що характеризується хриплим голосом, "гавкучим" кашлем і утрудненим диханням. Розрізняють К. справжній —

дифтерія гортані і несправжній. Несправжній К. спостерігається в маленьких дітей при катарах дихальних шляхів, викликаних вірусом.

КРУПІСЬКА Надія Костянтинівна (26.II.1869, Санкт-Петербург — 27.II.1939, Москва) — державний і партійний діяч СРСР, теоретик і організатор радянської педагогіки й системи народної освіти. В 1917—1920 брала участь у створенні системи народної освіти і в опрацюванні директивних документів. Відстоювала ідеї демократизації управління народною освітою. Під керівництвом К. у 20-х роках були розроблені навчальні програми для шкіл. К. брала активну участь в опрацюванні теоретичних основ діяльності дитячих і юнацьких організацій, у становленні теорії і практики дошкільного виховання. Для педагогічної діяльності К. було характерне переоцінювання ролі праці в освіті, надання переваги класовим інтересам над демократичними й загальнолюдськими в оцінці педагогічних явищ і нетерпимість до педагогічного інакодумства.

КРЯНГЕ (Steangă) Йон (13.III.1837, с. Гумулешті повіту Нямц — 12.I.1890, Ясси) — класик румунської і молдовської літератури, педагог. К. критикував жалюгідне становище початкової школи з неграмотними й відсталими учителями, прагнув замінити стару систему і старі методи навчання. В 1868 у співдружності з учителями видав “Новий метод письма й читання” — буквар для I класу, в основу якого було покладено звуковий метод навчання. Великим є внесок К. в розвиток дитячої літератури. Метою виховання К. вважав гармонійний розвиток дитини.

КУЗІНÉ (Cousinet) Роже (30.XI.1881, Париж — 5.IV.1973, там само) — французький педагог, один з теоретиків нового виховання. К. відомий головним чином як творець і пропагандист методу так званої вільної групової роботи учнів, згідно з якою вони утворюють невеликі групи (від 2 до 5 чоловік) і за своїм бажанням вибирають різні види навчальних занять. Роль учителя при цьому зводиться лише до спостереження й перевірки кінцевого результату. Метод К. порушує принцип систематичності навчання й веде до однобічного розвитку учнів. Деякі

елементи методу вільної групової роботи й тепер застосовуються у французькій початковій школі.

КУЛЬТУРА (від лат. cultura — виховання, освіта, розвиток) — сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні К. — це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування (школи, вузи, клуби, музеї, театри, творчі спілки, товариства тощо). Водночас під К. розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності.

КУЛЬТУРА МОВИ — дотримання ustalених норм вимови, слово- та формовживання й побудови фраз. Основи К. м. закладаються в сім'ї, в дошкільному віці, однак систематичне, організоване навчання мови починається в школі. Вже з перших днів навчання учні знайомляться з елементарними вимогами літературної мови, засвоюють доступні їхньому віковій лексичні і граматичні норми рідної мови, привчаються до вживання слова відповідно до його значення, знайомляться з правилами побудови речень за законами граматики мови. Висока К. м. учнів досягається використанням різноманітних засобів, які є в розпорядженні учителя-словесника. В роботі з розвитку К. м. має брати участь весь педагогічний колектив школи.

КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ — дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння знаходити правильний тон у спілкуванні з оточуючими. К. п. — важлива сторона морального обличчя людини. Людина з дитинства повинна привчатися вести себе так, щоб з нею було зручно і приємно спілкуватися і в родині, і в діловій обстановці, в тому чи іншому громадському місці. Необхідно виховувати в молоді таку К. п., в якій проявляються й загальна внутрішня культура, і моральні вимоги суспільства.

КУЛЬТУРИ ІНСТИТУТИ — вузи, які готують бібліотекарів-бібліографів широкого профілю для масових, наукових, спеціальних і дитячих бібліотек, а також висококваліфікованих спеціалістів для роботи в культурно-освітніх установах. В Україні є три К. і.: Київський, Харківський і Рівненський.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ТЕОРІЯ в психології — теорія, яка визнає істотний вплив на психічний розвиток людини матеріальної і духовної культури, яка створюється й змінюється в ході суспільно-історичного процесу. Л. С. Віготський обґрунтував теорію культурно-історичного розвитку психіки, основні положення якої такі: людська психіка розвивається в діяльності; діяльність людей опосередкована знаряддями й засобами, які застосовуються в процесі суспільного виробництва. Духовна діяльність людей виникає на основі їхньої практичної діяльності й набуває схожості з нею структури і опосередковується не знаряддями праці, а своєрідними “знаряддями духовного виробництва”, першим і найважливішим з яких є мова.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ШКОЛИ, училища, технікуми — середні спеціальні навчальні заклади, які готують кадри для масових бібліотек, клубів.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА — система заходів, що сприяють підвищенню культурного рівня, розвитку творчих здібностей та ініціативи, організації культурного дозвілля. К.-о. р. включає цілеспрямовану систему діяльності клубних закладів, бібліотек, музеїв, кінотеатрів, парків культури й відпочинку тощо. Основний зміст К.-о. р. — поширення наукових і політичних знань, пропаганда досягнень науки, техніки, мистецтва, організація культурного дозвілля трудящих.

КУЛЬТУРОВІДПОВІДНОСТІ ПРИНЦИП — відповідність виховання вимогам середовища й часу. К. п. запропонував Ф. А. Дістервег, який вважав, що людину необхідно формувати відповідно до вимог сучасної їй передової культури й науки, зокрема передової культури й науки її вітчизни.

КУНДЕР Юхан (26.XII.1852, хутір Ковалі, Естонія — 24.IV.1888, Санкт-Петербург) — естонський педагог, письменник, громадський діяч, активний учасник створення першої середньої школи з навчанням естонською мовою. К. вважав необхідним індивідуальний підхід до дитини, вивчення та врахування її інтересів і здібностей. Він засуджував метод механічного заучування текстів і звертав увагу педагогів і батьків на необхідність розуміння учнями прочитаного й написаного ними. К. — автор цінних для того часу підручників з природознавства для шкіл Естонії. К. — основоположник естонської дитячої літератури.

КУПІСЄВИЧ (Kupisiewicz) Чеслав (нар. 13.VII.1924, Сосновець) — польський педагог, член Польської АН (1976). В 1966—1969 — працював в Інституті педагогіки у Варшаві, в 1969—1972 — проректор Варшавського університету. Працює на факультеті педагогіки. К. досліджує теорію і практику проблемного навчання. В галузі програмованого навчання опрацював і впровадив оригінальний спосіб програмування (названий ним “варшавською”, або “блочною” системою), який полегшує учням виконання різних інтелектуальних операцій і ефективно використання набутих знань під час розв’язання певних проблем. Ряд праць К. присвячено технології освіти, яку він розуміє як процес навчання й учіння з використанням різних джерел інформації.

КУРАТОР (лат. curator, від curo — піклуюсь) — 1) Попечитель навчального округу. 2) Іноді — професор, який керує науковою підготовкою прикріплених до нього аспірантів.

КУРДИБАХА (Kurdybacha) Лукаш (22.X.1907, с. Лашки — 22.XII.1972, Варшава) — польський історик педагогіки, професор Варшавського університету (1951—1972). Організатор (1953) і керівник (1963—1968) Лабораторії історії педагогіки Польської АН, у 1968—1970 — директор Інституту педагогіки Варшавського університету; в 1970—1972 — головний редактор “Педагогічного кварталника”. К. був редактором і співавтором двотомної “Історії виховання”. Досліджував педагогічну спадщину Я. А. Ко-

менського й історію освіти періоду польського Відродження, історію польської школи й педагогіки у 20—30-ті роки ХХ ст.

“КУР’ЄР ЮНЕСКО” — щомісячний часопис ЮНЕСКО — Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки й культури. Заснований у 1948. Публікується 32 мовами і шрифтом Брайля. З 1990 видається українською мовою. Засновник журналу “Кур’єр ЮНЕСКО” українською мовою — Національна комісія України у справах ЮНЕСКО.

КУРС НАВЧАННЯ (від лат. *cursus* — біг, рух) — 1) Періодичний ступінь навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах (технікумах): перший К., другий К. і т. д. 2) Закінчений у певних межах виклад будь-якої наукової дисципліни, галузі знання (див. *Курсова система навчання*). 3) Точно окреслене коло знань, умінь і навичок з якогось навчального предмета чи наукової дисципліни (наприклад, курс математики в школі).

КУРСОВА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система, за якою навчальні плани і графіки занять у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах будуються з урахуванням комплексного взаємозв’язку між окремими навчальними предметами й циклами наук — суспільними, загальнонауковими, профілюючими. За К. с. н.

навчальний процес будується за курсами, роками навчання й семестрами. Кожний семестр завершується заліково-екзаменаційною сесією. К. с. н. прийнята в усіх денних і вечірніх вищих та середніх спеціальних навчальних закладах.

КУЧЕРЕНКО Євгенія Маркіянівна (нар. 27.XII.1922, с. Качанівка Вінницької обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). З 1946 працювала вчителем української мови й літератури в середній школі № 74 м. Львова. Співавтор підручника “Українська література” для V класу, відзначеного Державною премією України в 1977.

КУЯЛ (Kujal) Богумір (27.X.1908, Ржегоржов — 28.X.1979, Прага) — чеський педагог і громадський діяч. В 1952—1963 — директор Інституту педагогіки Міністерства освіти, в 1970—1979 — Інституту педагогіки імені Я. А. Коменського Чехо-Словацької АН. Розробляв проблеми методології педагогічних досліджень, підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

КАЙС (Käis) Йоханнес (26.XII.1885, с. Росма, Естонія — 29.VI.1950, с. Пилва) — естонський педагог, автор підручників і методичних посібників з природознавства й дидактики.

Л

ЛАБОРАНТ (від лат. laborans — працюючий) у середній школі — штатний працівник, в обов'язки якого входить утримання в порядку обладнання навчального кабінету, підготовка обладнання для проведення демонстраційних дослідів і лабораторних робіт; допомога вчителю в проведенні лабораторних робіт і практикумів. Л. призначаються директором школи і працюють під керівництвом завідувачів відповідними навчальними кабінетами.

ЛАБОРАТОРІЯ (лат. laboratorium, від laboro — працюю) — 1) Спеціалізована установа або відділ установи будь-якого підприємства, навчального закладу, науково-дослідного інституту, де провадиться експериментальна науково-дослідна й навчальна робота, здійснюються контрольні випробування, аналізи тощо. 2) Спеціально обладнане приміщення для проведення науково-дослідної роботи, наукових або навчальних експериментів, контрольних випробувань.

ЛАБОРАТОРІЯ НАВЧАЛЬНА — навчально-допоміжна установа, призначена для проведення практичних занять. Оснащена спеціальним обладнанням, апаратурою й матеріалами для проведення демонстрацій дослідів і виконання самостійних

робіт учнів. У середніх школах Л. н. використовуються при вивченні фізики, хімії, біології і створюються при відповідних кабінетах. У вузах створюються при кафедрах і використовуються не лише з навчальною метою, а й для проведення експериментальної науково-дослідної роботи.

ЛАБОРАТОРНІ РОБОТИ або лабораторні заняття в загальноосвітній школі — один з видів самостійної роботи учнів, яка проводиться за завданням учителя із застосуванням навчальних приладів, інструментів, матеріалів, установок та інших технічних засобів. Виконання Л. р. є обов'язковим і передбачено навчальними програмами школи. Л. р. — органічна частина навчально-виховного процесу. Їхній зміст безпосередньо пов'язаний з іншими видами шкільного навчального експерименту — демонстраційними дослідями вчителя, домашніми експериментальними завданнями, розв'язуванням експериментальних задач тощо. Л. р. можуть проводитись як в ілюстративному плані, коли учні у своїх дослідях відтворюють те, що було попередньо продемонстровано учителем (або про що було прочитано в підручнику), чи в дослідницькому плані, коли учні самі вперше виконують поставлене перед

ними пізнавальне завдання й на основі дослідів самостійно приходять до висновків, які не були їм відомі. Л. р. в школі проводяться звичайно у двох формах: фронтальні Л. р. (так їх називають у фізиці й хімії, лабораторні заняття — в біології) і практикуми — в фізиці або практичні заняття — в хімії, астрономії, географії. Під час фронтальної Л. р. всі учні, кожен окремо чи по два, виконують одночасно одну й ту саму роботу на простому обладнанні. Ці завдання виконуються у процесі вивчення відповідної теми й утворюють з нею одне ціле. Практикуми і практичні заняття проводяться при завершенні великих розділів курсу наприкінці півріччя чи року. Вони мають переважно повторювальний та узагальнюючий характер і розраховані на більшу самостійність учнів, ніж фронтальні.

ЛАБОРАТОРНО-БРИГАДНИЙ МЕТОД навчання — спосіб організації навчального процесу в школі на основі виконання бригадами учнів самостійних навчально-лабораторних завдань, різновидність дальтон-плану. Дістав значне поширення в школах України в 1930—1932. Самостійна лабораторна робота дітей, читання книг у бригаді, підготовка доповідей, розв'язування задач розглядалися як основний шлях вивчення навчального матеріалу. Вчителю відводилися лише контролюючі функції. Практика застосування Л.-б. м. як універсального методу навчання була засуджена в 1932 партійною постановою.

Л'АВРІВСЬКИЙ Іван Васильович (1773, с. Терка, тепер Польща — 1846, м. Перемишль, тепер Пшемисль, Польща) — український педагог і освітній діяч. Закінчив Львівський університет, професор цього університету (1798—1804). Пізніше — ректор Львівської духовної семінарії, професор богословського інституту в Перемишлі. Л. написав підручник української граматики, буквар (Перемишль, 1838), методичні посібники. Заснував грошовий фонд для допомоги українським школам.

Л'АВРСЬКА ШКОЛА — навчальний заклад, відкритий П. Могилою 1631 у Троїцькому монастирі Києво-Печерської

лаври. Була школою нового типу, організованою за західноєвропейським зразком; давала повнішу освіту, ніж братська школа. В 1632 Л. ш. було злито з Київською братською школою і створено Колегію. Згодом на честь її протектора П. Могили Колегія почала називатися Києво-Могилянською. Практично це був перший вищий навчальний заклад в Україні. Див. *Київська академія*.

ЛАВУАЗЬЕ́ (Lavoisier) Антуан-Лоран (26.VIII.1743, Париж — 8.V.1794, там само) — французький учений-хімік. В 1793 опрацював пропозиції щодо реформи народної освіти з метою поширення природничо-наукових і технічних знань. На думку Л., основою освіти мають стати живі уявлення дітей про явища природи. В школі першого ступеня Л. пропонував вивчати природознавство, особливо ботаніку, дослідну фізику, практичну геометрію, основи сільського господарства й головні способи обробки дерева і металів. Поряд з загальноосвітніми школами другого ступеня планувалося створювати професійні школи механічних і хімічних ремесел та школи змішаного типу. План Л. відіграв важливу роль в історії ідей реальної освіти.

Л'А́ЗАР (Lázár) Георг (1779—1822) — румунський педагог і просвітитель. Основоположник румунської народної школи. В 1818 створив перший вищий навчальний заклад з навчанням рідною мовою — Академічну школу філософських і математичних наук і тривалий час був її директором.

Л'АЗУ́РСЬКИЙ Олександр Федорович (12.IV.1874, Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл. — 12.III.1917) — психолог. Один з основоположників експериментальної психології, автор оригінальних методів наукового дослідження психіки — клінічного спостереження і природного експерименту. Розробляв переважно питання психології особистості.

ЛА́Й (Lay) Вільгельм Август (30.VII.1862, Бьотцинген — 9.V.1926, Карлсруе) — німецький педагог, теоретик експери-

ментальної педагогіки. Словесному навчанню, яке панувало в XIX ст., протиставив свою так звану педагогіку дії. Виходячи з даних біології, зводив роль виховання до вироблення у дітей реакцій в основному рухових. Головна увага в школах Л. ("школи дії") відводилася моделюванню, драматизації, малюванню, ліпленню тощо. Л. був прихильником виховання в дітей "німецького духу" й релігійності. Теорія Л. відіграла деяку позитивну роль у боротьбі з вербалізмом у навчанні.

ЛАНГЕ Микола Миколайович (24.III.1858, Санкт-Петербург — 15.II.1921, Одеса) — український і російський психолог. Один з основоположників експериментальної психології в Україні й Росії. Працював у психологічній лабораторії В. Вундта в Ляйпцигу (з 1883). Професор філософії Одеського університету (1888—1921), де 1890 організував одну з перших в Україні й Росії психологічних лабораторій. Був засновником Вищих жіночих курсів в Одесі (1903). Відомий своїми експериментальними працями в галузі сприймання та уваги.

ЛАНЖЕВЕН (Langevin) Поль (23.I.1872, Париж — 19.XII.1946, там само) — французький фізик і громадський діяч, професор Сорбонни й Колеж де Франс. У 1945—1946 був Головою Комісії з шкільної реформи у Франції. Опрацьований комісією проєкт реформи, переданий в 1947 Міністерству освіти, дістав назву плану Ланжевена—Валлона.

ЛАНЖЕВЕНА—ВАЛЛОНА ПЛАН — проєкт реформи народної освіти у Франції, опрацьований створеною в 1944 при Міністерстві освіти комісією під керівництвом П. Ланжевена і А. Валлона. Л. — В. п. передбачав обов'язкове навчання до 18 років, світське і безплатне навчання на всіх його ступенях (від материнських шкіл до університетів), надання стипендій і допомоги всім учням старших класів середніх шкіл і студентам вузів, які цього потребують, інтенсивне будівництво шкільних приміщень, забезпечення шкіл кваліфікованими викладачами, поліпшення підготовки учителів і

підвищення їм зарплати тощо. Автори проєкту ставили своїм завданням забезпечити всебічний розвиток особистості дитини, виховання її у дусі демократичних і гуманістичних ідеалів, поглибити природничо-математичну й технічну освіту, поліпшити підготовку учнів до практичної діяльності. План було відхилено урядом Франції.

ЛАНКАСТЕР (Lancaster) Джозеф (25.XI.1778, Лондон — 24.X.1838, Нью-Йорк) — англійський педагог, один із засновників системи взаємного навчання. В 1798 відкрив свою школу й почав педагогічну діяльність. Вважав, що дітям трудящих треба давати не лише релігійне виховання, а й вчити їх читати, писати й лічити, мріяв поєднати навчання з виробничою працею. В 1818 виїхав до Америки, де створював школи взаємного навчання. Згодом вони поширилися і в інших країнах, але були піддані критиці за механіцизм у навчанні, за недостатність знань, які вони давали.

ЛАНКАСТЕРСЬКА СИСТЕМА — див. *Белл-ланкастерська система*.

"ЛАСТІВКА", "Ластовка" — український ілюстрований журнал для дітей і молоді. Виходив 1869—1881 у Львові спочатку як щотижневий додаток до газети "Учитель", з 1875 — як самостійний орган. В "Л." друкувалися вірші, оповідання, казки, статті історичного, природознавчого та релігійного змісту, господарські поради тощо.

ЛАТИНСЬКА МОВА — одна з найстаріших мов індоєвропейської сім'ї. За походженням є мовою племені латинів. Тепер мертва. Розвинулась як писемна з VI ст. до н. е. на основі говору м. Рима. Зі зростанням Римської держави поширилася на весь Апеннінський, згодом на Піренейський півострів, Північну Африку, Галлію та ін. Л. м. відіграла велику роль у розвитку науки й культури. Багато слів з Л. м. стали інтернаціоналізмами, збагатили міжнародну термінологію. У XX ст. існує як офіційна мова католицької церкви.

ЛАТИНСЬКИЙ АЛФАВІТ — один з найдавніших алфавітів, створений для латинської мови. Виник у VII ст. до н. е.

Л. а. став основою алфавітів багатьох мов Європи, а також ряду мов Африки, Америки й Азії.

ЛАТИНСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади (початкові або підвищеного типу) з латинською мовою навчання. Виникли в Західній Європі у період раннього середньовіччя й панували до XIII ст., коли почали з'являтися міські школи з рідною мовою навчання. В період Реформації (XVI ст.) зростає роль Л. ш. як середньої ланки в освіті, підготовчого етапу перед вступом в університет (в Німеччині дістали назву “вчені школи”). В XVI—XVII ст. на базі Л. ш. створювалися середні навчальні заклади, які давали класичну освіту, — гімназії або педагогіїми.

ЛЕБЕДІНЦЕВ Костянтин Феофанович (25.X.1878, м. Радом, тепер Польща — 25.IX.1925, Київ) — український математик-методист. Педагогічну діяльність почав у I Київському комерційному училищі та на Вищих жіночих курсах. Редагував журнал “Педагогическая неделя”. В 1909—1916 викладав у приватній гімназії у Москві. В цей період створив кілька підручників з алгебри, в яких знайшли відображення основні вимоги прогресивних педагогів щодо вивчення математики в школі, пропагував ідею графічно-координатного методу в шкільному курсі алгебри. З 1921 працював проректором Київського інституту народної освіти.

ЛЕВІЦЬКИЙ Володимир Йосипович (31.XII.1872, Тернопіль — 13.VII.1956, Львів) — український математик, педагог. У 1894—1918 викладав у галицьких гімназіях. В 1920—1925 Л. викладав математику в таємному українському університеті, з 1939 — професор Львівського університету. У 1893 надрукував першу працю з вищої математики українською мовою. Збирав і впорядковував українську математичну термінологію.

ЛЕВІЦЬКИЙ Йосип (1801, Галичина — 24.V.1860, с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка Львівської обл.) — український письменник, педагог, культурний діяч. Закінчив Віденську духовну семінарію (1825). Викладав церковнослов'янську

мову в Перемишльській семінарії (1832—1834, 1848—1853). Автор підручників для початкових шкіл — букваря, арифметики тощо.

ЛЕВІЦЬКИЙ Микола Феофанович (8.VI.1819, Чернігівщина — 14.II.1885, Київ) — український педагог. Закінчив Київську духовну семінарію (1841). З 1846 вчителював у школах Київщини, Чернігівщини, з 1858 — в училищах і гімназіях Києва. Працював над удосконаленням змісту й методики початкового навчання. Висунув ідею нової початкової школи, здатної розвивати розум дитини, будити прагнення до корисної діяльності, здійснювати фізичне, естетичне й моральне виховання. Опублікував низку науково-методичних та інших педагогічних статей.

ЛЄВІН (Lewin) Курт (9.IX.1890, Познань — 12.II.1947, Ньютон, шт. Массачусетс, США) — німецький і американський психолог. Один з найвідоміших представників берлінської школи гештальтпсихології, засновник топологічної психології. Л. належить також ряд праць з патопсихології і соціальної психології.

ЛЕГКА АТЛЕТИКА — один з найбільш поширених і популярних видів спорту, що об'єднує вправи з стрибків, метання, штовхання ядра, бігу і спортивної ходьби, а також легкоатлетичні багатоборства. Л. а. має велике оздоровче, освітнє, виховне і прикладне значення. Л. а. у вигляді найбільш доступних і природних вправ включена до шкільної програми з фізкультури з I по XI клас. Для учнів, які виявляють інтерес, бажання і здібності до занять Л. а., організуються спортивні секції відповідно до вікових груп.

ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ІНСТИТУТИ технологічні й текстильні — вищі навчальні заклади, які готують інженерні кадри для підприємств, організацій і науково-дослідних установ легкої і текстильної промисловості. В 1997 в Україні діяли державна академія легкої промисловості України (Київ), Державна академія харчових технологій і Академія холоду (Одеса), Український

державний університет харчових технологій і Технологічний університет Поділля.

ЛҀЙБНЦ, Ляйбніц (Leibniz) Готфрід Вільгельм (I.VII.1646, Ляйпциг — 14.XI.1716, Ганновер) — німецький філософ, математик, фізик, юрист, історик, мовознавець. Значну увагу приділяв проблемам виховання. В 1668 запропонував план організації навчання дітей дворян. Основну увагу в навчальному плані приділяв реальним предметам, необхідним людині в практичному житті. В галузі дидактики відстоював вимогу навчати в грі, з широким використанням засобів наочності. На розвиток німецької педагогіки XVIII ст. істотно вплинуло висунуте Л. положення про те, що освіта робить життя людини досконалим. Був ініціатором створення Пруської академії наук в Берліні (1700) і її першим президентом. Брав участь у розробці проектів розвитку освіти в Росії.

ЛҀКСИКА (від грец. λεξικός — належний до слова) — словниковий склад мови або діалекту. Термін Л. вживається також для назви сукупності слів певного автора чи твору. Л. будь-якої живої мови постійно поповнюється шляхом словотворення на основі власного матеріалу й іншомовними запозиченнями, зокрема інтернаціоналізмами.

ЛЕКЦІЙНИЙ МҀТОД — метод навчання, який полягає в систематичному усному викладі викладачем розділу науки або навчального курсу. Лекція вперше почала застосовуватися в середньовічних університетах у формі читання й коментування викладачем тексту якоїсь книги. Характер усного викладу навчального курсу (звичайно латинською мовою) лекція набула у XVIII ст. Л. м. у вищих навчальних закладах є одним з основних методів навчання. В середній школі Л. м. застосовується лише в старших класах.

ЛҀКЦІЯ (лат. lectio — читання) — систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмета, методів науки. Л. бувають навчальними (одна з основних форм навчального процесу й один з основних методів викладання у вузі) і

публічними (одна з основних форм пропаганди й поширення наукових знань). Головні вимоги до Л.: науковість, доступність, єдність форми й змісту, емоційність викладу, органічний зв'язок з іншими видами навчальних занять — семінарами, практичними заняттями тощо.

ЛҀОНТЬЇВ Олексій Миколайович (18.II.1903, Москва — 21.I.1979, там само) — російський психолог, дійсний член АПН Росії (з 1950) і АПН СРСР (з 1968). З 1926 викладав у вузах, у 1931—1935 працював в Україні. З 1941 — професор Московського університету. Досліджував головним чином проблеми розвитку психіки, вивчав питання інженерної психології.

ЛЕПЕЛҀТЬЇ ДҀ СҀН-ФАРЖО́ (Le Peletier de Saint-Fargeau) Луї-Мішель (29.V.1760, Париж — 20.I.1793, там само) — діяч Великої Французької революції, автор демократичного “Плану національного виховання”. План передбачав запровадження єдиної загальної безплатної освіти дітей, організацію так званих будинків національного виховання (з інтернатами) на утриманні держави, де б діти всіх станів здобували однакову освіту й виховання. Навчання мало бути світським, велика увага приділялася фізичній праці. Однак план не було запроваджено в життя.

ЛҀСАФТ Петро Францович (3.X.1837, Санкт-Петербург — 11.XII.1909, поблизу Каїра, похований у Петербурзі) — російський педагог, анатом, лікар і громадський діяч. Основоположник російської наукової системи фізичного виховання. В 1893 організував Біологічну лабораторію, яку 1918 реорганізовано в Природничо-науковий інститут імені Лєсафта. У 1896 створив Курси вихователок і керівниць фізичного виховання, на базі яких 1919 відкрито Державний інститут фізичної освіти імені Лєсафта. У 1905—1906 заснував Вільну вищу школу і при ній вечірні курси для робітників.

ЛИЦАРСЬКІ АКАДЕМІЇ — станові навчальні заклади для синів дворян. З'явилися в німецьких державах наприкінці XVI ст., набули поширення після

Тридцятилітньої війни 1618—1648. Мали на меті готувати молодь до військової та цивільної служби. До навчального плану Л. а. входили латинська, французька, німецька та інші мови, історія, математика, фізика, етика, право, риторика, генеалогія та ін. Велика увага приділялася навчанню верхової їзди, фехтування, стрільби, танців тощо. У другій половині XVIII ст. Л. а. було замінено на інші навчальні заклади.

ЛІБЕРТАРИЗМ (від англ. liberty — свобода) — течія в зарубіжній педагогіці, представники якої заперечують домінуючу роль держави в галузі освіти. Поширення дістала в США у другій половині XX ст. Прихильники Л. виступають за відміну законодавства про обов'язковість освіти й надання права вирішувати питання про освіту дітей виключно родині. Заперечуючи державну шкільну систему, прихильники Л. висловлюються за розвиток форм альтернативної освіти під контролем сім'ї, аж до кооперативного навчання в домашніх умовах при фінансовій підтримці держави.

ЛІВІНГСТОН (Livingstone) Річард Вінн (23.I.1880, Ліверпуль — 26.XII.1960, Оксфорд) — англійський педагог, теоретик класичної освіти. В полеміці з прибічниками прагматичної педагогіки Л. відстоював пріоритет класичної освіти, яка дає значний потенціал знань і загальнолюдських цінностей, зміцнює дисципліну розуму й розвиває мислительні і творчі здібності. Велику увагу приділяв освіті дорослих і створив для них в Оксфорді ряд навчальних закладів. Досліджував ідеї античних мислителів і їхній вплив на сучасну педагогіку.

ЛІВОРУКІСТЬ — схильність людини діяти переважно лівою рукою. Зумовлена Л. особливостями центральної нервової системи, зокрема розташуванням деяких нервових центрів. Л. буває природженою (передумови для цього створюються в процесі внутрішньоутробного розвитку організму) і вимушеною, зумовленою ушкодженням або захворюванням правої руки. Ліворукі діти (лівші) в психічному й фізичному розвитку не відстають від праворуких.

ЛІГТГАРТ (Ligthart) Ян (11.I.1859, Еде — 16.II.1916, Гаага) — нідерландський педагог. В 1885—1916 — директор відомої в Нідерландах так званої відкритої школи в Гаазі, де ним впроваджувалися в практику принципи “нового виховання”: наближення шкільного життя до реального, активізація й заохочення пізнавальної і творчої активності учнів тощо. Заперечуючи штучний, на його думку, поділ шкільної програми на окремі предмети, Л. організував навчальні заняття на основі кількох загальних тем.

ЛІКУВАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — розділ педагогіки, який займається розробкою шляхів, методів і прийомів виправлення психічних і фізичних дефектів. Основна ідея Л. п. полягає в тому, що при розумному поєднанні фізіотерапії, психотерапії, спеціального режиму з навчанням доступним знанням і формуванням навичок праці, культури поведінки можливий розвиток дефективних дітей у розумовому, моральному та інших відношеннях. У визначенні меж Л. п. та її предмета єдина точка зору відсутня. На думку однієї групи вчених, Л. п. включає в себе питання навчання й виховання всіх категорій аномальних дітей, таким чином повністю охоплюючи дефектологію і, крім того, лікувальну фізкультуру. Інші вчені вважають, що Л. п. має займатися питаннями навчання й виховання лише деяких груп аномальних дітей: дітей з порушенням інтелекту, з нервовими і психічними захворюваннями, важковиховуваних, а також дітей з розладами рухів і з порушеннями мови. При такому розумінні завдань Л. п. до неї належать тільки деякі розділи дефектології і лікувальна фізкультура.

ЛІКУВАЛЬНА ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА (ЛФК) — комплекс методів фізичної культури, спеціальні фізичні вправи і природні фактори, що їх застосовують у медицині з лікувально-профілактичною метою. Складовими ЛФК є механотерапія, трудотерапія й лікувальний масаж. Велике значення має застосування ЛФК в дитячому віці. Особливістю методу ЛФК у дітей є використання імітаційних рухів та ігор.

“ЛІНГАРД І ГЕРТРУДА” — соціально-педагогічний роман у 4-х частинах, написаний Й. Г. Песталоцці. В художній формі роман розповідає про шляхи відродження швейцарського села, головним чином засобами виховання. Героїня роману Гертруда — селянка — вчить своїх дітей раціонально вести господарство та одночасно дає їм елементарні знання й релігійно-моральне виховання. За зразком такого сімейного виховання поміщик-філантроп організує ідеальну школу для дітей селян.

ЛІНГВОДИДАКТИКА — загальна теорія навчання мови. Досліджує загальні закономірності навчання мовам, специфіку змісту методів і засобів навчання певній мові залежно від дидактичної мети й завдань, характеру матеріалу, який вивчається, умов монолінгвізму (одномовності) чи білінгвізму (двомовності), етапу навчання та інтелектуально-мовного розвитку учнів.

ЛІНДНЕР (Lindner) Густав Адольф (11.III.1828, Рождяловіце — 16.X. 1887, Прага) — чеський філософ і педагог, перший професор педагогіки й філософії оновленого Чеського університету імені Карла IV в Празі (1882). Педагогічні погляди Л. сформувалися під впливом Й. Ф. Гербарта і його послідовників, пізніше під впливом праць Дарвіна і Спенсера відійшов від гербартианства. Великим успіхом користувалися його підручники з логіки і психології. У своїх дидактичних поглядах виходив з учення Я. А. Коменського, був прихильником принципу природодоцільності. Л. — автор двох підручників про виховання й навчання. Л. заснував перший чеський науково-педагогічний журнал і очолив видання німецькою мовою творів класиків педагогіки: Коменського, Гельвеція та ін.

ЛІСОВІ ШКОЛИ, санітарно-лісові школи — в Україні навчально-виховні та лікувально-оздоровчі заклади інтернатного типу. В Л. ш. приймають дітей 7—15 років з ослабленим здоров'ям. Навчально-виховна робота в них здійснюється відповідно до навчальних планів і програм для загальноосвітньої дев'ятирічної школи. В класі Л. ш. не більше 25 учнів.

У I—IV класах урок триває 35 хв, у V—VII — 40 хв; на кожному уроці проводиться фізкультхвилинка. Обов'язкові п'ятиразове калорійне харчування, денний сон; більшість виховних заходів перенесено на свіже повітря. Організують Л. ш. за містом, у місцях зі сприятливими природними і кліматичними умовами.

ЛІСОТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад, який готує висококваліфікованих спеціалістів для лісової промисловості. В Україні в 1997 був один: Львівський державний лісотехнічний університет.

ЛІТЕРАТУРА [лат. lit(ter)atura — написане, рукопис, твір] в школі — навчальний предмет, змістом якого є вивчення певного кола літературних творів, а також основ теорії та історії літератури. При вивченні Л. в школі учні знайомляться з художньою літературою, дістають основні відомості з теорії та історії Л., оволодівають багатством рідної мови, вчать вільно користуватися усною й письмовою мовою. Зміст навчання Л. визначається програмою, відображається в навчальних посібниках і підручниках.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА — літературні твори різних видів і жанрів, призначені для дітей дошкільного, молодшого, середнього і старшого шкільного віку, які складають основну частину дитячого та юнацького читання. Включає художню, науково-художню, науково-фантастичну й науково-популярну дитячу літературу, а також кращі твори української і світової класики.

ЛІТТ (Litt) Теодор (27.XII.1880, Дюссельдорф — 16.VII.1962, Бонн) — німецький філософ і педагог, один з основоположників “педагогіки культури”, в якій вбачав насамперед “методику мислення”, спрямовану на “висвічування” виховного ефекту навчання. Акцентував увагу на гуманітарній освіті. Особливого значення Л. надавав взаємодії освіти й політики і теоретично обґрунтував необхідність політичного виховання молоді. Л. істотно вплинув на формування офіційної освітньої доктрини в Німеччині, а також на соціально-критичну педагогіку й педагогічну антропологію.

ЛІТЦ (Lietz) Герман (28.IV.1868, Думгевіц — 12.VI.1919, Хаубінда) — німецький педагог, прибічник нового виховання. Заснував систему приватних сільських виховних будинків для хлопчиків і юнаків. Л. прагнув виховними засобами створити майбутнє суспільство як “великий синтез духу й тіла, фізичної і розумової праці”. В педагогічних творах Л. виступав послідовником Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці. Критикував німецькі середні школи за переваженість програм книжковими знаннями, за однобічне захоплення вивченням іноземних мов і математики.

ЛІЦЕЙ, лікей (Λύκειον) — 1) Давньогрецька філософська школа в Афінах, заснована Арістотелем 335 до н. е. Існувала близько восьми століть. Назва — від храму Аполлона Лікейського, поблизу якого містилася школа. 2) Тип середнього загальноосвітнього навчального закладу в ряді країн Західної Європи, а також у деяких країнах Латинської Америки й Африки. 3) В Російській імперії — становий привілейований середній і вищий навчальний заклад для дітей дворян, який готував державних чиновників усіх відомств. В Україні існували Кременецький ліцей, Рішельєвський ліцей в Одесі і Ніжинський ліцей. Після 1990 в Україні Л. — освітній заклад, який здійснює освітню діяльність на основі загальноосвітніх програм середньої (повної) загальної освіти й дає учням загальну середню освіту з поглибленим вивченням ряду предметів, як правило, природничо-наукового й технічного профілів і допрофесійною підготовкою. Ліцей організується як заклад II і III ступенів освіти, а також як самостійна ланка III ступеня освіти. Прийом учнів до ліцею здійснюється на конкурсній основі. Строки навчання — 7—8 років або 2—3 роки залежно від встановленої засновником структури.

ЛІЦЕНЗУВАННЯ (від лат. licentia — свобода, право) **ВІЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ** — визначення державою права вищого навчального закладу освіти на здійснення навчально-виховної діяльності за державними вимогами згідно з заявленим статусом. Ліцензування проходять усі вищі навчальні заклади України,

засновані на державній формі власності, а також вищі навчальні заклади інших форм власності за їх бажанням. Ліцензований вищий навчальний заклад зобов'язаний пройти атестацію.

ЛІЦЕНЗУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ ЗАКЛАДІВ — визнання можливості здійснення освітньої діяльності за державними вимогами відповідно до заявленого статусу, напрямів підготовки, кваліфікації тощо. Ліцензований професійний й навчально-виховний заклад зобов'язаний пройти атестацію на підтвердження здатності навчального закладу до здійснення освітньої діяльності на рівні державних стандартів якості освіти відповідно до заявленого статусу.

ЛІЦЕНЦІАТ (лат. licentiatius, букв. — допущений) — науковий ступінь, прийнятий у французькій системі вищої освіти, а також в університетах Фінляндії, Швейцарії й деяких латиноамериканських країн. У сучасних французьких університетах — перший науковий ступінь. Розрізняють Л. літератури, наук і педагогіки. Дає право займати посаду помічника викладача в ліцеї або продовжувати освіту в університеті. У середньовічних університетах — проміжний ступінь між бакалавром і доктором.

ЛОГІКА (грец. λογική — наука про умовивід) — наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини в процесі міркування й пізнання. Виділяють діалектичну логіку та формальну логіку, які розвиваються в тісному взаємозв'язку. Діалектична логіка досліджує змістовий аспект людського мислення, особливості прояву в ньому законів діалектики; вивчає найзагальніші категорії як форми мислення, форми буття та ступені розвитку людського пізнання; виявляє закономірності виникнення й розвитку знання в процесі взаємодії суб'єкта і об'єкта. Формальна логіка досліджує структурні аспекти людського мислення й наукового знання, абстрагуючись від їхнього змісту й розвитку. В середніх школах в Україні Л. вивчалася з 1806 по 1828 і з 1871 по 1917 в курсі філософської пропедевтики. В період з 1947 по 1956

Л. вивчалася як самостійний предмет. В сучасній школі Л. як обов'язковий предмет не вивчається. Вона може вивчатися в окремих школах як предмет за вибором учнів або факультативний курс. Виховання логічного мислення учнів здійснюється під час вивчення всіх навчальних предметів шляхом забезпечення правильного засвоєння наукових понять.

ЛОГІКА НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА — послідовність змісту предмета, порядок його вивчення в передбачених програмою зв'язках окремих частин і елементів.

ЛОГІКА НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ — це послідовність етапів діяльності навчання, тобто послідовність етапів організованого вчителем засвоєння змісту навчального предмета.

ЛОГІЧНЕ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ — найбільш економний і продуктивний спосіб запам'ятовування, що ґрунтується на розумінні матеріалу, який запам'ятовується, на встановленні осмислених зв'язків між його окремими частинами.

ЛОГОНЕВРՈՅ (від грец. λόγος — слово, мова і νεῦρον — нерв) — розлад мовної функції, який настає в результаті невротичного стану особистості. Типовим проявом Л. є мутизм. Л. особливо піддаються діти раннього й дошкільного віку, коли мовна діяльність лише формується і є досить крихкою.

ЛОГОПАТІЯ (від грец. λόγος — слово і πάθος — страждання, хвороба) — загальна назва стану мовної недостатності при нормальному слухові. Форми Л. різні: порушення вимовлення, артикуляції, голосу, темпу мовлення, порушення здатності писати й читати. Поняття Л. охоплює мовні розлади, що виникають при ушкодженні апарата мовлення, внаслідок органічних уражень центральної нервової системи, а також функціональних розладів або затримки розвитку мовлення тощо. Питаннями вивчення, подолання й запобігання Л. займається логопедія. Див. також *Алалія, Афонія, Дизартрія, Заїкання*.

ЛОГОПЕДИЧНА ШКОЛА — спеціальна школа для дітей з важкими розладами

мови. Крім загальних завдань, які стоять перед масовою школою, Л. ш. має на меті виправлення недоліків усної мови, читання й письма, забезпечення трудової підготовки в обсязі спеціальних програм, встановлених Міністерством освіти, психічне й фізичне оздоровлення завдяки правильній організації життя дітей і корекційно-виховній роботі (лікувальна гімнастика, масаж, фізіотерапія тощо). В Л. ш. приймаються діти, які мають нормальний слух, але позбавлені можливості навчатися в масовій школі у зв'язку з недорозвитком мови.

ЛОГОПЕДИЧНИЙ ПУНКТ при загальноосвітній школі, дошкільному закладі — організовується для надання допомоги дітям з вадами мови. Основним його завданням є усунення різних порушень усної і писемної мови, запобігання різним відхиленням мовного розвитку учнів, пропаганда логопедичних знань серед педагогів та батьків.

ЛОГОПЕДІЯ (від грец. λόγος — слово і παιδεία — виховання, навчання) — наука, що вивчає різні порушення мови, а також методи подолання їх і запобігання їм. Різноманітність цих порушень зумовлена складністю анатомо-фізіологічних механізмів, які беруть участь у формуванні мови. Основні порушення мови: алалія, афазія, дизартрія, дислалія, дисграфія, ринолалія, дислексія (порушення читання), заїкання, брадилалія й техілалія (порушення ритму, темпу і плавності мови), афонія, дисфонія, фонастенія (порушення голосу), порушення мови внаслідок зниження слуху. Л. — один із розділів дефектології. Як галузь педагогічної науки тісно пов'язана з фізіологією, медициною, психологією, мовознавством. Подолання порушень мови проводиться в спеціальних школах і дошкільних закладах для дітей з порушеннями мови, на логопедичних пунктах при загальноосвітніх школах, у логопедичних кабінетах при поліклініках, у стаціонарних відділеннях при лікарнях і психоневрологічних диспансерах.

ЛОЗАНОВ Георгі Кирілов (нар. 22.VII. 1926, Софія) — болгарський психотерапевт і педагог. Засновник і директор НДІ сугестології Міністерства народної освіти

(1966—1985). З 1985 директор центру “Сугестологія і розвиток особистості” Софійського університету. Л. опрацював концепцію про навчання-сугестію. Ряд положень психотерапії і психогієни навчання лягли в основу сугестопедії — практичного застосування сугестології в навчальному процесі.

ЛОЗОВА Валентина Іванівна (нар. 2.III.1937, с. Першотравневе Харківської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1992. З 1982 завідує кафедрою педагогіки Харківського педагогічного університету імені Г. Сковороди. Досліджує проблеми пізнавальної активності школярів.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПСИХІЧНИХ ФУНКЦІЙ (лат. locus — місце) — зв'язок фізіологічних і психічних функцій з роботою різних клітин головного мозку. Наприклад, слуховий аналізатор пов'язаний зі скроневидами частками кори, дотиковий і руховий — з тім'яною і задньою лобовою частками. Складний психічний процес (мовлення, письмо тощо) ґрунтується на спільній роботі систем ділянок. З порушенням функції будь-якої однієї ділянки розпадаються зв'язки всієї системи.

ЛОКК (Locke) Джон (29.VIII.1632, Рінгтон — 28.X.1704, Отс) — англійський філософ, психолог, педагог, автор книг “Деякі думки про виховання” (“Some thoughts concerning education”) і “Про виховання розуму” (“Of the conduct of the understanding”). Найважливішим у вихованні вважав вироблення характеру й волі у дітей, їх моральне виховання. Л. підкреслював необхідність індивідуального підходу до дітей у вихованні і врахування дитячої психології. В навчанні виступав за врахування вікових особливостей дітей, щоб для маленьких дітей навчання було грою й розвагою, орієнтувалося на допитливість дитини, розвивало інтерес до навчання. Програма навчання Л. спрямовувала на повідомлення дітям реальних, корисних знань. Підкреслювалася важливість вивчення рідної мови, математики, натурфілософії, географії, історії, етики, права тощо. Л. був переконаним прихильником домашнього виховання. Його педагогічні ідеї істотно вплинули на розвиток педагогіки XVIII—XIX ст.

ЛОНГІТУДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (від англ. longitude — довгота) — тривале систематичне вивчення одних і тих самих піддослідних, яке дає можливість визначити діапазон вікової та індивідуальної мінливості фаз життєвого циклу людини. Організація Л. д. передбачає одночасне використання інших методів: спостереження, тестування, психографії, практики метрії тощо.

ЛОРДКІПАНІДЗЕ Давид Онисимович (нар. 5.III.1905, Салхино, Грузія) — грузинський педагог і історик освіти, член-кореспондент АПН Росії (з 1957), заслужений діяч науки Грузії (1960). З 1937 — доцент Тбіліського університету, в 1947—1960 — директор Науково-дослідного інституту педагогічних наук Грузії, з 1963 — завідувач кафедрою педагогіки Тбіліського університету. Основні праці: “Дидактика Яна Амоса Коменського”, “Класик грузинської педагогіки Яків Гогешавілі”, “Педагогічне вчення К. Д. Ушинського”, “Принципи, організація і методи навчання”.

ЛОСЮК Петро Васильович (нар. 4.III.1936, с. Яворів Івано-Франківської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1994 р. З 1963 працює директором загальноосвітньої школи. Досліджує проблеми виховання учнів засобами декоративно-прикладного мистецтва.

Л'ОУРАЙС, Лаурайс (Lauwerys) Джозеф Алберт (7.XI.1902, Брюссель — 29.VI.1981, Гілфорд, Англія) — англійський педагог, перший професор порівняльної педагогіки (1946—1970), голова Комітету педагогічних досліджень в Англії. В 1970—1976 директор Атлантичного інституту педагогіки в Галіфаксі (Канада). З 1945 постійно співробітничав з ЮНЕСКО. Л. — один з організаторів системи “мандрівних семінарів”, засновник і президент Європейського товариства порівняльної педагогіки (1961—1970). Одне із завдань порівняльної педагогіки Л. вбачав у прогнозуванні розвитку систем народної освіти в окремих державах. Засобом точного порівняння педагогічних явищ на різних рівнях загальної і професійної освіти Л. вважав міжнародну стандартну класифікацію понять і термінів у галузі освіти.

ЛУБЕНЕЦЬ Тимофій Григорович (21.II.1855, м. Кролевець, тепер Сумської обл. — 14.IV.1936, Київ) — український педагог і діяч народної освіти. В 1883—1889 — викладач I київської гімназії, з 1899 — інспектор народних училищ при управлінні Київського навчального округу, потім — директор народних училищ Київської губернії. Послідовник К. Д. Ушинського. Виступав за проведення загального обов'язкового початкового навчання, а також за навчання рідною мовою. Під псевдонімом Т. Норець видав у Львові свій буквар українською мовою.

ЛУКАШЕВИЧ (Lukaszewicz) Юзеф (30.XI.1799, с. Кромплев, тепер Польща — 13.II.1873, с. Таргошице, там само) — польський історик, дослідник історії народної освіти. Видав багато історичних документів і матеріалів XVII—XVIII ст. Автор “Історії шкіл в Королівстві та Великому князівстві Литовському з найдавніших часів і до року 1794”, в якій багато місця приділяється історії освіти на українських землях.

ЛУНАТИЗМ (лат. lunaticus — безумець, від luna — Місяць) — те саме, що й сомнамбулізм. Назва походить від давніх неправильних уявлень про вплив Місяця (місячного світла) на людину.

ЛУНАЧАРСЬКИЙ Анатолій Васильович (11.XI.1875, Полтава — 26.XII.1933, Ментона, Франція, похований у Москві) — російський політичний і освітній діяч, публіцист і теоретик літератури. В 1917—1929 був першим народним комісаром освіти Російської Федерації. Л. разом з Н. К. Крупською є організатором радянської системи навчання та виховання. Л. брав активну участь в опрацюванні директивних матеріалів про організацію радянської системи освіти.

ЛҮРІЯ Олександр Романович (16.VII.1902, Казань — 14.VIII.1977, Москва) — російський психолог, дійсний член АПН Росії (з 1947) і АПН СРСР (з 1968). В 1931—1934 працював у Харківському університеті. З 1945 — професор, з 1965 — завідувач кафедрою нейропсихології і патопсихології Московського університету. Л. разом з Л. С. Виготським досліджував питання розвитку психіки в дітей

і дорослих. Опрацював метод експериментального дослідження складних асоціативних процесів; досліджував проблеми порушення психічних функцій при локальних ураженнях мозку.

ЛУ СІНЬ (справжнє ім'я і прізвище — Чжоу Шужень; 25.IX.1881, Шаосін — 19.X.1936, Шанхай) — китайський письменник і просвітител, педагог. В 1912—1926 працював у міністерстві освіти, виступав з просвітительськими ідеями, високо оцінював роль навчання й виховання в перетворенні суспільства. У 20-х роках Л. С. як професор Пекінського, Сяминського й Гаунчжоуського університетів багато зробив для виховання передової китайської інтелігенції.

ЛУЦЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — навчальний заклад, заснований Луцьким братством — громадською організацією православних українських шляхтичів Волині та міщан Луцька — близько 1617. Статут школи засновувався на “Порядку шкільному” Львівської братської школи. Схвалені братством “Артикули прав” містили правила поведінки учнів. У Л. б. ш. навчалися сини міщан Луцька й православних шляхтичів Волині. В школі високого рівня досягло вивчення граматики, риторики й поезики, хорового співу.

ЛЬВІВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — навчальний заклад, перша братська школа в Україні. Заснували її близько 1585 діячі Львівського братства Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський та ін. Статут Л. б. ш. (“Порядок шкільний”) — видатна пам'ятка передової педагогічної думки. Він передбачав демократичні основи організації школи. До Л. б. ш. приймали дітей різних станів зі Львова та з інших міст і сіл України. Молодші школярі навчалися грамоти, старші (спудеї) вивчали старослов'янську, грецьку й латинську мови, граматику, риторичку й поезику, елементи філософії. Школа стала й осередком розвитку хорового співу та українського шкільного театру. В 1591 була надрукована грецько-старослов'янська граMATика “Адельфотес”, складена учнями школи й учителем Арсенієм Еласонським. Гетьман П. Сагайдачний заповів значні кошти на

потреби школи. Л. б. ш. справила великий вплив на розвиток освіти не тільки в Україні, а й у Білорусі, Молдові та ін. Вона виховала багатьох відомих громадських і культурних діячів. Керівники Л. б. ш. намагалися перетворити її на вищий навчальний заклад, однак у другій половині XVII ст. школа занепала, а у 80-х роках XVIII ст. перестала існувати.

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛЦЕЙ — загальноосвітній навчальний заклад проміжного (між середньою та вищою школою) типу. Заснований 1805 на базі ліквідованого австрійським урядом Львівського університету. Мав відділи філософії, права, богослов'я, хірургії, на яких навчалося від 500 до 800 студентів, переважно дітей шляхти, духовенства й купецтва. В 1817 лицей реорганізовано в університет.

ЛЬВІВСЬКИЙ ТАЄМНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навчальний заклад, що діяв нелегально на громадських засадах у Львові 1921—1925. Заснований у відповідь на заборону приймати студентів українського походження до Львівського університету. Мав філософський, юридичний і медичний факультети, на яких навчалися понад 1 тис. студентів. Першим ректором був В. Щурат. При Л. т. у. 1921—1922 діяло два курси таємної політехніки (політехнічного інституту).

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Івана Франка — один з найстаріших центрів слов'янської науки й культури. Заснований у 1661. Пройшов складний шлях розвитку й перетворень в умовах Речі Посполитої (до 1772), Австрійської і Австро-Угорської монархій (до 1918), польської держави (до 1939). До закриття в 1773 — єзуїтська академія (з правом викладання всіх університетських дисциплін і присудження наукових ступенів) в складі 3 факультетів (богословський, юридичний, філософський). З 1784 відновлений як австрійський світський університет з викладанням латинською мовою. У 1803 професор П. Д. Лодій заснував в університеті педагогічний інститут. При університеті діяла гімназія, в 1787—1808 так званий Руський інститут (Studium Ruthenum) з викладанням українською літературною мовою того часу. В 1805 університет закрито; на його базі

працював лицей. В 1817 лицей знову дістав статус університету. Мовами навчання стали німецька й латинська. З 1879 запроваджено викладання польською мовою. В 1918—1939 польський університет мав 4 факультети. З ініціативи українського студентства було створено український таємний університет. З 1939 радянський університет з викладанням українською мовою. В 50—70-ті роки став одним з провідних наукових центрів України. В 1991 у складі університету було 13 факультетів.

ЛЮБОВ — високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи чогось, зумовленої визнанням позитивних якостей об'єкта Л. або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей. Протилежністю Л. є ненависть, тобто почуття стійкої та свідомої ворожості, відрази до когось або чогось. Предметом Л. можуть бути конкретні й узагальнені об'єкти (батьківщина, праця, конкретна людина тощо). У вужчому розумінні слова Л., або кохання, — це стійка, самовіддана і свідомо прихильність до особи іншої статі.

ЛЮБОВСЬКИЙ Петро Михайлович (роки народження і смерті невідомі) — український філософ, психолог і педагог першої чверті XIX ст. Викладав у гімназії в Харкові. Пропагував патріотичні ідеї любові до вітчизни, до її культури.

ЛЮБОМСЬКА Євгенія Михайлівна (нар. 18.III.1929, с. Саморідне Черкаської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). З 1962 працює вчителькою української мови й літератури у Жашківській середній школі № 2 Черкаської області.

“ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ВИХОВАННЯ” — капітальний за змістом і науковим рівнем психолого-педагогічний трактат К. Д. Ушинського, в якому на високому для свого часу науковому рівні ставляться й розв'язуються провідні проблеми розвитку психіки в онтогенезі.

ЛЮТЕР (Luther) Мартін (10.XI.1483, Айслебен, Саксонія — 18.II.1546, там само) — діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства. Л. виступав

за те, щоб міські ради відкривали школи початкової освіти, які б охоплювали навчанням усіх дітей. Основним завданням школи вважав релігійне виховання. Великого значення надавав вивченню стародавніх мов. Л. — автор катехізису, який кілька століть був головною книгою для читання в народних школах Німеччини.

ЛЯН ЦІЧАО (23.II.1873, повіт Сіньюй, пров. Гуандун — 19.I.1929, Пекін) —

китайський політичний діяч, педагог, журналіст. Виступав за використання досвіду західних країн у галузі освіти. Запропонував проект організації в країні цілісної системи освіти, яка включала б дошкільні заклади, початкову школу, середню школу, різні професійні навчальні заклади, вузи. Проект Л. Ц. не був підтриманий офіційною владою та учительською громадськістю.

М

МАГІСТР (лат. *magister* — начальник, учитель) — 1) У Стародавньому Римі — назва ряду посад. 2) У Візантії — придворний титул. 3) У Західній Європі за середніх віків — голова католицького духовно-лицарського ордену. 4) В середньовічній школі — викладач “семи вільних мистецтв”, пізніше — ступінь випускників філософських факультетів університетів. У вищих навчальних закладах США, Великобританії та інших країн — академічний ступінь. З 1992 ступінь магістра запроваджено в Україні як завершеного освітньо-кваліфікаційного рівня фахівця, який на основі отриманої раніше кваліфікації бакалавра здобув поглиблені спеціальні вміння та знання інноваційного характеру у вищому закладі освіти IV рівня, має досвід їх застосування і продукування нового знання для вирішення професійних завдань у певній галузі економіки, промисловості, науки, техніки, культури. Програма підготовки надає випускникові знання й навички наукової, педагогічної та дослідницької діяльності. Випускникові присвоюється кваліфікація магістра й видається диплом, в якому зазначається спеціальність підготовки або галузь знань.

МАГІЯ (грец. *μαγεία* — чаклунство) — дії, обряди й ритуали, за допомогою яких

віруюча людина намагається змусити уявні надприродні сили (богів, духів тощо) певним чином втрутитися в її життя, вплинути на навколишню дійсність.

МАГНІТОФОН (від *магніт* і грец. *φωνή* — звук) — апарат для магнітного звукозапису та відтворення звуку. Основними частинами М. є: стрічкопротяжний механізм, підсилювачі записуваних та відтворюваних сигналів; магнітні головки, через які ці сигнали безпосередньо передаються з апарата на звуконосій або навпаки, та акустична система. М. широко застосовується в школі під час вивчення іноземних мов і літератур, на уроках музики, співів і фізкультури, а також при усуненні дефектів мови в учнів: гаркавості і заїкання. М. застосовується також в педагогічних дослідженнях.

МАДЗІГОН Василь Миколайович (нар. 3.Х.1937, с. Карпівці Житомирської обл.) — український педагог, з 1995 віцепрезидент АПН України. Досліджує проблеми трудового навчання школярів.

МАЗУРКЕВИЧ Олександр Романович (9.ІХ.1913, с. Жабокрич Вінницької обл. — 8.Х.1995, Київ) — український літературознавець і педагог, академік АПН СРСР (з 1968) і АПН України (з 1992). Автор

праць з історії, теорії та методики української літератури, історії педагогіки.

МАКАРЕНКО Антон Семенович (13.III.1888, м. Білопілля Сумської обл. — 1.IV.1939, Москва) — український педагог, письменник. У 1920 організував поблизу Полтави трудову колонію імені Горького для неповнолітніх правопорушників. З кінця 1927 керував комунією імені Ф. Е. Дзержинського, заснованою у передмісті Харкова. В 1935—1936 працював у Києві заступником начальника відділу трудових колоній Народного комісаріату внутрішніх справ, 1936—1937 керував трудовою колонією в Броварах. З 1937 жив у Москві. М. створив наукову методику виховної роботи з дитячим колективом, поєднання навчання з продуктивною працею, моральним, фізичним і естетичним вихованням. Багато зробив для розвитку теорії сімейного виховання. Свій досвід і педагогічні погляди М. виклав у творах “Марш 30-го року” (1932), “Педагогічна поема” (1932—1935), “Книга для батьків” (1937), “Прапори на баштах” (1938).

МАКАРУШКА Остап (9.VIII.1867, м. Яворів Львівської обл. — 21.XI.1931, Львів) — український педагог і філолог. У 1894—1905 учителював у Львівській та Коломийській гімназіях, з 1910 — директор Львівської жіночої семінарії. Автор праць з мовознавства та з педагогіки. Написав кілька посібників з латинської та старогрецької мов для гімназій.

МАКЕТ навчальний (франц. maquette, від італ. macchietta — начерк) — об'ємно-просторове зображення виробу, приладу, природного ландшафту та ін. звичайно в зменшених розмірах для навчальних цілей. На відміну від навчальних моделей в М. н. менш точно витримуються пропорції частин об'єкта, який зображається, і допускається більша умовність і схематизація. М. н. використовуються на уроках природознавства, історії, географії, біології тощо.

МАКРОЦЕФАЛІЯ, мегалоцефалія (від грец. μακρός — довгий, великий і κεφαλή — голова) — аномальне збільшення розмірів голови внаслідок збільшення розмірів головного мозку. Розумовий

розвиток у макроцефалів дещо затриманий, інколи порушуються зір, слух. М. буває природженою й набутою.

МАКСИМАЛІЗМ (від лат. *maximalis* — найбільший) — вимога чогось надмірного, впадання в крайність при оцінці, зокрема, духовних потреб і якостей. Розрізняють М. юнацький — надмірні вимоги молодих людей щодо моралі і поведінки старших; М. батьків щодо поведінки дітей.

МАКСИМЕНКО Сергій Дмитрович (нар. 15.XII.1941, с. Запруддя Київської обл.) — український психолог, дійсний член АПН України з 1995. З 1997 — директор інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. Досліджує проблеми психології навчальної діяльності учнів.

МАКСИМОВИЧ Іоанн (грудень 1651, м. Ніжин — 21.VII.1715, Тобольськ) — український письменник, педагог, церковний діяч. Вихованець, згодом професор Києво-Могилянської колегії. Як архієпископ чернігівський заснував (з 1697) Чернігівський колегіум. Автор духовно-повчальних творів, проповідей, щоденника.

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (15.IX.1804, хутір Тимківщина, тепер с. Богуславець Черкаської обл. — 22.XI.1873, хутір Михайлова гора Черкаської обл.) — український вчений-природознавець, історик, фольклорист і письменник. В 1834—1835 — перший ректор новоствореного Київського університету, а потім декан філософського факультету.

МАЛІ НАРОДНІ УЧИЛИЩА — навчальні заклади в Російській імперії для непривілейованих станів з дворічним строком навчання. Створювалися за Статутом 1786, переважно у повітових містах. У губернських містах були початковим ступенем головних народних училищ. У М. н. у. вивчали: читання, письмо, елементарний курс граматики, арифметики, закон Божий, чистописання, малювання та ін. В 1803 М. н. у. перетворено на повітові училища.

МАЛОКОМПЛЕКТНА ШКОЛА — початкова школа, в якій учителів менше

ніж класів, і кожен учитель працює одночасно з двома або кількома класами. Буває одно-, дво- і трикомплектною. В однокомплектній школі один учитель навчає дітей усіх чотирьох класів; у двокомплектній навчання ведуть два вчителі, кожен у двох класах одночасно; у трикомплектній школі робота розподіляється між трьома вчителями: два ведуть по одному класу, а третій — два класи.

МАЛЬОВАНИЙ Юрій Іванович (нар. 27.XI.1939, м. Фастів) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. В 1966—1976 — директор київської середньої школи № 92 імені Івана Франка, в 1976—1993 завідував лабораторією в НДІ педагогіки України, з 1993 — вчений секретар Відділення дидактики, методик та інформаційних технологій навчання АПН України. Досліджує методологічні й теоретичні проблеми розбудови української освітньої системи, змісту й методів навчання математики в середній школі.

“МАЛЯТКО” — щомісячний український літературно-художній ілюстрований журнал для дітей дошкільного віку. Заснований 1960 у Києві. “М.” друкує вірші, оповідання, казки й пісні, вміщує кращі зразки фольклору для дітей, твори дитячих письменників.

МАМОНТОВ Яків Андрійович (4.XI.1888, хутір Стрільця, тепер с. Шапошникове Сумської обл. — 31.I.1940, Харків) — український письменник, історик і теоретик театру, педагог, прихильник методу естетичного виховання. З 1920 працює у Харківському інституті народної освіти, на Харківських педагогічних курсах імені Г. Сковороди; з 1926 — в Українському НДІ педагогіки. Досліджував проблеми педагогічної творчості, здійснив спробу наукової класифікації всіх відомих на той час педагогічних ідей і напрямів вітчизняної і зарубіжної педагогіки.

МАНДРІВНІ ДЯКІ, мандровані дяки — вихованці різних шкіл в Україні XVI — XVII ст., зокрема і Київської академії, які під час канікул розходилися по містах і селах у пошуках засобів існування. Вони навчали грамоти, співали духовні і світські пісні, складали гумористичні й

бурлескні вірші. М. д. сприяли проникненню в народні маси освіти й культури. В останній чверті XVIII ст. у зв'язку з посиленням кріпацтва мандрювання дяків було заборонено.

МАНЕЖ дитячий (франц. manège) — переносна загорожа для дітей, які починають ходити.

МАНАКАЛЬНО-ДЕПРЕСИВНИЙ ПСИХОЗ, циркулярний психоз, циклофренія (легка форма — циклотимія) — психічне захворювання, що виявляється в періодичних розладах (фазах) настрою: маніакального збудження (*манія*) або меланхолічного пригнічення (*депресія*). Тривалість приступів — від кількох днів до багатьох місяців. Основна причина хвороби не відома.

МАНІЯ (грец. *μανία* — безумство, нестяма, захопленість), маніакальний синдром — психічний розлад, що характеризується психічним і руховим збудженням з невмотивовано підвищеним настроєм, балакучістю та ідеями величності тощо. М. буває при маніакально-депресивному психозі, ряді інших захворювань мозку.

МАНН (Mann) Хорас (4.V.1796, Франклін, шт. Массачусетс — 2.VIII.1859, Йеллоу-Спрінгс, шт. Огайо) — американський педагог і громадський діяч. У 30—40-х роках XIX ст. очолював громадсько-педагогічний рух за поліпшення шкільної справи. Відстоював право кожної особистості на свободу та освіту незалежно від раси, національності й майнового стану. Заснував перші педагогічні навчальні заклади й перший педагогічний журнал у США “Common School Journal”. Ідеї М. та його діяльність істотно вплинули на розвиток американської школи й педагогіки.

МАННГЕЙМСКА ШКІЛЬНА СИСТЕМА — система навчання в народній школі, яка ґрунтується на поділі учнів залежно від рівня підготовки й здібностей. Опрацьована й застосована в м. Маннгеймі німецьким педагогом Зікінгером. Дістала поширення в Німеччині на початку XX ст. За М. ш. с. всі школи діляться на три категорії. А — нормальна восьмирічна школа. Після

закінчення I класу невстигаючі переводяться в школи групи В, а після II класу найдібніші переходять в особливі підготовчі класи, які готують до вступу в середні школи. У класі — 45 учнів. В — допоміжна шестирічна школа. В ній навчаються нормальні за розумовими здібностями діти, які відстають з інших причин. Після ліквідації прогалин у знаннях діти можуть повернутися до нормальної школи. Ті, що продовжують відставати, закінчують шестирічний курс, причому в V—VI класах вивчається в скороченому вигляді програма всієї восьмирічної народної школи. Кількість учнів у класі — 30 чоловік. С — спеціальна восьмирічна школа для розумово відсталих, де протягом 8 років вивчається курс чотирьох класів звичайної школи. Клас складається з 15 чоловік.

МАНОРАЛЬНА СИСТЕМА (від лат. manus — рука і os, oris — рот) — система ручних знаків, які доповнюють недоступні окові елементи артикуляції. Опрацьована данським сурдопедагогом Форггаммером в 1900 (Mund-Hand-System). Знаки М. с. не передають звуків мови, а служать лише допоміжним засобом читання з губ. Через складність і трудність для опанування М. с. не дістала в українських школах широкого поширення.

МАРА́ЗМ (грец. *μαρασμός* — виснаження, згасання) — майже повне припинення психічної діяльності людини, що супроводиться загальним виснаженням. М. зумовлюється атрофією кори головного мозку. Спостерігається в кінцевій стадії старечого недоумства, прогресивного паралічу та при деяких інших захворюваннях центральної нервової системи.

МА́РБУРЗЬКА СИСТЕ́МА — система математичних і хімічних знаків для сліпих. Опрацьована Комісією з точних наук, створеною об'єднанням сліпих Німеччини, які займалися академічною роботою. Вперше видана в Марбурзі-на-Лані в 1919. Знаками цієї рельєфно-точкової системи з певними змінами й доповненнями друкується тепер уся навчальна та інша математична література для сліпих.

МА́РЕННЯ, маячіння — об'єктивно хибні, зумовлені хворобливим станом міркування, що виникають у хворого без адекватних зовнішніх причин, у неправильності яких його неможливо переконати. Спостерігається при більшості психозів.

МА́РКУШЕ́ВИЧ Олексій Іванович (20.III.1908, Москва — 4.VII.1979, там само) — російський математик і педагог, дійсний член АПН Росії в 1950—1957, а потім 1964—1976 її віце-президент. 1965—1970 М. очолював Комісію АН СРСР і АПН СРСР з питань шкільної реформи. М. — головний редактор “Дитячої енциклопедії”, “Енциклопедії елементарної математики” та інших видань для учителів і для учнів.

МА́РТИ́НОВА Раїса Юр'івна (нар. 18.II.1950, Донецьк) — педагог, член-кореспондент АПН України з 1997. Після закінчення Ізмаїльського педінституту працювала вчителькою, асистентом кафедри іноземних мов Одеського педінституту імені К. Д. Ушинського. З 1993 — директор Інституту методів навчання іноземних мов АПН України. Автор підручників з англійської мови для середньої школи.

МАСА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Іванович (25.VII.1896, Київ — 14.I.1979, там само) — український мовознавець, педагог. 1960—1971 завідував кафедрою слов'янської філології Київського університету. М. є автором ряду посібників з методики навчання української і російської мов у середній школі.

МА́СЛОУ (Maslow) Абрахам Гарольд (1.IV.1908, Нью-Йорк — 8.VI.1970, Пало Альто, шт. Каліфорнія) — американський психолог, провідний представник гуманістичної психології, президент Американської психологічної асоціації (1967). М. опрацював стратегію цілісного аналізу вищих сутнісних проявів людини. Теорія особистості М. послужила одним із джерел гуманістичного виховання. В річищі ідей М. в зарубіжній педагогіці розв'язуються практичні питання виховання обдарованих дітей.

МАТЕМАТИКА в школі — навчальний предмет, змістом якого є вивчення основ арифметики, алгебри й початків аналізу, геометрії й тригонометрії, формування умінь і навичок застосування математичних знань під час розв'язування практичних задач, розвиток логічного мислення й просторової уяви.

МАТЕРІНСЬКА ШКОЛА — 1) Перший ступінь в педагогічній системі Я. А. Коменського. Охоплювала виховання й навчання дітей у сім'ї до 6-річного віку. 2) Дошкільний заклад у Франції й деяких інших країнах для дітей від 2 до 6 років. М. ш. нерідко організовуються безпосередньо при початкових школах ряду країн як так звані класи для малят, до яких приймають дітей з 4 років.

МАТЕРІНСЬКИЙ МІТОД НАВЧАННЯ ГЛУХОНІМИХ — метод формування усної мови, в основі якого лежить наслідування. Основоположниця М. м. н. — американський сурдопедагог Сарра Фуллер, яка відкрила в Бостоні в 1888 навчальний заклад для глухонімих дошкільників. М. м. н. протиставляється метод активного втручання педагога в навчання вимові, вихованню свідомої артикуляції, яка поліпшує вимову дітей. Цього методу дотримується вітчизняна сурдопедагогіка.

МАТЕРІАЛЬНА ОСВІТА — теорія загальної освіти, яка виникла в 40—50-х роках XIX ст. Представники М. о. вважали, що головним завданням навчання є оволодіння знаннями фактів і недооцінювали або зовсім не визнавали необхідності розвитку особистості учня. М. о. протистоїть теорія формальної освіти, відповідно до якої основними завданнями навчання є розвиток розумових здібностей учнів, а знання основ наук має другорядне значення. Сучасна теорія освіти визнає єдність процесу засвоєння знань і загального розумового розвитку учнів.

МАТРИКУЛ (від лат. *matricula* — список) — застаріла назва залікової книжки студентів вищого навчального закладу. Введено вперше в середньовічних університетах.

МАЦЬКО Любов Іванівна (нар. 9.II.1939, с. Стара Переяславка Київської обл.) — український філолог, педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1986 — професор, а з 1988 — завідувачка кафедри Українського педагогічного університету імені М. Драгоманова. Автор навчальних посібників для середніх шкіл і педвузів. Досліджує проблеми стилістики й культури української мови, методики навчання української мови в школі та вузі.

МАШІТАС (Mašiotas) Пранас (19.XII.1863, Пустельнінкай — 14.IX.1940, Каунас) — литовський педагог і дитячий письменник, перекладач художньої літератури для дітей, організатор народної освіти, автор букварів, підручників математики для школи.

МЕДАЛІ шкільні — до 1917 нагородження медалями здійснювалося на основі Статуту гімназії (1828). Золоті і срібні медалі присуджувалися випускникам, які мали відмінні успіхи з усіх предметів гімназійного курсу, радою гімназії. В 1944 були запроваджені медалі під назвою "За відмінні успіхи і зразкову поведінку". З 1992 медалі почали називатися "За особливі успіхи в навчанні". Ними нагороджуються випускники середніх загальноосвітніх шкіл і професійних навчальних закладів. Особи, нагороджені медалями, користуються пільгами при вступі до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

МЕДИКО-ПЕДАГОГІЧНА КОМІСІЯ — організується для медико-педагогічного вивчення дітей з тими чи іншими дефектами для встановлення діагнозу й направлення їх у спеціальні навчально-виховні заклади або оздоровчі установи. До її складу входять дитячий психоневролог або лікар іншої спеціальності, педагог-дефектолог, логопед і педагог масової школи. М.-п. к. надає консультації педагогам та батькам щодо режиму навчання й виховання аномальних дітей з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей.

МЕДИЧНА ОСВІТА — система фахової підготовки й удосконалення лікарів,

провізорів, середнього медичного персоналу й науково-педагогічних медичних кадрів. В Україні 1787—1797 діяла вища Єлизаветградська медико-хірургічна школа; 1773—1784 середній медичний персонал готував Медичний колегіум у Львові. В Київській академії на початку XIX ст. функціонували медичні класи. При Львівському університеті медичний факультет існував 1784—1805 і 1894—1939. При Харківському (1805), Київському (1841) університетах, Новоросійському університеті в Одесі (1900) були створені медичні факультети. В 1912—1916 були відкриті Вищі жіночі медичні курси в Києві (з 1916 — Жіночий медичний інститут), Харкові, Одесі й Катеринославі. В середині XIX ст. були створені середні медичні заклади. На початку 20-х років XX ст. на базі медичних факультетів почали створюватися медичні інститути.

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — розділ психології, що вивчає роль психіки в умовах виникнення й перебігу хвороб людини, а також відновлення її здоров'я. Засновником М. п. вважають німецького психолога й філософа XIX ст. Р. Г. Лотце. До М. п. входять клінічна психологія, патопсихологія, клінічна психосоматологія, клінічна нейропсихологія, психофармакологія та ін. М. п. велику увагу приділяє вивченню переживань пацієнтів від раннього дитинства до моменту настання хвороби. М. п. допомагає лікарям точніше діагностувати хвороби, використовувати прийоми психотерапії, психогігієни і психопрофілактики.

МЕДИЧНИЙ КАБІНЕТ у школі — організує медичний огляд учнів для визначення стану здоров'я і групи при заняттях фізкультурою, забезпечує першу медичну допомогу, нагляд за санітарним станом навчальних і допоміжних приміщень, медико-педагогічний нагляд за гігієнічним і фізичним вихованням школярів, лікувальну консультацію з питань фізичного виховання й режиму дня та побуту учнів, медико-санітарне забезпечення спортивних заходів, профілактику інфекційних хвороб тощо.

МЕДИЧНИЙ КОЛЕГІУМ у Львові — середня медична школа, що готувала

цирульників та акушерок. Заснований 1773. Курс навчання в М. к. тривав три роки; викладання велося польською і німецькою мовами. В 1784 М. к. об'єднався з медичним факультетом Львівського університету.

МЕДИЧНІ ІНСТИТУТИ, університети, академії — вищі навчальні заклади, які готують лікарів і провізорів. В Україні функціонують М. і. у Харкові, Сімферополі, Львові, Чернівцях, Тернополі; медичні університети у Луганську, Вінниці, Донецьку, Запоріжжі, Києві, Одесі, Сумах, Ужгороді, Харкові; медичні академії в Дніпропетровську, Полтаві (стоматологічна); медичні інститути народної медицини в Дніпропетровську і Києві. В усіх М. і., у., а. є аспірантура і клінічна ординатура.

МЕДИЧНІ УЧІЛИЩА — середні спеціальні навчальні заклади в Україні, які готують спеціалістів із середньою медичною і фармацевтичною освітою. Строки навчання в М. у. (від 2 до 3,5 років) залежать від обсягу загальноосвітньої підготовки учня і обраної ним спеціальності. В Україні функціонують дев'яносто дев'ять М. у.

МЕДІА-ОСВІТА (англ. media education, від лат. media — засоби) — напрям у педагогіці, представники якого виступають за вивчення школярами закономірностей масової комунікації (преси, телебачення, радіо, кіно тощо). Основними завданнями М.-о. є підготовка нового покоління до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприймання й розуміння різної інформації, усвідомлення наслідків її впливу на психіку тощо.

МЕДРЕСЕ (араб.) — середня й вища школа в мусульман у країнах Близького й Середнього Сходу. Поширилася у IX—XIII ст. в країнах, де переважало населення, яке сповідувало іслам. Готували служителів культури, вчителів початкових мусульманських шкіл — мектебів, а також службовців державного апарату. В період середньовіччя М. були значними центрами культури. В 60-ті роки XX ст. склалося два основних типи М.: світські середні або вищі загальноосвітні школи (входять в систему народної освіти) і М. — читання Корану, що готує служителів культури.

МЕЙМАН (Meumann) Ернст (29.VIII.1862, Ірдинген — 26.IV.1915, Гамбург) — німецький педагог і психолог, засновник експериментальної педагогіки. Був співробітником В. Вундта в Ляйпцигу. З 1897 — професор філософії та педагогіки послідовно в Цюріху, Кенігсберзі, Мюнстері та ін. Один з перших авторів праць, присвячених психології дитини. М. намагався синтезувати різні психологічні концепції розвитку дитини, її здібностей, успішності навчання тощо й покласти їх в основу теорії та практики виховання. Автор ряду праць з естетики.

МЕКТЄБ (араб. *мактаб*, букв. — місце, де пишуть) — 1) Початкова мусульманська школа в країнах Близького і Середнього Сходу. Виникла в VII—VIII ст. 2) У народів тюркської мовної групи, що проживають в Росії, М. називається середня загальноосвітня школа.

МЕЛАМЕД (давньоєвр. — той, що навчає) — господар і учитель хедера, а також домашній учитель інших — єврейської мови (іврит) і основ релігійного вивчення (Біблії й Талмуда). М. мали помічників — бехелферів.

МЕЛАНХОЛІК (грец. *μελαγχολικός*, від *μελας* — чорний і *χολή* — жовч) — 1) Один з чотирьох основних типів темпераменту, якому відповідає слабкий гальмівний тип нервової системи. Давньогрецький лікар Гіппократ вважав, що меланхолічний темперамент визначається перевагою в організмі людини чорної жовчі (звідси й назва). 2) Людина, у якій переважає пригнічений, сумний настрій.

МЕЛАНХОЛІЯ — психічне порушення, що характеризується сумним, пригніченим настроєм тощо; одна з назв депресії. М. є предметом вивчення психіатрії.

МЕЛАНХТОН [Melanchthon; справжнє прізвище — Шварцерд (Schwarzerd)] Філіпп (16.II.1497, Бреттен — 19.IV.1560, Віттенберг) — німецький гуманіст і діяч Реформації, теолог і педагог. За пропозиціями М. були реорганізовані університети в Ляйпцигу, Гейдельберзі, Тюбінгені, Ростокі, а також відкриті нові в Кенігсберзі, Марбурзі, Ієні. М. належить план організації шкільної системи в

Саксонії (1528), який став зразком для багатьох інших німецьких держав. Для шкіл і університетів, відкритих в епоху Реформації, М. склав нові підручники з граматики, логіки, риторики, історії, етики, природознавства та інших предметів.

МЕНІНГІЗМ — хворобливий стан, що розвивається внаслідок гострого токсичного подразнення мозкових оболонок. Виражається в різкому головному болю, нудоті, іноді блюванні, хворобливому напруженні потиличних і спинних м'язів; у важких випадках М., особливо у дітей, спостерігаються судоми і втрата свідомості. Явища М. бувають при багатьох інфекційних захворюваннях, при деяких інтоксикаціях, при травмах; у дітей — при захворюванні кором, скарлатиною, свинкою, ангінами тощо. М. буває різко вираженим у деяких випадках краснухи і особливо при запаленні легень у маленьких дітей.

МЕНІНГІТ (від грец. *μηνιγξ* — мозкова оболонка) — запалення мозкових оболонок головного і спинного мозку; в більшості випадків — інфекційне захворювання. У дітей М. зустрічається значно частіше, ніж у дорослих. Збудником М. може бути будь-який хвороботворний мікроорганізм. Іноді М. виникає внаслідок травми або якоїсь інтоксикації. М. може спостерігатися і як ускладнення при тифі, грипі, свинці.

МЕНТАЛЬНІСТЬ НАЦІЇ, менталітет — специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення (інтерпретації) нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників. М. н. виступає як цілісне духовне утворення (воно не має внутрішньої диференціації на економічну, політичну, моральну та інші складові), як “дух народу”, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. М. н. зберігає код нації. М. н. проявляється в національному характері, самосвідомості етносу, в різних компонентах його культури. Ментальність українського народу має такі основні риси: волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність

душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, щирість і душевна щедрість, працелюбність.

МЕН-ЦЗІ (учитель Мен, Мен Ке; близько 372—289 до н. е.) — давньокитайський філософ і педагог, послідовник Конфуція. В основу своєї педагогіки М.-Ц. поклав тезу про добру природу людини; завдання виховання вбачав у збереженні й розвитку природжених якостей людини. В процесі навчання основну увагу звертав на моральне виховання.

МЕТА — передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямовано діяльність окремої людини, групи або усього суспільства. Категорія М. у вигляді логічної моделі фіксує бажане, до чого людина прагне, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже, є активним фактором людської свідомості. М. тісно пов'язана з засобами її досягнення. М. має винятково важливе значення для спрямування, організації діяльності, постановки конкретних завдань.

МЕТА (ЦІЛЬ) НАВЧАННЯ — ідеальне передбачення кінцевих результатів навчання; те, до чого прагнуть учитель, учні. Процес навчання переслідує три основні групи взаємопов'язаних цілей: 1) освітня — озброєння учнів науковими знаннями, спеціальними й загальнонавчальними вміннями, навичками; 2) розвиваюча — розвиток мови, мислення, пам'яті, творчих здібностей, рухової та сенсорної систем; 3) виховна — формування світогляду, моралі, естетичної культури тощо.

МЕТАЛУРГІЙНІ Й ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують інженерні й наукові кадри для металургійної і гірничо-металургійної промисловості. Інженерів цього профілю готують також металургійні факультети гірничих, політехнічних і індустріальних інститутів. В Україні в 1997 були Державна металургійна академія в Дніпропетровську, Гірничо-металургійний інститут в Алчевську; в 1993 вечірній Маріупольський металургійний інститут перетворено в Приазовський державний технічний університет.

МЕТЕОРОЛОГІЧНА СТАНЦІЯ ШКІЛЬНА — основна складова частина шкільного географічного майданчика, спеціально пристосована для проведення практичних занять і спостережень над погодою у зв'язку з вивченням географії у V—IX класах.

МЕТОД (грец. *μέθοδος* — шлях дослідження чи пізнання) — спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта. З розвитком науки відбувається розвиток і диференціація М., що приводить до виникнення вчення про М. — методології. В науковій методології поєднуються в історично визначеній формі об'єктивні і суб'єктивні моменти людської діяльності.

МЕТОД ПРОЄКТІВ — організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань — проєктів. М. п. виник у другій половині XIX ст. в школах США. Поширився на початку XX ст. Базується на теоретичних концепціях прагматичної педагогіки. У 20-х роках XX ст. М. п. привернув увагу українських педагогів, які вважали, що критично перероблений М. п. зможе забезпечити розвиток творчої ініціативи й самостійності учнів і сприятиме здійсненню безпосереднього зв'язку між набуттям учнями знань і вмінь та застосуванням їх у розв'язанні практичних завдань. Однак універсальність М. п. і розвиток комплексної системи навчання привели до різкого зниження загальноосвітньої підготовки учнів. В 60—70-х роках у США розгорнулася критика М. п., застосування якого привело до зниження рівня теоретичних знань учнів загальноосвітніх шкіл з основ наук. Проте засоби, аналогічні М. п., продовжують застосовувати в американських школах.

МЕТОД ЦІЛИХ СЛІВ у навчанні грамоти — один з аналітичних методів навчання грамоті, за яким початковий етап навчання становить запам'ятовування дітьми шляхом зорового сприймання значної кількості цілих слів і їх графічного позначення без складового і звуко-буквеного аналізу. Виник на початку XX ст. в США.

МЕТОДИ ВИХОВАННЯ — сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції і вдосконалення. М. в. поділяють на методи різнобічного впливу на свідомість, почуття й волю учнів з метою формування їхніх поглядів і переконань (бесіда, лекція, диспут, позитивний приклад); методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, створення виховних ситуацій); методи регулювання, корекції, стимулювання позитивної поведінки й діяльності вихованців (змагання, покарання, заохочення).

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ в педагогіці — прийоми, процедури та операції емпіричного і теоретичного пізнання й вивчення явищ педагогічної дійсності. В залежності від аспекту розгляду М. д. в педагогіці поділяються на загальнонаукові; власне педагогічні й методи інших наук; констатуючі й перетворюючі; емпіричні й теоретичні; якісні й кількісні; часткові й загальні; змістовні й формальні; методи збирання емпіричних даних; перевірки й спростування гіпотез і теорій; методи опису, пояснення й прогнозування; спеціальні методи, які використовуються в окремих педагогічних науках; методи обробки результатів дослідження. У фундаментальних дослідженнях застосовуються в основному теоретичні методи дослідження та експеримент. Прикладні педагогічні дослідження й розробки вимагають емпіричних М. д.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ в школі — упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямовані на розв'язання навчально-виховних завдань. Правильний добір методів відповідно до цілей і змісту навчання й вікових особ-

ливостей учнів сприяє розвитку їхніх пізнавальних здібностей, озброєнню їх уміннями й навичками використовувати набуті знання на практиці, готує учнів до самостійного набуття знань, формує їхній світогляд. М. н. — багатоякісне педагогічне явище (гносеологічна, логіко-змістова, психологічна, матеріально-джерельна й педагогічна сторони). Цим зумовлені різноманітні класифікації М. н. Згідно з однією з них М. н. бувають інформаційно-повідомні, пояснювально-ілюстративні, проблемні (проблемний виклад учителя, частково пошуковий, дослідницький), логічні методи навчально-пізнавальної діяльності учнів.

МЕТОДИ ПЕРЕВІРКИ ТА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК — способи виявлення ефективності реалізації основних завдань навчання (засвоєння знань, умінь і навичок; оволодіння способами творчої діяльності; формування світоглядних і морально-естетичних ідей та цінностей). Їх види: усне, фронтальне, ущільнене опитування, поурочний бал, письмове опитування, контрольна робота, самостійна робота, програмований контроль.

МЕТОДИКА НАВЧАЛЬНОГО ПРЕДМЕТА — галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета. Оскільки загальні закономірності навчання вивчаються дидактикою, М. окремого навчального предмета правомірно розглядати як часткову дидактику. До змісту методики як часткової дидактики входить: 1) встановлення пізнавального й виховного значення даного навчального предмета і його місця в системі шкільної освіти; 2) визначення завдань вивчення даного предмета і його змісту; 3) вироблення відповідно до завдань і змісту навчання методів, методичних засобів і організаційних форм навчання. Термін “методика навчання” вживається й у вузькому значенні — як учення про методи навчання.

МЕТОДИКА РОЗВИВАЮЧОГО НАВЧАННЯ — сукупність змісту, методів і прийомів навчання, спрямованих на розвиток розумових (і фізичних) сил

учня, в основі вибору яких лежить ідея орієнтування не на досягнутий (актуальний) рівень розвитку учня, а на "зону ближнього розвитку" (Л. С. Виготський). Це означає, що перед учнями ставляться завдання й вимоги, які дещо перевищують їхні можливості, але які вони можуть виконати при певній допомозі вчителя. Основою М. р. н. виступає правильне (точне) визначення характеру й рівня складності навчальних завдань, які може подолати учень. Воно вимагає детальної діагностики вчителем рівня його актуального розвитку.

МЕТОДИСТ — спеціаліст у галузі методики вивчення якогось навчального предмета. Методистом також називається працівник методичної установи. Його обов'язки — вивчення стану викладання того чи іншого навчального предмета; виявлення й узагальнення й поширення досвіду кращих учителів і шкіл; організація методичної роботи з учителями; надання допомоги учителям у проведенні навчально-виховної роботи.

МЕТОДИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ — одна з організаційних форм колективної методичної роботи в системі підвищення кваліфікації учителів. М. о. знайомлять учителів з досягненнями педагогічної науки й передового досвіду, сприяють поглибленню зв'язу із спеціальності та із споріднених предметів. М. о. організуються за територіальною ознакою (шкільні, міжшкільні, кушові, районні), за типами шкіл, навчальними предметами, їхніми циклами. Зміст роботи М. о. диференціюється залежно від спеціальності, освіти, педагогічного досвіду вчителів. В завдання М. о. входить опрацювання і проведення заходів з підвищення рівня навчально-виховного процесу, обговорення питань теорії і практики навчання й виховання, організація обміну досвідом роботи, впровадження досвіду кращих учителів і шкіл, ознайомлення з новинками педагогічної, методичної, науково-популярної літератури, навчальними кінофільмами тощо.

МЕТОДИЧНИЙ КАБІНЕТ школи — створюється у великих основних і середніх школах для надання методичної допомоги учителям і вихователям. Безпо-

середню практичну роботу з систематизації матеріалів веде завідувач кабінету — один з найдосвідченіших учителів. М. к. постійно знайомить учителів з досягненнями педагогічної науки й передового педагогічного досвіду. В М. к. збираються й систематизуються поурочні плани, методичні розробки складних тем навчальних програм, саморобні наочні посібники, зразки художньої й технічної творчості учнів тощо.

МЕТОДОЛОГІЯ (від *метод* і грец. *λόγος* — вчення) — 1) Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці. 2) Вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. Розрізняють а) часткову М. — сукупність методів у кожній конкретній науці; б) загальну М. — сукупність більш загальних методів (наприклад, методи педагогіки є одночасно її методами і загальною М. для часткових дидактик, школознавства; в) філософську М. — систему діалектичних методів, які є найзагальнішими і діють на всьому полі наукового пізнання, конкретизуючись і через загальнонаукову, і через часткову М.

МИЛОСЕРДЯ — жаліслива й діяльна любов, яка виражається в готовності допомогти тим, що потрапили в біду (людям і всьому живому). М. — один з істотних виразів гуманності. В понятті М. поєдналися духовно-емоційний (переживання чужої біди як своєї) і конкретно-практичний (прагнення до реальної допомоги). Без першого аспекту М. перетворюється в філантропію, без другого — обмежується сентиментальністю. Основний метод виховання здатності до М. — особистий приклад батьків, дорослих, їхня повсякденна діяльність.

МИМОВІЛЬНЕ ЗАПАМ'ЯТАННЯ — форма запам'ятовування, що є продуктом певних дій (пізнавальних, практичних та ін.), крім мнемічних; тобто запам'ятовування, яке здійснюється без спеціальної мнемічної мети. М. з. є однією з форм нагромадження досвіду в дітей раннього віку, воно залишається важливим у будь-якому віці. Загальною й необхідною умовою М. з. будь-яких об'єктів є дія з ними. М. з. школярів досягає високої продуктивності в умовах такої

організації навчальної діяльності, яка забезпечує можливість формування цілеспрямованої системи розумових дій як основи засвоєння знань, умінь, навичок.

МИСЛЕННЯ — вища форма відображення дійсності в психіці, ідеальна діяльність, результатом якої є об'єктивна істина. Практика життєдіяльності людини включає попереднє розв'язання реальних завдань у сфері психіки з оперуванням даними пам'яті, пошуком у разі потреби додаткової інформації. Людське мислення базується на чуттєвому сприйнятті і постійно перебудовує його структуру. М. людини притаманна властивість хоч би незначного передбачення невідомого, внаслідок чого в ході розв'язання тих чи інших завдань виникає момент раптового зрозуміння, здогадки — інсайт. Основними формами процесу М. є судження й міркування. Функції М. різноманітні. У навчальному процесі реалізуються переважно такі функції, як розуміння (понятійна функція), функція розв'язання проблем і завдань, функція цілеутворення й рефлексивна. Діяльність М. відбувається завдяки мислительним операціям і прийомам. Вихідними (загальними) операціями, що створюють передумови для інших мислительних операцій, є аналіз і синтез. Єдність аналізу і синтезу проявляється у порівнянні й систематизації об'єктів. Похідними від аналізу і синтезу є операції абстрагування та узагальнення. Прийоми М. — це система мислительних операцій, організованих для розв'язання конкретного завдання. За конкретними ознаками (зміст, характер завдань, ступінь новизни) М. поділяють на конкретно-дійове, наочно-образне, абстрактне; практичне і теоретичне; репродуктивне і творче. Педагогічний аспект формування мислення полягає у виявленні умов, конструюванні шляхів і засобів розвитку мислення учнів у навчально-виховному процесі.

МИХНЕНКО Григорій Кирилович (нар. 7.VIII.1910, с. Насташка Київської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968), заслужений учитель України (1958). Протягом 1948—1975 працював директором Боровицької середньої школи Черкаської області.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ З ОЦІНЮВАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОСВІТІ (IEA — The International Association of the Evaluation of Educational Achievement) — незалежне, неурядове міжнародне товариство дослідницьких центрів, створене у 1959 з метою проведення міжнаціональних емпіричних досліджень з освіти. Основний напрям роботи — порівняльний аналіз освітньої політики, результатів науково-педагогічних досліджень та їх впровадження в практику в різних системах освіти.

МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ З ФІЗИЧНОЇ ОСВІТИ (МКФО) — створена в 1960 з метою сприяти вдосконаленню фізичної освіти в усіх країнах світу і на всіх рівнях навчання, починаючи з початкових шкіл і закінчуючи університетами. Працює в тісному контакті з ЮНЕСКО, проводить конференції, організує вивчення й випускає огляди про стан вивчення фізики в різних країнах. МКФО розробляє рекомендації з проблем: визначення мети, змісту, методів, засобів і форм фізичної освіти (в школах різних типів і університетах); підготовка вчителів фізики й підвищення їхньої кваліфікації; підготовка фізиків — наукових працівників і фізиків-інженерів; удосконалення природничо-наукової освіти в країнах, що розвиваються.

МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФСПІЛІОК ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ (Fédération Internationale Syndicate de l'Enseignement) — утворена в 1946 Інтернаціоналом працівників освіти і Міжнародним виробничим секретаріатом працівників освіти. Видає кількома мовами журнал "Учителі світу".

МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ РҀХУ ЗА СУЧАСНУ ШКОЛУ (Fédération Internationale des Mouvements de l'École Moderne) — міжнародна організація вчителів, метою якої є запровадження в школах сучасних навчальних програм і методів навчання, спрямованих на розвиток пізнавальної активності й самостійності дітей і молоді. З цієї метою видаються дидактичні матеріали, організовуються курси для учителів і учнів.

МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ (Fédération Internationale des Associations d'Instituteurs) — міжнародна організація, яка об'єднує національні організації вчителів початкової школи. Заснована в Амстердамі в 1926 з ініціативи учительських організацій Франції, Голландії та Німеччини. Федерація скликає в період літніх канікул конгреси. Керівними органами є Виконавче бюро й Секретаріат, які знаходяться в Лозанні (Швейцарія).

МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ УЧИТЕЛІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ (Fédération Internationale des Professeurs de l'Enseignement Secondaire Officiel — FIPESO) — міжнародна організація, яка об'єднує національні організації вчителів державних середніх шкіл. Заснована в Брюсселі в 1912 з ініціативи учительських організацій Франції, Бельгії та Голландії. Покликана сприяти прогресу в галузі освіти, вишукувати засоби поліпшення матеріального й правового становища вчителів. Керівними органами Федерації є Виконавчий комітет і Секретаріат, які знаходяться в Лондоні.

МІЖНАРОДНЕ БЮРО ОСВІТИ (Bureau International d'Éducation) — засноване в Женеві в 1925 як міжнародна організація, метою якої є сприяння систематичним дослідженням у галузі освіти й виховання. Кожні 2 роки Бюро організовує в Женеві міжнародні конференції з найактуальніших проблем освіти, допомагає в проведенні досліджень, публікації праць та інформаційних матеріалів про стан освіти в різних країнах. З 1947 Бюро співпрацює з ЮНЕСКО, з 1969 входить до складу цієї організації.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ШКІЛЬНИХ УСПІХІВ (International Association for Evaluation of Educational Achievement) — організоване в 1962 році в Стокгольмі групою педагогів і психологів для порівняльного дослідження результатів шкільного навчання в різних країнах. Спочатку досліджували результати навчання математики, природознавства, рідної мови й літератури. З 1971 дослідження ведуться з окремих

проблем (дошкільне виховання, вміння читати, мотивація навчальна, технічна творчість).

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ (International Society for Group Activity in Education) — утворене в 1962 в Гейдельберзі групою педагогів, психологів і соціологів науково-дослідне товариство для підтримки й проведення досліджень індивідуальної й групової праці учнів у шкільному й позашкільному вихованні. Товариство кожні 2 роки проводить міжнародні конференції.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО З ІНТЕРКУЛЬТУРНОЇ ОСВІТИ, НАВЧАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ (SIETAR — The International Society for Intercultural Education Training and Research) — створене у 1974 багатопрофільне професійне товариство для спілкування людей різних культур, рас та етнічних груп. Основні напрями роботи: поширення ідеї інтеркультурності на політологію, освіту та бізнес; вирішення соціально-етнічних проблем шляхом діалогу культур; створення груп спеціалістів з інтеркультурної освіти для проведення професійних експертиз у педагогічній теорії та практиці; розробка стандартів з інтеркультурної освіти; проведення регіональних і міжнародних конференцій; сприяння обміну науково-педагогічним досвідом; розвиток центрів з інтеркультурної освіти.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО НАУК ПРО ВИХОВАННЯ (Association Mondiale des Sciences de l'Éducation) — наукове товариство, яке, об'єднуючи кількості педагогів, психологів і соціологів, має завдання підтримувати розвиток педагогічних досліджень. Товариство кожні 4 роки проводить міжнародні педагогічні конгреси.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ — день мобілізації світової громадськості на захист дітей від загрози війни, проти експлуатації дитячої праці, за здійснення їхнього виховання й навчання на демократичній основі.

Встановлений 1949 Міжнародною демократичною федерацією жінок. У 1959 ООН було прийнято Декларацію прав дитини. Відзначається щороку 1 червня.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ СТУДЕНТІВ — день міжнародної солідарності студентів у боротьбі за мир і демократизацію освіти. Встановлений 1941 в Лондоні на міжнародній зустрічі студентів країн, що боролися проти фашизму. Відзначається щороку 17 листопада — в день страти німецькими фашистами керівників Союзу студентів Чехо-Словаччини — учасників Руху Опору.

МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ПЛАНУВАННЯ ОСВІТИ (Institut International de la Planification de l'Éducation) — наукова установа ЮНЕСКО, утворена в 1956 в Парижі з метою підготовки спеціалістів у галузі планування освіти, а також надання допомоги окремим країнам в опрацюванні прогнозів і планів розвитку освіти.

МІЖНАРОДНИЙ РУХ ЗА РЕФОРМИ (International Movement Towards Educational Change) — організація, створена у Парижі 1972. Основне завдання — спільне вивчення наслідків реформ і розвитку в освіті. Головні напрями роботи: дослідження в галузі освітньої політики (політології), розвиток та організація менеджменту, експериментальна робота, надання технічної допомоги. Основною метою діяльності організації є підтримка освітніх реформ, проєктів, створення мережі навчальних закладів до 2020 року.

МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ СТУДЕНТІВ (МСС) — об'єднання демократичних студентських організацій. Заснований 1946 на I Всесвітньому конгресі студентів у Празі. Мета МСС — захист прав і інтересів студентів, зміцнення дружби та співробітництва між народами; демократизація освіти.

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД “ВІДРОДЖЕННЯ” — недержавна неприбуткова добродійна організація, що сприяє становленню в Україні відкритого демократичного суспільства. Фонд заснували 1990 Українська Рада Миру, товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка та

Українська екологічна асоціація “Зелений світ” спільно з відомим американським фінансистом та філантропом Джорджем Соросом. Міжнародний Фонд “Відродження” здійснює фінансову, матеріально-технічну, організаційну й методичну підтримку з програм освіти й науки, громадянського суспільства, культури, екології та охорони здоров'я. Освітні програми передбачали трансформацію гуманітарної освіти: створення нових навчальних програм, підручників і посібників для середніх шкіл та вузів; підтримку вищої освіти; сприяння розвитку загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, авторських шкіл; сприяння вивченню іноземних мов, навчанню за кордоном тощо.

МІЖНАРОДНИЙ ЮНАЦЬКИЙ ДЕНЬ (МЮД) — міжнародне свято прогресивної молоді. Відзначалося щороку 1915—1945. МЮД був встановлений рішенням Міжнародної соціалістичної конференції молоді в Берні (1915) з метою мобілізації молоді на боротьбу проти імперіалістичної війни.

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКІ — взаємне узгодження навчальних програм, зумовлене системою наук і дидактичною метою. М. з. відображають комплексний підхід до виховання й навчання, який дає можливість виділити як головні елементи змісту освіти, так і взаємозв'язки між навчальними предметами. На будь-якому етапі навчання М. з. виконують виховну, розвиваючу й детермінуючу функції завдяки інтеграції знань, що підвищує продуктивність перебігу психічних процесів. М. з. формують конкретні знання учнів, включають їх в оперування пізнавальними методами, які мають загальнонауковий характер (абстрагування, моделювання, аналогія, узагальнення тощо). Особливого значення набуває розкриття на базі М. з. моральних аспектів науки. Важливу роль М. з. відіграють у розвитку системного мислення учнів. Системний характер М. з. вимагає залучення учених-спеціалістів з усіх навчальних предметів (галузей загальної освіти), дидактів, психологів, методистів, учителів для опрацювання програм і підручників на міжпредметній основі.

МІЖШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНО-ВИРОБНИЧИЙ КОМБІНАТ — навчально-виробничий комплекс, який є центром трудової підготовки учнів VIII—XI (X—XI) класів загальноосвітніх шкіл, здійснює професійне консультування учнівської молоді, організовує їхню добровільну продуктивну працю та забезпечує реалізацію потреб особистості в отриманні професійної кваліфікації відповідно до її інтересів, здібностей, наявних умов.

МІЗАНТРО́ПІЯ (грец. *μισανθρωπία*, від *μισέω* — ненавиджу і *άνθρωπος* — людина) — відчуження від людей, людиноненависництво. М. є крайнім проявом індивідуалізму, егоїзму, песимізму.

МІКРОКЛІМАТ у дитячих установах — підтримання температури, вологості, руху повітря і тепловипромінювання всередині приміщення на рівні, необхідному для забезпечення нормального теплового стану організму. Досягається провітрюванням, природною і штучною вентиляцією, а також раціональним опаленням.

МІКРОРАЙОН ШКІЛЬНИЙ — територія з певною чисельністю населення, закріплена за початковою, основною або середньою школою для охоплення дітей навчанням у початкових класах. Мета районування — забезпечити доступність школи дітям за місцем їхнього проживання без відриву від родини.

МІКРОФОННИЙ КЛАС — класна кімната, обладнана звукопідсилюючою апаратурою. Використовується в школах туговухих дітей як навчальне приміщення, а в школах глухонімих дітей — як слуховий кабінет.

МІКРОФТА́ЛЬМ (від грец. *μικρός* — малий і *ὀφθαλμός* — око) — природжений недорозвиток очного яблука, яке сформоване правильно, але в зменшеному вигляді. Діти, які страждають на М., навчаються в школах слабозорих або школах сліпих.

МІКРОЦЕФА́ЛІЯ, мікроцефалія (від *мікро...* і грец. *κεφαλή* — голова) — значно зменшені розміри черепа при нормальних розмірах інших частин тіла і виявленій недостатності розумового розвитку в

людей. При М. має місце і мікроенцефалія (малі розміри головного мозку). Недостатність розвитку розумових здібностей у мікроцефалів різна: від нерізка виявленої імбецильності до глибокої розумової відсталості.

МІЛЛЬ (Mill) Джон Стюарт (20.V.1806, Лондон — 8.V.1873, Авіньйон, Франція) — англійський філософ, психолог, економіст і громадський діяч. Основні педагогічні погляди М. викладені в його промові (1867) під час обрання його ректором університету святого Андрія в Шотландії, в якій він відстоював принцип поєднання природничо-наукової й гуманітарної освіти. Однак на практиці запропонував навчальний план, за яким багато часу відводилося на вивчення стародавніх мов, значно менше уваги приділялося математиці й природознавству і зовсім виключалися нові мови й література.

МІЛЬТОН (Milton) Джон (9.XII.1608, Лондон — 8.XI.1674, там само) — англійський поет, публіцист, політичний діяч. В 1640—1646 був учителем у створеній ним школі. В навчальний план школи включав математику, історію, географію, фортифікацію, мови й багато інших предметів, які мали вивчатися шляхом читання в оригіналі праць античних мислителів латинською і грецькою мовами. Поряд з енциклопедичною освітою вважав необхідним забезпечувати дітям всебічний фізичний розвиток і моральне виховання. Виступав проти схоластичних методів навчання; пропонував скоротити вивчення латини до одного року й використовувати її як засіб, а не самоціль. Існуючі університети М. пропонував замінити більш демократичними коледжами, розташованими в кожному графстві.

МІМІКА (від грец. *μιμικός* — наслідувальний) — виражальні рухи м'язів обличчя людини, які супроводять її психічні процеси. В М. яскраво виявляються людські емоції — радість, сум, гнів тощо. М. здебільшого здійснюється мимовільно. Разом з тим мимічні рухи можуть викликатися й довільно, що дає змогу людині користуватися ними свідомо. М. є одним з додаткових засобів спілкування людей.

МІОПІЯ (від грец. μίωψ — короткозорий) — те саме, що й короткозорість.

МІРКУВАННЯ — ланцюг умовиводів, викладених у логічно-послідовній формі. М. називають також послідовний ряд суджень щодо якогось питання, де з попередніх суджень неодмінно випливають наступні, внаслідок чого впливає відповідь на поставлене в М. запитання.

МІСІОНЕРСЬКІ ШКОЛИ — навчально-виховні заклади, які відкриваються й утримуються релігійними (переважно християнськими) місіями для поширення християнства й підготовки місіонерів з місцевого населення. Перші М. ш. виникли під час хрестових походів. В Україні М. ш. не було, хоч діяльність численних католицьких навчальних закладів у XVI — на початку XX ст. за своїм спрямуванням була близькою до місіонерства.

МІСТИЦИЗМ (від грец. μυστικός — таємничий) — у широкому розумінні — погляди й уявлення, які приписують природним і суспільним явищам надприродне, таємниче, недоступне пізнанню й поясненню начало. У вузькому розумінні — релігійно-філософські концепції можливості безпосереднього спілкування людини з надприродними силами — богами, демонами, духами тощо. На рівні буденної свідомості виражається в ілюзійних видіннях, “одкровеннях”, “осяяннях” тощо. М. лежить в основі всіх форм магії.

МІСЬКЕ УЧИЛИЩЕ — в Російській імперії та деяких країнах початкове училище підвищеного типу. В Росії М. у. створені за Положенням 1872 на базі повітових училищ і парафіяльних шкіл. Призначалися для дітей дрібних урядовців, торговців, ремісників та ін. Навчання тривало 6 років. Програми М. у. не узгоджувалися з програмами гімназій і таким чином уряд не допускав “нижчі” верстви населення до середньої і вищої освіти. М. у. були майже в усіх містах України. В 1912 М. у. було реорганізовано у вищі початкові училища. Учителів для М. у. готували окремі вчительські інститути (перший був відкритий в Україні у Глухові 1874).

МІСЬКІ ШКОЛИ — елементарні або середні навчальні заклади в Європі, які створювалися з ініціативи й за підтримки бюргерства (в Німеччині та Шотландії — бюргерські школи). Виникли в XIII ст. у зв'язку з потребою міського населення в спеціальній практичній освіті, головним чином на базі гільдейських і цехових шкіл. Крім традиційних навчальних предметів (читання, письмо, основи латинської граматики і, як правило, релігії), у М. ш. навчали складанню ділових паперів, рахівництву, давали початкові відомості з географії та історії. Навчання в М. ш. велося латинською мовою. В XIV ст. почали виникати приватні школи з рідною мовою навчання. На основі М. ш. рідної мови в XVII—XVIII ст. створювалися початкові народні школи.

МІХАЙЛІЕСКУ (Mihailescu) Штефан (1846—1899) — румунський педагог і видатний діяч культури. Один з організаторів “Товариства просвіти румунського народу” й “Товариства фізики і природничих наук”. Виступав за створення демократичної школи, яка б давала наукову освіту. Виховання молодого покоління, за М., має ґрунтуватися на вивченні основ наук, особливо природничих.

МІЦНІСТЬ ЗНАНЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК — дидактичний принцип, який означає ґрунтовність засвоєння навчального матеріалу, стійке закріплення його в пам'яті учнів, вільне відтворення й застосування на практиці. Таке засвоєння дає можливість успішно набувати нові знання. Міцне засвоєння знань досягається всім ходом навчання. Знання тим міцніші, чим свідомішою є праця учнів, чим багатший і різноманітніший запас наочних образів, яскравих прикладів, пов'язаних з навчальним матеріалом, чим більше зв'язків було встановлено між фактами та явищами.

МНЕМОНІКА (грец. μνημονικόν — мистецтво запам'ятовування) — система засобів; які полегшують запам'ятовування й збільшують обсяг пам'яті. В основі лежить процес створення нових асоціацій між об'єктами, що важко запам'ятовуються. Мнемонічні зв'язки підкріплюють запам'ятання матеріалу, але не компенсують його.

МОВА — основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві, сукупність відтворюваних мовними органами загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для предметів, явищ дійсності й відображень їх у свідомості, а також загальноприйнятих правил комбінування цих знаків у процесі вираження думок. М. існує у вигляді конкретних актів мовлення, в тому числі й повторюваних усно або механічним способом і фіксованих за допомогою письма.

МОВА НАВЧАННЯ — мова, якою здійснюється навчально-виховна робота за певної системи народної освіти. Проблема М. н. має не лише педагогічне, а й велике соціально-політичне значення. В багатонаціональних державах панівні нації часто насильно прагнуть нав'язати свою мову як М. н. решті народів і народностей даної держави. Заборона навчання рідною мовою й використання як М. н. мови панівної нації має на меті змусити маси забути свою національну культуру й відмовитися від неї, відібрати з інтелігенції інших народів кращих представників і включити до панівної нації. Типовим прикладом такої політики в галузі М. н. була просвітницька політика царської Росії і СРСР.

МОВЛЕННЯ — функціонування мови в процесах вираження та обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної діяльності. Безпосередніми виявами М. є його різноманітні акти в усній (звуковій) і писемній реалізації. Розрізняють М. монологічне й діалогічне. Поряд з власне М. (так званим зовнішнім М.) виділяють внутрішнє мовлення, розраховане на постановку й розв'язання у свідомості мовця різноманітних пізнавальних завдань. Окремим видом М. є читання.

МОГІЛА Петро Симеонович (10.І.1597, Молдова — 11.І.1647, Київ) — політичний, церковний та освітній діяч України, митрополит Київський і Галицький (з 1632). Освіту здобув у Львівській братській школі, слухав лекції в ряді західноєвропейських університетів. В 1631 відкрив лаврську школу, яка 1632 була об'єднана з Київською братською шко-

лою і 1633 дістала назву Києво-Могилянська колегія (з 1701 — Київська академія). В 1634 відкрив філіал цієї колегії у Вінниці, а 1636 створив латинську колегію в Кременці. За ініціативою М. було засновано Слов'янсько-греко-латинську академію в м. Яссах (1640).

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ Іван (1777—1831) — культурно-освітній і церковний діяч на західноукраїнських землях. Був каноніком, виконував одночасно обов'язки наглядача шкіл Перемишльської єпархії, сприяв поширенню українських народних шкіл. Автор першої в Галичині граматики української мови (1829), яка востаннє була видана 1910. Заснував перше в Галичині культурно-освітнє товариство (1816).

МОДЕЛІ навчальні (франц. *modèle*, від *modulus* — міра, мірило, зразок) — навчальні посібники, які є умовним образом (зображення, схема, опис тощо) якогось об'єкта (або системи об'єктів), який зберігає зовнішню схожість і пропорції частин, при певній схематизації й умовності засобів зображення. Залежно від зображуваних об'єктів М. н. бувають: а) анатомічні, які зображають рослини, тварин, тіло людини; б) технічні — М. машин і механізмів, приладів, знарядь праці, технічних споруд; в) будівельні — зображення будівель; г) математичні — геометричні фігури й тіла, ілюстрації до математичних теорем і формул тощо.

МОДЖЕВСЬКИЙ (Modrzewski) Фриц Анджей (нар. бл. 1503, Волборж, помер восени 1572, там само) — польський педагог-публіцист епохи Відродження. Розглядав школу й виховання як один з основних засобів розвитку держави, виступав за звільнення школи й виховання від релігійного впливу, за піднесення рівня науки та освіти в країні, за підвищення авторитету учительської професії.

МОЗОК — центральний відділ нервової системи в людини й тварин, що забезпечує найдосконаліші форми регулювання життєвих функцій організму та його зв'язки з середовищем. Розрізняють М. головний і М. спинний.

МОЗО́ЧОК (малий мозок) — відділ головного мозку, головна функція якого — підтримувати рівновагу тіла й координацію рухів. М. тісно пов'язаний з вушним лабіринтом і через нього здійснює рефлекс рівноваги. Захворювання М. у людини призводить до втрати рівноваги тіла й порушення взаємозв'язків рухових дій.

МО́КІН Борис Іванович (нар. 3.І.1943, с. Старі Бабани Черкаської обл.) — український учений у галузі електротехніки, педагог, дійсний член АПН України з 1992. З 1985 — завідувач кафедри, з 1987 — проректор, а з 1989 — ректор Вінницького політехнічного інституту. З 1990 по 1994 — депутат Верховної Ради України.

МОЛЛІАХА́НА (молла — вчитель або вчений, хана — місце, де навчають) — середньовічна мусульманська школа при мечеті. Викладання вели мулли.

“МОЛОДА́ УКРАЇ́НА” — дитячий журнал, що видавався в Києві в 1906 і 1908—1914 роках; щомісячний додаток до журналу “Рідний край”; видавець і редактор Олена Пчілка. З журналом співробітничали Христя Алчевська, Леся Українка, Максим Рильський та ін. Журнал друкував чудову перекладну літературу для дітей.

МОЛО́ДШИЙ ШКІ́ЛЬНИЙ ВІ́К — період життя й розвитку дитини від 6 (7) до 10 років. Розвиток психіки дітей у цей період відбувається головним чином на основі провідної діяльності — навчання. М. ш. в. — важливий етап у формуванні в дитини ставлення до навчальної діяльності як відповідальної, суспільно значущої праці. Протягом М. ш. в. дитина оволодіває значним обсягом знань, умінь і навичок, збагачується досвід її соціальної поведінки, з'являються перші, відносно стійкі ціннісні орієнтації, відбувається розвиток вищих почуттів — моральних, інтелектуальних, естетичних.

МОЛІ́ЯКО Валентин Олексійович (нар. 24.VII.1937, с. Вереміївка Полтавської обл.) — український психолог, дійсний член АПН України з 1992. З 1991 завідує лабораторією Інституту психології АПН України. Досліджує проблеми психології творчості.

МОНАСТІ́РСЬКІ ШКО́ЛИ — середньовічні школи при монастирях з навчанням латинською мовою. Засновувалися різними орденами монахів. М. ш. поділялися на зовнішні і внутрішні. В перших навчалися миряни, в других — майбутні монахи. Вивчалися предмети тривіуму, а при великих монастирях — і квадривіуму.

МОНІ́ЗМ (від грец. *μόνος* — один, єдиний) — протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала — матерії (матеріалістичний М.) або духу (ідеалістичний М.).

МОНІ́ТОР (англ. *monitor*, від лат. *monitor* — той, що контролює) — 1) Старший учень, помічник учителя в школах, які працюють за белл-ланкастерською системою взаємного навчання. Такі школи існували в Англії, США, Франції, Швейцарії, Бельгії, Росії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. М. щоденно до занять готувалися учителем до проведення уроків. М. повинні були якомога точніше передати все, чому їх навчав учитель. 2) В деяких англійських середніх школах М. — учень, який виконує обов'язки, схожі з обов'язками старости класу.

МОНОТЕХНІ́ЧНА ОСВІ́ТА, моно́техні́зм (від грец. *μόνος* — один) — напрям радянської педагогічної думки 20-х років XX ст., який відобразив один з підходів до проблеми взаємозв'язку загальної і професійної освіти і принципу політехнізму. “Термін “монотехнізм” виник як антонім поняття “політехнізм” (від грец. *πολίς* — багато), не відображаючи, однак, усього змісту поняття й не виступаючи протилежним йому за змістом. Прибічниками М. о. виступали діячі Наркомосу України Г. Ф. Гринько, Я. П. Ряпло та ін. Концепція М. о. виникла під впливом кризи кваліфікованої робочої сили й неспроможності школи розв'язати цю проблему. Ідея “монізму” (єдиності професійної освіти) найповніше відображена в концепції Г. Ф. Гринька. Запропонована ним система була прийнята в Україні й затверджена законом про освіту. Прибічники М. о. вимагали перенесення

центра ваги в змісті освіти в бік посилення професійного начала. Монотехнічний підхід до змісту освіти полягав у скороченні загальноосвітнього циклу до практично необхідного, надання йому спеціального спрямування. Оскільки платформа М. о. ставила під сумнів правильність програмних положень комуністичної партії, вона була визнана "ревізійною". Поняття монотехнізму пробували відродити у 50-ті роки для характеристики того напрямку в педагогіці, який пропонував запровадити в школі продуктивну працю й елементи професійного навчання (виробничого). Його використовували як ярлик з негативним політизованим забарвленням.

МОНОФÓБИЯ (від грец. μόνος — один, єдиний і φόβος — страх) — психічний стан, при якому людина боїться залишитися на самоті. Посилюється в екстремальних умовах, наприклад у оператора (пілота, космонавта, диспетчера), коли він працює один із складною технікою. М. може проявлятися й у молодому віці, наприклад у підлітка, який став ізольованим в учнівському колективі.

МОНРÓ (Monroe) Пол (1869—1947) — американський педагог, історик педагогіки, редактор 5-томної "Педагогічної енциклопедії" ("A Cyclopaedia of Education"). Започаткував дослідження з порівняльної педагогіки в США. Будучи першим директором Міжнародного інституту Колумбійського університету (1923), М. організував вивчення систем шкільної освіти в країнах Азії та Латинської Америки, опрацював проекти реорганізації шкіл у цих країнах, брав участь у діяльності різних просвітительських місій.

МОНТÉНЬ (Montaigne) Мішель де (28.II.1533, замок Монтень, поблизу Бордо — 13.IX.1592, там само) — французький філософ і письменник епохи Відродження. М. гостро критикував сучасну йому школу за те, що вона вчила некритично сприймати чужі думки, сліпо слідувати за авторитетами й переконував, що таке навчання тренує пам'ять, однак не розвиває розуму, учить цитувати й коментувати, однак не вчить мислити. М. вважав, що освіта має насамперед

розвивати розум учня, самостійність його думки, критичне ставлення до будь-яких поглядів і авторитетів. Поряд з розвитком розуму найважливіше завдання освіти, за М., — виховання високих моральних якостей. Програма теоретичної освіти, запропонована М., включала фізику й геометрію, які в XVI ст. в колежах і університетах Франції не вивчалися. Високо оцінюючи освітнє та виховнє значення історії, М. засуджував зведення вивчення історії до засвоєння дат і імен. М. вимагав виявляти індивідуальні особливості учня й шукати підхід, якого потребує своєрідність кожної дитячої особистості. Педагогічні ідеї М. істотно вплинули на подальший розвиток педагогічної думки.

МОНТЕССÓРІ (Montessori) Марія (31.VIII.1870, К'яравалле, поблизу Анкони — 6.V.1952, Нордвейк-ан-Зе, Нідерланди) — італійський педагог та лікар. У 1896 закінчила Римський університет (одна з перших жінок, яка одержала ступінь доктора медицини). Автор поширеної в зарубіжних країнах методики виховання дітей у дошкільних закладах ("будинках дитини") і початкових школах. Педагогічна система М. — різновидність теорії вільного виховання й сенсуалізму в педагогіці. Основою навчання в дошкільному й молодшому шкільному віці М. вважала сенсорне виховання, яке здійснювала за допомогою організації навколишнього середовища і занять з дидактичним матеріалом. Головна форма виховання й навчання, за системою М. — самостійні індивідуальні заняття дітей або спеціально розроблений М. індивідуальний урок, основа якого — стислість, простота і об'єктивність знань. Заслугою М. є впровадження в практику дошкільних закладів систематичних антропометричних вимірювань за допомогою пристосованої до дітей апаратури. Слабкі сторонні системи М. (заперечення активної ролі педагога, недооцінка гри як основного виду діяльності дошкільників, переважне використання штучно створеного навчального матеріалу і т. д.) неодноразово піддавалися критиці з боку прогресивних педагогів. Система М. завоювала популярність у багатьох країнах; її дидактичний матеріал і прийоми навчання лягли в основу для створення більш досконалих систем навчання й виховання дітей.

МОР (More) Томас (7.II.1478, Лондон — 6.VII. 1535, там само) — англійський мислитель-гуманіст, політичний діяч, один із засновників утопічного соціалізму. З іменем М. нерозривно пов'язані такі педагогічні ідеї, як гармонійний розвиток особистості, повна рівність в освіті всіх громадян, зв'язок школи з життям, реальний напрям в освіті, поєднання навчання дітей з їхньою участю в продуктивній праці, рівноправність розумової й фізичної праці, широка організація самоосвіти громадян і прилучення їх до науки.

МОРАЛЬ (лат. *moralis* — моральний, від *more* — звичаї) — одна з форм суспільної свідомості; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. М. виконує також пізнавальну, оціночну, виховну функції. Складовими М. є моральна діяльність (вчинки, поведінка людини); моральні відносини, моральна свідомість. Норми і принципи М., моральні ідеали, почуття становлять систему М., яка визначає життєву позицію певної соціальної спільності чи індивіда, орієнтує їх у світі цінностей.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — один з найважливіших видів виховання, полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. М. в. починається в родині, продовжується у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, пізніше — у вузах та інших навчальних закладах. Основними методами М. в. є переконання, привчання, заохочення тощо. М. в. здійснюється на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. Такими нормами є насамперед гуманізм і демократизм, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, до Вітчизни, до рідної мови; правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, тур-

буватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти.

МОРАЛЬНІСТЬ — 1) Етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі. 2) Характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. Розрізняючи ці поняття, Г. В. Ф. Гегель визначав мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та інші етичні цінності, мотиви поведінки, цілі і наміри, а М. — як практичні звичаї, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, М., на думку Гегеля, має вищий смисл, бо означає здатність людини творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи.

МОРОЗ Олексій Григорович (нар. 14.I.1940, с. Новоселиця Черкаської обл.) — український педагог, дійсний член АПН України. З 1981 завідував кафедрою наукових основ управління школою, з 1986 — декан педагогічного факультету Київського педагогічного інституту (тепер Український педагогічний університет). В 1992—1994 — заступник міністра освіти України, з 1994 — директор інституту післядипломної освіти при Київському Національному університеті імені Т. Шевченка, з 1997 — професор Українського педагогічного університету імені М. Драгоманова. Досліджує проблеми вищої педагогічної освіти.

МОРРИСОН (Morrison) Генрі Клінтон (7.X.1871, Олд-Таун — 19.III.1945, Чикаго) — американський педагог, у 1928—1945 — професор педагогіки Чиказького університету. М. опрацював уявлення про поелементний розклад змісту освіти на суму цілісних “одиниць засвоєння”, кожна з яких має комплексний характер і включає основні компоненти змісту освіти. Спираючись на ці уявлення, М. висунув ідею дидактичного циклу, спрямованого на обов'язкове повне засвоєння запланованих “одиниць”. Ця ідея М. розвивається в сучасній теорії і практиці навчання на основі концепції “повного засвоєння”.

МОРФЕМА (від грец. μορφή — вигляд, форма) — найменша неподільна частина слова. До М. відносять корінь слова й афікси (префікс, суфікс, інфікс та закінчення), а в деяких мовах — ще й певні службові слова.

МОРФОЛОГІЯ (від грец. μορφή — вигляд, форма і λόγος — вчення) — розділ граматики, граматичне вчення про слово. У М. вивчаються різні аспекти будови слова з погляду залежності його значення від тих морфем, що складають слово.

МОТИВ (франц. motif, від лат. moveo — рухаю) — спонукальна причина дій і вчинків людини (те, що штовхає до дії). Основою М. діяльності людини є її різноманітні потреби. Внаслідок усвідомлення і переживання потреб первинних (природжених) і вторинних (матеріальних і духовних) у людини виникають певні спонуки до дії, завдяки яким ці потреби задовольняються. В дошкільному віці провідними є ігрові М. У шкільному віці вони відступають на другий план, поступаючись місцем навчальним М., до яких у подальшому приєднуються трудові М. Особливо важливе значення мають моральні М. поведінки. Саме М. надають моральний (або аморальний) смисл діям і вчинкам. Виховання й закріплення в досвіді правильних М. поведінки — одне з найважливіших завдань педагога.

МОТИВАЦІЯ — система мотивів, або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки. Як мотиви можуть виступати: уявлення й ідеї, почуття й переживання, що виражають матеріальні або духовні потреби людини. Одна й та сама діяльність може здійснюватися з різних мотивів. Значення мотивів для поведінки, діяльності й формування особистості дитини дуже велике. Завдання педагога — виховання правильної мотивації в дітей.

МОТОРНА ПАМ'ЯТЬ — запам'ятання, збереження і відтворення рухів, їхньої амплітуди, швидкості, темпу, послідовності. Відтворення всіх цих сторін руху може здійснюватися або шляхом виконання реальних рухів, або у формі рухових уявлень. М. п. відіграє важливу роль у формуванні й функціонуванні трудових,

навчальних, побутових, спортивних та інших умінь і навичок. М. п. функціонує за загальними з іншими видами пам'яті закономірностями — рухи є об'єктами мимовільного й довільного запам'ятання й відтворення; вони можуть запам'ятовуватися механічно й осмислено.

МРІЯ — створюваний творчою уявою образ бажаного як можливого в майбутньому розвитку подій, звершень чи надбань. М. пов'язана з проєкціями людиною свого буття в майбутнє, в можливий та бажаний збіг сприятливих обставин, з уявою реалізацією життєвих планів, очікувань і сподівань. М. — важлива категорія духовного життя людини. М. безпосередньо пов'язана з потребами людини, з тими її бажаннями, потягами, для здійснення яких потрібен час і певні передумови.

МУДРІСТЬ — інтелектуальна й моральна характеристика особистості; означає високий рівень оволодіння нею соціальним досвідом. Мудра людина здатна оптимальним способом розв'язувати пізнавальні, трудові, навчальні, морально-побутові завдання. Її дії і вчинки глибоко осмислені, поведінка відповідає обставинам, об'єктивним потребам, конкретній ситуації і власним можливостям. М. не є природженою, а набувається протягом життя й суспільно корисної діяльності.

МУЖНІСТЬ — складна вольова риса особистості, своєрідне поєднання сміливості, витримки, наполегливості й рішучості. Мужня людина відзначається здатністю тверезо оцінювати обстановку й зберігати присутність духу навіть при смертельній загрозі, здатністю стійко й до кінця переносити моральні і фізичні страждання, до кінця бути витриманою й наполегливою, вона готова піти на будь-які жертви аж до самопожертви заради поставленої мети. Для виховання М. треба ставити людину в такі умови, в яких вона могла б і повинна була б проявляти М. М. формується в боротьбі з труднощами, в стійкому ставленні до незгод і злигоднів, у тверезій оцінці успіхів.

МУЗЕЇ (грец. μουσειον — святилище муз) — науково-дослідні і науково-освітні заклади, які збирають, вивчають,

зберігають і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної і духовної культури — першоджерела знань про розвиток природи й людського суспільства. Основна форма діяльності М. — експозиція, виставка. М. бувають дослідницько-науково-освітні, дослідницькі і навчальні. За профілем М. поділяються на історичні, краєзнавчі, художні, педагогічні, меморіальні та ін. Перші М. виникли в Стародавній Греції. Експозиції М. всіх профілів відкривають широкі можливості для екскурсійної роботи з школярами. Останнім часом дістає поширення практика проведення окремих уроків у залах М.

МУЗЕЙ ШКІЛЬНИЙ — зібрання оригінальних пам'яток-джерел з історії природи і суспільства, які збираються і експонуються згідно з навчальними й виховними завданнями школи. Більшість М. ш. — краєзнавчі, поряд з ними є М. ш. історичні, історико-літературні, природознавчі тощо.

МУЗИКА ДЛЯ ДІТЕЙ — музичні твори, створені для слухання чи виконання дітьми. Як один з важливих засобів морального, естетичного й музичного виховання М. д. д. широко використовується в дошкільних установах, школі, позашкільних установах і в родині. М. д. д. включає твори різних жанрів і різних ступенів складності: простенькі народні пісні і складні твори професійного мистецтва. М. д. д. становить значний розділ професійного музичного мистецтва. В музичному вихованні дітей різного віку використовуються в основному твори класичної М. д. д. і кращі твори сучасних вітчизняних композиторів. Поряд з класичною музикою значне місце в М. д. д. посідає народна музична творчість (пісні й танці) і сучасне професійне музичне мистецтво.

МУЗИКАЛЬНИЙ СЛУХ — здатність сприймати звукові поєднання, запам'ятовувати їх і свідомо відтворювати. Розрізняють М. с. абсолютний — здатність впізнавати або відтворювати висоту звуків, не порівнюючи їх з іншими звуками, висота яких відома, і відносний — здатність визначати висоту звуків шляхом

порівняння їх з іншими, здатність впізнавати і відтворювати музичні інтервали. М. с. розвивається в музичній діяльності, яка здійснюється в співі, грі на музичному інструменті і творенні музики. Вирішальним для його виховання є формування здатності уявляти звуки або їх поєднання мислено до того, як вони будуть відтворені голосом або на музичному інструменті. Виховання слуху — необхідна умова розвитку всіх музичних здібностей дітей.

МУЗИЧЕНКО Олександр Федорович (1878—1940) — український педагог, методист. До 1917 викладав педагогіку в Ніжинському історико-філологічному інституті, пізніше працював у навчальних закладах Києва; у 20-х роках — професор педагогіки в Київському інституті народної освіти, завідував трудовою школою в Києві. Відомий як методист початкової школи і автор праць з теорії та історії педагогіки.

МУЗІЧНА ГРАМОТА — розділ музичної теорії, який містить початкові відомості про музику. Він включає також нотну грамоту, тобто відомості про способи запису музики. Завдання М. г. в школі — виховання в учнів музичного слуху, розуміння особливостей музичної мови і вміння застосовувати набуті знання для правильного осмисленого й виразного співу.

МУЗІЧНА ОСВІТА — сукупність знань, умінь і навичок, необхідних для практичної музичної діяльності, а також процес їх засвоєння; система потрібних для цього навчальних осередків. М. о. зародилася ще до н. е. в стародавніх Китаї, Греції, Індії та інших країнах. В епоху середньовіччя в більшості європейських країн М. о. перебувала під впливом католицької церкви. В Україні в XV—XVI ст. основними осередками М. о. були братства. Братські школи в Києві, Острозі, Львові та інших містах готували кваліфікованих музикантів-регентів і співаків церковних хорів. З другої половини XVII ст. центром М. о. стала Київська академія. В 1727 відкрився Харківський колегіум (при ньому 1770 — музичні класи), 1738 — Переяславський колегіум

та Глухівська співацька школа, 1768 — Київська музична школа (з 1831 — Київська міська капелія). Нині в Україні початкову М. о. надають музичні школи, середню — музичні та музично-педагогічні училища й середні спеціальні музичні школи, вищу — консерваторії, музично-педагогічні інститути, музичні факультети при педагогічних інститутах та інститутах мистецтв, культури.

МУЗІЧНА ПАМ'ЯТЬ — закріплення, збереження й наступне відтворення раніше сприйнятих музично-слухових образів. Розвиток М. п. у дітей органічно пов'язаний з формуванням у них музикально-слухових уявлень і відбувається в процесі музичного навчання й виховання. В запам'ятанні головну роль відіграє встановлення смислових зв'язків між сприйнятим і відтворюваним, між новим матеріалом і вже наявним досвідом. Тому однією з головних умов виховання М. п. у дітей є послідовність і систематичність в набутті ними музичних знань і нагромадженні музичних уявлень. Про характер і міцність М. п. можна судити на основі того, наскільки точно і яскраво відтворюється музичний твір.

МУЗІЧНЕ ВИХОВАННЯ — процес цілеспрямованого пізнання музики, розвиток музично-естетичних смаків людини, збагачення її музичної культури та здібностей. Розвиває любов до музики, вдосконалює здатність розуміти музичне мистецтво, співпереживати, сприймати його з естетичною насолодою. Засобами М. в. є музична освіта, практична музична діяльність, слухання музики. В справі М. в. провідна роль належить педагогічному процесові в загальноосвітніх школах, велике значення має вплив середовища, музичне оточення в родині.

МУЗІЧНІ ШКОЛИ — спеціальні музичні навчальні заклади Міністерства культури України. В Україні працює понад 1000 музичних шкіл, які надають музичну освіту з спеціальностей: фортепіано, баян, акордеон, скрипка, бандура, цимбали, арфа, домбра, гітара, віолончель, контрабас, балалайка, духові та ударні інструменти. Діють 4 спеціалізова-

ні музичні школи: Одеська музична школа імені П. Столярського (відкрита 1933), Київська музична школа імені М. Лисенка (заснована 1934), Харківська середня музична школа-інтернат, Львівська музична школа-інтернат імені С. Крушельницької (заснована 1939).

МУКАЧІВСЬКА УЧИТЕЛЬСЬКА СЕМІНАРІЯ — середній педагогічний навчальний заклад на Закарпатті. Створена 1914 для підготовки вчителів народних (початкових) шкіл. До М. у. с. приймали юнаків і дівчат з неповною середньою освітою. Навчання тривало 4 роки. З 1914 по 1918 семінарія була угорською, з 1919 по 1939 викладання проводилось українською та російською мовами. В 1945 замість М. у. с. було відкрито педагогічне училище.

МУЛЬТИПЛІКАЦІЙНЕ КІНО, мультиплікація для дітей (від лат. multiplicatio — множення, збільшення) — вид кіномистецтва для дітей, що відображає дійсність за допомогою знятих на плівку малюнків (мальоване кіно, графічна мультиплікація) або фотографій об'ємних предметів (лялькове кіно, скульптурне кіно, об'ємна мультиплікація). Кожне зображення мальованих або об'ємних предметів відповідає певній фазі руху, внаслідок чого в процесі проєкціювання послідовно розташованих численних зображень створюється ілюзія руху. Велике значення для розвитку М. к. мала творчість В. Діснея. Українське М. к. було започатковане 1927 В. Левандовським.

МУЛЯЖІ НАВЧАЛЬНІ (франц. moulage, від mouler — формувати) — точне відтворення (з гіпсу, воску, пап'є-маше) будь-якого природного об'єкта, який служить наочним посібником.

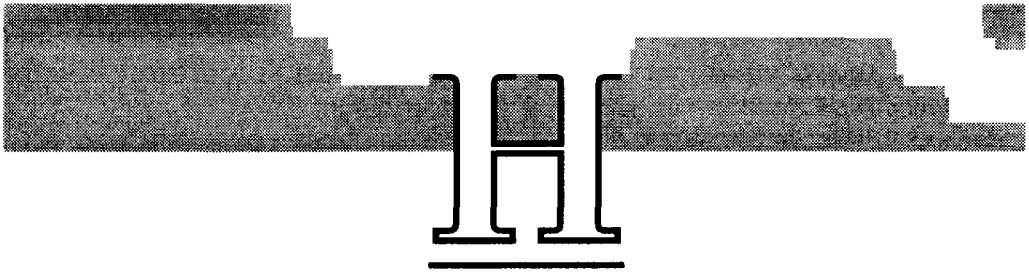
МУРАШКО Микола Іванович (20.V.1844, Глухів — 22.IX.1909, Київ) — український живописець і педагог. В 1875 заснував приватну художню школу, яка увійшла в історію українського мистецтва під назвою Київської рисувальної школи (1875—1901). Школа відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва і художньої освіти в Україні.

МУСИЧНЕ ВИХОВАННЯ (від грец. μουσική — букв. мистецтво муз) — система розумового та естетичного виховання дітей у Стародавній Греції (Афіни). Включала в себе літературну й музичну освіту та ознайомлення з елементами наук. Складалася з кількох послідовних ступенів: школи граматиста, школи кіфариста й гімнасію. В ранній період старогрецького виховання музика була основним елементом у системі М. в. Пізніше, в епоху еллінізму, в змісті М. в. значне місце відводилося граматиці, філософії тощо.

МУТИ́ЗМ (від лат. mutus — німий) — німота, мовчання, відмова від мови при

збереженні розуміння мови оточуючих і при відсутності органічного ураження мовно-рухового апарату. М. має тимчасовий характер і належить до групи невротичних реакцій. М. частіше виникає у сором'язливих, несміливих, невпевнених у собі дітей. М. може бути абсолютним (повне мовчання) і елективним (наприклад, дитина не відповідає на жодне запитання в школі й нормально розмовляє вдома). У дітей частіше спостерігається елективний М. Профілактикою М. є зміцнення нервової системи дитини, правильне виховання.

НАВИЧКИ — дії, складові частини яких у процесі формування стають автоматичними. При наявності Н. діяльність людини відбувається швидше і продуктивніше. Відповідно до видів дії розрізняють і види Н.: рухові, мислительні, мовні, інтелектуальні, сенсорні (дії за сприйманням), перцептивні тощо. Н. необхідні в усіх видах діяльності: навчальній, трудовій, ігровій тощо. Формуються Н. на основі застосування знань про відповідний спосіб дії, шляхом цілеспрямованих планомірних вправлянь. Н. є необхідними компонентами уміння.

НАВИЧКИ В НАВЧАННІ — навчальні дії, які набувають внаслідок багаторазового виконання автоматизований характер. В міру опанування учнями знаннями й уміннями автоматизовані елементи з'являються в їхній усній і письмовій мові, в розв'язуванні математичних задач, виконанні креслень, в користуванні приладами і знаряддями праці тощо. Між уміннями й навичками існує тісний взаємозв'язок. Вміння — це готовність до свідомих і точних дій, а навичка — автоматизована ланка цієї діяльності. Елементи умінь часто переходять в навички. Н. виробляються у всіх видах навчальної діяльності. Специфічним методом формування Н. є вправи.

НАВІЮВАННЯ, сугестія — в широкому розумінні — будь-який психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, порада), внаслідок якого в людини, що зазнає Н., всупереч (а іноді й проти) її волі і свідомості виникають певні уявлення, судження, вчинки. У вузькому розумінні Н. — психічний вплив на людину, яка перебуває у стані гіпнозу. Об'єктом Н. може бути як окрема людина, так і групи людей. Використовується в медичній практиці (психотерапія), в розв'язанні деяких питань навчання й виховання (див. *Гіпнопе́дія*).

НАВОЇ Нізамеддін Мір Алішер (Алішер Навої, 9.II.1441, Герат — 3.I.1501, там само) — узбецький поет, учений і державний діяч. Н. — великий гуманіст свого часу, противник середньовічної схоластики, деспотизму. Н. критикував сучасну йому мусульманську школу з її схоластичною системою навчання й був прихильником світської освіти. За власні кошти побудував школу і бібліотеку, забезпечував дітей з бідних родин підручниками.

НАВРОЧІНСЬКИЙ (Nawroczyński) Богдан Роман (9.IV.1882, Добрава Горніца — 17.I.1974, Варшава) — видатний польський педагог і філософ, автор численних

праць з дидактики. З 1926 Н. — професор педагогіки Варшавського університету, в період окупації організував підпільні університетські курси. Н. був організатором народної освіти в Польщі після Першої світової війни, опрацював концепцію середньої школи, на якій позначився великий вплив педагогіки культури і французької педагогічної думки. Досліджував також проблеми виховання, організації шкільної системи, порівняльної педагогіки, історії розвитку педагогічної думки в Польщі, проблеми етики й духовного життя людини.

НАВЧАЛЬНА МАШИНА — пристрій, призначений для реалізації навчальних програм, тобто навчального матеріалу, в якому описуються знання й навички, які потрібно засвоїти, а також способи їх формування. Н. м. виконує функції: подає порції навчального матеріалу й контрольні завдання до них у тій послідовності, в якій учень повинен їх вивчити і виконати, визначає правильність виконання контрольних завдань, у ряді випадків вказує характер допущених помилок; визначає послідовність проходження курсу залежно від досягнутих успіхів; забезпечує індивідуальну роботу в зручному для учня темпі, а часто також той чи інший ступінь адаптації до індивідуальних особливостей учня (адаптивні Н. м.). Як Н. м. застосовують також універсальні електронні обчислювальні машини колективного користування, а також персональні комп'ютери.

НАВЧАЛЬНА ПРАЦЯ — вид діяльності, спрямований на засвоєння суспільно-історичного досвіду людства. У процесі Н. п. людина здобуває знання, виробляє уміння й навички, формує свій світогляд. Н. п. є важливим компонентом навчально-виховного процесу в школі (вузі) саме тієї його сторони, яка відображає активність учня (студента) по оволодінню соціальним досвідом.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА — в системі навчання документ, що визначає зміст і обсяг знань, умінь і навичок, які необхідно засвоїти з кожного навчального предмета, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. Основні принципи побудови Н. п.: відповід-

ність змісту сучасним досягненням науки, техніки й культури, соціальним цілям виховання учнів і розвиткові їхніх творчих здібностей; наступність у вивченні матеріалів; взаємозв'язок між навчальними предметами. Зміст освіти, що визначається Н. п., конкретизується в підручниках, навчальних посібниках і методичних вказівках.

НАВЧАЛЬНЕ КІНО — один із видів наукового кіно, використовується як допоміжний засіб у навчальному процесі. Фільми Н. к. дають змогу побачити на екрані зображення багатьох недоступних візуальному спостереженню фізичних, хімічних і біологічних процесів, роботу різних механізмів, природу й побут віддалених країн, розвинути явища, які відбуваються дуже повільно (ріст рослин) або, навпаки, дуже швидко (рух блискавки) тощо. Застосування Н. к. значно прискорює і полегшує засвоєння навчального матеріалу, активізує увагу та пізнавальну діяльність. Як правило, фільми Н. к. мають короткий метраж і кожен з них присвячений одній невеликій темі. В Україні навчальні фільми створюються на Київській кіностудії науково-популярних фільмів.

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН — документ, який визначає перелік навчальних предметів, що вивчаються в конкретному навчальному закладі, послідовність їх вивчення та кількість годин, що відводяться на вивчення кожного з них по роках навчання, тижневу й річну кількість годин і в зв'язку з цим — структуру навчального року.

НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ — основи відповідної науки або мистецтва: знання, вміння й навички, що мають загальноосвітній характер і відповідають меті навчання й виховання учнів певної вікової групи. Н. п. — дидактично обґрунтована система знань, умінь і навичок, відібраних із відповідної науки чи мистецтва для вивчення в навчальному закладі. Перелік і взаємозв'язки Н. п. у конкретному навчальному закладі визначаються навчальним планом.

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС — система організації навчально-виховної діяльності, в основі якої — органічна єдність і взаємозв'язок викладання й учіння; спрямована на досягнення цілей навчання й виховання. Визначається навчальними планами, навчальними програмами, а також планами виховної роботи відповідних навчальних закладів, включає всі види обов'язкових навчальних занять (уроки, лекції, семінари, лабораторні заняття, навчальну і виробничу практику) і позакласної (позааудиторної) роботи учнів. Н. п. у кожному навчальному закладі має специфічні особливості й організується відповідно до його типу й профілю, до форми навчання (денної, вечірньої, заочної та ін.), а також до системи навчання (класно-урочної, курсової, предметної), яка також встановлюється залежно від типу навчального закладу й форми навчання.

НАВЧАЛЬНИЙ РІК — час, що відводиться для занять у навчальному закладі, від їхнього початку до літніх канікул. В Україні Н. р. у школах і середніх спеціальних навчальних закладах починається 1 вересня; Н. р. в школі поділяється на навчальні чверті, а в середніх спеціальних навчальних закладах та вузах — на семестри. З метою організації відпочинку учнів шкіл, збереження їхнього здоров'я встановлюються канікули: осінні, зимові, весняні й літні. В середніх спеціальних і вищих навчальних закладах є зимові та літні канікули.

НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ — предмети та матеріали, які використовують у процесі навчання, щоб забезпечити краще засвоєння учнями знань, умінь і навичок. До Н. п. належать підручники, словники, довідники, навчальні карти, картини, таблиці, кінофільми, діафільми, прилади, моделі, макети тощо. Як натуральні посібники використовують овочі, фрукти, зоологічні препарати, гербарії, предмети техніки та ін. Н. п. поділяють на друковані, об'ємні, екранні й звуко-технічні. Екранні й звукотехнічні Н. п. разом з оснащенням для демонстрування, а також навчальні машини становлять технічні засоби навчання. Застосування Н. п. забезпечує наочність у навчанні,

сприяє активізації пізнавальної діяльності, розвитку самостійності учнів. Н. п. мають задовольняти педагогічні вимоги, відповідати віковим особливостям учнів, бути зручними для користування й безпечними для здоров'я.

НАВЧАЛЬНО-КУРСОВИЙ КОМБІНАТ (центр, пункт) професійного навчання робітників — навчальний заклад системи освіти з професійного навчання робітничих кадрів на виробництві. Навчально-курсний комбінат готує робітників початкового рівня кваліфікації (розряду, класу, категорії), здійснює перепідготовку, навчання робітників іншим (суміжним) професіям, підвищення кваліфікації робітників відповідно до вимог наукового, культурного, технологічного прогресу й ринкової економіки, надає методичну допомогу підприємствам, організаціям, фірмам у здійсненні професійно-орієнтаційної роботи та організації навчання робітників на виробництві.

НАВЧАННЯ — цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Н. — процес двосторонній: діяльність учня — учіння і діяльність учителя — викладання. Н. виконує центральну функцію в розумовому розвитку й підготовці учнів до праці. Зміст Н. зумовлюється рівнем розвитку наук і соціального досвіду людства, методи і форми — віковими та індивідуальними відмінностями учнів, потребами суспільства і школи передати своїм вихованцям максимум знань і умінь з мінімальними затратами і в історично короткі строки. В структурі навчального процесу виділяють такі його елементи (ланки): постановка проблеми й усвідомлення пізнавальних завдань; сприймання предметів і явищ, формування понять, спостережливості, уяви й мислення учнів; закріплення й систематизація знань, формування умінь і навичок; застосування знань, умінь і навичок; аналіз досягнень учнів, перевірка та оцінка їхніх знань, досягнутого рівня розумового розвитку. Основними результатами Н., яке починається з раннього дитячого віку і триває протягом усього життя людини як у вигляді організованої освіти, так і шляхом самоосвіти, є освіта (загальна, політехнічна,

НАВЧЕННЯ

професійна тощо), розвиток і виховання людини. Теорією Н. є дидактика.

НАВЧЕННЯ, научіння, научування в психології — набуття людиною знань, умінь, навичок і нових форм поведінки. На відміну від педагогічного поняття навчання, термін “навчення” застосовується переважно в психології поведінки і охоплює широке коло процесів формування індивідуального досвіду. Н. має багаторівневий характер: рефлекторний рівень, який включає сенсорне, моторне й сенсорно-моторне Н.; когнітивний — Н. фактичним знанням, практичним операціям і діям; інтелектуальний — Н. теоретичним знанням і системам ідеальних операцій та дій.

НАВ'ЯЗЛИВІ СТАНИ — хворобливий стан, який полягає в тому, що у свідомості людини всупереч її бажанню виникають настирливі спогади, страхи, потяги; нав'язливі бувають і дії. Хворий розуміє їх непотрібність і безглуздість, але позбавитися від них не може, тому подібні стани називають нав'язливими. Н. с. бувають при неврозах, психопатіях, деяких психічних хворобах, а в легкій формі іноді й у здорових людей. Безпосередньою причиною розвитку Н. с. є психічна травма.

НАДІЙНІСТЬ ДИДАКТИЧНОГО ТЕСТУ — ступінь відносної постійності і стабільності оцінок, що забезпечуються даним тестом під час повторних (через невеликі інтервали часу) тестувань одних і тих самих досліджуваних. Визначається шляхом обчислення коефіцієнта кореляції між оцінками, одержаними при повторних тестуваннях. Висока Н. д. т. становить необхідну (але недостатню) умову валідності дидактичного тесту.

НАДІЯ — одна з форм сприйняття майбутнього в духовному житті людини, де бажане, потрібне чи необхідне бачиться й очікується як реальність, що повинна здійснитися. На відміну від мрії, Н. сприймає майбутнє не лише як можливе, а й як належне і необхідне. Може мати тільки позитивне спрямування. Н. породжує наміри досягти певних успіхів у

майбутньому, виступає організуючим фактором діяльності особи.

НАЗАР'ЯН Степан Ісайович (27.V.1812, Тбілісі — 9.V.1879, Москва) — вірменський просвітитель, історик літератури, педагог. Виступав за національну світську школу, за навчання рідною мовою, за заміну грабара (давньої вірменської мови) на нову літературну — ашхарабар, склав підручники з психології і вірменської мови.

НАМІР — рішення людини виконати певну дію й домогтися певного наслідку. Н. пов'язаний з волею, він сам є волевою установкою для людини. Н. передуює дії, а тому виступає її організуючим фактором.

НАОЧНІ НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ — засоби наочності в навчанні; площинні та об'ємні зображення предметів і явищ реального світу або природні об'єкти в їхньому звичайному чи препарованому вигляді. Основними типами Н. н. п. є картини, таблиці, дидактичний матеріал, карти, схеми, діаграми, альбоми, атласи, макети, моделі, гербарії, колекції тощо. За методами і прийомами використання Н. н. п. розрізняють: а) демонстраційні, які учитель показує всьому класові і б) лабораторні, призначені для самостійних занять учнів під керівництвом учителя. Н. н. п. використовуються в школі на всіх етапах навчального процесу. Н. н. п. повинні задовольняти наукові вимоги, відповідати змістові навчальних програм і віковим особливостям учнів, мати добрі демонстраційні дані, відповідати гігієнічним вимогам.

НАОЧНІСТЬ У НАВЧАННІ — один з основних принципів дидактики, відповідно до якого навчання будується на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються учнями. Вперше цей принцип обгрунтував Я. А. Коменський. Пізніше його розробляли Й. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський. Сучасні дидакти розглядають Н. як джерело знань, на основі якого формуються чуттєві уявлення й поняття, як ілюстрацію до положень, що вивчаються, опору для абстрактного мислення. Засоби наочності засто-

совуються перед вивченням нового матеріалу, в процесі засвоєння понять, повторення й перевірки знань тощо.

НАПОЛІГЛИВІСТЬ — вольова риса людини, що полягає у здатності тривало, не знижуючи активності, домагатись поставленої мети, незважаючи на труднощі й перешкоди. Н. формується під впливом виховання, починаючи з раннього дитинства. До виявлення Н. дітей спонукають привабливі цілі. У вихованні Н. важливо мати значущі цілі й намір долати труднощі власними зусиллями.

НАРКОМАНІЯ (від грец. *νάρκη* — заціпеніння і *μανία*) — захворювання, що виникає як наслідок зловживання наркотиками й речовинами, які мають наркотичну дію. Спричинюється Н. здатністю наркотиків викликати стан ейфорії. Відомі два шляхи розвитку Н. Перший — зловживання наркотиками через необхідність. Другий шлях — свідоме приймання наркотиків з метою наркотичного сп'яніння. Н. призводить до грубого порушення життєдіяльності організму й соціальної деградації особи.

НАРОДНА ОСВІТА — система освітніх і виховних закладів у країні (області, місті, районі), що забезпечують освіту й виховання народу відповідно до інтересів і потреб суспільства й держави. Охоплює заклади дошкільного виховання, загальноосвітні школи всіх типів, професійно-технічні, середні спеціальні й вищі навчальні заклади, різні форми професійного навчання й підвищення кваліфікації працівників, позашкільні заклади. Н. о. має багатовікову історію. До XVIII ст. навчання й виховання фактично були доступні лише рабовласникам, феодалам. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. почала складатися державна система Н. о. Видавалися закони щодо організації освіти всіх громадян, однак вони не ліквідували привілеїв заможних класів на освіту. В XIX ст. у більшості розвинутих країн було прийнято закони про загальне обов'язкове початкове навчання всіх дітей шкільного віку. Система Н. о. в Україні сьогодні включає дошкільне виховання, загальну середню освіту, позашкільне виховання, професійно-техніч-

ну освіту, середню спеціальну освіту, вищу освіту.

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА — галузь емпіричних педагогічних знань і народного досвіду, які виражаються в панівних у народі поглядах на мету й завдання виховання, в сукупності народних засобів, умінь та навичок виховання й навчання. Джерелами вивчення Н. п. є твори фольклору з педагогічним змістом і спрямуванням, етнографічні матеріали, народні виховні традиції, ігри та іграшки, народні й молодіжні свята, досвід сімейного виховання тощо. Першим у вітчизняну педагогічну літературу термін “Н. п.” запровадив К. Д. Ушинський. Н. п. є результатом колективного творчого внеску багатьох поколінь у духовну культуру народу, її невід'ємною частиною, вираженням інтересів народу. Згідно з потребами народу вона пропонує найбільш гуманні й демократичні ідеали виховання.

“НАРОДНА ПРОСВІТА” — місячник товариства “Просвіта” у Львові, в якому висвітлювалися проблеми позашкільної освіти. Виходив у 1923—1927; редактор О. Терлецький.

“НАРОДНА ШКОЛА” — двотижневик для вчителів, виходив у Коломії 1875.

“НАРОДНА ШКОЛА” — педагогічний щомісячний журнал русофільського спрямування, орган Учительського товариства Підкарпатської Русі, виходив у Мукачеві 1921—1938.

“НАРОДНАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ НАУЧНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ ЗНАНИЙ” — енциклопедичний словник для самоосвіти. Підготовлений до друку “Харківським товариством грамотності”, виданий 1910—1912 в 14 томах у друкарні І. Д. Ситіна в Москві. Кожний том присвячено окремій галузі знань (I — фізико-математичні науки, II — природничі, III — технічні, IV — сільськогосподарські, V — медицина, X — народна освіта тощо).

“НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИЯ ВЪ ПОЛЬЗУ УЧИЛИЩЪ И УЧИТЕЛЕЙ СЕЛЬСКИХЪ” — перший в Україні методичний посібник з педагогіки для учителів народних шкіл, підготовлений О. Духно-

вичем. Видана у Львові 1857. О. Духнович обстоював у ній ідеї виховуючого навчання, виховання, проїнятого патріотизмом і народністю. Складена у формі питань і відповідей, книга містить думки про освіту, виховання, гармонійний розвиток дитини, формування моралі, патріотичних почуттів. У ній даються дидактичні поради, вказівки щодо розвитку творчого мислення учнів. У зверненні до вчителя, вміщеному в книзі, автор приділяє велику увагу його поклонянню як просвітителя народу. “Н. п.” відіграла значну роль у пропаганді прогресивних педагогічних ідей на західних землях України і в Східній Словаччині.

“НАРОДНИЙ УЧИТЕЛЬ” — педагогічний тижневик Всеукраїнського комітету профспілки працівників освіти, виходив у Харкові 1925—1930 з місячними — “Самонавчання” (1928) та “Література і побут” (1928—1929) — і тижневими — “Виробнича думка” (1928—1930) та “На громадській роботі” (1928—1931) — додатками. Редагували Н. Калюжний, О. Мізерницький та ін. В журналі співробітничали М. Попів, Я. Чепіга, О. Шумський. “Н. у.” був найкращим педагогічним журналом в Україні того часу. Він друкував програмові статті, методичні рекомендації, організував дискусії на актуальні теми (зокрема, про українізацію шкіл), містив багату хроніку й бібліографію. Закритий у зв’язку з репресіями початку 1930-х років.

НАРОДНІ БІБЛІОТЕКИ — безплатні бібліотеки для широких верств населення в Російській імперії. Н. б. засновувались і утримувались земствами, міськими думами, культурно-освітніми й кооперативними організаціями, селянськими общинами та окремими особами. Перші Н. б. в Україні виникли в 60—70-х роках XIX ст. на Херсонщині, Харківщині, пізніше — в Одесі. Н. б. були також у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі та ін.

НАРОДНІ БУДІНКИ — культурно-освітні заклади клубного типу в Російській імперії. Виникли наприкінці XIX — на початку XX ст. Засновувались громадськими, земськими та іншими організаціями в містах і селах для поширення

елементарних знань. При них діяли бібліотеки, читальні, книжкові магазини, лекційні й театральні зали, працювали різні курси чи гуртки. В Україні Н. б. існували в Києві (з 1900), Харкові (з 1903), Львові (з 1851), а також в Одесі, Полтаві, Житомирі, Лохвиці, Прилуках та інших містах.

НАРОДНІ ДИТЯЧІ САДКІ — благодійні дошкільні заклади для виховання бездоглядних дітей. Створювалися з кінця XIX ст. у великих містах і промислових центрах Російської імперії філантропічними організаціями та педагогічними товариствами й утримувалися на їхні кошти. Виховательки повинні були навчати дітей молитвам і церковному співу, елементарній ручній праці, давати певні відомості про природу, розвивати в них терпіння й покірність.

НАРОДНІ УНІВЕРСИТЕТИ — громадські навчальні організації, що сприяють самоосвіті, культурному розвитку й підвищенню професійного рівня громадян. Вперше виникли в Данії й Норвегії (1864), потім в Англії, Франції та інших країнах. В Україні виникли в 70-х роках XIX ст. Значне поширення Н. у. дістали в 1905—1906, коли вони були відкриті в більшості губернських та повітових міст. В період царської реакції 1907—1911 майже всі Н. у. були закриті. Відновили свою діяльність після Лютневої революції 1917. Наприкінці 50-х років XX ст. почали формуватися Н. у. (іноді під назвою Н. у. культури) як форма підвищення загальнокультурного рівня народу, пропаганди досягнень науки, техніки, мистецтва й літератури. Створювалися громадськими організаціями при клубах, будинках культури, на підприємствах, у вузах тощо.

НАРОДНІ ЧИТАННЯ — публічні читання популярних книг і брошур для дорослих і підлітків у Російській імперії. Проводилися освітніми товариствами, земськими діячами, вчителями та іншими представниками інтелігенції. Перші Н. ч. почалися в 60-х роках XIX ст. В Україні організацією Н. ч. займалися київські освітні товариства, “Харківське товариство грамотності”, товариство “Просвіта” та ін. Для цього використовували

бібліотеки, читальні, народні будинки, приміщення шкіл. Незважаючи на заборо-ну українського слова, Н. ч. в Україні проводилися й українською мовою — читалися твори Т. Шевченка, І. Франка та інших українських письменників. Н. ч. перебували під суворим контролем поліції: вибір книжок для читання обме-жувався особливими каталогами, бесіди та обговорення прочитаного не допуска-лися.

НАРО́ДНІ ШКО́ЛИ (або народні учили-ща) — загальноосвітні навчальні заклади початкового навчання, єдино доступні в Російській імперії для дітей всього насе-лення. В них навчали читанню, письму, чотирьом діям арифметики, закону Божому, а де була можливість, і церков-ному співу. Див. *Початкові училища*.

“НАРО́ДНОЕ ОБРАЗОВА́НИЕ” — щомі-сячний публіцистично-педагогічний жур-нал Міністерства освіти Росії. Видається у Москві з 1946. В ньому розглядаються питання організації народної освіти, на-вчання й виховання. Особлива увага в журналі приділяється передовому досвіду роботи кращих шкіл і позашкільних за-кладів, створенню авторських і альтерна-тивних навчальних закладів, досвіду ро-боти відділів народної освіти, системі підвищення кваліфікації педагогів тощо.

НАРОДОЗНА́ВСТВО — термін, який з кінця ХІХ ст. вживається як синонім “етнографії”.

НАСЛІ́ДУВАННЯ — особлива форма поведінки, яка полягає у відтворенні — більш чи менш трансформованому — дій, ідеалів, рис характеру, манери творчості інших осіб. Н. може бути як несвідомим, мимовільним, так і свідомим, — ціле-спрямованим. Надмірна наслідуваність веде до втрати самостійності, самобут-ності, індивідуальності.

НАСТА́ВНИЦТВО — форма професійної підготовки і цілеспрямованого виховання висококваліфікованих робітників, здійс-нювана робітниками-наставниками. На-ставник поряд із навчанням професії вводить нового робітника у сферу со-ціально-психологічних стосунків, через які відбувається реалізація професійної ролі робітника.

НА́СТРІЙ — загальний емоційний стан особистості, що позначається на її пове-дінці й результатах діяльності. Найчасті-ше в основі Н. лежить певне почуття, викликане якоюсь важливою для людини подією. Помітну роль у виникненні Н. відіграє так зване фізичне самопочуття людини. Причини Н. можуть і не усві-домлюватися. Розумовими та вольовими зусиллями Н. можна й потрібно регулю-вати.

НАСТУ́ПНІСТЬ в навчанні — послі-довність і системність у розміщенні на-вчального матеріалу, зв'язок і узгодженість ступенів і етапів навчально-виховного процесу. Здійснюється при переході від одного уроку до наступного (тобто в системі уроків), від одного року навчання до наступного. Досягнення Н. в шкільній практиці забезпечується методично і психологічно обґрунтованою побудовою програм, підручників, дотриманням послі-довності руху від простого до складнішо-го в навчанні та організації самостійної роботи учнів і взагалі всією системою ме-тодичних засобів.

НАТО́РП (Natorp) Пауль (24.I.1854, Дюссельдорф — 17.VIII.1924, Марбург) — німецький філософ і педагог, один з представників так званої соціальної педа-гогіки. Н. розглядав виховання як єдиний шлях до удосконалення суспільства. Вва-жав необхідною для всіх лише елементар-ну освіту, середню й вищу — залежно від здібностей. Важливе значення надавав позашкільній освіті як засобу постійного самовдосконалення людини.

НАТХНЕ́ННЯ — особливий стан людини, що характеризується піднесенням її творчих сил, активізацією всіх психічних процесів. У стані Н. одночасно приво-дяться в дію всі сфери психіки. Спосте-рігається особлива ясність свідомості, висока продуктивність мислення і твор-чої фантазії, наплив почуттів і виняткова зосередженість уваги на об'єкті творчості.

НАУ́КА — соціально-значуща сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення й використання теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність. Н. є складовою духовної куль-тури суспільства. Поняття “наука” вклю-чає в себе як діяльність по здобуванню

нового знання, так і результат цієї діяльності — суму набутих на даний момент наукових знань. Термін “наука” вживають також для позначення окремих галузей наукового знання. Н. характеризується доцільно орієнтованою творчою діяльністю по постановці, вибору й розв’язанню проблем духовного й практичного освоєння світу. Як система знань Н. охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, людської думки й дії, не лише закони і принципи вивчення об’єктів, а й певні форми й способи усвідомлення їх, а в кінцевому підсумку — філософське тлумачення. Цим самим Н. виступає як форма суспільної свідомості. Н. є способом встановлення та усвідомлення об’єктивної істини. Цим вона радикально протистоїть релігії, марновірству, містицизму, спекулятивним домислам.

НАУКОВІ ПРАЦІВНИКІ — спеціалісти, які ведуть дослідження наукових проблем або окремих питань у тій чи іншій галузі знань у науково-дослідних установах або у вузах, куди вони поступають на роботу в порядку конкурсу. Рівень кваліфікації Н. п., як правило, визначається вченими званнями й науковими ступенями.

НАУКОВІ СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА (НСТ) — добровільні студентські об’єднання, що організовуються у вузах з метою залучення студентів до науково-дослідної роботи. Є важливим засобом підвищення якості підготовки й виховання спеціалістів, здатних творчо застосовувати у практичній діяльності досягнення науково-технічного й культурного прогресу. Н. с. т. мають свої статuti.

НАУКОВІСТЬ НАВЧАННЯ — один з найважливіших дидактичних принципів, здійснення якого забезпечує оволодіння учнями справді науковими знаннями, сприяє формуванню наукової картини світу. В основі цього принципу лежить об’єктивна закономірність: наукова картина світу, яка є наслідком засвоєння наукових знань про світ, може бути сформована лише на основі системи наукових знань про природу, суспільство і психіку людини. Принцип Н. н. ставить ряд вимог до змісту освіти й методів

навчання. До змісту освіти мають входити тільки достовірні наукові факти й істини, не допускається будь-якого їх спотворення. До змісту освіти обов’язково включаються провідні, визначальні наукові теорії. Здійснення принципу Н. н. вимагає озброєння учнів методами наукового пізнання, а не лише повідомлення їм системи готових наукових істин.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ФОРУМ З ПРОБЛЕМ ОСВІТИ (WIFO — Wissenschaftsforum bildung und gesellschaft e. v.) — створена в 1991 некомерційна асоціація, яка об’єднує спеціалістів з освіти й соціальних наук, що здійснюють дослідження з практичною орієнтацією шляхом заключення контрактів на європейському, національному, регіональному та муніципальному рівнях.

НАУКОВО-ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ педагогічні — державні установи, де проводяться основні наукові дослідження й підготовка наукових кадрів у галузі педагогічних наук. Основним типом Н.-д. у. в Україні є науково-дослідний інститут. Науково-дослідні інститути, що здійснюють фундаментальні і теоретичні дослідження в галузі педагогічних наук, об’єднані в Академію педагогічних наук України. Прикладні дослідження в галузі педагогічних наук проводили підпорядковані Міністерству освіти України Інститут системних досліджень у галузі освіти та Інститут нових інформаційних технологій в освіті, в 1995 на базі цих інститутів створено Інститут змісту і методів навчання.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА — твори для дітей, які в цікавій формі і згідно з педагогічними вимогами популяризують досягнення суспільних, природничих і технічних наук, розповідають про творців духовних цінностей, про подорожі тощо. Н.-п. д. л. враховує зміст шкільної освіти, спирається на знання дітей з основ наук, розширює й поглиблює ці знання. Найважливішою вимогою до Н.-п. д. л. є її наукова достовірність, здатність формувати в юних читачів наукові погляди й позитивні моральні ідеали.

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА — особливий вид літератури для дітей і юнацтва, який у художніх образах втілює більш чи менш науково обґрунтоване життя людини й суспільства в майбутньому. Твори наукової фантастики розкривають вплив науки й техніки, суспільного прогресу на майбутню долю людства, проникнення людини в таємниці природи тощо. Специфіку Н.-ф. д. л. найчастіше вбачають в органічному поєднанні принципів наукового й художнього мислення. Зародився цей жанр ще в античній літературі (Арістофан, Лукіан). Остаточно жанр сформувався в ХІХ — на початку ХХ ст. у творчості Ж. Верна, Г. Велса, А. Конан-Дойля, Б. Келлермана. В Україні Н.-ф. д. л. розвивали Ю. Смолич, В. Владко та ін. Н.-ф. д. л. прогнозує розвиток науки й техніки, показує якості, що їх мусить проявити людина в складних ситуаціях і випробуваннях: волю, мужність, інтелект, допомагає осягнути велич людини в боротьбі за майбутнє.

НАУКОВО-ХУДОЖНЯ ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА — особливий вид літератури для дітей і юнацтва, яка в образній і цікавій формі знайомить юних читачів з досягненнями науки, техніки й мистецтва. До цієї літератури належать художні біографії вчених, мандрівників, винахідників, художників, письменників, композиторів, педагогів, художні описи важливих відкриттів і винаходів, сюжетні розповіді про різні галузі науки, техніки, мистецтва, праці.

НАУМЕНКО Володимир (1825—8.VII.1919) — громадський і педагогічний діяч, літературознавець; етнограф. Був директором заснованої ним у 1905 в Києві гімназії. В 1918 — міністр народної освіти в останньому гетьманському кабінеті. Розстріляний більшовиками.

НАУЧЕННЯ ПЕРЦЕПТИВНЕ — вплив минулого досвіду на сприймання. Готовність організму до научення має першорядне значення для його виживання, і ця готовність значною мірою залежить від його перцептивних навичок. Перцептивні навички безпосередньо включені у

вироблення більш ефективних реакцій на подразники. Перцептивні здібності не є незмінними і змінюються при навчанні.

НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ (AFPA) — була створена 1945 у Франції як приватна організація під керівництвом уряду, профспілок, організації промисловців. У той час головним завданням асоціації стала підготовка громадян Франції, що поверталися з німецького полону, до роботи по відродженню країни. На другій стадії розвитку (1956—1973) Н. а. п. о. приділяла велику увагу підготовці кваліфікованих кадрів для сучасних галузей промисловості (електроніка, металообробка, автоматизовані промислові процеси тощо). Третя стадія почалася з кризи 1973 — Н. а. п. о. мала розв'язати проблеми перепідготовки французьких безробітних з урахуванням економічних процесів 70-х років. Асоціація пропонує більше як 500 навчальних курсів для 300 професій; готує кадри для 40 країн світу.

НАЦІОНАЛЬНА ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ (National Academy of Education) США — наукова установа, створена для підтримки наукових досліджень у галузі педагогіки та організації дискусій щодо мети й засобів виховання в США і за кордоном. Згідно з статутом академія нараховує 50 членів, які є представниками різних наук або ж авторами ґрунтовних праць з проблем виховання. В академії працює 4 секції: 1) історії й філософії виховання; 2) політики, економіки, соціології та антропології виховання; 3) психології виховання; 4) вивчення педагогічної практики. Під опікою академії функціонує Національний інститут освіти. Діяльність академії фінансується корпорацією Карнегі, фондом Форда, освітніми відомствами.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — це історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підрастаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Н. в. — це виховання підростаючих поколінь у душі українського виховного ідеалу на багатовікових традиціях. Н. в. ґрунтується на засадах родинного виховання, на ідеях і засобах народної педагогіки, наукової педагогічної думки, що уособлюють вищі зразки виховної мудрості українського народу. Основні принципи Н. в. — гуманізм, демократизм, народність, єдність родинного і шкільного впливу, природовідповідність, виховання у праці, самодіяльність учнів.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ — базується на загальнолюдських цінностях і включає в себе ті риси, які відповідають духовності чи звичаям даного народу. Конкретний зміст Н. в. і залежить від державного устрою, світогляду, релігії і моралі, від рівня розвитку культури, від національних особливостей народу. Виховний ідеал — це мета виховання, образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи учнів. В. і. як мета виховання визначає систему освіти й виховання, її зміст, методи, форми.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (National Institute for Educational Research) — центральний японський центр педагогічних досліджень у Токіо, створений у 1949 з метою організації та проведення фундаментальних і прикладних досліджень проблем виховання, підготовки інформації та рекомендацій щодо освітньої політики в державі. Інститут координує педагогічні дослідження багатьох регіональних науково-дослідних інститутів і вузів, з 1967 досліджує проблеми розвитку освіти в країнах Азії. Інститут має 5 відділів, які об'єднують понад 20 секторів, зокрема, сектор історії виховання в Японії, філософії виховання, порівняльної педагогіки, планування освіти, педагогічних вимірювань, професійного виховання, а також сектори, які досліджують методику вивчення загальноосвітніх предметів.

НАЦІОНАЛЬНІ ШКОЛИ — навчальні заклади, які навчають дітей їхньою рідною мовою.

“НАША ШКОЛА” — науково-педагогічний журнал, орган львівського това-

риства “Учительська громада” (1909—1911) і товариства вищих шкіл імені Г. Сковороди в Чернівцях (з 1911). Виходив у Львові до 1916 чотири-шість разів на рік. Був розрахований на вчителів середніх і вищих шкіл Галичини й Буковини. “Учительська громада” на сторінках журналу домагалася автономії української шкільної справи. Багато уваги “Н. ш.” приділяла українському правописові, давала огляд підручників, педагогічної літератури й періодики; друкувала статистичні відомості про школи та інші матеріали.

“НАША ШКОЛА” — педагогічний місячник українського напрямку, орган товариства “Учительська громада” в Ужгороді, виходив 1935—1938 в Мукачеві, редагували І. Васко і В. Довгун.

НЕВДОВОЛЕННЯ — психічний стан людини, позначений негативним настроєм і самопочуттям. Н. характеризується морально-психічним напруженням, відчуттям певного дискомфорту. Н. може переростати у гнів, роздратування; негативно впливає на діяльність індивіда та його спілкування в групі.

НЕВРАСТЕНІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв і ἀσθένεια — слабкість), нерве виснаження, нервова слабкість — захворювання, що виникає при тривалому або надмірно сильному напруженні нервової системи. Одна з форм неврозів. Розвиток Н. зумовлюють інтоксикації, інфекції, перевтома, недосипання, недоїдання, травми черепа тощо. Основні ознаки Н.: підвищені дратливість і збудливість, швидке стомлювання під час роботи, особливо розумової, часом апатія, головний біль, запаморочення, розлади сну.

НЕВРОЗИ (від грец. νεῦρον — жила, нерв) дитячі — група функціональних захворювань нервової системи, які виникають внаслідок дії психотравмуючих факторів, що зумовлюють схильність до захворювань на Н., бувають механічні і психічні травми, інтоксикації, інфекції тощо.

НЕВРОПАТОЛОГІЯ (від грец. νεῦρον — жила, нерв, πάθος — хвороба і λόγος — вчення) — галузь клінічної медицини,

яка вивчає причини виникнення, механізми розвитку і клініку захворювань нервової системи, а також розробляє заходи їх діагностики, профілактики і лікування.

НЕГАТИВІЗМ ДИТЯЧИЙ (від лат. *negativus* — заперечний) — одна з ознак психічного розладу, яка виявляється в невмотивованому опорі різним впливам. Розрізняють Н.: пасивний, коли дитина без достатньої мотивації не виконує того, що від неї вимагають; активний, коли дитина виконує не те, що від неї вимагають, а прямо протилежне; внутрішній — опір внутрішнім імпульсам. Н. буває здебільшого при захворюваннях шизофренією. Певні риси Н. іноді спостерігаються в дітей і підлітків при неправильному їх вихованні.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ — 1) Безплатні школи для дорослих в Російській імперії, які працювали в неділю і святкові дні й давали початкову освіту. Виникли в 50-ті роки XIX ст. Одна з перших Н. ш. заснована 1858 в Полтаві. В 1859 в Києві відкрилося три Н. ш. для робітників і ремісників. Н. ш. активно допомагав Т. Шевченко, написав для них “Букварь южнорусский”. Пізніше буквар для Н. ш. склав О. Потебня. У 1859—1860 Н. ш. відкрилися в багатьох містах і селах України. В 1862 Н. ш. були заборонені царським урядом, в 1864 Н. ш. знову дозволено, але з великими обмеженнями. В 1870 Х. Алчевська відкрила Харківську жіночу недільну школу, що проіснувала близько 50 років. 2) Навчальні заклади етнічного або релігійного спрямування.

НЕДОМОВНІСТЬ, недорікуватість — порушення звукового ладу мови, неправильна (для даної мови) звуковимова. Причини Н. пов'язані з особливостями будови й рухливості органів мови, з відхиленнями слуху або слухового сприймання, аналітико-синтетичних процесів, які беруть участь у засвоєнні звукового складу слова, з наслідуванням неправильної мови оточуючих. Педагогічні питання вивчення й виправлення Н. опрацьовуються логопедією.

НЕЙРО́Н, нейрон (від грец. *νεῦρον* — жила, нерв) — нервова клітина, основний структурний і функціональний елемент нервової системи. Функції Н. полягають у проведенні збудження від рецепторів, переробці їх у нервові імпульси, передачі до ефекторних нервових закінчень, що контролюють діяльність виконавчих органів (м'язів, залоз тощо).

НЕЙРОПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, що вивчає мозкову основу психічних процесів і їхній зв'язок з окремими системами головного мозку.

НЕЙРОТІ́ЗМ — характерологічна особливість людини, що виражається в схильності до невротичних реакцій, нервових зривів, стану тривоги та ін. Зумовлюється як певними особливостями типологічного складу нервової системи індивіда, так і тривалими несприятливими умовами життя й виховання.

НЕНА́ВИСТЬ — почуття, що виявляється в різко негативному ставленні до когось. Н. може бути інстинктивною, як у дітей, підлітків до будь-якого зла, несправедливості, або набутою, усвідомленою.

НЕОГУМА́НІЗМ — педагогічна течія, яка виникла в Німеччині в середині XVIII ст. і знову відродила інтерес до античної культури. Відводила в середній школі як і раніше головне місце вивченню стародавніх мов, неогуманісти включали в навчальні плани гімназій реальні предмети, значну увагу приділяли рідній мові. Н. відіграв позитивну роль у розвитку педагогіки і школи XVIII—XIX ст. Заслугою неогуманістів була зміна характеру освіти, відродження ідей всебічного розвитку людини, організація підготовки вчителів в університетах.

НЕОТОМІ́ЗМ, або неофомізм, у педагогіці (від грец. *νεός* — новий і лат. *Thoma* — Фома) — філософське вчення католицизму. В 1879 енциклікою папи Льва XIII проголошений офіційною доктриною церкви. Н. відтворює основні положення схоластичного вчення Фоми Аквінського. В енцикліці папи Пія XI “Християнське виховання молоді” (1929) неотомізм проголошено основою педагогічної діяльності католицьких шкіл. Н.

вимагає будувати виховання на пріоритеті “духовного начала”, обґрунтовує ідею “гармонійного поєднання” наукових знань і релігійної віри в шкільній освіті, принципові науковості освіти протиставляє ідею розмежування “істин розуму” і звержних над ними “істин віри”, які нібито не суперечать одна одній. Педагогічна доктрина Н. виступає проти світського характеру шкільної освіти, обґрунтовує лозунг про “відокремлення школи від держави” й вимагає відкрити навчальні заклади для безперешкодного релігійного навчання і пропаганди.

НЕПРІЯЗНЬ — морально-психологічне почуття несприйняття людини людиною. У діяльності окремого індивіда Н. може виявитися як холодність, неприхильність до певної конкретної людини або до людей взагалі. Якщо своєчасно і вдало усунути причини Н., то її можна перелобороти.

НЕРВОВА СИСТЕМА — орган регуляції й координації всіх функцій організму людини і тварин та взаємозв'язку організму із зовнішнім світом. Основною формою діяльності Н. с. є рефлекс. Усі зовнішні і внутрішні впливи на організм сприймаються рецепторами і трансформуються тут в енергію нервового збудження, яке передається в центральну Н. с., а звідси до м'язів та інших виконавчих органів.

НЕРСІЯНСЬКЕ УЧІЛИЩЕ (школа, семінарія) — вірменська єпархіальна духовна семінарія, заснована в Тбілісі в 1824 архієпископом, а згодом патріархом усіх вірмен Нерсесом Аштаракеті. Н. у. відіграло велику роль у громадському й культурному житті вірмен. В ньому виховувалося багато кращих синів вірменського народу. В 1921 на базі училища була створена середня школа.

НЕСВІДОМЕ у психології — психічні процеси й стани людини, протилежні свідомим. Н. може відігравати як позитивну роль (навички та інші автоматизми, що підвищують професійну майстерність), так і негативну (машинальні акти, що стали звичними, можуть знижувати творчий рівень діяльності людини).

НЕСТЕРЕНКО Ганна Дмитрівна (нар. 17.XII.1924, с. Яблунове Полтавської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН СРСР (з 1968) і АПН України (з 1992), Герой Соціалістичної Праці (1960). З 1959 — директор Вербської школи-інтернату Рівненської області.

НЕСТОР (рік народження невідомий — помер після 1113) — давньоруський письменник і літописець XI — початку XII ст. В 1073 став ченцем Києво-Печерського монастиря. Був високоосвіченою людиною. Н. — автор і упорядник “Повісті временних літ”. Гробниця Н. — у печерах Києво-Печерської лаври. На вшанування Н. 1873 в Києві було засновано Історичне товариство Нестора Літописця.

НЕЧАЄВ Олександр Петрович (5.XI.1870 — 6.IX.1948) — російський психолог, один із засновників російської експериментальної психології і експериментальної педагогіки. Досліджував головним чином проблеми індивідуальних особливостей людини й питання педагогічної психології. Організатор ряду психологічних лабораторій, першої в Росії лабораторії експериментальної педагогіки (1901), ініціатор скликання Всеросійських з'їздів з педагогічної психології (1906 і 1909) та експериментальної педагогіки (1910, 1913 і 1916).

НИЧИПОРЕНКО Іван Іванович (8.X.1842, Межигір'я Київської обл. — 25.I. 1910, Київ) — український педагог і освітній діяч. З 1865 до 1879 викладав історію й географію в гімназіях Полтави, Немирова, Мурома. У 1879—1890 був директором Колегії Павла Галагана в Києві. Багато уваги приділяв активізації методів навчання, самостійній роботі учнів.

НИЧКАЛО Нелля Григорівна (нар. 26.IX.1939, с. Старогнатівка Донецької обл.) — український педагог, дійсний член АПН України з 1995. З 1981 завідувала лабораторією профтехосвіти в НДІ педагогіки України, з 1994 — заступник директора Інституту педагогіки і психології вищої школи, з 1997 — академік-секретар Відділення профтехосвіти АПН України, досліджує проблеми теорії та історії професійної освіти молоді.

НИГЛІЗМ (від лат. nihil — ніщо, нічого) — заперечення усталених суспільних норм, ідеалів, принципів, законів, авторитетів, традицій тощо. Н. — психологічна риса важковиховуваних дітей. Виявляється у зневазі до правил, норм поведінки, підсилює психологічно-смысловий бар'єр між учителем і учнем. Засоби подолання Н.: своєчасне формування нормативно-ціннісної сфери, особливо ідеалів, вироблення активно-творчої життєвої позиції, прагнення до суспільної та особистісної досконалості.

НІЖИНСЬКИЙ ЛІЦЕЙ князя Безбородька — один з найстаріших вищих навчальних закладів в Україні. Заснований 1820 на кошти князя І. Безбородька в Ніжині як Гімназія вищих наук (гуманітарного профілю). Призначалася для дітей небагатого дворянства. В 1832 гімназію реорганізовано у фізико-математичний ліцей для підготовки офіцерських кадрів. У 1840 фізико-математичний ліцей перетворено на юридичний, що мав готувати чиновників судових установ. У 1875 ліцей реорганізовано в історико-філологічний інститут імені князя Безбородька. Інститут готував учителів класичних мов, російської мови та історії для середніх навчальних закладів. У 1920 інститут перетворено в науково-педагогічний, а в 1925 — в інститут народної освіти. У 1933 інститут народної освіти реорганізовано в педагогічний інститут, якому в 1939 присвоєно ім'я М. Гоголя, який навчався в цьому інституті.

НІЗАМІ ГЯНДЖЕВІ Абу Мухаммед Ільяс-Юсуф (бл. 1141, м. Гянджа — 12.III.1203, там само) — азербайджанський поет і мислитель-гуманіст. У Н. є система висловлювань про розумове й моральне виховання підростаючого покоління. Основними якостями, які треба виховувати в дітей та молоді, Н. вважав любов до своєї країни й народу, мужність, працелюбність, скромність, правдивість. Н. глибоко вірив у силу навчання як в освітньому, так і у виховному відношенні, високо цінував роль учителя. Н. виступав за жіночу освіту, відстоював світську школу. У творах Н. є цікаві дидактичні міркування.

НІКОЛЕНКО Дмитро Федотович (7.XI.1899, с. Жабогін Черкаської обл. — 17.IX.1993, Київ) — український психолог, один із засновників української психології, професор (з 1974), заслужений працівник вищої школи України (з 1980). З 1930 працював у Київському педагогічному інституті (тепер Український педагогічний університет імені М. Драгоманова). Основні праці — в галузі дитячої і педагогічної психології, особистості вчителя, психології праці, профорієнтації і профдобору, історії психології.

НІМОТА — відсутність мовлення у людини при збереженні слуху. До Н. можуть спричинитися різноманітні ураження відповідних відділів головного мозку (травми, пухлини, інфекційні захворювання тощо), деякі психічні захворювання, істерія, uszkodження органів мовлення. Якщо порушення центральної нервової системи не глибоке або своєчасно проведено лікування, то функція мовлення в ряді випадків може відновитися. Див. також *Алалія, Афазія, Глухонімота*.

НІРВАНА (санскр., букв. — згасання, затухання) — одне з основних понять у буддизмі, джайнізмі та індуїзмі, що означає вищий стан "блаженства" людської душі, яка звільняється від безперервного потоку перевтілень, страждань і зливається з духовною "божественною" першоосновою світу. Н. нібито настає внаслідок відмови людини від задоволення "земних" потреб, чуттєвих бажань і життєвих радощів. У переносному значенні — стан повного спокою, знецінення.

НІСІМЧУК Андрій Сергійович (нар. 11.XII.1941, с. Четверня Волинської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1992 працює професором Волинського університету імені Лесі Українки. Досліджує питання економічного виховання учнів.

НОВАТОРСТВО ПЕДАГОГІЧНЕ — термін, який вживається для позначення діяльності вчителів та вихователів, спрямованої на поліпшення процесу навчання й виховання, на його раціоналізацію. Ця діяльність може стосуватися змін у завданнях, методах і прийомах

навчання, а також змін у формах організації процесу навчання й виховання. Н. п. може здійснюватися у вигляді діяльності експериментальних, пілотних, авторських шкіл.

НОВЕ ВИХОВАННЯ, нові школи (франц. *éducation nouvelle*, англ. *new education*) — міжнародний педагогічний рух за оновлення школи й виховання, за побудову всієї навчально-виховної роботи виходячи з інтересів дитини в даний момент. У країнах Західної Європи цей рух дістав назву нового виховання, в Німеччині — педагогіки реформ, у США — прогресивізму. Виник цей рух на межі XIX—XX ст., визначними представниками його були О. Декролі, С. Френе, Р. Кузіне, А. Фер'єр та ін. Практично принципи Н. в. здійснювалися в ряді шкіл інтернатного типу. В них проголошувалася відмова від зурбіння, формалізму і схоластики, велика увага приділялася фізичному та естетичному вихованню, ручній праці, дитячому самоврядуванню. В 1912 виникло "Міжнародне об'єднання нових шкіл", яке сформулювало деякі загальні організаційні й дидактичні положення.

НОКС (Кпox) Джон (1505—1572) — шотландський педагог і громадський діяч. Опрацював прогресивний проект системи народної освіти, основними принципами якої були єдина освітня система від сільської школи до університету; тісний зв'язок між окремими ланками цієї системи; переведення учнів з однієї ланки до наступної на основі відгуків учителів або перевідних екзаменів; загальна та однакова для всіх освіта; навчання здібних дітей бідних батьків за рахунок церкви; обов'язкове релігійне навчання у всіх школах.

НООСФЕРА (від грец. *νόος* — розум і *σφαίρα* — куля) — оболонка земної кулі, де відбувається взаємодія природи і людського суспільства. Формується в умовах складних взаємовідносин і взаємозв'язків природи й суспільства, дедалі більшого впливу людської діяльності на навколишнє середовище. Ідею про виникнення Н. висунув в 1880—1890 В. І. Вернадський. Термін "ноосфера" запровадили у 20-х роках XX ст. французькі вчені П. Тейяр де Шарден та Е. Леруа.

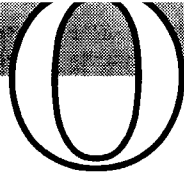
НОРМА (від лат. *norma* — правило, взірець) — міра, взірець, звичайний стан. У психології Н. називають міру розвитку й виявлення психічних функцій і властивостей. У соціальній психології — існуючий у соціальній спільності чи групі стандарт, порівняння з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності (зокрема, юридичні, моральні, мовні тощо). Основним змістом Н. виступають передусім вимоги суспільства. Засвоєні суб'єктом Н. значною мірою визначають перебіг його діяльності.

НОРМАЛЬНА ШКОЛА — педагогічний навчальний заклад, що готує головним чином учителів для початкової школи в ряді зарубіжних країн. Виникла в Австрії 1777, у Франції — наприкінці XVIII ст. В XIX ст. Н. ш. поширилися в англосаксонських країнах, де пізніше дістали назву учительських чи педагогічних коледжів. Функціонують також у Бельгії, Люксембурзі, франкомовних кантонах Швейцарії і провінціях Канади, в більшості країн Латинської Америки, в ряді африканських країн. Строк навчання різний — від 3 до 6 років. У Франції є вищі Н. ш., що готують педагогів для середніх загальноосвітніх і Н. ш. для підготовки викладачів технічних коледжів та професійних шкіл.

НОСЕНКО Елеонора Львівна (нар. 6.VIII.1935, м. Дніпропетровськ) — український педагог і психолог. З 1976 завідує кафедрою педагогічної психології та англійської мови Дніпропетровського університету. Досліджує вплив емоцій на характеристики мови людини. З 1992 член-кореспондент АПН України.

НОСТАЛЬГІЯ (від грец. *νόστος* — повернення і *ἄλγος* — страждання) — болісна туга за своєю батьківщиною. Настає внаслідок відриву людини від рідних місць, від своєї країни. Н. нерідко перетворюється в домінуюче почуття і стає психічний стан людини, відтісняючи на другий план усі інші почуття.

НОТНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ СЛІПІХ — система навчання сліпих музиків, побудована на комбінаціях нотних позначень у межах шести крапок. Основоположником її є Брайль.

“О ВОСПІТАННІ ЧАД” — один із перших друкованих посібників з виховання дітей у сім’ї. Перші 200 примірників книги надруковано у Львівській братській друкарні 1609. Основну його частину становить церковнослов’янський переклад повчань “отців церкви”, насамперед Іоанна Златоустого. На думку деяких дослідників, упорядником “О в. ч.” був І. Борецький — ректор Львівської братської школи. Упорядник піддає сумніву вчення церкви про визначення долі людини наперед. Радить батькам віддавати дітей у науку, оскільки наука — джерело всього доброго. Вважає, що виховання треба починати з раннього віку, що навички, прищеплені з дитинства, визначають поведінку людини протягом усього життя. Книга збереглася у двох примірниках: у Львівському музеї українського мистецтва й у Софійській народній бібліотеці (Болгарія).

ОБДАРОВАНИ ДІТИ — діти, в яких у ранньому віці виявляються здібності до виконання певних видів діяльності. Відомі випадки, коли обдаровані діти в півтора роки знали абетку, у два — читали, а в чотири — писали. За здібностями О. д. далеко випереджають своїх ровесників. Відчутною ознакою обдарованості дитини є випереджаючий розвиток її інтелекту

щодо її віку. Для О. д. характерні висока активність розуму, підвищена схильність до розумової діяльності, інтерес до певного виду діяльності, елементи оригінальності в ній, потяг до творчості. У багатьох О. д. відчутна тяга до творчості — вони рано створюють музичні етюди, пишуть “наукові трактати”, вигадують театральні ситуації, планують небувалі подорожі, створюють “фантастичні” проекти тощо. Негативні риси О. д. — надмірна зосередженість на улюбленій справі і своїх здібностях, байдужість до інших людей і духовних цінностей, слабка комунікабельність. Обдарованість прийнято діагностувати за темпом розумового розвитку — ступенем випередження дитиною за інших рівних умов своїх ровесників (на цьому ґрунтуються тести розумової обдарованості й коефіцієнт інтелектуальності). Значення такого показника не варто перебільшувати, оскільки першочергову цінність має творча сторона розуму. Раніше за інші можна виявити художню обдарованість дітей (у царині музики, потім — у малюванні). У сфері науки найшвидше проявляється обдарованість до математики.

ОБДАРОВАНИСТЬ — індивідуальна потенціальна своєрідність задатків людини, завдяки яким вона може досягти значних успіхів у певній галузі діяльності.

Необхідні для розвитку О. природні задатки самі по собі не визначають її. О. розвивається в процесі засвоєння індивідом духовних та інших надбань людства, його творчої діяльності. Розрізняють О. технічну, наукову, зокрема математичну, музичну, поетичну, художню, артистичну та ін. Високий ступінь спеціальної О. називають талантом. Говорять також про загальну О., маючи на увазі особливості людей, що виявляють здібності до різних галузей діяльності. Видатні люди часто відзначались різносторонньою О. (Леонардо да Вінчі, Г. Сковорода, Т. Шевченко та ін.). Антинауковими є фаталістичні погляди на О. як на властивість, що нібито випадає на долю тільки деяких "обраних" індивідів.

ОБ'ЄКТ (від лат. *objectus* — предмет, явище) — фрагмент дійсності, на який спрямовано практичну або пізнавальну діяльність суб'єкта. О. відтворюється в знанні на основі практично перетворювальної взаємодії з ним суб'єкта.

ОБ'ЄКТИВІЗМ — світоглядна позиція, в основу якої покладено тезу про утримання науки від критичного ставлення до зображуваних фактів, подій і явищ. Прихильники О. наголошують головним чином на зовнішніх, безпосередньо спостережуваних сторонах дійсності в її відриві від можливості; звідси вихідною практичною настановою О. є споглядальність, яка неминуче змушує тлумачити відображення як пасивне, дзеркальне. У педагогіці О. виявляється у простому переліку, констатуванні фактів без аналізу їхніх причин, без врахування їхньої соціальної зумовленості.

ОБ'ЄКТИВНЕ — 1) Характеристика природної і соціальної дійсності як такої, що існує поза й незалежно від свідомості суб'єкта. 2) Характеристика істинного знання, яка вказує на те, що воно є відображенням об'єктивної дійсності і що зміна його не залежить від людей. 3) Характеристика практичного й пізнавального ставлення до дійсності, яке свідомо виходить з визнання перших двох моментів.

ОБ'ЄКТИВНІСТЬ — неупередженість наукового осягнення дійсності, відображення об'єкта таким, яким він є сам по

собі, в його різноманітних відношеннях і розвитку. В експериментальних науках, зокрема в педагогіці, говорять про О. фактів і О. теоретичних висновків. О. в науці є синонімом істинності, у моральних стосунках — правдивості, у праві — законності й справедливості. Принцип О. протилежний суб'єктивізму і об'єктивізму.

ОБЛАДНА́ННЯ УРО́КУ — підбір і приведення до стану готовності навчальних посібників, дидактичного матеріалу, апаратури, реактивів тощо, які відповідають темі уроку й необхідні для демонстрацій або самостійної роботи учнів. Учителю або лаборанту перевіряє справність і комплектність обладнання, стан проєкційної, звукозаписуючої та іншої апаратури; розподіляють книги, прилади, інструменти чи матеріали. Повне й своєчасне використання О. у. — одна з найважливіших умов підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

ОБОВ'ЯЗКОВЕ НАВЧАННЯ — принцип освітньої політики, здійснюваний державою, відповідно до якого діти певного віку в законодавчому порядку повинні здобути освіту в установленому обсязі. В Україні обов'язковою є середня загальна освіта.

О́БРАЗ — форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної реальності у свідомості людини. О. поділяють на чуттєві (відчуття, сприймання, уявлення) та уявні, що існують у вигляді понять, позбавлених чуттєвої наочності. Природа О. і загальні закони відтворення дійсності в О. вивчаються філософією. В науці пізнавальні О. організуються в суворо впорядковані, обґрунтовані й апробовані системи. Це — наукові ідеї, гіпотези, теорії. Своєрідністю відзначаються образи художні в мистецтві.

О́БРАЗ ХУДО́ЖНІЙ — специфічна форма відображення дійсності в мистецтві, основний продукт художньої творчості, який характеризується особливою здатністю естетичного впливу на людину. О. х. є конкретно-чуттєвим втіленням певної мети художнього задуму.

ОБРАЗНА ПАМ'ЯТЬ — вид пам'яті, який характеризується переважним використанням при запам'ятовуванні й відтворенні зорових, слухових та інших уявлень. Фізіологічною основою О. п. є певне співвідношення двох сигнальних систем з досить високим розвитком першої сигнальної системи. О. п. значною мірою залежить від характеру діяльності людини й може бути розвинута у процесі вправ.

ОБРАЗНЕ МІСЛЕННЯ — конкретне мислення, яке реалізується у вигляді аналізу й поєднання образів. О. м. чітко виражене в дитячому віці. На ньому значною мірою ґрунтуються процеси оволодіння індивідом соціальним досвідом у ранньому дитинстві й підлітковому віці. Деякі педагоги і психологи вважають О. м. основною формою мислення.

ОБСКУРАНТИЗМ (від лат. *obscurans* — той, що затемнює, потьмарює) — мракобісся, вкрай вороже ставлення до науки, освіти й соціального прогресу. Термін виник у XVI ст. у зв'язку з поширенням Просвітництва і боротьбою проти реакційних ідей у Західній Європі.

ОГІЄНКО Іван (15.I.1882, м. Брусилів Житомирської обл. — 29.III.1972, м. Вінніпег) — український мовознавець та історик церкви, педагог, громадський діяч. У 1918—1920 — ректор Кам'янець-Подільського університету, з 1919 — міністр народної освіти Української Народної Республіки. У 1926—1932 — професор Варшавського університету. Від 1947 проживав у Вінніпезі, з 1951 — голова Української православної церкви в Канаді.

ОДЕРЖИМІСТЬ — риса особистості, яка виявляється в її винятковому зосередженні на певному виді діяльності. О. передбачає максимальну мобілізацію фізичних і нервово-психічних зусиль людини в напрямі досягнення поставленої мети. О. означає цілісність людської натури, зосередженість уваги на чомусь чи комусь, єдність інтелекту й волі людини.

ОДІОЗНИЙ (від лат. *odiosus* — ненависний) — небажаний, неприємний, той, хто викликає у навколишніх негативне став-

лення. О. можуть бути поведінка, випадок чи ситуація, ненависні, неприйнятні для окремих людей.

ОДНОКЛАСНІ ПОЧАТКОВІ ШКОЛИ — навчальні заклади в Російській імперії, які створювалися на основі Положення про двокласні і однокласні школи (1869) та інструкції для двокласних сільських шкіл. У великих населених пунктах відкривалися однокласні школи з 3-річним строком навчання, з одним учителем. О. п. ш. не витримали конкуренції з земськими школами, в яких давалися глибші знання.

ОДНОКОМПЛЕКТНА ШКОЛА — початкова школа, в якій навчання дітей усіх класів веде один учитель. О. ш. працює за програмою звичайної початкової школи.

ОКОНЬ (Окоп) Вінценти (нар. 22.I.1914, Чойенець) — польський педагог і психолог; 1955—1984 — професор Варшавського університету; 1961—1972 — директор Інституту педагогіки; 1972—1974 — директор Інституту педагогічних досліджень; з 1973 — член Польської Академії наук; в 1981 заснував Польське педагогічне товариство, редактор польських педагогічних журналів. Науково-дослідна робота О. та його праці присвячені головним чином теорії навчального процесу, проблемного навчання, всебічного розвитку особистості, змісту освіти, історії розвитку педагогічної думки. О. досліджує також психологічні основи процесу навчання.

ОКРІЛЕНІСТЬ — психічний стан людини, в якому вона перебуває під домінуючим впливом позитивних емоцій.

ОКУЛЬТИЗМ (від лат. *occultus* — прихований, таємний) — містичне вчення, що виходить з наявності окультних (надприродних) сил і можливості безпосереднього спілкування з ними.

ОЛЕКСАНДРОВИЧ Тихін (рік народження невідомий — помер 1746) — український педагог. З 1743 — викладач піітики й риторики в Київській академії. Автор підручника з піітики.

ОЛІГОФРЕНІЯ (від грец. ὀλίγος — малий і φρήν — розум) — вид недорозвинення психічної діяльності, в основі якого лежать залишкові явища перенесеного органічного ураження центральної нервової системи (переважно кори півкуль головного мозку). О. супроводиться анатомічними змінами, які вказують на недорозвинення мозку та аномалії іншого характеру. Анатомічні зміни неминуче ведуть до порушення всієї вищої нервової діяльності дитини. Один з основних симптомів олігофренічного слабовства — недостатня здатність до абстрагування й узагальнення. За ступенем вираження дефекту О. поділяють на 3 групи: ідіотія, імбецильність, дебільність. Якісна своєрідність дефекту визначає характер усєї системи навчання й виховання дітей-олігофренів у допоміжній школі, особливо корекційно-виховної роботи.

ОЛІГОФРЕНОПЕДАГОГІКА — наука про виховання, навчання і шляхи корекції недоліків розвитку розумово відсталих дітей. Виникла як певний етап у розвитку медицини й педагогіки. Перше глибоке клінічне вивчення розумової відсталості провів французький психіатр Ескіроль (1772—1840). Французький лікар і педагог Е. Сеген опрацював першу педагогічну систему виховання й навчання розумово відсталих дітей, яка ґрунтувалася на розвитку активності, дієздатності розумово відсталої дитини, за допомогою спеціального режиму та особливих вправ-тренувань органів чуття, уваги, волі. О. виокремилася в самостійну галузь педагогічної науки наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Змістом О. як науки є 1) вчення про суть розумової відсталості в дітей, про шляхи й засоби педагогічного і психологічного вивчення особливостей аномальної дитини; 2) теорія навчання (дидактика) розумово відсталої дитини; 3) наукове обґрунтування змісту навчання розумово відсталих дітей у допоміжній школі; 4) аргументування часткових методик навчання розумово відсталих дітей окремим навчальним предметам; 5) розроблення принципів і методів виховання в розумово відсталих дітей позитивних моральних якостей; 6) формування структури допоміжної школи як спеціальної. Опрацювання

проблем теорії О. і підготовка наукових та педагогічних кадрів для роботи в допоміжних школах в Україні ведеться в Науково-дослідному інституті дефектології АПН України й на кафедрах дефектологічних факультетів.

ОЛІМПІАДИ — змагання учнів у виконанні певних позакласних і позашкільних завдань загальноосвітнього характеру: в розв'язуванні задач з математики, фізики, інформатики, у виконанні дослідів, написанні творів тощо. О. проводяться школами, вузами, позашкільними навчально-виховними закладами. З ряду навчальних предметів проводяться всеукраїнські й міжнародні О.

ОНАЦЬКА Надія Василівна (нар. 9.VIII.1923, с. Лісняки Київської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). З 1953 працює вчителем у Києві, з 1961 — директор Київської середньої школи № 173.

ОНТОГЕНЕЗ (від грец. ὄν — існуюче і γένεσις — зародження, розвиток) — індивідуальний розвиток організму, сукупність послідовних морфологічних, фізіологічних та біохімічних перетворень, що відбуваються в організмі з моменту його зародження до смерті. Термін "онтогенез" запровадив у науку німецький учений Е. Геккель (1866). У психології і педагогіці О. — індивідуальний фізичний і психічний розвиток особи. О. здійснюється шляхом взаємопов'язаних фізичних і психічних перетворень здобутого в філогенезі людини розвитку під впливом навчання, виховання і продуктивної діяльності. В О. людини виділяють такі етапи: пренатальний (ембріональний) і постнатальний (немовля, переддошкільний, дошкільний і шкільний — молодший, середній і старший вік), зрілий вік і старість.

ОПЕРА ДЛЯ ДІТЕЙ (італ. opera, від лат. opera — праця, твір) — створений спеціально для дітей музично-драматичний твір, який синтезує в театральній дії вокальну та інструментальну музику, драматургію, живопис, танець; один із засобів музичного виховання. Крім О. для дітей, з виховною та освітньою метою вчителі й батьки використовують класичні й сучасні О.

ОПЕРАТИВНА ПАМ'ЯТЬ — особливий тип пам'яті, функціонування якого побудовано на сполученні інформації, що надходить із довгочасної і короткочасної пам'яті під час розв'язання певного завдання. На відміну від феномена короткочасної пам'яті, що характеризується одномоментністю як запам'ятання, так і відтворення, О. п. є досить тривалим і безперервним психічним процесом, у якому операції запам'ятання, збереження, відтворення й забування увесь час чергуються та переплітаються одна з одною. У навчальній діяльності О. п. ілюструється такими діями, як усна лічба й розв'язання різного роду проблемних завдань.

ОПІТУВАННЯ — складова усної перевірки знань, яка здійснюється у сфері відповідей на поставлені запитання. Має на меті контроль знань, закріплення вивченого матеріалу, підготовку до сприймання нових знань, активізацію всього навчального процесу в цілому. О. проводиться шляхом постановки запитань перед усіма учнями класу, які формулюються так, щоб активізувати мислительну діяльність учнів, а в старших класах залучити їх до аналізу й узагальнення.

ОПОНЕНТ (від лат. *opponens* — той, що протиставляє, заперечує) — 1) Особа, яка заперечує чи спростовує думки доповідача, оцінює працю дисертанта під час захисту дисертації на здобуття наукового ступеня. 2) Супротивник у диспуті, дискусії.

ОПОРНА ШКОЛА — загальноосвітня школа, яка є методичним центром кількох найближчих шкіл. Завданнями О. ш. є використання, пропаганда і впровадження в практику інших шкіл досягнень психолого-педагогічної науки, вивчення й поширення досвіду кращих учителів самої О. ш. і прикріплених до неї шкіл; допомога органам освіти в організації методичної роботи, в підвищенні кваліфікації й педагогічної майстерності вчителів тощо. Вищі педагогічні навчальні заклади, дослідницькі й науково-методичні установи широко залучають О. ш. до проведення експериментальної роботи.

ОПТИМАЛЬНОСТІ ПРІНЦИП у педагогіці (від лат. *optimus* — найкращий) — пов'язує мету навчання та виховання й засоби її досягнення в навчально-виховній діяльності. О. п. потребує досягнення педагогом чи учнями максимального пізнавального чи навчально-виховного ефекту за мінімальних затрат матеріальних засобів і зусиль учителя та учнів.

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ — забезпечення цілісного циклу виховного процесу, що включає діагностування рівня вихованості учня й формулювання мети, планування та організацію діяльності, контроль і регулювання діяльності й відносин, аналіз виховних результатів.

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ — вид управління навчальним процесом, що забезпечує оптимальне (найкраще, найдоцільніше за даних умов) функціонування навчально-виховної системи. О. п. н. — вибір оптимального варіанта процесу навчання в конкретній педагогічній ситуації. Основні критерії О. п. н.: результативність і якість вирішення навчально-виховних завдань; витрати часу й зусиль педагогів та учнів, які затрачені на їх досягнення. О. п. н. включає: 1) формулювання мети і завдань навчання на кожен урок (чи іншу його форму); 2) відповідність змісту навчання меті і завданням; 3) вибір доцільного поєднання форм навчальної діяльності учнів (індивідуальна, парна, групова); 4) раціональне поєднання методів навчання; 5) складання плану вивчення розділу, теми; 6) здійснення плану; 7) аналіз результатів і оцінка оптимальності плану.

ОПТИМІЗМ (від лат. *optimus* — найкращий) — світовідчуття, прийняте вірою в краще майбутнє, в торжество добра над злом, справедливості над несправедливістю. Протилежне — песимізм.

ОРАТОР (лат. *orator*, від *oro* — говорю) — особа, яка виголошує промову, володіє майстерністю публічного виступу.

ОРГАНИ ЧУТТЯ — спеціалізовані органи, які здійснюють сприймання (аналіз і синтез) подразнень, що їх дістає організм

людини чи тварини із зовнішнього середовища (органи зору, слуху, смаку, нюху, дотику, рухових та інших відчуттів). О. ч. є периферичними відділами відповідних аналізаторів.

ОРГАНІЗАТОРСЬКІ ЗДІБНОСТІ — сукупність психічних рис особистості, необхідних для успішного оволодіння організаторською діяльністю, її ефективного виконання. О. з. передбачають спрямованість особистості (світоглядну, політичну, моральну, ділову), рівень її готовності (ділова компетентність, уміння, навички, досвід), риси характеру (комунікабельність, ініціативність, організованість, самостійність, емоційна зрівноваженість).

ОРГАНІЗАЦІЙНА ФОРМА НАВЧАННЯ, ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ (форма — зовнішній вигляд, зовнішній контур) — зовнішній вигляд організації навчального процесу, який пов'язаний з кількістю учнів, місцем і часом їхнього навчання й порядком його реалізації. В Ф. о. н. органічно поєднуються мета, зміст, методи навчання. Основні Ф. о. н. у школі: урок, екскурсія, факультатив, домашня робота, заняття в навчальних майстернях, урок-лекція, співбесіда, практикум, консультація, семінар; форми позакласної навчальної роботи: предметні гуртки, наукові товариства, олімпіади, конкурси. Структура кожної з форм навчання включає ті самі елементи, що й процес навчання: цільовий, мотиваційно-стимулюючий, змістовий, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий, контроль-регулювальний, оцінювально-результативний.

ОРГАНІЧНІ ВІДЧУТТЯ — відчуття, що надходять у кору головного мозку від внутрішніх органів (серця, шлунка, печінки, статевих органів тощо). До О. в. належать відчуття голоду, спраги, статевої потяги, а також відчуття, пов'язані з процесами дихання і кровообігу. Якщо внутрішні органи функціонують нормально, то О. в. зливаються в одне відчуття, яке становить загальне нормальне самопочуття людини.

ОРГАНОН (від грец. ὄργανον — знаряддя, твір) — загальна назва трактатів Арістоте-

ля з логіки, в яких розроблено вчення про дедукцію як метод пізнання. “Новий Органон” (1620) — твір англійського вченого Ф. Бекона, в якому викладено новий науковий метод — обробку результатів досвіду за допомогою індукції.

ОРДИНАРНИЙ ПРОФЕ́СОР (від лат. ordinarius — звичайний) — звання штатних професорів університетів Російської імперії, на відміну від позаштатних (екстраординарних), які були дещо обмежені в правах і одержували меншу зарплату.

ОРИГІНА́ЛЬНИ́СТЬ (від лат. originalis — первісний, природжений) — морально-психологічна риса особистості, означає її несхожість на інших, неповторність, самобутність духовного світу. Психологія вивчає О. як індивідуальну рису, яка характеризує здатність до творчості, до нового, незвичного, такого, що не зустрічалося раніше в змісті людського пізнання і практичної діяльності.

ОРЛА́Й Іван Семенович (1770, с. Паладь, тепер Комаринці Закарпатської обл. — 11.III.1829, Одеса) — вітчизняний учений-медик, педагог і освітній діяч. В 1821—1826 — директор гімназії в Ніжині (М. Гоголь вважав його незрівняним педагогом); 1826—1829 очолював Рішельєвський ліцей в Одесі. Критикував хаотичний стан освіти в Росії, вимагав запровадити загальну освіту для всіх станів населення. Метою виховання вважав підготовку громадян, корисних батьківщині. Як просвітитель пропагував демократичні принципи народної освіти, обстоював ідею народності в навчанні, висловив цінні думки щодо розвитку вищої школи.

ОРТОДО́КС (від грец. ὀρθόδοξος — правовірний) — в буквальному значенні той, хто неухильно дотримується чогось або стежить за чимось. Термін О. вживається з двома протилежними відтінками: позитивним, коли підкреслюється вірність у поглядах учня своєму вчителю, точне додержання його концепції, теорії; негативним, коли О. тлумачиться як застиглість думки, нездатність бачити нові умови й нову ситуацію та відповідно до цього змінювати свої погляди, вчинки, діяльність.

ОРФОГРАФІЧНИЙ РЕЖІМ У ШКОЛІ, або єдиний мовний режим — сукупність єдиних організаційних і методичних вимог, виконання яких учителями та учнями сприяє зміцненню й розвитку навичок грамотного письма й культури мови школярів.

ОРФОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ШКІЛЬНИЙ — навчальний посібник, призначений для довідок про правопис слів, які викликають в учнів труднощі. Складається з переліку слів (словника), розташованих в алфавітному порядку й даних в початковій формі з позначенням наголосів.

ОРФОГРАФІЯ в школі (грец. *ὀρθογραφία*, від *ὀρθός* — правильний і *γράφω* — пишу) — сукупність правил відтворення на письмі звуків мови. Базується на поєднанні кількох принципів, що визначають відповідність писемних знаків звукам мови, рекомендують написання слів разом, окремо або через дефіс, дають змогу розрізнити загальні й власні назви тощо. Навчання О. в школі починається в I класі і продовжується протягом усього вивчення курсу української мови. Для розвитку грамотності застосовують різноманітні орфографічні вправи: списування, диктант, творчі роботи тощо. Багато орфографічних вправ поєднуються із стилістичною роботою.

ОРФОЕПІЯ (грец. *ὀρθοέπεια*, від *ὀρθός* — правильний та *ἔπος* — слово, мова) — 1) Сукупність вимовних норм літературної мови. 2) Розділ мовознавства, який вивчає нормативну літературну вимову. Літературна вимова — зразкова, нормалізована вимова освічених людей, без будь-яких просторічних або діалектних рис. У формуванні О. велику роль відіграють школа, вузи, театр, радіомовлення й телебачення тощо. Робота над літературною вимовою є невід'ємною складовою всіх занять у школі, а не лише уроків мови та літератури. Навчання школярів правильній вимові починається вже в початковій школі. На уроках української мови, згідно з програмою, навчання нормам правильної вимови відбувається паралельно з вивченням граматики і орфографії. На уроках літератури для

підвищення культури мови учнів і формування в них правильної та виразної вимови використовуються різноманітні форми роботи: розповідь, пояснювальне читання, виразне читання, слухання літературних творів у виконанні майстрів художнього слова.

ОСАДЧИЙ Максим Романович (нар. 3.ІІ.1918, смт Миколаївка Дніпропетровської обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). В 1943—1944 працював учителем математики в школах Ростовської області, з 1944 — у м. Макіївці — учителем математики, заступником директора, директором середніх шкіл.

ОСАНКА (постава) у дітей — звичне положення тіла дитини при сидінні, стоянні, ходьбі, яке набувається під впливом умов виховання й життя. При правильній О. голова й тулуб займають пряме положення, плечі трохи опущені й дещо відведені назад, груди виставлені вперед, а живіт трохи підтягнутий. Погана О. може привести до несприятливих змін в організмі й погіршення здоров'я. Педагогам і батькам необхідно постійно слідкувати за тим, щоб О. дітей була правильною у всіх відношеннях. Формування О. залежить також від умілого поєднання занять фізичними вправами із суворим гігієнічним режимом.

ОСВІТА — духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування обличчя людини. При цьому головним є не обсяг знань, а поєднання останніх з особистісними якостями, вміння самостійно розпоряджатися своїми знаннями. За означенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміється процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання. В освіті завжди є як формальний аспект, тобто духовна діяльність або духовна здатність (яка розглядається поза залежністю від відповідного даному часу

матеріалу), так і матеріальний, тобто зміст освіти.

Значення, в якому поняття “освіта” вживається зараз, усталилося наприкінці XVIII ст., особливо під впливом Гете, Песталотці та неогуманістів, і означало тоді загальний духовний процес формування людини на протигагу виховним методам прихильників просвітителів. З цього часу дане поняття набуло більш широкого значення. Звичайно говорять про загальну освіту, яка дається в школі, і про спеціальну освіту (наприклад, наукову, технічну, музичну). Спеціальні і професійні знання можуть розглядатися як освіта в справжньому значенні цього слова тільки в тому випадку, коли вони пов’язані з загальною освітою. Освіта як захист проти сил, що “знеособлюють” людину, в демократичному суспільстві стає питанням життя як для окремих людей, так і для всього суспільства в цілому. Розуміння цього питання викликає розвиток руху за народну освіту. Розрізняють загальну і спеціальну О. Загальна О. (початкова і середня) дає знання, прищеплює уміння й навички, потрібні кожній людині у повсякденному житті. Спеціальна О. озброює людину знаннями, уміннями та навичками, необхідними для працівника певної галузі.

“ОСВІТА” — педагогічний тижневик, виходить в Україні з 1991.

“ОСВІТА УКРАЇНИ” — газета, заснована в 1997 Міністерством освіти України, Академією педагогічних наук України і Профспілкою працівників освіти й науки.

ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА в Україні — громадські організації, які проводили культурно-освітню роботу серед населення України в другій половині XIX — на початку XX ст. Найпомітнішою була діяльність “Київського товариства грамотності” (1882—1907), “Київського товариства сприяння початковій освіті” (1882—1918), “Харківського товариства грамотності” (1869), а в Західній Україні — “Товариства наукових викладів імені Петра Могили”, заснованого 1907 у Львові, товариства “Руська бесіда” на Буковині (1869—1918), товариства “Просвіта”. О. т. організували бібліотеки,

читальні, клуби, недільні школи, видавали підручники, науково-популярну літературу, поширювали сільськогосподарські знання, проводили публічні лекції, літературно-музичні вечори та інші культурно-освітні заходи.

ОСИПОВСЬКИЙ Тимофій Федорович (2.II.1765, с. Осипово Владимирської обл. — 24.VI.1832, Москва) — український математик, педагог. З 1803 брав активну участь у створенні Харківського університету. З 1805 був професором цього університету, у 1813—1820 — ректором. О. є автором тритомного “Курсу математики” — одного з кращих на той час вітчизняних університетських посібників у цій галузі.

ОСМІСЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ — процес мислительної діяльності, спрямованої на розкриття істотних ознак, якостей предметів і явищ та формулювання теоретичних понять, ідей, законів. Він включає такі мислительні операції: а) аналіз властивостей, ознак предметів і явищ, одержаних внаслідок їх безпосереднього сприймання та зафіксованих в уявленнях, з точки зору значимості для розкриття суті цих предметів і явищ; б) логічне групування істотних і неістотних ознак та властивостей; в) “мисленне” осягнення суті (причин і наслідків) предметів і явищ та формулювання узагальнених ідей, висновків, понять, законів тощо; г) перевірка обґрунтованості і правильності висновків. О. н. м. — це вкладання у сприйняту інформацію певного смислу, встановлення зв’язків між фактами, даними власних спостережень і висновків.

ОСНОВИ НАУК в школі — система найважливіших знань про природу й суспільство, відібраних згідно з вимогами суспільства й віковими та психологічними особливостями як зміст шкільного навчання. Вивчення О. н. забезпечує загальну освіту учнів, необхідну для підготовки до життя і практичної діяльності, а також для наступного вивчення наук у більш повному обсязі.

ОСНОВНА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА — загальноосвітній заклад, який здійснює освітній процес, реалізує

загальноосвітні програми основної загальної освіти, а також програми додаткової освіти; з урахуванням фінансових можливостей і наявності умов здійснює диференційоване навчання; видає документ про обов'язкову основну загальну освіту. Організується як самостійна основна загальноосвітня школа, так і в складі середньої загальноосвітньої школи. Строк навчання — 5—6 років.

ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД — послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії. О. п. — базова ціннісна орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожною дитиною й колективом. Сучасне розуміння особистісного (або особистісно-центрованого) підходу визначили в 60-ті роки представники напряму гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкль), які твердили, що повноцінне виховання можливе лише в тому випадку, коли школа служитиме лабораторією для відкриття унікального “Я” кожної дитини. О. п. передбачає допомогу вихованцю в усвідомленні себе особистістю, у виявленні, розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, в здійсненні особистісно значущих і суспільно прийнятних самовизначення, самореалізації та самоутвердження.

ОСОБИСТІСНІ ТЕСТИ — категорія психологічних тестів, призначених для виявлення та оцінювання якостей темпераменту й характеру особистості. Найважливішою рисою О. т. є їхня спрямованість на виявлення поведінки, типової для певної особи. О. т. бувають: тести об'єктивного оцінювання поведінки й самоописові тести.

ОСОБИСТІСТЬ, особа — у широкому розумінні — конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вужчому, філософському розумінні — індивід як суб'єкт соціальної діяльності, властивості якого детерміновані конкретно-історичними умовами життя суспільства. Поняття “особистість” не слід цілком отожднювати з поняттями “індивід” (одиничний

представник людського роду) та “індивідуальність” (сукупність рис, що відрізняють даного індивіда від усіх інших). З точки зору педагогіки і психології О. — це певне поєднання психічних (включаючи психофізіологічні і соціально-психологічні) властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту й характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, емоційно-вольової сфери). Особливе значення процес розвитку О. набуває в підлітковому і ранньому юнацькому віці, коли підліток чи юнак починає виділяти себе як об'єкт самопізнання й самовиховання. Система освіти України передбачає розвиток О. дитини, підлітка, юнака, демократизацію та гуманітаризацію навчально-виховного процесу в усіх типах навчальних закладів. Відбувається зміна мети виховання й навчання, в ролі якої виступає не сукупність знань, умінь і навичок, а вільний розвиток О. людини. В цих умовах на перший план виступає формування базової культури О., усунення в структурі О. протиріччя між технічною й гуманітарною культурою, подолання відчуження людини від політики та забезпечення її діяльного включення в нові соціально-економічні умови життя суспільства.

ОССОЛІНЕУМ, Львівський інститут Оссолінських — культурно-освітня установа. Заснований 1817 у Львові Ю. М. Оссолінським. У складі О. було два основні відділи — бібліотека і музей. В О. концентрувалися книги переважно слов'янських, зокрема польських, авторів з питань філософії, літератури, історії, географії і права. У 1823 з інститутом об'єднано музей імені Любомирських, а 1921 — бібліотеку Павлівковських. В 1946 основні фонди О. було передано Польщі.

ОССОЛІНСЬКИЙ (Ossoliński) Юзеф Максиміліан (1748, Воля-Мелецька, Польща — 17.III.1826, Відень) — польський просвітник, письменник, історик. З 1772 жив у Галичині (з 1793 — у Відні) і виступав за розвиток освіти в ній. В 1817 заснував у Львові культурно-освітню установу — Оссолінеум.

ОСТРОЗЬКА ШКОЛА — греко-слов'яно-латинська колегія, перша українська школа вищого рівня. Серед сучасників відома під назвою “академія”. Заснована близько 1576 в м. Острозі К. К. Острозьким. Стала значним освітнім центром антикатолицького спрямування. В школі викладали слов'янську, грецьку й латинську мови й так звані “вільні науки” (граматику, арифметику, риторику, логіку та ін.). На високому рівні було поставлено вивчення музики та хорового співу, тут розвинувся широковідомий в Україні і в Білорусі “острозький наспів”. Першим ректором школи був письменник Г. Смотрицький. При школі діяли друкарня й науково-літературний гурток. О. ш. мала велике значення для поширення освіти серед населення і організації школи в Україні, а також впливала на пізніше відкриті братські школи у Львові, Києві, Луцьку, Вільнюсі, Бресті. Перестала існувати 1636. Відроджена в 1994.

ОСЯЯННЯ — психічний стан високої орієнтованості на відкриття, раптове прозріння, розв'язання наукової, технічної чи художньо-творчої проблеми. О. не завжди до кінця усвідомлюване, найчастіше воно виникає на ґрунті передчуттів, інтуїції. О. є таким психічним станом, коли на основі великого досвіду людина відкриває те, що досягається розумом внаслідок тривалих пошуків, узагальнення пізнання і практики.

ОУЕН (Owen) Роберт (17.V.1771, Ньютаун, Вельс — 17.XI.1858, там само) — англійський соціаліст-утопіст, письменник, громадський діяч, педагог. Розвивав вчення французьких матеріалістів XVIII ст. про залежність характеру людей від впливу навколишнього середовища. О. вважав, що шляхом зміни нерозумних умов життя і правильно поставленого виховання підрастаючого покоління можна створити “раціональні характери” і тим самим ліквідувати злидні й суспільні біди. Керуючи прядильним підприємством у Нью-Ленарку (Шотландія), О. створив “Новий інститут для утворення характеру” (1816), до якого входили: “Школа для маленьких дітей” (1—6 років), яка складалася з ясел для дітей

від 1 року до 3 і дитячого садка для дітей від 4 до 6 років, а також початкова школа для дітей 6—10 років. Вечорами в “Новому інституті” проводилися заняття для підлітків від 10 до 17 років, для дорослих організовувалися лекції. Велика увага приділялася фізичному й естетичному вихованню. До 10 років дівчат навчали домоводству, а хлопчиків — найпростішим видам ремісничої праці. З 10-річного віку навчання в школі поєднувалося з участю в промисловій праці.

ОХОРОВІЧ (Ochorowicz) Юліан (23.II.1850, Радзімін, тепер Польща — 1.V.1917, Варшава) — український і польський психолог. В 1875—1882 — доцент кафедри психології Львівського університету (тут його лекції слухав І. Франко). В 1882—1892 жив у Парижі, де разом з Ж. М. Шарко, Ш. Ріше та Т. Рібо розробляв наукові проблеми гіпнозу й методики психотерапії.

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ — в Україні система державних і громадських заходів, які забезпечують гармонійний духовний і фізичний розвиток дітей та підлітків, профілактику захворювань і зниження смертності. О. з. д. та п. здійснюється поетапно: дитячими поліклініками, лікарнями шкіл і підліткових кабінетів, диспансерами, санаторіями, дитячими таборами.

ОХОРОНА МАТЕРІЙСТВА І ДИТІНСТВА — в Україні система державних, громадських і профілактично-лікувальних заходів, спрямованих на охорону і зміцнення здоров'я матері та дитини, що дають змогу жінкам поєднувати працю з материнством і вихованням здорових, фізично й розумово розвинених дітей. О. м. і д. гарантується законом і забезпечується державою. З проблем О. м. і д. в Україні функціонують 3 науково-дослідні інститути (у Києві, Харкові, Львові).

ОХРИДСЬКА ШКОЛА — перша болгарська народна школа, заснована наприкінці IX ст. в області Кутмічевіце (Македонія) Климентом Охридським. О. ш. була загальнодоступною, демократичною установою. Вона відіграла велику роль у розвитку й поширенні слов'ян-

ської писемності й культури в середньовічній Болгарії. Слідом за нею виникли й перші слов'яно-болгарські школи. В них було два відділення — нижче й вище. На нижчому відділенні давалася початкова грамота, на вищому читалися і тлумачилися церковні та світські книги. Готувалися майбутні вчителі й церковні діячі.

ОЦІНКА ШКІЛЬНА — визначення й вираження в умовних знаках — балах, а також в оцінювальних судженнях учителя ступеня засвоєння учнями знань, умінь та навичок відповідно до вимог шкільних програм, рівня старанності і стану дисципліни. Оцінювання здійснюється у процесі повсякденного вивчення вчителем результатів навчальної роботи учнів на уроках і дома, а також за результатами спеціальної перевірки знань, умінь і навичок: усної, письмової, графічної та

практичної. При оцінюванні враховується повнота, свідомість і міцність засвоєння найважливішої наукової інформації, яка передбачена програмами й фактично вивчена на уроках чи інших видах навчальних занять; знання й розуміння зв'язків і взаємозалежностей між вивченими явищами, законами, закономірностями і правилами, вміння користуватися набутими знаннями для правильного пояснення конкретних фактів і явищ реальної дійсності, самостійність суджень. Вимоги до знань учнів кожного класу ставляться диференційовано, з урахуванням вікових особливостей дітей і рівня попередньої підготовки. Оцінка успішності школярів виражається в балах, а також у формі оцінюючих суджень учителя. Крім того, оцінюється ставлення учнів до навчання, виконання Правил для учнів та інших норм поведінки.

II

“ПАБЛІК СКУЛЗ” (Public schools) — приватні привілейовані середні школи в Англії, які зберігають аристократичні традиції і доступні через дуже високу плату за навчання лише заможним батькам. Назва “П. с.” була дана на початку XIX ст. групі кращих граматичних шкіл з інтернатами. Зараз усі “П. с.” є формально незалежними від держави навчальними закладами, якими керують опікунські ради. Більшість “П. с.” призначена для хлопчиків. Тривалість навчання в них — 5 років (13—18), після закінчення приватної підготовчої школи. Навчальний процес у “П. с.” організується за системою фуркації на основі диференційованих навчальних планів і програм. Велика увага приділяється самостійній роботі учнів, якою керують тьютори. Навчальний план за своїм обсягом збігається з планом граматичної школи, однак у ньому велика увага приділяється вивченню класичних мов. Останнім часом зросла кількість учнів, які спеціалізуються в галузі природничо-математичних і технічних наук. У “П. с.” склалася своєрідна система морального виховання, відома як “система виховання характеру”. Неабияку роль відіграють спортивні ігри, що розглядаються як важливий засіб не лише фізичного, а й морального виховання.

ПАВЛОВ Платон Васильович (19.X.1823, с. Таможенне Нижньгородської обл. — 11.V.1895, Санкт-Петербург) — український освітній і громадський діяч, професор Київського університету. Один з організаторів перших приватних недільних шкіл у Києві (1859). П. був членом ряду товариств, безпосередньо пов’язаних з освітою: Вільного економічного товариства, Київського товариства грамотності тощо.

ПАЛАЦІ І БУДІНКИ ПІОНЕРІВ — дитячі позашкільні заклади в СРСР і УРСР для культурно-освітньої масової роботи й виховання дітей у комуністичному дусі. П. і б. п. існували районні, обласні, центрально-республіканські. Робота в них велася під керівництвом комсомолу й місцевих відділів освіти, широко практикувалася гурткова робота з різних видів техніки та мистецтва (дитячі оркестри, хори, ансамблі пісні і танцю, гуртки образотворчого мистецтва, драматичні тощо). П. і б. п. організовували конкурси, олімпіади, диспути, конференції, дитячі вистави, екскурсії. В П. і б. п. створювалися різні кабінети, лабораторії, бібліотеки. П. і б. п. були також методичними центрами піонерської роботи, в них працювали консультаційні

пункти для піонервожатих і вчителів. П. і б. п. почали створюватися в УРСР у першій половині 1920-х років.

ПАЛÉСТРА (грец. *παλαίστρα*, від *παλαίω* — борюся) — гімнастична школа в Стародавній Греції, навчальний заклад закритого типу (державний або приватний). У П. хлопчики віком 12—16 років училися бігати, стрибати, боротися, кидати диск і спис під керівництвом учителя гімнастики (педотриба). В П. проводились і виховні бесіди. Але основною метою навчання в П. був розвиток красивого тіла, сили, здоров'я. Навчання тривало 2—3 роки.

ПАЛМЕР (Palmer) Гаролд (1877—1950) — англійський лінгвіст, представник наочно-інтуїтивного методу вивчення іноземних мов. За методикою П. діти спочатку вчать розуміти усну мову, потім оволодівають навичками розмовної мови, далі — навичками розуміння прочитаного тексту і, нарешті, навичками письма. П. вважав, що діти повинні вивчати іноземні мови так, як вони оволодівають рідною мовою — без читання й письма, а також без перекладу, шляхом наслідування вчителя. Позитивним у методиці П. є старанний відбір лексики з метою більш міцного засвоєння учнями обмеженого мовного матеріалу.

ПАМ'ЯТІ РОЗЛАДИ — зниження або втрата здатності запам'ятовувати, порушення збереження й відтворення запасів пам'яті, а також спотворення пам'яті й несправжні спогади.

ПАМ'ЯТЬ — один з основних пізнавальних процесів, що включає закріплення, збереження і відтворення людиною її попереднього досвіду. П. є інформаційною основою всіх психічних процесів. За характером психічної активності, яка домінує в діяльності людини, П. поділяють на моторну, емоційну, образну і словесно-логічну; за тривалістю — на короткочасну і довгочасну. Вимоги практики привели до виділення оперативної П., що обслуговує поточну діяльність людини. Основними процесами П. є запам'ятовування, відтворення й забування. Запам'ятовування буває мимовільним і довільним. Те саме стосується й відтворення.

Забування буває тривалим і тимчасовим. П. слід тренувати з раннього дитинства. Є чимало способів тренування П.: розподіл повторень, чергування запам'ятовування з пригадуванням, урізноманітнювання тренувальних навантажень, використання мнемонічних засобів розв'язання інтелектуальних задач тощо.

ПАНПСИХІЗМ (від грец. *πᾶν* — усе і *ψυχή* — душа) — вчення про загальну одушевленість природи, про душу і психіку як загальну властивість матерії. Бере початок від анімізму первісних вірувань.

ПАНСІОН (франц. *pension*, від лат. *pensio* — платіж, внесок, орендна або квартирна плата) — середні, іноді вищі закриті навчальні заклади з гуртожитком і повним утриманням учнів у Російській імперії та деяких інших країнах для дітей дворян і буржуазії (чоловічі й жіночі). В Україні П. почали створюватися у другій половині XVIII ст., найбільшого поширення набули в 1800—1830-х роках. П. створювали й навчали в них переважно іноземці (французи та німці). Предметами навчання були насамперед іноземні мови, література, музика, спів, малярство, танець; особлива увага приділялася вихованню світських манер. Розпорядженням російського міністерства освіти 1828 П. мали дотримуватися тих самих навчальних програм, що й державні школи.

ПАНСÓФІЯ (грец. *πανσοφία* — загальна мудрість, всезнання) — термін, запропонований Я. А. Коменським для позначення задуманої ним своєрідної енциклопедії знань. Завдання П. — дати широкий філософський синтез знань, стати ніби “єдиною всеохоплюючою наукою наук”. Коменський вважав, що поширення П. сприятиме духовному відродженню людства.

ПАНТОМІМІКА — виражальні рухи тіла людини. Розрізняють довільну й мимовільну П. Як і міміка, жестикуляція, інтонація мовлення тощо П. є зовнішнім виявленням внутрішніх душевних станів. Значну роль відіграє в мистецтві, а також у повсякденному спілкуванні людей.

ПАРАДИГМА (грец. *παράδειγμα* — приклад, взірець) — 1) Система форм одного слова, що відображає змінювання слова за властивими йому граматичними категоріями. 2) Теорія (або модель постановки проблем), прийнята за зразок вирішення дослідницьких завдань певним науковим співтовариством. Принцип загальноприйнятої П. — методологічна основа єдності певного наукового співтовариства (школи, напрямку), що значно полегшує їхню професійну комунікацію.

ПАРАДОКС (від грец. *παράδοξος* — несподіваний, дивний) — 1) Різновид суперечності в системі логічного доказу, що набуває вигляду своєрідного кола: ствердження певного висловлювання зумовлює його заперечення, а заперечення цього висловлювання неминуче приводить до його ствердження. П. виникають як у сфері буденного мислення, так і в процесі розвитку наукових теорій. Здебільшого вони є наслідком неузгодженості вихідних положень теорії, введення в основи теорії внутрішньосуперечливих понять тощо. 2) Думка, що розюче розходиться з ustalеними поглядами, суперечить здоровому глуздові, хоч насправді може й не бути хибною.

ПАРАМНЕЗІЯ (від грец. *παρα...* — префікс, що означає відхилення, і *μνήσις* — пам'ять, згадка) — хворобливий психічний стан; виявляється у розладі пам'яті: людині здається, що явища і процеси, які відбуваються в даний момент, уже були нею пережиті в минулому. При П. притуплене відчуття й переживання нового — у навчанні, пізнанні, трудовій діяльності.

ПАРАНОЇЯ (грец. *παράνοια* — божевілля, безумство) — стійкий психічний розлад, який характеризується наявністю тривкого систематизованого марення (ідея величності, переслідування, ревнощів тощо) без галюцинацій. Працездатність, як і здатність до правильного мислення, зберігається у хворого в усіх питаннях, крім того, що стосується його марення.

ПАРАПСИХОЛОГІЯ (від *пара...* і *психологія*) — галузь психології, що досліджує мовливчені психічні процеси і властивості. До П. здебільшого відносять так

звані надзвичайні психічні явища, які важко пояснити з позицій уже відомих психологічних закономірностей. Це — телепатія — безпосереднє сприймання думок і почувань інших людей на відстані; ретроскопія — нібито властива деяким людям здатність сприймати минулі події, свідком яких вони не були; проскопія — передбачення майбутніх подій; телекінез — здатність рухати предмети на відстані за допомогою одного лише вольового зусилля (психічної енергії). Відомі також парадиагностика й парамедицина — встановлення діагнозу й лікування без контакту з хворим. Осіб, які мають яскраво виявлені парапсихологічні здібності, називають екстрасенсами.

ПАРАФІАЛЬНІ ШКОЛИ — початкові школи при церковних парафіях, які створювалися в Україні вже з XI ст. Учителями в них були священники, частіше дяки, іноді мандрівні. У XV—XVIII ст. в Україні П. ш. стали найпоширенішим типом шкіл. На Лівобережжі в першій половині XVIII ст. П. ш. існували майже при кожній парафії. Значно менше було П. ш. на Правобережжі (за польського панування). За статутом 1804 вони дістали офіційну назву П. ш. і діяли як однокласні школи; за статутом 1828 в багатьох місцевостях відкривалися двокласні П. ш. Відтоді діяли такі типи П. ш.: школи грамоти, однокласні (2—3 роки навчання) і двокласні (4—5 років). У П. ш. навчали елементарної грамоти. На початку XX ст. церковнопарафіальні школи становили близько 46,5 % усіх початкових шкіл. У 1917 церковні школи реорганізовано в загальноосвітні світські.

ПАРТІЙЦЬКИЙ Омелян Осипович (1840, с. Тейсарів Львівської обл. — 20.I.1895, Львів) — український мовознавець, етнограф, історик та педагог. В 1871—1895 — професор української мови в учительській семінарії у Львові. Склад ряд підручників з української мови й літератури для народних шкіл. Брав активну участь у діяльності товариства “Просвіта”. Редагував “Газету школьну” (1875—1879).

ПАРТІЙНА ОСВІТА в СРСР — складова ідейно-виховної роботи комуністичної партії, яка розв'язувала подвійне завдання: 1) здійснювала професійну підготовку

радянських і партійних керівників для всіх ступенів партійного й державного апарату і 2) підвищення ідейно-політичного рівня як членів партії, так і позапартійного активу. П. о. здійснювалась у системі політичної самоосвіти, в гуртках по вивченню поточної політики, в семінарах по вивченню історії Комуністичної партії СРСР, основ марксизму-ленінізму, наукового комунізму чи атеїзму, в університетах марксизму-ленінізму. До участі в цих формах роботи залучалися й позапартійні, навіть у приховано-примусовому порядку, особливо ті, що працювали в царині освіти й культури. Перевага надавалась організованим формам П. о. (гуртки, семінари, школи, університети тощо), а самоосвіта контролювалась лекторами кабінетів політичної освіти.

ПАРХОМЕНКО Володимир Дмитрович (нар. 16.XII.1933, м. Ашгабад) — український учений в галузі хімії та технології неорганічних матеріалів, педагог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1989 працював міністром вищої і середньої спеціальної освіти України, з 1991 першим заступником Голови Державного комітету з питань науки і технологій, а з 1995 — директор Українського інституту науково-технічної й економічної інформації.

ПАСІВНІСТЬ (від лат. *passivus* — недіяльний) — особливості поведінки людини, у стійких формах — риса характеру, яка виражається у відсутності в нормальної і здорової людини прагнення, потреби й звички проявляти фізичну або розумову активність, енергію, наполегливість, ініціативність. У дитини П. може бути своєрідною реакцією на непосильні вимоги, які підірвали в неї віру у свої сили, або, навпаки, результатом “тепличного” виховання, коли дитині все давалося занадто легко й не вимагало з її боку певних зусиль. Виділяють два найпоширеніші види дитячої П. — громадську і розумову. Громадська П. виражається в тому, що дитина стоїть осторонь від життя й роботи дитячого колективу, не бере в них участі. Розумова П. виражається у відсутності в дітей звички до розумових зусиль, напруження. В окремих випадках такі діти створюють враження відсталих у розумовому розвит-

ку. Для подолання цього недоліку необхідне поступове й постійне тренування розумових зусиль, схвальне підкреслювання успіхів учнів у цьому відношенні, вироблення в дітей уміння й звички в необхідних випадках зосереджено й напружено міркувати.

ПАТОПСИХОЛОГІЯ (від грец. *πάθος* — страждання, хвороба і *ψυχολογία*) — галузь психологічної науки. Вивчає закономірності розладу психічної діяльності і властивостей особистості при психічних хворобах у порівнянні з закономірностями формування та перебігу психічних процесів у нормі, особливості порушень відображувальної діяльності мозку. Тісно пов’язана з психіатрією. Особливого значення П. набуває у дитячій психіатрії, де її застосовують для диференціальної діагностики, встановлення ступеня зниження інтелекту, для прогнозування здатності дитини до навчання.

ПАТРІОТИЗМ (від грец. *πατριότης* — співвітчизник, *πατρίς* — вітчизна) — одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. П. виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. П. — соціально-історичне явище. Виховання П. — важлива складова виховної діяльності школи. У процесі вивчення різних навчальних предметів в учнів формуються патріотичні погляди й переконання.

ПАТРОНАЖ (від франц. *patronage* — заступництво, піклування) — в Україні форма медичного обслуговування дітей раннього віку (до 3-х років), вагітних і певних хворих вдома. Проводиться за ініціативою лікувально-профілактичних закладів з метою здійснення оздоровчих і профілактичних заходів, поліпшення санітарно-гігієнічних умов у побуті й навчання правил особистої гігієни. П. психічно хворих є однією з форм організації психічної допомоги, при якій хронічні хворі з спокійною поведінкою живуть вдома (в родині) під постійним контролем лікувального закладу.

ПАТРОНАТ (лат. patronatus) — в Україні — передача на виховання в сім'ї громадян на добровільних засадах дітей-сиріт і дітей, які втратили зв'язок з батьками, шляхом укладання договорів осіб, які беруть дітей на П., з державними органами (відділом охорони здоров'я, народної освіти, виконкому тощо).

ПА́ФОС (від грец. πάθος — страждання, пристрасть, піднесення) — емоційно-інтелектуальний стан людини, який характеризується піднесенням духовних сил, викликаним спілкуванням з величними і значущими предметами і явищами, захопленням при здійсненні сміливих і героїчних вчинків у складних і відповідальних обставинах.

ПА́ЩЕНКО Володимир Олександрович (нар. 14.VIII.1947, с. Дружба Полтавської обл.) — український філософ і педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1990 ректор Полтавського педагогічного інституту. Досліджує історію православної церкви в Україні і проблеми реформування педагогічної освіти в Україні.

ПЕДАГО́Г (від грец. παιδαγωγός — вихователь) — 1) Особа, фахом якої є навчання й виховання, — шкільний учитель, вихователь дошкільного закладу, дитячого будинку, школи-інтернату, виховної колонії; працівник дитячого позашкільного закладу; викладач і вихователь середнього спеціального навчального закладу, вузу тощо. 2) Науковий працівник, який досліджує проблеми педагогіки як науки. Див. також *Учитель*.

ПЕДАГО́ГІКА (від грец. παιδες — діти і ἄγω — веду) — наука про навчання та виховання підростаючих поколінь. Основним джерелом пізнання закономірностей навчання й виховання є вивчення та узагальнення педагогічного досвіду. Педагогічний досвід вивчається також у ході спеціально організованого науково-педагогічного дослідження. При цьому застосовуються методи спостереження, педагогічного експерименту, вивчення документації, бесід з учнями та вчителями тощо. В системі педагогічних наук виділяються такі основні галузі: методологія педагогіки, теорія навчання, теорія

виховання, теорія управління освітою, методика навчання, дошкільна педагогіка, спеціальна педагогіка, соціальна педагогіка, порівняльна педагогіка.

ПЕДАГО́ГІКА “ДІ” — течія в реформаторській педагогіці кінця ХІХ — початку ХХ ст. в Німеччині, яка зводила виховання до вироблення реакцій і була спробою біологізувати педагогіку. Засновником П. “д.” був німецький педагог В. Лай.

“ПЕДАГО́ГІКА І ПСИХОЛО́ГІЯ” — вісник АПН України, науково-теоретичний та науково-організаційний журнал, орган Президії АПН України. Видається в Києві з 1993. Висвітлює проблеми планування, координації та організації наукових досліджень, підвищення їхньої ефективності, впровадження досягнень психолого-педагогічних наук у практику.

ПЕДАГО́ГІКА КУЛЬТУ́РИ — напрям у педагогічній думці, який розглядає процес навчання як зустріч людської особистості з об'єктивними цінностями (здобутками) культури, їх інтеріоризацію і в результаті збагачення духовних сил людини й творення нових цінностей. Виник і розвинувся в Європі з початку ХХ століття і до 30-х років. Згідно з концепцією П. к. освітня діяльність пов'язана із світом обов'язків людини та її покликань.

ПЕДАГО́ГІКА ОСОБИ́СТОСТІ (нім. Persönlichkeitspädagogik) — течія в німецькій педагогіці, яка виникла наприкінці ХІХ ст. Головні її представники Г. Гаудіг, Е. Лінде, Е. Вебер важливим завданням виховання вважали формування особистості на основі високорозвинутої розумової самостійності. У зв'язку з цим особливого значення вони надавали навчанням дітей найбільш раціональним методам розумової праці. Значною заслугою Гаудіга і його співробітника О. Шейбнера було детальне опрацювання методики навчання дітей прийомом розумової праці, вмінню спостерігати, вести бесіду, переказувати зміст прочитаного, самостійно готувати доповіді тощо. В навчальному процесі, організованому в душі П. о., центр ваги переносився з діяльності вчителя на діяльність учня, однак при збереженні провідної ролі учителя.

ПЕДАГОГІКА СПІВРОБІТНИЦТВА — напрям педагогічного мислення і практичної діяльності, спрямований на демократизацію й гуманізацію педагогічного процесу. П. с. — спільна діяльність учителя та учнів, що ґрунтується на взаєморозумінні й гуманізмі, на єдності їхніх інтересів і прагнень, метою якої є особистісний розвиток школярів у процесі навчання й виховання.

ПЕДАГОГІУМ (лат. *paedagogium*, від грец. *παιδαγωγέιον* — училище, школа) — 1) У Стародавньому Римі частина будинку заможного рабовласника, де навчали рабів. 2) У середні віки в країнах Західної і Центральної Європи школа для підготовки до вступу в університет, а пізніше — середня школа з інтернатом. 3) В XVI ст. в ряді країн слово “педагогум” вживалося в тому самому значенні, що й “гімназія”. 4) Тепер у деяких країнах (насамперед у Німеччині) — навчальний заклад для підготовки вчителів початкових класів.

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ — вищі педагогічні курси в Російській імперії. Заснована 1908 в Петербурзі зусиллями ліберальної інтелігенції, об'єднаної в так звану Лігу освіти (1906—1917). П. а. утримувалася на приватні пожертви. Давала науково-педагогічну підготовку діячам народної освіти та вчителям, які вже мали вищу освіту, сприяла розвитку педагогічної науки. В складі слухачів П. а. були й педагоги з України. Навчання тривало 2 роки. До навчального плану П. а. входили переважно педагогічні дисципліни, а також психологія, анатомія й фізіологія людини, історія, філософія, історія мистецтв, історія літератури тощо. У 1915 П. а. припинила діяльність за браком коштів.

ПЕДАГОГІЧНА ГРА — це імітація реальної діяльності вчителя в штучно відтворених педагогічних ситуаціях. П. г. — основний засіб відтворення реальних ситуацій взаємодії учителя та учня в навчально-виховному процесі, коли учасники гри виконують ролі учителя й учня. Основна мета П. г. — формування в учасників гри вмінь реальної взаємодії з учнями, здатності реалізувати свої ідеї і

проекти, передавати учням знання, оцінювати їхній рух, стимулювати діяльність. Загальна схема проведення П. г. включає розробку конкретного завдання, яке вирішуватимуть її учасники; організацію процесу гри; підсумковий аналіз гри.

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯ — а) елемент педагогічної діяльності; б) педагогічно доцільний, спланований чи імпровізований вчинок вихователя, що спричиняє зміну педагогічної ситуації або особистісні зміни.

“ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА” — журнал колегії Павла Галагана, який видавався в 1904—1905 (по два випуски на рік).

ПЕДАГОГІЧНА ІНТУЇЦІЯ — специфічна здатність учителя передбачати нахили, поведінку, вчинки дитини за певних умов у відповідному середовищі. Наука розглядає інтуїцію як необхідний, внутрішньо зумовлений природою творчості, момент виходу за межі сталих стереотипів, логічних програм пошуку рішень. П. і. неможлива без значного досвіду, творчості, глибоких знань учителя про дитину та світ, що її оточує.

ПЕДАГОГІЧНА ІНФОРМАТИКА — науковий напрям, який опрацьовує теоретичні питання, методи й технології інформаційного забезпечення й автоматизації педагогічної діяльності з метою удосконалення педагогічного процесу, його індивідуалізації та оптимізації. П. і. вивчає процеси взаємодії освіти й інформатики, виявляє закономірності й тенденції цієї взаємодії. П. і. має свій понятійний апарат, мету, методи тощо.

ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ — це характеристика високого рівня педагогічної діяльності. Критеріями П. м. педагога виступають такі ознаки його діяльності: гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність). П. м. ґрунтується на високому фаховому рівні педагога, його загальній культурі та педагогічному досвіді. Необхідними умовами П. м. є гуманістична позиція педагога й професійно значимі особистісні риси і якості.

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА — система підготовки педагогічних кадрів (учителів, вихователів тощо) для загальноосвітньої школи та інших навчально-виховних закладів у педагогічних університетах і інститутах, педагогічних училищах, університетах; у широкому розумінні — підготовка педагогічних і науково-педагогічних кадрів для навчальних закладів усіх типів, включаючи професійно-технічні, середні спеціальні й вищі; сукупність знань, здобутих у результаті цієї підготовки.

ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА — в Україні обов'язкова складова навчального процесу педагогічних інститутів, університетів, педагогічних училищ, інститутів вдосконалення учителів, інститутів післядипломної освіти, яка передбачає професійну підготовку педагогічних кадрів і підвищення їхньої кваліфікації. На П. п. відводиться час у навчальному плані з урахуванням специфіки навчального закладу. П. п. має на меті навчити студентів творчо використовувати в педагогічній діяльності науково-теоретичні знання й практичні навички, набуті у процесі вивчення педагогії, психології, окремих методик і спеціальних дисциплін, застосовувати їх на практиці, а також виховувати у студентів інтерес до педагогічної роботи, виробляти практичні педагогічні навички.

ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, яка вивчає закономірності психічної діяльності людей у процесі навчання, виховання та оволодіння соціальним досвідом. Центральна проблема П. п. — виявлення і використання психологічних резервів педагога й учня (студента) з метою оптимізації навчально-виховного процесу. Як галузь науки почала складатися в другій половині XIX ст. П. п. поділяється на психологію навчання, психологію виховання і психологію вчителя. Використовує методи спостереження й самоспостереження, експертизу продуктів діяльності тих, хто навчається (письмові роботи, малюнки, конструкції навчальних приладів та інше), експеримент (природний, констатуючий і формуючий), інтерв'ю, анкетування тощо. Значне місце посідає

вивчення вікових та індивідуальних відмінностей учнів (студентів).

ПЕДАГОГІЧНА РАДА — орган колективного керівництва школою. До складу П. р. входять: директор школи (голова), його заступники, організатор позашкільної й позакласної виховної роботи, усі вчителі й вихователі, лікар, голова батьківського комітету. На засідання П. р. можуть бути запрошені представники громадських організацій, батьки та ін. Основне завдання П. р. — об'єднання зусиль педагогічного колективу школи на піднесення рівня навчально-виховної роботи, впровадження в практику досягнень педагогічної науки і практики.

ПЕДАГОГІЧНА СОЦІОЛОГІЯ, соціологія виховання — галузь соціології. Вивчає проблеми взаємодії основних факторів виховання (соціального середовища, діяльності особистості, цілеспрямованої діяльності спеціальних державних інститутів) у процесі становлення особистості. Використовує соціологічні методи дослідження.

ПЕДАГОГІЧНЕ МІСЛЕННЯ — здатність учителя застосовувати теоретичні положення філософії, психології, педагогіки, методики в конкретних педагогічних ситуаціях навчально-виховної роботи; вирішувати педагогічні завдання; використовувати педагогічні ідеї в конкретних ситуаціях діяльності; “бачити” у конкретному явищі його педагогічну суть. П. м. дозволяє вчителю проникати в причинно-наслідкові зв'язки педагогічного процесу, аналізувати свою діяльність, погляди, переживання, знаходити науково обгрунтоване пояснення успіхів і недовіків, передбачати результати роботи.

“ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Г. СКОВОРОДИ” — товариство вчителів середніх загальноосвітніх і спеціальних шкіл та викладачів вищої школи на Буковині. Заснував 1908 В. Кміщкевич. Ставило за мету згуртувати й організувати всіх учителів Буковини, вивчати стан викладання у школах і намічати шляхи його поліпшення, сприяти розвитку українських шкіл, налагодити підготовку й випуск шкільних підручників. Члени

товариства виступали з лекціями та доповідями в Народному університеті, організовували гуртки мовознавців, шевченкознавців, етнографів. З початком першої світової війни товариство припинило роботу.

ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО УКРАЇНИ — добровільна науково-громадська організація, що сприяє всебічному і глибокому дослідженню теоретичних проблем педагогіки. Створене 1960. Його завданням є наукове опрацювання актуальних проблем навчання й виховання дітей у школі, родині, дошкільних і позашкільних установах, вивчення досягнень світової педагогічної науки і практики й узагальнення педагогічного досвіду. Члени товариства поряд з науковою діяльністю ведуть пропаганду педагогічних знань серед населення. Товариство видає збірники, брошури тощо.

ПЕДАГОГІЧНИЙ ВПЛИВ — педагогічно доцільна організація життєдіяльності учнів, у процесі якої вони набувають необхідних моральних та інших рис і якостей, знань, навичок і звичок. Методика П. в. — система засобів стимулювання педагогічно доцільної суспільно значимої поведінки й діяльності учнів. Основною вимогою до методики П. в. є розвиток гуманних, товариських стосунків між педагогами та учнями; П. в. адресований конкретній особистості чи колективу. Методи П. в. є прями і опосередковані, вони спрямовані на пробудження й стимулювання внутрішньої та різносторонньої зовнішньої активності учня чи колективу. Це й вимога, перспектива, створення ситуації успіху, ситуації вибору, громадська думка, заохочення й покарання.

ПЕДАГОГІЧНИЙ ЕТИКЕТ — це сукупність правил і моделей моральної поведінки педагога в типових ситуаціях та обставинах педагогічної діяльності. П. е. характеризує зовнішній прояв ставлення педагога до власної праці, до учня, до учнівського колективу, до батьків учнів, до свого колеги, до педагогічного колективу, до керівництва, до себе, до своєї держави.

ПЕДАГОГІЧНИЙ МУЗЕЙ КИЇВСЬКИЙ — педагогічний заклад, який проводив науково-просвітну й методичну роботу серед учителів. Заснований в 1902 при Управлінні Київського навчального округу. Його завдання полягало в демонстрації матеріалів про стан народної освіти в Україні, Російській імперії і за кордоном та в лекційній пропаганді. Демонструвалися наочні посібники, предмети шкільної гігієни й фізичного виховання, навчальні посібники. Музей мав педагогічну бібліотеку, яка обслуговувала вчителів Києва й висилала книги в усі пункти навчального округу. При музеї був зразковий фізичний кабінет. У вересні 1911 на кошти мецената С. С. Могилевцева спорудили спеціальний будинок для музею, що сприяло розширенню його діяльності. Держава не виділяла коштів на утримання музею, його засоби склалися з невеликих відрахувань середніх навчальних закладів і міських училищ. Музей припинив свою роботу в 1920. Тепер в його приміщенні діє Київський будинок учителів.

ПЕДАГОГІЧНИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНИ — заснований 1977 у Києві. Входить до складу АПН України. У фондах музею — матеріали, що висвітлюють історію освіти й педагогічної науки в Україні.

ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОЦЕС (навчально-виховний процес) — цілеспрямована, свідомо організована, динамічна взаємодія вихователів і вихованців, у процесі якої вирішуються суспільно необхідні завдання освіти й гармонійного виховання. П. п. — цілісний процес, що органічно поєднує навчання, виховання та розвиток вихованців. Компоненти П. п.: мета, завдання, зміст, методи, засоби й форми взаємодії педагогів і вихованців, результат.

ПЕДАГОГІЧНІ ЗДІБНОСТІ — сукупність психічних рис особистості, необхідних для успішного оволодіння педагогічною діяльністю, її ефективного здійснення. П. з. насамперед передбачають відповідну спрямованість особи (світоглядну, політичну, моральну); ділові якості (спеціальні педагогічні уміння, навички, досвід); риси характеру (вміння

спілкуватися з дітьми, підлітками, емоційна врівноваженість). Важливими складовими П. з. є соціальна орієнтація — вміння розібратися у складних міжособистісних стосунках членів навчальної групи, визначити місце й роль кожного учня (студента) в діловій і соціально-психологічній структурах, особистий приклад педагога; вміння організувати, вести роботу одночасно з навчальною групою і кожним учнем; педагогічне чуття — здатність знаходити для кожного учня відповідну роль у спільній діяльності, знання індивідуальних якостей тих, хто навчається; психологічна культура — здатність тонко відчувати настрої, переживання окремих учнів тощо. П. з. ґрунтуються на відповідних нахилах до педагогічної діяльності, вони формуються і вдосконалюються в ході педагогічної практики. П. з. є передумовою для вибору особистістю педагогічної професії.

ПЕДАГОГІЧНІ З'ЇЗДИ — з'їзди вчителів, які скликаються для обговорення стану і проблем дальшого розвитку народної освіти й педагогічної науки. В Російській імперії систематично проводилися з 60-х років XIX ст. Найвідомішими з'їздами, які відбулися в Україні, були з'їзд учителів початкових народних шкіл Херсонської губернії під керівництвом М. О. Корфа (1881); Київський педагогічний з'їзд (1916), на якому виступили відомі українські вчені-педагоги М. Ф. Даденков, О. М. Астряб, О. Ф. Музиченко, Е. Д. Жураківський та ін. З'їзд працівників освіти України 1992 обговорив проблеми розбудови української національної школи.

ПЕДАГОГІЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують учителів для всіх типів шкіл, вихователів і педагогів для позашкільних і дошкільних установ, викладачів загальноосвітніх дисциплін для професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів. Поряд з денною формою навчання функціонує заочна і вечірня. У П. і. ведеться науково-дослідна робота, П. і. систематично надають науково-методичну допомогу школам, учителям, вихователям.

ПЕДАГОГІЧНІ ІНСТИТУТИ при університетах — засновані за університетським Статутом 1804 вищі навчальні заклади, які готували учителів для середніх і викладачів для вищих шкіл. За Статутом 1835 почали випускати лише учителів для гімназій і повітових училищ. П. і. були відкриті при Харківському (1811) і Київському (1834) університетах. Термін навчання в них був трирічним. Робота із студентами П. і. проводилася на базі основних факультетів університету, де студенти поглиблено вивчали предмети обраної спеціальності, мали індивідуальні заняття з професорами й педагогічну практику. Після закінчення інституту випускники зобов'язані були прослужити учителями 6 років. Випускники, які діставали ступінь магістра, залишалися при університеті. В 1859 П. і. при університетах закрили. При Харківському університеті в 1921 було відкрито педагогічний інститут, а в 1934 вечірній Учительський інститут, які готували учителів для середньої школи.

ПЕДАГОГІЧНІ КЛАСИ — додаткові класи в середніх жіночих навчальних закладах у Російській імперії для підготовки вчительок початкових шкіл. За положенням 1870 при жіночих гімназіях створювалися восьмі додаткові однорічні класи, навчальний план яких передбачав вивчення курсу педагогіки (з окремим розділом дидактики), методики вивчення предметів початкового навчання, а також проходження педагогічної практики у підготовчому і I—III класах гімназії. Особи, які закінчували П. к., одержували звання домашньої вчительки або домашньої наставниці з правом викладання в початковій школі і молодших класах жіночої гімназії. У 1892 в окремих гімназіях П. к. перетворено на дворічні. В 1940—1950-х в Україні у ряді середніх шкіл існували одинадцяті П. к. для підготовки вчителів початкової школи. Випускники цих класів прирівнювалися у правах до випускників педагогічних училищ.

ПЕДАГОГІЧНІ КУРСИ — одна з форм підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки вчителів загальноосвітньої школи й викладачів спеціальних навчальних закладів. В Російській імперії

у другій половині XIX ст. в системі педагогічної освіти було створено літні 4—6-тижневі П. к., які організовувалися для підвищення кваліфікації вчителів земствами та міськими управами. Після закриття педагогічних інститутів при університетах (1859—1863) діяли дворічні П. к. при навчальних округах. У 60—70-х роках XIX ст. відкрито Вищі жіночі курси. Вони готували вчительок для жіночих гімназій і молодших класів чоловічих гімназій. Функціонували Фребелівські курси, які готували виховательок для родин і дитячих садків за системою Ф. Фребеля (в Києві, Одесі, Харкові та інших містах). При деяких вищих початкових училищах і прогімназіях діяли дворічні П. к. У 1920—1960-х в Україні діяли стаціонарні вищі педагогічні курси різних профілів по підготовці викладачів педагогічних та інших спеціальних дисциплін для середніх спеціальних і професійно-технічних навчальних закладів з числа тих, що закінчили вузи.

ПЕДАГОГІЧНІ ТОВАРИСТВА — добровільні громадські організації вчителів, діячів педагогічної науки й народної освіти, які сприяють розробці актуальних проблем і питань теорії і практики навчання та виховання. В Україні діяли товариства “Рідна школа” (1881) у Львові, яке до 1926 називалося “Українське педагогічне товариство”; “Руська школа” (1877) і “Педагогічне товариство імені Г. Сковороди” в Чернівцях; Київське педагогічне товариство імені К. Д. Ушинського (1899); Київське фребелівське педагогічне товариство (1908); Київське обласне педагогічне товариство (1916) та ін. Організовували їх, як правило, представники прогресивної інтелігенції. В 1929—1935 існувало товариство педагогів-марксистів (Харків). У 1960 засноване Педагогічне товариство України у Києві.

ПЕДАГОГІЧНІ УЧІЛИЩА — середні спеціальні навчальні заклади для підготовки вчителів початкових класів загальноосвітніх шкіл та вихователів дошкільних закладів. Перші середні педагогічні навчальні заклади в Україні створено в 20-ті роки; до 1937 — вони називалися педагогічними технікумами, до 1944 — педагогічними школами. П. у. готують

учителів початкових класів загальноосвітніх шкіл, вихователів та музичних керівників дошкільних закладів, учителів співів і музичного виховання, учителів праці та креслення у IV—IX класах. У навчальних планах і програмах для П. у. поряд із загальноосвітньою і професійно-педагогічною підготовкою значне місце відводиться педагогічній та виробничій практиці.

“ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ” — періодичне проведення за певною тематичною програмою виступів учителів та інших працівників народної освіти з узагальненим висвітленням передового педагогічного досвіду. Можуть організовуватися в масштабі школи, району, міста, області і країни. “П. ч.” є масовою формою творчої самодіяльності учителів, важливим способом залучення їх до вивчення, узагальнення й поширення передового педагогічного досвіду та опрацювання на цій основі актуальних проблем педагогіки.

ПЕДІАТРІЯ (від грец. *παις* — дитина та *ιατρεία* — лікування) — наука про дитячі хвороби; галузь медицини. Сучасна П. вивчає анатомію, фізіологію, патологію, гігієну дитячого організму, займається питаннями виховання дітей до 4-х років. П. як самостійна наука сформувалася у другій половині XIX ст.

ПЕДОЛОГІЯ (від грец. *παις* — дитина і *λόγος* — вчення) — в буквальному розумінні слова — наука про дітей, фактично — сукупність психологічних, анатомо-фізіологічних, біологічних, соціологічних концепцій психічного й фізичного розвитку дітей і молоді. Виникнення П. було зумовлене проникненням у психологію і педагогіку еволюційних ідей і розвитком прикладних галузей психології і експериментальної педагогіки. Основоположник П. — американський психолог С. Холл. У 1899 в Чикаго заснував першу педологічну лабораторію. На початку XX ст. П. дістала значне поширення в країнах Європи. Проблеми П. досліджували Е. Мейман — у Німеччині; А. Біне — у Франції; Піццолі — в Італії; В. М. Бехтерев, Г. І. Россолімо, О. П. Нечаев — у Росії та ін. Позитивним у П. було перенесення психологічного експерименту з лабораторії до школи, що сприяло

побудові навчально-виховної роботи на основі вивчення дитини, її вікових і психологічних особливостей, умов життя. Разом з тим П. ґрунтувалася на визнанні фаталістичної зумовленості долі дітей біологічними й соціальними факторами, впливу спадковості й середовища, які вважалися незмінними. Головним способом вивчення дітей вважалися тестові випробування, за допомогою яких визначався “розумовий вік” і “коефіцієнт розумової обдарованості”. П. була піддана різкій критиці в постанові ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936. Ця критика супроводжувалася запереченням усього позитивного, що було зроблено прихильниками П., і зрештою призвело до істотної недооцінки проблеми вікового розвитку й вікових особливостей, завдало шкоди розвитку дитячої психології і педагогіки.

ПЕДОНОМ (грец. παιδονομος, від παις — дитина і νομο — керую) — керівник державного виховного закладу в Спарті (Стародавня Греція). Призначався старійшинами з числа знатних аристократів. П. наглядав за моральною поведінкою і військово-фізичними вправами вихованців, карав їх за погані вчинки. Див. *Спартанське виховання*.

ПЕДОТРІБ (грец. παιδοτριβης, від παις — дитина і τριβομαι — вправляюсь) — керівник фізичного виховання в гімнастичних школах Стародавніх Афін — палестра; в інших афінських виховних закладах. П. називалися вчителі гімнастики. Див. *Афінське виховання*.

ПЕДОЦЕНТРИЗМ (від грец. παις і лат. centrum — осереддя, центр) — один з напрямів у педагогіці, який твердить, що зміст, організація і методи навчання (особливо в початковій школі) визначаються лише безпосередніми, спонтанними інтересами й потребами дітей, а не соціально-економічними умовами й потребами суспільства. На практиці це виражається в організації, замість систематичного навчання з дітьми, бесід, ігор та інших занять за “центрами інтересів” дітей. Педоцентричні ідеї становлять значну частину педагогічної системи Ж.-Ж. Руссо. Ідеї П. були яскраво виражені в системі О. Декролі (Бельгія), в

“школах дії”, якими керував А. Ферр’єр (Швейцарія), в педагогічному досвіді Р. Кузіне (Франція). Педоцентричні ідеї притаманні й американському філософу та педагогу Дж. Дьюї.

ПЕЛАГІЧ (Пелагиї) Васо (1838, с. Горний Жабар — 25.I.1899, Пожареваць) — сербський педагог. Заснував у Сербії (в Баня-Лука) духовну семінарію, де проповідував передові ідеї. Відстоював принцип народності виховання, виступав за політичну освіту учнів, за виховання у молоді поваги до праці. Великого значення надавав керівній ролі вчителя в процесі виховання.

ПЕЛІХ Петро Михайлович (12.III.1887, с. Добрович Львівської обл. — 15.X.1961, Київ) — український психолог. З 1912 працював викладачем логіки й психології, а також грецької й латинської мов у Тернопільській гімназії. З 1917 працював у Києві в університеті та інших вузах викладачем латинської й української мов, філософії й психології. З 1945 по 1959 — співробітник НДІ психології України. Досліджував психологію праці, психологію особистості, а також історію вітчизняної психології. Опрацював латинські рукописи психологічних курсів, що читалися в Київській академії.

ПЕРЕВИХОВАННЯ — виправлення відхилень, вад, негативних наслідків, допущених у вихованні людської особистості. Провідним механізмом П. вважається переконання дією, тобто шляхом залучення вихованця до активної, значущої для нього і водночас суспільно корисної діяльності, в процесі якої відбувається переоцінка цінностей, формування адекватної соціальної спрямованості й відповідних соціально прийнятих зразків поведінки. Іноді внаслідок бездоглядності й негативного впливу середовища педагогічна занедбаність в окремих підлітків набуває такого стійкого й антигромадського характеру, що створює загрозу для всього їхнього розвитку й може стати одним із джерел дитячої злочинності. В таких випадках виникає необхідність “примусового” П., яке здійснюється в закритих навчально-виховних закладах інтернатного типу, де поряд із загальними

засобами й методами виховання використовуються спеціальні засоби педагогічного впливу і створюється особливий педагогічний режим.

ПЕРЕВІРКА ТА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ — структурний елемент процесу навчання, який відповідно до принципів систематичності, послідовності, міцності знань здійснюється протягом усього навчального року. Види перевірки та оцінювання знань: поточна, тематична перевірка і оцінювання в процесі навчальних занять; четвертна, річна, перевідні й випускні екзамени.

ПЕРЕДПОШКІЛЬНИЙ ВІК, ранній вік — перші три роки життя дитини. Немовля (період від народження до року) досить рано виявляє потребу у нових враженнях від навколишньої дійсності. З появою зорового і слухового зосередження збільшується час неспання, який заповнюється елементарною пізнавальною активністю. Після двох місяців з'являються посмішка і комплекс позбавлення, що свідчать про потребу маляти у спілкуванні з людьми. На кінець року дитина не тільки розуміє мову, а й вимовляє слова. Після року вдосконалюється рухова активність і здатність ходити. На третьому році розвивається активне мовлення. У сприятливих умовах спілкування з дорослими в дитини розвивається пізнавальний інтерес до навколишнього, позитивні соціальні емоції, формуються перші моральні уявлення. Недостатнє спілкування дитини, сенсорна бідність призводять до відставання у психічному розвитку.

ПЕРЕДОВІЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД — ідеалізація реального педагогічного процесу: абстрагування від випадкових, неістотних елементів і конкретних умов педагогічної діяльності й виділення суттєвого в ньому — провідної педагогічної ідеї чи методичної системи в чистому вигляді, що зумовлює високу ефективність навчально-виховної діяльності.

ПЕРЕЖИВАННЯ — узагальнене поняття для позначення безпосереднього психічного досвіду індивіда. П. є своєрідним психофізіологічним станом, в якому

виявляється зацікавлене ставлення людини до когось, чогось, до об'єкта свого П. П. можуть мати позитивне і негативне для даної людини забарвлення (наприклад, П. радості чи смутку).

ПЕРЕКОНАННЯ — 1) Основна моральна настанова, яка визначає мету і напрям вчинків людини, тверда впевненість у чомусь, заснована на певній ідеї, на світогляді. Формування переконань — головне завдання виховання дітей в школі. 2) Метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в нього позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно корисної діяльності або подолання негативної поведінки. П. ґрунтуються на міцних знаннях, які тісно переплітаються з волею, становлять зміст мотивів діяльності, справляють істотний вплив на напрям мислення й дій, внутрішньо зумовлюють лінію поведінки, формують установки людини.

ПЕРЕМІШЛЬСЬКА ДЕРЖАВНА ГІМНАЗІЯ з українською мовою навчання — друга (після академічної гімназії у Львові) за часом заснування й значенням українська гімназія в Галичині, створена 1888. Спочатку це були паралельні класи з українською мовою навчання при польській гімназії, з 1895 після відкриття повних 8 класів — самостійна гімназія класичного типу. Після шкільної реформи 1932. П. д. г. була реорганізована на 4-річну загальноосвітню гімназію і 2-річний ліцей з двома профілями: гуманітарним і природничо-математичним. П. д. г. належала до найбільших українських гімназій у Галичині. З початком Другої світової війни гімназія припинила існування.

ПЕРЕНОС НАВИЧОК — позитивний вплив раніше набутої навички на формування нової. П. н. виражається в тому, що вправи в одній навичці значно полегшують і скорочують строки формування іншої навички. В основі П. н. лежать два психологічні фактори: 1) наявність схожих елементів у виконуваних діях і 2) усвідомлення спільних принципів їх виконання.

ПЕРЕРВА ШКІЛЬНА — вільний час між уроками, призначений для відпочинку учнів та вчителів і підготовки класних приміщень до наступного уроку. Звичайна тривалість П. — 10 хв, одна з них, так звана велика перерва — 20—30 хв.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — середній навчальний заклад, відкритий 1738 в м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький). Його основною метою була підготовка духівництва для боротьби проти унії й католицизму на Правобережжі. Навчання в П. к. проводилось за зразком Києво-Могилянської колегії. При колегіумі була бурса, де жили іногородні учні. Строк навчання тривав шість років. Тут викладали латинську, грецьку, польську та російську мови, поезику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, історію, співи. В колегіумі навчалися діти духівництва, козацької старшини, міщан, селян. В 1753 викладачем поезики в П. к. був Г. Сковорода. З кінця 80-х років XVIII ст. П. к. називався семінарією. Після відкриття 1799 класу філософії, а 1800 — класу богослов'я став суто духовним навчальним закладом. В 1862 семінарію переведено до Полтави.

ПЕРИПАТЕТИЧНА ШКОЛА, перипатетики (від грец. *περιπατητικός* — здійснюваний під час прогулянок) — філософська школа, заснована Арістотелем в Афінах 335 до н. е. Назва, очевидно, походить від його звички викладати своє вчення учням під час прогулянок. П. ш. зробила значний внесок у розвиток філософії, математики, астрономії та ботаніки.

“ПЕРЛО МНОГОЦІННОЕ” — збірка творів релігійно-моралізаторської літератури, пам'ятка української культури XVII ст. Написана й видана вченим богословом і педагогом, архимандритом Чернігівського уніатського монастиря Кирилом Ставровечьким (Транквіліоном) в 1646 в Чернігові; вдруге видана 1699 в Могильові. Збірка складається з кількох прозових творів та 21 вірша, написаних тогочасною книжною українською мовою. Книга поряд з богословським і молитовним мала й педагогічне призначення; була визнана єретичною й вилучена.

ПЕРСЕВЕРАЦІЯ (від лат. *persevero* — наполягаю, продовжую) — психічний стан людини, для якого характерне нав'язливе багаторазове мимовільне повторення якої-небудь дії, образу, думки, мелодії тощо й неможливість переключення на виконання іншої дії. Виникає при деяких хворобливих станах мозку або після сильних вражень, переживань чи тривалої одноманітної і втомливої діяльності.

ПЕРЦЕПЦІЯ (лат. *perceptio* — сприймання, пізнання) — чуттєве сприйняття зовнішніх предметів.

ПЕРША СИГНАЛЬНА СИСТЕМА — сукупність нервових процесів, що виникають у корі великих півкуль головного мозку людини і тварин при безпосередньому діянні подразників зовнішнього та внутрішнього середовища на рецептори. Є основою безпосереднього відтворення об'єктивної дійсності у формі відчуттів і сприймання. У людини П. с. с. функціонує в постійній взаємодії з другою сигнальною системою, утворюючи єдиний механізм, який здійснює вищу нервову діяльність.

ПЕСТАЛОЦЦІ (Pestalozzi) Йоганн Генріх (12.I.1746, Цюріх — 17.II.1827, Брунн) — швейцарський педагог-демократ, один з основоположників народної школи, визначний дидакт. Керував відомими виховними закладами в Швейцарії: “Установою для бідних” у Нейгофі (1774—1780), притулком для сиріт у Станці (1798—1799), інститутами в Бургдорфі (1800—1804) та Івердоні (1805—1825). П. основну роль відводив вихованню, яке повинне забезпечити дітям добру трудову підготовку й одночасно розвинути їхні фізичні і духовні сили. Виховання і навчання, за П., мають бути природовідповідними з урахуванням природи дитини, закладених у ній задатків. Основним завданням морального виховання вважав розвиток у дітей високих моральних якостей, навичок і переконань. Навчання прагнув будувати на психологічній основі, зокрема на чуттєвому пізнанні. Великого значення надавав наочності в навчальному процесі, яка допомагає розвивати спостережливість. П. висунув ідею розвиваючого навчання, сфор-

мулював дидактичні принципи послідовності й поступовості у навчанні, відстоював принцип систематичності, дотримання яких забезпечувало б міцність засвоєння знань. П. — основоположник методики початкового навчання рідної мови, арифметики, елементарної геометрії, географії. Велику увагу приділяв трудовому вихованню дітей.

ПЕ́ТЕРСЕН (Petersen) Петер (26.VI.1884, Кросенвіг — 21.III.1952, Іена) — німецький педагог. З 1920 по 1923 керував експериментальною школою в Гамбургу, з 1923 по 1950 працював професором педагогіки й керував школою при Іенському університеті, в якій було опрацьовано й застосовано на практиці так званий іена-план, в якому намагався синтезувати всі прогресивні педагогічні ідеї. Вважав, що навчанню й вихованню властиві суперечливі тенденції (перше сприяє формуванню індивідуалізму, друге — колективізму), які повинні взаємно нейтралізуватися шляхом навчання в загальній народній школі, яка працює на основі самоврядування й відбору дітей за принципом обдарування.

ПЕ́ТРА — програма освіти й підготовки молоді до трудового життя Європейського Союзу, яку було започатковано в 1989. Метою програми є підвищення якості освіти з огляду на вимоги спільного ринку.

ПЕТРАКІ́ВСЬКА Юлія Федорівна (29.X.1900, Київ — 25.VI.1969, там само) — український педагог, методист дошкільного виховання, заслужений учитель України (з 1957). З 1916 працювала в дитячих садках Києва; 1924—1967 очолювала дитячий садок заводу “Арсенал”. Автор ряду методичних праць з дошкільної педагогіки.

ПЕ́РО́Н (Piéron) Анрі (18.VII.1881, Париж — 6.XI.1964, там само) — французький психолог і психофізіолог. Засновник Інституту психології (1921) і Національного інституту профорієнтації (1928). З 1912 до 1952 був директором психологічної лабораторії Сорбонни. Визначний представник природничо-наукової психології у Франції. Відомий переважно своїми працями з психофізіології

відчуттів, загальної та експериментальної психології і психології тварин. Тривалий час керував найбільшою у Франції лабораторією експериментальної психології в Сорбонні.

ПІ́ЛЬЧИКОВ Дмитро Павлович (7.XII.1821, Херсонська губернія — 17.X.1893, Харків) — український громадський і культурний діяч, педагог. У 1846—1864 викладав у Полтавському кадетському корпусі. В 1859—1862 — один з організаторів недільних шкіл у Полтаві.

ПИРОГОВ Микола Іванович (25.XI.1810, Москва — 5.XII.1881, с. Вишня, тепер у межах м. Вінниці) — знаменитий учений-хірург, діяч народної освіти в Україні, педагог. Працюючи в Україні, сприяв організації недільних шкіл, був ініціатором створення університету в Одесі, відіграв велику роль у розвитку Київського університету, був попечителем Київського навчального округу. Виступав проти обмеження права на освіту за становими положеннями і національною ознакою, ранньої спеціалізації, захищав загальноосвітню школу як основну ланку системи освіти, в 60-х роках запропонував свій проект системи освіти. Характерною рисою всіх методичних пошуків П. було цілеспрямоване прагнення підкорити вирішення всіх методичних питань головному завданню — формуванню людини, розумовому й духовному розвитку дитини.

ПИСЕ́МНИ́СТЬ — 1) Сукупність графічних знаків та орфограм, уживаних в будь-якій мові або в ряді мов, що додержуються спільної системи письма. 2) Сукупність писемних літературних пам'яток якоїсь мови, якогось народу. В цьому значенні частіше вживається термін “письменство”.

ПИСЬМО́ — засіб передавання інформації на площині фігурами двох вимірів; у лінгвістичному розумінні — система умовних лінійних (графічних) знаків, за допомогою яких передаються окремі складники мови. П. є вторинним щодо усної мови, на основі якої воно виникло як засіб її фіксації.

ПАЖЕ́ (Piaget) Жан (9.VIII.1896, Невшатель — 16.IX.1980, Женева) — швейцарський психолог, філософ і педагог. Професор університету Женеви (1940—1971) і директор Інституту педагогічних наук імені Ж.-Ж. Руссо в цьому університеті (з 1929); директор Міжнародного бюро виховання в Женеві (1929—1967); засновник Міжнародного центру генетичної епістемології в Парижі (1955). Здійснив чимало досліджень з генетичної психології, зокрема з проблем генезису й розвитку інтелекту. Вагомий його внесок у психологію мислення й дитячу психологію, в розробку проблем взаємозв'язку психології і логіки. Важливе місце в працях П. займали дослідження процесів формування в дітей понять числа, простору, часу, руху, швидкості тощо.

ПІБОДІ (Peabody) Елізабет Палмер (16.V.1804 — 4.I.1894) — американський педагог, послідовниця Ф. Фребеля, голова Американського фребелівського товариства. В 1860 відкрила в Бостоні перший дитячий садок у США; заснувала журнал з дошкільного виховання.

ПІДГОТІВЧЕ ВІДДІЛЕННЯ — навчальний підрозділ вузу, запроваджений для підвищення рівня загальноосвітньої підготовки молоді з метою вступу до вищого навчального закладу. До навчального плану П. в. включаються предмети вступних екзаменів вузу. Особи, які успішно закінчили П. в., зараховуються на I курс стаціонарів без вступних екзаменів.

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК — період розвитку дітей від 11—12 до 15—16 років. П. в. називається також перехідним віком, оскільки він характеризується поступовим переходом від дитинства до дорослості й завершується приблизно до 15—16 років, коли підліток вступає в новий період розвитку — юнацький вік. П. в. характеризується різким піднесенням життєдіяльності і глибокою перебудовою організму. В цей час відбуваються інтенсивні й кардинальні зміни в організмі дитини на шляху до біологічної зрілості і статевого дозрівання, відбувається інтенсивне формування особистості, енергійне зростання моральних та інтелектуальних сил і можливостей. У П. в. формуються перші переконання особис-

тості. Врахування психологічних закономірностей розвитку підлітка — важлива передумова успішного навчання й виховання дітей.

ПІДРІЧНИК — книга, в якій викладаються основи знань з певного навчального предмета на рівні сучасних досягнень науки й культури. Для кожного типу навчальних закладів видаються П., які відповідають програмам і завданням цього закладу, віковим та іншим особливостям тих, хто навчається.

ПІДСВІДОМЕ — психічні процеси, які відбуваються під порогом свідомості. П. нерідко ототожнюють з несвідомим. Проте ці поняття слід розрізняти. Термін “несвідоме” ширший. Він охоплює всі психічні явища, що не усвідомлюються людиною (інстинкт, інтуїція, автоматизм, гіпноз та ін.). Поняттям “підсвідоме” позначають лише ті феномени психіки, які в даний момент перебувають поза фокусом свідомості, але органічно з нею пов'язані, впливають на її перебіг і з відповідною зміною умов порівняно легко переходять в її сферу. Сучасна гіпнопе́дія в механізмах П. шукає пояснення фактам запам'ятовування матеріалу під час природного нічного сну.

ПІДТІЧЕНКО Марія Максимівна (6.VI.1912, с. Чорноглазівка Дніпропетровської обл. — 28.VII.1991, Київ) — український педагог, філософ, дійсний член АПН СРСР (з 1968). У 1956—1970 — ректор, з 1970 — професор-консультант Київського педагогічного інституту (тепер Український педагогічний університет).

ПІЄТИЗМ (від лат. pietas — благочестя) — релігійна течія, яка виникла в XVII ст. серед заможної частини німецького бюргерства і спрямована проти догматичного лютеранства. П. істотно вплинув на розвиток педагогіки XVII — початку XVIII ст. Характерними особливостями педагогічних поглядів пієтистів був акцент на релігійне виховання й сувору дисципліну в школі. Педагоги-пієтисти обґрунтовували необхідність давати в школі реальну освіту, виробляти практичні вміння, запровадження в навчальний план вивчення ремесел. Пієтисти започаткували відкриття реальних шкіл у

Німеччині. У XVIII ст. на прогивагу педагогіці П. виникли педагогічні течії — філантропізм і неогуманізм.

ПІЗНА́ННЯ — процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей. П. є специфічною, вищою формою відображення. На відміну від нижчих форм відображення воно здатне виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, а й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості — конкретні й абстрактні — для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини.

ПЛОТЯ́ЖНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — пробно-пошуковий тип дослідження, яке проводиться до основного і є його спрощеною формою. П. д. — важлива частина в плануванні будь-якого експериментально-педагогічного дослідження: воно забезпечує визначення головного напрямку, принципів організації і методів основного дослідження, уточнює найважливіші гіпотези. Більш вживаним є термін “пошуковий експеримент”.

ПІЛЬГҀК Іван Іванович (20.XII.1899, с. Решетилівка Полтавської обл. — 18.VII.1984, Київ) — український літературознавець, педагог. З 1932 викладав літературу у вузах, працював в Інституті літератури імені Т. Шевченка Національної Академії наук України. Брав участь у написанні підручників з української літератури для середніх шкіл і вузів.

ПІРАМО́ВИЧ (Piramowicz) Ёжеро́ж (25.XI.1735, Львів — 14.XI.1801, Мендзижець-Подільський, Польща) — польський педагог, освітній діяч, письменник. В 1770—1773 — професор філософії єзуїтського колеґіуму у Львові. В 1773—1794 — секретар Едукаційної національної комісії (перший у Польщі центральний урядовий світський орган управління народною освітою). Брав участь у проведенні шкільної реформи, науковій розробці педагогічних основ організації освіти і народної школи; у складанні букваря для церковнопарафіяльних шкіл; створив ряд підручників для середньої школи. Надавав великого значення вивченню природничо-математичних наук, навчанню рідною мовою.

ПЛАТОН (Πλάτων; справжнє ім'я — Арістокл; 428 або 427 до н. е., Афіни — 348 або 347 до н. е., там само) — давньогрецький філософ. Близько 384 до н. е. П. заснував філософську школу — Академію платонівську. П. відомий і як теоретик виховання та педагог. Виховання громадян вважав основним завданням держави. З перших днів народження діти повинні виховуватись у спеціальних закладах; з 3 до 7 років — при храмах у школах гри або в садку; з 7 до 17 — навчатися в школі письма, читання, музики; з 17 до 20 — здобувати військово-гімнастичну освіту, з 20 до 30 — філософську освіту, потрібну майбутнім правителям. П. категорично виступав проти освіти рабів. В Україну вчення П. проникло ще за часів Київської Русі. Їого ідеї викладалися в курсах філософії Києво-Могилянської академії XVII ст., хоч українські філософи Г. Сковорода, Ф. Прокопович, Г. Кониський критикували ряд його положень.

ПЛА́ТУН-ПІАН (від англ. platoon — взвод або загін) — форма організації навчальних занять, при якій учні не мають постійного класного приміщення, а організовані у “взводи” або “мандрівні класи” і переходять з однієї “лабораторії” до іншої. П.-п. запропонував суперінтендант міста Герц — Вірт, розроблений у США. Передбачав розвиток самодіяльності дітей (зокрема, гри протягом усього дня), а також максимальне використання шкільного приміщення. Насправді ж ця форма організації навчальної роботи не забезпечувала системи знань, П.-п. тепер не застосовується.

ПОВЕДІ́НКА — система взаємопов'язаних реакцій і дій людини й тварин у взаємодії з навколишнім середовищем. Фізіологічною основою П. є система безумовних і умовних рефлексів. П. людини є системою дій і вчинків, які мають моральне значення й підлягають моральній оцінці незалежно від того, з яких причин їх зроблено. В цьому розумінні говорять і про П. учня в школі, родині, у громадських місцях тощо. Згідно з цим виховання П. як системи вчинків є насамперед моральним вихованням.

ПОВІТОВІ УЧИЛИЩА — неповні середні школи в Російській імперії. Засновані 1804. Відкривались у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, дрібних службовців. Спочатку метою П. у. було готувати учнів до вступу в гімназію. До 2-річного курсу навчання входили закон Божий, граматики, історія, арифметика, географія, початкові правила геометрії, фізики й природознавства, малювання, каліграфія тощо. З 1828 запроваджено трирічний строк навчання, наступність з гімназією скасовано, викладання фізики й природознавства припинено. При деяких П. у. існували професійні курси. В 1872 П. у. реорганізовано в міські училища. В Україні перші П. у. виникли в Ніжині, Полтаві, Прилуках, Сумах, Чернігові.

ПОВНОТА́ ЗНАНЬ — всебічне засвоєння навчального матеріалу. Досягається доцільним поєднанням різних методів у навчанні, активізацією навчальної діяльності учнів, виробленням у них максимальної свідомості в навчанні, застосуванням знань на практиці. В учнів розвивається здатність конкретизувати свої уявлення, робити умовиводи, підкріплювати їх відповідними прикладами, знаходити нові зв'язки й відношення між предметами і явищами, які вивчаються.

ПОВТÓРЕННЯ в навчанні — відтворення раніше засвоєних знань, умінь і навичок з метою їх удосконалення й застосування до нових завдань. П. сприяє міцному і глибокому засвоєнню знань, умінь і навичок, а також приведенню їх в систему. З точки зору психології засвоєння знань П. є встановленням смислових асоціацій (зв'язків) між новими знаннями й раніше засвоєними. Одним з видів П. є поточне П., яке проводиться систематично з метою засвоєння учнями нових знань і попередження забування. Своєрідний характер носить П., метою якого є узагальнення й систематизація одержаних знань. Воно проводиться після вивчення великих тем, а також наприкінці навчального року й після закінчення вивчення предмета.

ПОВТÓРЮВАЛЬНІ ШКОЛИ — навчальні заклади в Російській імперії для колишніх учнів початкових шкіл, які

бажали поновити й розширити одержані в минулому знання. Перші П. ш. було відкрито з ініціативи М. О. Корфа в Олександрійському повіті Єкатеринославської губернії. За прикладом цього повіту в 70—80-х роках XIX ст. П. ш. виникли в багатьох губерніях Російської імперії. Заняття в П. ш. вели вчителі земських шкіл у неділю та у вечірній час. Крім повторення програми початкової школи, учням іноді повідомляли додаткові відомості з граматики, арифметики, історії, географії.

ПОВЧАННЯ — жанр давньоруської проповідницько-ораторської прози. У вужчому розумінні П. — звернення людини до своїх дітей і нащадків з метою передати їм життєву мудрість, ілюстровану іноді прикладами з власного життя. Найяскравішим зразком П. у вітчизняній літературі є “Повчання Володимира Мономаха”.

“ПОВЧАННЯ ВОЛОДИ́МИРА МОНОМАХА”, “Повчання Володимира Мономаха своїм дітям” — визначна пам'ятка літератури Київської Русі. Збереглася у Лаврентіївському списку “Повісті временних літ”. Написана, ймовірно, 1117. Це оригінальний твір, у якому Володимир Мономах висловлює думки загальнодержавного, політичного й морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим.

ПÓДВИГ — дія, вчинок, які потребують від людини максимальної концентрації її духовних сил, високого напруження волі.

ПОЕТА́ПНОГО ФОРМУВА́ННЯ РОЗУМОВИХ ДІЙ КОНЦЕ́ПЦІЯ — запропоноване П. Я. Гальперіним учення про складні багатопланові зміни, пов'язані з утворенням у людини нових дій, образів і понять. В П. ф. р. д. к. виділяються шість етапів, на яких відбуваються ці зміни. На першому етапі формується мотиваційна основа дії; на другому — складається схема орієнтуючої основи дії; на третьому — виникає дія в матеріальній формі; на четвертому — відбувається “гучна спеціалізована мова”; на п'ятому — поступово зникає зовнішній, звуковий

бік мови; на шостому — мовний процес “зникає” зі свідомості, залишаючи в ній лише кінцевий результат — предметний зміст дії.

ПОЗАКЛАСНА РОБОТА в школі — складова частина навчально-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. П. р. організовується і проводиться в позаурочний час органами дитячого самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо класних керівників, вихователів, організаторів позакласної і позашкільної роботи. Значну допомогу учням в організації П. р. надають позашкільні заклади. П. р. тісно пов'язана з навчально-виховною, що проводиться на уроках.

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА — сукупність форм культурно-освітньої, загальноосвітньої та виховної роботи серед дорослого населення. В Україні почала розвиватися в другій половині XIX ст. П. о. займалися освітні товариства, земства, профспілки (після 1905), недільні школи, народні будинки, народні університети та інші культурно-освітні установи для дорослих. Після 1917 П. о. включена була в загальну систему народної освіти. Після 1920 дістала назву політико-освітньої, пізніше — культурно-освітньої.

ПОЗАШКІЛЬНІ ЗАКЛАДИ — державні й громадські організаційні та інструктивно-методичні установи з позашкільної роботи з дітьми й підлітками. Є П. з. загального типу (палади й будинки школярів, дитячі парки, дитячі сектори профспілкових клубів і палаців культури) і спеціалізовані (дитячі бібліотеки, театри, спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів, дитячі залізничці, морські та річкові пароплавства, лісництва). Більшість П. з. перебуває у віданні Міністерства освіти України. Робота П. з. тісно пов'язана з навчально-виховним процесом у школі.

ПОЗИТИВІЗМ у педагогіці (від лат. *positivus* — позитивний) — педагогічні теорії і течії, методологічною основою яких є положення про те, що досвід людини, її відчуття є єдиним і виключним джерелом знання, а безпосередній

збіг наукового положення з фактом — єдиним і абсолютним критерієм істини. В педагогіку позитивізм почав проникати з кінця XIX ст., що виражалося в принциповій відмові від усіх педагогічних теорій, а згодом — у проголошенні єдиним завданням педагогічної науки реєстрацію й вимірювання фактів. В педагогіці такими фактами вважалися психічні й інтелектуальні здібності дитини. Проникнення позитивізму знайшло вираження також у крайньому утилітаризмі при визначенні мети й завдань виховання, змісту освіти. Одним з перших і найвідоміших представників П. у п. є англійський філософ і педагог Г. Спенсер. Найбільш послідовне вираження П. у п. знайшов в експериментальному напрямі в педагогіці, який вважав, що одержання нових істин і підтвердження старих може здійснюватися виключно експериментальним шляхом. Позитивістський характер має прагматична педагогіка, згідно з якою виховання полягає в підготовці дитини до успішної дії в конкретній ситуації.

ПОКАРАННЯ — моральний, психолого-педагогічний і юридичний засоби корекції поведінки людини, виправлення її в потрібному для окремого індивіда чи всього суспільства напрямі. Види П. за моральні вчинки — зауваження, догана, позбавлення задоволень, П. навмисною холодністю, позбавлення морально-психологічної підтримки з боку колективу чи його окремих членів. В системі навчання й виховання — міра впливу на вихованця чи дитячий колектив за вчинок. П. містить елемент кари, однак основне його завдання — виховне. Сучасна вітчизняна педагогіка виключає застосування як фізичних П., так і будь-яких інших П., які принижують людську гідність.

ПОКЛИКАННЯ — життєве призначення і спрямування людини, що надає доцільності, осмисленості й перспективності її діяльності. Усвідомлення П. передбачає розвинену самосвідомість і культуру самоаналізу; осмислення своїх потреб, формування соціально значущих цілей, визначення конкретних шляхів її реалізації.

ПОЛІГРАФІЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують спеціалістів для поліграфічної промисловості, видавництва і книжкової торгівлі. В 1994 в Україні був один П. і. — Український імені Івана Федорова у Львові. Заснований у 1930. В 1994 перейменований в Українську академію друкарства.

ПОЛНОМІЄЛТ (від грец. *πολιός* — сірий і *μυελός* — спинний мозок) — гостре інфекційне захворювання, що уражає переважно центральну нервову систему. Хворіють здебільшого діти віком від 6 місяців до 5 років. Джерело інфекції — хвора людина або здоровий вірусоносіє. Профілактика: активна імунізація дітей і дорослих живою вакциною, своєчасна ізоляція хворих, введення дітям, що перебували в контакті з хворим, гамма-глобуліну.

ПОЛІТЕХНІКУМ (від *poli...* й *технікум*) — в Україні середній технічний навчальний заклад, що має відділення з різних спеціальностей. В Англії — навчальні заклади типу індустріальних шкіл, які виникли на початку XIX ст. у зв'язку з розвитком великої машинної індустрії; давали елементи технічної й загальної освіти. Ряд політехнікумів діє й нині.

ПОЛІТЕХНІЧНА ОСВІТА — навчання, яке дає знання про головні галузі й наукові принципи виробництва, формує загальнотехнічні практичні навички, необхідні для участі в продуктивній праці. Основна мета П. о. — гармонійний розвиток особистості, насамперед якостей, які допомагають включитися в процес суспільного виробництва.

ПОЛІТЕХНІЧНА ШКОЛА в Парижі (*Ecole polytechnique*) — один з центрів французької науки й технічної освіти. Виникла під час Великої Французької революції (1794) для задоволення гострої потреби в інженерах. Навчання в П. ш. дає широкі знання в галузі математики, фізики та хімії і розвиває математичне мислення. В П. ш. вивчається й низка гуманітарних предметів. Випускники школи вступають на старші курси спеціальних вищих технічних шкіл. Для

вступу в П. ш. треба скласти дуже складні екзамени.

ПОЛІТЕХНІЧНІ Й ІНДУСТРІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ — вищі технічні навчальні заклади, які готують інженерів для різних галузей народного господарства — машинобудування, металургійної, енергетичної, хімічної, гірничої, паливної промисловості, будівництва, промисловості будівельних матеріалів тощо. До 1994 в Україні було 6 політехнічних інститутів (у Вінниці, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Харкові) з 9 філіалами та 4 індустріальні інститути (у Дніпродзержинську, Запоріжжі, Краматорську й Херсоні). У 1994—1995 всі політехнічні і Дніпродзержинський індустріальний інститут реорганізовані в технічні університети, а Запорізький індустріальний — в інженерну академію.

ПОМАГАЙБА Василь Іванович (14.I.1892—25.XII.1972, Київ) — український педагог, автор підручників для початкової школи. Досліджував питання дидактики, принципи, закони й методи організації навчального процесу.

ПОНЯТТЯ — одна з форм мислення, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної сукупності ознак. Утворення П. є складним процесом, у якому застосовують порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення та умовиводи. Ознаки, які включаються в П., становлять його зміст. П. є знаряддя пізнання істини. Важливою умовою успішного засвоєння П. є така організація діяльності учнів, при якій формування П. відбувається у процесі його практичного застосування до відповідного матеріалу. Планомірне керівництво з боку вчителя розвитком дій учнів на основі врахування їхніх психологічних особливостей на різних етапах засвоєння веде до формування вже в молодших школярів понять, які глибоко розкривають відповідну частину дійсності.

ПОПЕЧИТЕЛЬ ГІМНАЗІЇ (або прогімназії) — в Російській імперії особа, яка здійснювала нагляд за станом навчально-

го закладу. Виділявся з числа дворян або інших іменитих громадян. П. г. не мав права давати розпорядження, а повідомляв про помічені недоліки керівникам гімназій чи педагогічній раді, а в окремих випадках звертався до попечителя навчального округу.

ПОПЕЧИТЕЛЬ НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ — адміністративна службова особа в системі управління освітою Російської імперії, яка здійснювала керівництво всіма навчальними закладами Міністерства народної освіти на території підвідомчого округу. П. н. о. контролював їхню роботу за допомогою окружних інспекторів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. при П. н. о. створювалися попечительські ради у складі інспектора, ректора університету, керівників середніх педагогічних та інших навчальних закладів.

ПОПЕЧИТЕЛЬ ПОЧАТКОВОГО НАРІДНОГО УЧИЛИЩА — в Російській імперії особа, яка обиралася Міською думою звичайно з числа її членів для здійснення громадського контролю за діяльністю училища й виконанням вказівок та розпоряджень керівництва училища.

ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА ШКІЛЬНІ — земські установи в Російській імперії, які піклувалися про благоустрій шкіл і поліпшення становища учителів, знаходили кошти на господарські потреби, забезпечення учнів посібниками та одягом, організаціїю при школах бібліотек і публічних читань.

ПОРІВНЯЛЬНА ПЕДАГОГІКА — галузь педагогічної науки, яка вивчає й аналізує подібні та відмінні риси й тенденції в галузі виховання та освіти, визначає перспективи їхнього розвитку. Засновником П. п. є французький педагог М.-А.-Ж. Паризький (1775—1848), який уперше застосував терміни “порівняльна педагогіка” і “порівняльне виховання”. Завданням П. п. є вивчення й порівняльний аналіз теорії і практики навчально-виховної роботи в різних країнах, вивчення й узагальнення позитивного зарубіжного досвіду. П. п. спирається на описовий, статистичний, історичний, соціологічний, порівняльний

та індуктивно-дедуктивні методи дослідження.

ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, яка вивчає подібне й відмінне у психіці тварин і людини. П. п. аналізує явища психіки на стику біологічного й соціального. Виникла на початку XIX ст. (Ж.-Б. Ламарк, Ч. Дарвін). П. п. вивчає, з одного боку, спадкові та інстинктивні форми психічної діяльності, з другого — форми, які склалися внаслідок навчання, засвоєння соціального досвіду, трудової діяльності людей. Важливе значення для П. п. має вивчення психіки людей крізь призму розвитку їхньої матеріальної й духовної культури.

ПОРІВНЯННЯ В НАВЧАННІ — поширений дидактичний прийом і розумова операція, за допомогою яких встановлюються риси схожості й відмінності між певними предметами та явищами. Широко застосовується на всіх ступенях навчання. В навчально-виховному процесі застосовується з метою загального протиставлення фактів і явищ, зіставлення за ознаками, на які вказує вчитель або які визначають самі учні, порівняння явищ в їхньому розвитку.

ПОРІГ ВІДЧУТТЯ — мінімальна сила подразника, яка викликає в даних умовах ледь помітне відчуття. Чим нижчий поріг, тим більша чутливість, і навпаки. П. в., вимірюваний мінімальною силою подразника, який уперше викликає ледь помітне відчуття, називається абсолютним. Є підпорогові подразники — вони діють, але відчуття не виникає. Вивчення П. в. має велике практичне значення, зокрема для інженерної психології, військової психології тощо. Визначення П. в. при порушеннях у роботі аналізаторів допомагає діагностувати порушення й визначати шляхи та засоби корекції відхилень від норми.

ПОСЛІДОВНІСТЬ НАВЧАННЯ — дидактичний принцип, згідно з яким вивчення нового матеріалу готується попереднім навчанням. Послідовність робить процес навчання безперервним. Принцип П. н. враховується в шкільних програмах та підручниках і реалізується

в самому навчанні. Він відображається в таких правилах навчання: йти від простого до складного, від відомого до невідомого, від близького до далекого, від легкого до важкого, від конкретного до абстрактного.

ПОСТОВОЙТОВ Євген Павлович (нар. 3.IV.1946, м. Потсдам) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1986 директор школи-інтернату № 15 м. Києва. Досліджує проблеми навчання та виховання дітей з наслідками поліомієліту й церебральними паралічами.

ПОТРЕ́БА — стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності. Розрізняють біологічні П., властиві живим організмам, та соціальні П., що мають суспільно-історичний характер і зумовлені розвитком матеріального виробництва. Педагогічне значення П. впливає з їхньої ролі в розвитку особистості. Тому до бажаного результату веде тільки такий педагогічний вплив, який правильно враховує П. дитини, підлітка, юнака і спрямований на виховання цих потреб через різноманітні мотиви діяльності дитини.

ПОХВА́ЛА — висловлене схвалення вчинків, поведінки й діяльності вихованців. У школі застосовується усна П., записи в щоденнику, нагородження похвальною грамотою тощо. Особливо благотворно П. впливає на дітей несміливих, невпевнених у своїх силах.

ПОХВА́ЛЬНА ГРА́МОТА в школі — нагорода, якою відзначаються: 1) учні, що найбільш успішно склали випускні чи перевідні екзамени; 2) окремі учні, а також їхні колективи за успіхи в громадській роботі, конкурсах і олімпіадах, спортивних змаганнях тощо.

ПОЧАТКОВА ШКО́ЛА — загальноосвітній навчально-виховний заклад для дітей, що дає початкову освіту (елементарні знання з рідної мови, математики, а також про природу й суспільство); перший

ступінь загальної середньої освіти. Вік дітей, які вступають до П. ш., й строки навчання в різних країнах неоднакові. В Україні навчання в П. ш. починається з 6—7 років і триває звичайно 4 роки. При наявності можливостей і умов у П. ш. може проводитися робота з раннього профілювання класів (музичні, художні, хореографічні, фізкультурні, з вивченням іноземних мов тощо). Організується як самостійна школа, а також у складі основної або середньої загальноосвітньої школи, гімназії, ліцею. Строк навчання в початковій школі — 3—4 роки.

“ПОЧАТКОВА ШКО́ЛА” — щомісячний педагогічно-методичний журнал, орган Міністерства освіти України. Виходить з 1969 у Києві. Друкує статті з питань організації навчально-виховного процесу в початкових класах, матеріали на допомогу викладачам педінститутів, педучилищ, керівникам органів народної освіти і шкіл, батькам.

ПОЧАТКОВІ УЧІЛИЩА — загальноосвітні навчальні заклади, в яких навчають елементарної грамоти. Є в багатьох країнах світу. Школи початкової освіти відомі з давніх часів. У 988 існувала школа у Києві. В 1086 у Києві відкрито перше жіноче початкове училище. П. у. засновані були також у Львові (XIII ст.), Закарпатті (XIII ст.). Головна увага в П. у. приділялася читанню молитовних книг, крім того, навчали письма, лічби та ін. В Україні в XVI—XVII ст. такі школи засновувалися братствами. На Лівобережній Україні існували так звані козацькі, народні, полкові та інші школи. Назву “початкові училища” в Російській імперії встановлено Статутом 1864.

ПОЧУТТЯ́ — форма суб'єктивного, безпосереднього переживаного відношення людини до явищ навколишньої дійсності, до інших людей і їхніх вчинків, до самого себе і своїх дій. Це переживання може бути стійким (любов, ненависть, повага тощо) і короткочасним, викликаним наявною конкретною ситуацією (радість, смуток, обурення тощо). Короткочасні переживання називають також емоціями. П. формуються у зв'язку з пізнавальними процесами й тісно пов'язані з діяльністю

людини. Цілеспрямований вплив на емоційну сферу дитини приводить до того, що П. поступово перетворюються в стійке емоційне відношення, входять до характеристики особистості. Вихователь ставить вихованця в такі умови, в яких виникає переживання, і добивається закріплення виниклих П. у вчинках.

ПОЯСНЕННЯ — метод усного викладу навчального матеріалу, метою якого є аналіз, тлумачення й доказ різних положень навчального матеріалу шляхом розкриття причинно-наслідкових та інших зв'язків і закономірностей. Поєднується на уроці з описом, бесідою, демонстрацією, дослідом тощо.

ПОЯСНЮВАЛЬНО-ІЛЮСТРАТИВНЕ (ТРАДИЦІЙНЕ) НАВЧАННЯ — тип навчання, при якому пізнавальна діяльність має репродуктивний характер: учитель передає учням "готові" знання, використовуючи пояснення, доведення із застосуванням різного роду ілюстрацій, що забезпечують наочний характер їх сприймання; запам'ятовування знань свідоме; відтворення знань репродуктивне (переказ своїми словами); практичне застосування знань відбувається за зразком, за готовою інструкцією.

ПРАВИЛА ДЛЯ УЧНІВ — організаційно-методичний документ, який визначає основні обов'язки й норми поведінки учнів у школі, родині, на вулиці, в громадських місцях. П. д. у. вимагають від дітей старанності, дисциплінованості, високої культури поведінки, уваги й доброзичливості до людей, бережливого ставлення до шкільного майна й речей своїх товаришів. Дотримання школярами П. д. у. сприяє нагромадженню ними досвіду моральної поведінки і зміцнює дисципліну в школі.

ПРАВО НА ОСВІТУ — одне з основних (конституційних) соціально-культурних прав громадян України. Закріплене й гарантоване Конституцією і законом України "Про освіту". П. н. о. забезпечується можливістю навчання в школі рідною мовою, безплатністю всіх видів загальної освіти, широким розвитком середньої й

вищої освіти, створенням умов для самоосвіти.

ПРАВÓПИС — сукупність правил, які встановлюють способи передавання на письмі слів, словосполучень і речень. П. охоплює орфографію і пунктуацію. Складається історично, відбиваючи різні тенденції в передачі звуків, слів і форм, що виявляються в кожній писемній мові на різних етапах її розвитку. В основі українського П. лежить фонематичний принцип, який ґрунтується на позначенні однією літерою однієї фонем. Фонематичний П. доповнюється морфологічним і традиційно — історичним.

ПРАГМАТИЗМ (від грец. *πρᾶξις* — справа, дія) — філософське вчення, за яким цінність понять, суджень та інших знань про об'єкти, їхні властивості тощо визначається практичними наслідками для людини дій, що базуються на цих знаннях. Основні ідеї П. висловив у 70-х роках XIX ст. Ч. Пірс. Дальшого розвитку, популяризації та систематизації П. набув у працях В. Джемса і Дж. Дьюї. Прагматисти абсолютизували практичне призначення людського пізнання, ототожили об'єктивну реальність з досвідом. В 40—50-х роках XX ст. роль П. як самостійного філософського вчення різко зменшилася під впливом неопозитивізму, феноменології та ін.

ПРАГМАТИЧНА ПЕДАГОГІКА — одна з поширених педагогічних течій у США, Англії та деяких інших країнах, в основі якої лежать ідеї прагматизму; відома також під назвами "інструменталізм", "експерименталізм", "конструктивізм", "прогресивізм" (або "прогресивне виховання"). Засновник П. п. — Дж. Дьюї. Основні ідеї П. п.: 1) погляд на виховання як на постійну реконструкцію особистого досвіду дітей; 2) в основу навчання і виховання кладуться спонтанні інтереси й потреби дитини в даний час (педоцентризм); 3) методом навчання є діяльність (ігрова, трудова), у процесі якої діти побіжно набувають знань і навичок, необхідних для кращого виконання поставлених перед ними завдань. Прихильники П. п. вважали, що поліпшення роботи школи може стати засобом перебудови

існуючого соціального ладу в душі примирення класових інтересів різних верств суспільства. Окремі ідеї П. п. (Див. *Метод проєктів*) були поширені у вітчизняній школі наприкінці 20-х — на початку 30-х років ХХ ст.

ПРАКТИКА (від грец. *πρακτική* — діяння, активність) — зумовлена специфікою соціального буття цілеспрямована, чуттєво-предметна діяльність людей, змістом якої є перетворення природи й суспільства, специфічно людська форма життєдіяльності, спосіб буття людини у світі.

ПРАКТИКА ВИРОБНИЧА УЧНІВ — праця учнів у промисловості й сільському господарстві, яка організовується у встановлені навчальним планом періоди з навчальною метою.

ПРАКТИКА ПЕДАГОГІЧНА СТУДЕНТІВ — спосіб вивчення навчально-виховного процесу на основі безпосередньої участі в ньому практикантів. Мета П. п. — виробити у студентів уміння й навички, необхідні в майбутній педагогічній діяльності, закріпити теоретичні знання, застосувати їх у педагогічній практиці. Студенти відвідують і самі проводять уроки та інші заняття, беруть участь у позакласній роботі.

ПРАКТИКУМ у школі — один з видів лабораторних робіт у старших класах загальноосвітньої школи. П. проводиться після вивчення великих розділів курсу й має повторювальний і узагальнюючий характер. Під час практикуму звичайно даються складніші й трудомісткіші роботи, ніж під час фронтальних лабораторних робіт.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ — форма навчального заняття, при якому педагог організує детальний розгляд учнями чи студентами окремих теоретичних положень навчального предмета й формує уміння та навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання учнем чи студентом відповідно сформульованих завдань. Практичні заняття проводяться в аудиторіях (класах) або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними засобами навчання, обчислювальною технікою. Перелік тем

практичних занять визначається робочою навчальною програмою предмета.

ПРАКТИЧНІ РОБОТИ — один з видів навчальної діяльності учнів, за своєю метою й завданнями аналогічний лабораторним роботам. У деяких навчальних предметах застосовується термін “лабораторно-практичні роботи” (наприклад, в геометрії, хімії, в трудовому навчанні). П. р. виконуються звичайно після вивчення теми чи розділу курсу. Вони передбачені навчальними програмами і їх виконання є обов’язковим. П. р. мають важливе навчально-пізнавальне значення, систематичне їх виконання сприяє розвитку пізнавальних сил і самостійності учнів, формуванню умінь і навичок, необхідних для майбутнього життя й самоосвіти. П. р. сприяють конкретизації та закріпленню знань, розвивають уміння спостерігати й пояснювати явища, що вивчаються. Зміст і прийоми виконання П. р. визначаються специфікою навчального предмета.

ПРЕДМЕТ НАВЧАЛЬНИЙ, дисципліна навчальна — науково обґрунтована система знань, умінь, навичок, зібраних з відповідних галузей науки, техніки й культури для вивчення. Обсяг, зміст і послідовність вивчення П. н. має відповідати навчальним планам і програмам для загальноосвітньої школи, профтехучилищ, середніх спеціальних навчальних закладів тощо, зміст — узгоджуватися з дидактичними принципами. До П. н. входять різні форми знань: наукові факти, уявлення, поняття, провідні ідеї й основні теорії тієї чи іншої науки, а також система навчально-пізнавальних і практичних навичок, умінь. Виклад знань у П. н. може бути індуктивним і дедуктивним. Індуктивний виклад більш доцільний у початкових класах, дедуктивний — у старших.

ПРЕДМЕТНА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система організації навчально-виховного процесу, за якою кожний навчальний предмет вивчається учнями під керівництвом учителя-спеціаліста з відповідної галузі науки, техніки й культури. Принципи добору навчальних предметів історично змінювалися залежно від зміни вимог держави до школи. В Україні

П. с. н. запроваджена в загальноосвітніх школах, профтехучилищах, середніх спеціальних навчальних закладах. У школах України П. с. н. застосовується починаючи з V класу. В I—IV класах усі предмети, як правило, викладає один учитель, а музику, образотворче мистецтво і фізкультуру — переважно спеціалісти з цих дисциплін. П. с. н. в українській школі охоплює в логічній послідовності основи наук, техніки й культури, забезпечує свідоме й глибоке засвоєння учнями системи знань, навичок і вмінь, сприяє вихованню дітей.

ПРЕДМЕТНІ ГУРТКИ в школі — науково-освітні гуртки, які організуються з метою розширення й поглиблення знань учнів з різних предметів навчального плану школи й розвитку в них інтересу до відповідних галузей науки, художньої літератури й мистецтва, техніки, спорту тощо. П. г. — одна з основних форм позакласної роботи, важливий засіб розвитку в учнів творчих здібностей, формування в них навичок самостійної й дослідницької роботи. Зміст і форми роботи П. г. залежать від специфіки навчального предмета, рівня знань і віку учнів.

ПРЕДМЕТНО-КУРСОВА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система навчання, що передбачає вивчення навчальних предметів і складання студентами (учнями) протягом навчального року заліків та екзаменів з предметів даного й наступного курсів (з додержанням послідовності предметів, що базується на їхній наступності та взаємозв'язку). Прийнята в Україні у вищій заочній освіті, при цьому по змозі зберігаються принципи курсової системи навчання, яка застосовується у всіх денних і вечірніх вищих і середніх спеціальних навчальних закладах.

ПРЕЙЄР (Prejer) Вільгельм (4.VII.1841 — 15.VII.1897) — німецький фізіолог і психолог, основоположник особливого наукового жанру — щоденника розвитку дитини. Книга П. “Душа дитини” (1882) не втратила свого наукового значення й сьогодні. Її зміст — це старанний опис розвитку дитини з дня народження і до 3 років. У результаті дослідження П.

дійшов висновку про єдність процесу розвитку дитини.

ПРЕФЕКТ (англ. prefect, від лат. praefectus — начальник, глава) — учень, член шкільного самоврядування в англійських “паблік скулз”, граматичних школах 1, рідше, в середніх технічних і “сучасних” школах (де П. звичайно називається монітором), призначений чи обраний старшим у класі. П. є помічником учителя в справі організації життя класу, до його обов'язків входить нагляд за дисципліною в класі.

ПРИВАТ-ДОЦЕНТ (нім. Privatdocent, від лат. privatum docens — той, що навчає приватно) — вчене звання позаштатного викладача вищої школи в Російській імперії та країнах Західної Європи, яке відповідає званню доцента; викладач, який має таке звання.

ПРИВАТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — загальноосвітні і спеціальні навчальні заклади, які належать приватним особам, благодійним, освітнім, релігійним та іншим організаціям. До 1918 в Україні були приватні однокласні й двокласні училища, прогімназії, гімназії, пансіони тощо. З 1918 по 1990 всі школи в Україні були державними. Згідно з законом України “Про освіту” почали створюватися приватні навчальні заклади. В США, Канаді, Японії, країнах Західної Європи, Латинської Америки та ін. П. н. з. займають значне місце в системі народної освіти.

ПРИЙОМ НАВЧАННЯ — окремі операції, розумові чи практичні дії вчителя або учнів, які розкривають чи доповнюють спосіб засвоєння матеріалу, що виражає даний метод. Наприклад: прийоми активізації розумової діяльності при усному викладі знань (порівняння, зіставлення); прийоми стимулювання, контролю й самоконтролю; метод бесіди включає такі прийоми: виклад інформації, активізацію уваги та мислення, прийоми запам'ятовування, ілюстрація тощо.

ПРИКЛАДИ В НАВЧАННІ — дидактичний засіб конкретизації уявлень, суджень і умовиводів учнів. Застосовуються в навчальному процесі з усіх предметів, у всіх класах школи при початковому засвоєнні

й закріпленні знань, при повторенні й контролі знань. П. не замінюють означень понять, а лише ілюструють їх. Вони мають допомагати осмисленню навчального матеріалу, забезпечувати його більшу наочність і в той же час служити основою для розвитку в школярів здібностей до абстрактного мислення.

ПРИНЦИП НАУКОВОСТІ НАВЧАННЯ — дидактичний принцип, який впливає із закономірного зв'язку між змістом науки й навчального предмета. Він вимагає, щоб зміст навчання знайомив учнів з основами науки, тобто з об'єктивними фактами, поняттями, законами, теоріями основних розділів відповідної науки на сучасному рівні її розвитку, та способами їх дослідження. П. н. н. реалізується під час розробки навчальних програм і підручників та в процесі навчання шляхом суворого дотримання вимог навчальної програми в її теоретичній і практичній частинах. Реалізація П. н. н. забезпечує формування в учнів наукового світогляду, цілісної картини світу, вмінь і навичок наукового пошуку.

ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ — вихідні положення, що впливають із закономірностей виховання й визначають загальне спрямування виховного процесу, основні вимоги до його змісту, методики та організації. П. в. — система вимог, що охоплює всі сторони процесу виховання й відображає результати узагальнення досвіду виховної практики. Загальні П. в.: суспільної спрямованості; виховання особистості в діяльності та спілкуванні; стимулювання внутрішньої активності особистості; гуманізм в поєднанні з високою вимогливістю; оптимістичного прогнозування; опора на позитивні якості учнів; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; виховання в колективі; єдність і погодженість вимог, зусиль і дій школи, родини і громадськості. П. національного виховання: виховання в громадянському, національному дусі; гуманізм, демократизм, природовідповідність, діяльнісно-особистісний; єдності родинного і шкільного виховання, наступність, спадкоємність поколінь.

ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ — основні вихідні положення теорії навчання. Вітчизняна педагогічна наука розкриває систему дидактичних принципів, виходячи з наукового розуміння суті виховання й навчання. Ця система ґрунтується на принципах: зв'язку змісту й методів навчання з національною культурою і традиціями; виховуючого характеру навчання, науковості, систематичності, наступності, свідомості й активності учнів, наочності, доступності, індивідуалізації процесу навчання, уважного вивчення інтересів, здібностей, нахилів кожного учня.

ПРИНЦИПІВІСТЬ (від лат. *principiū* — основа, начало) — морально-психологічна риса особистості, яка характеризує чіткість її соціальної позиції, вірність певній ідеї, переконанню, принципам і послідовність їх обстоювання, проведення в життя. При визначенні П. обов'язково слід враховувати зміст ідей, принципів, які обстоює людина.

ПРИРОДНЕ ВИХОВАННЯ — педагогічна теорія, яка вбачає мету виховання лише в тому, щоб слідувати за природним розвитком дитини. Поняття “природне виховання” запровадив у широкий педагогічний вжиток Ж.-Ж. Руссо. Великого значення надавали цій теорії Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ф. А. Дістервег. Ідея П. в. розроблялася в Україні починаючи з XVII ст. (С. Полоцький, Єпіфаній Славинецький, Г. Сковорода та ін.). Питання П. в. розвивали К. Д. Ушинський і Т. Г. Лубенець. У другій половині XIX — на початку XX ст. ідея П. в. перетворюється на теорію вільного виховання і педоцентризму.

ПРИРОДОВІДПОВІДНОСТІ ПРИНЦИП — педагогічний принцип, згідно з яким вихователь у своїй діяльності повинен керуватися факторами природного розвитку дитини. Зародки цієї ідеї зустрічаються ще у творч античних мислителів — Демокріта, Платона, Арістотеля. Всебічне обґрунтування П. п. дістав у працях Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Ф. А. Дістервега та інших, хоча вони тлумачили його по-різному.

Ідея П. п. дістала велике поширення в педагогіці XVIII—XIX ст. В сучасній науковій педагогіці поняття П. п. не застосовується, а його основний зміст вичерпується принципом врахування вікових особливостей дітей.

ПРИРОДОЗНАВСТВО — навчальний предмет в початкових класах школи, який включає елементарні відомості про живу й неживу природу, про природні багатства рідного краю і країни, про будову людського тіла і догляд за ним. Виступаючи пропедевтичним курсом щодо навчальних предметів природничого циклу, П. готує учнів до систематичного вивчення в середній школі основ географії, біології, фізики, хімії тощо. Як самостійний навчальний предмет П. вивчалось в IV класі, однак низка знань про природу давалася учням і в I—III класах шляхом організації спостережень, екскурсій, практичних занять, читання художніх творів тощо. Останнім часом замість П. вводять предмети “Ознайомлення з навколишнім”, “Світ навколо тебе” та ін.

ПРИСТРАСТІ — вид почуттів людини, що відзначаються великою стійкістю, інтенсивністю й цілеспрямованістю. Як внутрішня спонука П. може істотно впливати на діяльність і поведінку людини. Вони виявляються в розумовій діяльності і практичних діях особистості. П. бувають позитивні й негативні.

ПРИХОДСЬКІ УЧІЛИЩА — один з типів початкової школи в Російській імперії (див. *Парафіяльні школи*). В Україні в XVII—XVIII ст. існували общинні, або приходські, школи. В навчальний план П. у. входили читання, письмо, перші дії арифметики, закон Божий, короткі відомості з природознавства.

ПРИСНЯКОВ Володимир Федорович (нар. 18.VI.1937, с. Козинка Дніпропетровської обл.) — український учений у галузі теплотехніки, педагог, заслужений діяч науки України, дійсний член АПН України з 1992. З 1986 — ректор Дніпропетровського університету.

ПРІСТЛІ (Priestley) Джозеф (13.III.1733, Філдгед, поблизу Лідса — 6.II.1804, Нор-

тамберленд, США) — видатний англійський хімік, філософ і педагог-теоретик. Критикуючи педагогічні течії, що базувалися на визнанні природжених розумових здібностей, П. доводив, що всі якості людської особистості формуються у процесі навчання і виховання на основі асоціативних зв'язків. Виступав проти захоплення класичною освітою, вимагав розширення змісту освіти за рахунок природничо-наукових предметів і запровадження активних методів навчання.

ПРОБЛЕМА (від грец. πρόβλημα — задача, утруднення) — в широкому розумінні складне теоретичне або практичне питання, що потребує розв'язання, вивчення й дослідження; в науці — суперечлива ситуація, що виступає у вигляді протилежних позицій в поясненні будь-яких явищ, об'єктів, процесів і потребує адекватної теорії для її розв'язання. Формою стислого виразу проблеми, як правило, є питання або система їх.

ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ — ситуація, для оволодіння якою окремих суб'єкт (або колектив) має знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій. У П. с. слід розрізняти її об'єктивний бік (суперечність між складністю, яку треба подолати, і недостатністю наявних засобів для досягнення цієї мети) та її суб'єктивний бік (усвідомлення суб'єктом цієї суперечності й прийняття або постановка ним відповідного проблемного завдання). Створення системи П. с. у навчальних цілях є сутністю проблемності навчання.

ПРОБЛЕМНЕ НАВЧАННЯ — один з типів розвиваючого навчання, істотною відмінністю якого є зближення психології мислення людини з психологією навчання. П. н. найповніше відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів (студентів). Суть П. н. полягає в пошуковій діяльності учнів, яка починається з постановки питань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навчальних програмах і підручниках, у проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів. У проблемному запитанні, на відміну від неproblemного,

завжди є прихована суперечливість. Усвідомлена суперечність — одна сторона проблемної ситуації. Велике значення має також мотиваційна сторона проблемної ситуації, наявність в учня такого рівня знань, умінь і навичок, який був би достатнім, щоб почати пошук невідомого результату або способу виконання завдання. Інакше учень не “прийме” проблеми й вона втратить значення навчальної.

ПРОБЛЕМНИЙ ВИКЛАД ЗНАНЬ — метод навчання, при якому вчитель не лише повідомляє учням готові знання (кінцеві висновки науки), а й відтворює певною мірою шлях їх відкриття. Технологія П. в. з. має такий вигляд: учитель формулює проблему, виявляє внутрішні протиріччя, що виникають під час її розв’язання, роздумує вголос, висловлюючи припущення (гіпотезу), обговорює його, доводить істинність з допомогою експерименту (чи розповіді про дослід, що був проведений ученими), формулює висновок. Тобто, при П. в. з. учитель демонструє учням сам шлях наукового мислення, спонукає учнів до активної співучасті в науковому пошуку. Педагогічні переваги П. в. з.: більша доказовість, а значить знання усвідомленіші й можуть стати переконаннями учнів; наукове мислення, адже виклад учителя — еталон наукового пошуку; вища емоційність, що стимулює інтерес до навчання.

ПРОГІМНАЗІЇ (від лат. *pro* — перед, замість і *gymnasia*) — неповні середні навчальні заклади в Російській імперії і Німеччині. В Російській імперії засновані 1864. Строк навчання тривав 4—6 років. За навчальними планами і програмами відповідали чотирьом молодшим класам гімназій. Випускники П. без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії. Чоловічі П. з 1866 мали право проводити екзамени на звання парафіяльного вчителя та на перший класний чин. Ліквідовані 1918. Почали відновлюватися після 1992. У Німеччині П. мали 6 класів і поділялися на класичні та реальні.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНА (від грец. *πρόγραμμα* — оголошення, наказ) — до-

кумент, який визначає по кожному навчальному предметові зміст і обсяг знань, умінь та навичок, які підлягають засвоєнню, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. В пояснювальній записці до П. н. розкриваються завдання вивчення даного предмета, дається характеристика структури програми, послідовності вивчення матеріалу, особливостей методів і організаційних форм навчання, міжпредметних зв’язків тощо. П. н. в Україні будуються на таких принципах: відповідності завданням виховання підростаючого покоління в державі; науковості; відповідності навчального матеріалу рівню знань і розвиткові учнів даного віку, досягнутому на попередньому ступені навчання; взаємозв’язку між навчальними предметами, який відображає природні зв’язки між явищами об’єктивного світу. Останнім часом у П. н. визначаються основні вимоги до знань, умінь і навичок, які мають бути засвоєні під час вивчення кожної теми, а також приводяться орієнтовні норми оцінювання знань. Зміст освіти, визначений у П. н., конкретизується в підручниках і навчальних посібниках для учнів.

ПРОГРАМОВАНЕ НАВЧАННЯ — метод навчання людини з використанням програми управління (її часто називають і програмою навчання) процесом засвоєння знань, умінь та навичок, складеної так, що на кожному ступені навчального процесу чітко обумовлюються ті знання, уміння й навички, які мають бути засвоєні, і контролюється процес засвоєння. Для реалізації програм управління використовуються програмовані підручники й навчальні машини. При П. н. насамперед формулюється загальна мета навчання й послідовність етапів, у процесі виконання яких вона досягається, для кожного етапу формуються порції навчального матеріалу, а також розробляються запитання, вправи й контрольні завдання, що дають змогу оцінювати ступінь досягнення учнем мети етапу. Після одержання відповіді на запитання або виконання вправи чи завдання учневі негайно повідомляють про те, чи правильно він відповів, а в ряді випадків

значають тип допущених помилок і видають порції навчального матеріалу з поясненням цих помилок.

ПРОГРАМОВАНИЙ ПІДРУЧНИК — підручник, у якому для кожної порції навчального матеріалу чітко визначено, що і якою мірою має бути засвоєне учнями і як це проконтролювати. Значна частина обсягу П. п. відводиться на аналіз прикладів, запитання для самоконтролю, завдання й різні варіанти відповідей і розв'язків тощо. П. п. поділяються на посібники з лінійними, розгалуженими та адаптивними навчальними програмами (управління). У лінійних програмах до вивчення нової порції матеріалу переходять після звірення відповідей на попередню з правильними відповідями, вміщеними у підручнику. В розгалужених — роз'яснення до попередньої порції подаються на деякій віддалі, щоб ускладнити підглядання відповідей. В адаптивних — той самий матеріал викладається в кількох варіантах відповідно до рівня підготовки учнів. Часто такі П. п. використовують поряд з навчальною машиною, яка на основі аналізу відповідей відсилає до потрібного варіанта викладу. П. п. забезпечують високу якість навчання й економію часу.

ПРОЕКТІВНІ МЕТОДИКИ — тестові методики, що використовуються для дослідження особистості. До найбільш застосовуваних П. м. належать тест Роршаха, тематичний аперцепційний тест, тест Розенцвейга та ін. Термін “проективні методики” запропонований німецьким психологом Франком (1939). Найсуттєвіша ознака П. м. — використання невизначених (слабоструктурованих) стимулів (наприклад, багатозначних сюжетних картинок, аморфних зображень). Передбачається, що в процесі інтерпретації таких стимулів виявляються тенденції, установки, емоційні стани та інші якості особи, в тому числі й несвідомі.

ПРОКОПІНКО Іван Федорович (нар. 10.VI.1936, с. Васильки Полтавської обл.) — український педагог, дійсний член АПН України з 1992. З 1980 — ректор Харківського педагогічного університету

імені Г. Сковороди. Досліджує економічні проблеми народної освіти.

ПРОКОПОВИЧ Феофан (Єлеазар) (18.VI.1681, Київ — 19.IX.1736, Петербург) — український і російський церковний та громадський діяч, просвітител, відомий на Заході як Самуїл Церейський. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1698), продовжував навчання за кордоном. Був професором риторики й піітики в Київській академії, з 1710 був її ректором. В 1716 за викликом Петра I виїхав до Петербурга і фактично став на чолі російської православної церкви. В 1721 організував школу, в якій застосовувалися передові для того часу методи виховання. П. — автор букваря “Перше учення отрокам” (1721), курсу поетики латинською мовою “De arte poetica”. Педагогічні ідеї П. викладено в “Духовному регламенті” (в розділі про школу для духовенства, 1721).

ПРОМІЖНІ ШКОЛИ — школи, які йдуть за початковими, але не дають закінченої середньої освіти. Були створені в ряді країн наприкінці XIX — на початку XX ст. П. ш. є в основному типовими школами, їхні випускники не дістають права на вступ до середньої школи. До П. ш. належать “відділення для нездібних” в так званих головних школах Австрії, “проміжні школи без екзаменів” у Данії, так звані середні “сучасні” школи в Англії, “проміжні професійні школи” в Італії, “проміжні школи” в деяких землях Німеччини і в Північній Ірландії, “школи рідною мовою” в ряді залежних країн чи країн, що розвиваються. В деяких країнах П. ш. є проміжним ступенем між початковими і старшими класами середніх шкіл (наприклад, “реальна” школа в Норвегії, молодші середні школи в Шотландії).

ПРОПИСИ — навчальні посібники з чистописання для навчання письму, які складаються із зразків правильного, каліграфічного написання літер, слів, речень і цілих текстів. На різних етапах розвитку вітчизняної школи змінювалося значення П. в навчанні дітей. Сучасні прописи побудовані відповідно до вимог генетичної послідовності вивчення напи-

сання літер, відзначаються чіткими і простими формами літер.

ПРОРЕ́КТОР (від лат. *pro* — замість і *ректор*) — заступник ректора вузу з навчальної, наукової або адміністративно-господарської роботи, з вечірньої і заочної освіти тощо.

“ПРОСВІТА” — культурно-освітня громадська організація, що існувала з другої половини XIX до кінця 30-х років XX ст. Заснована в грудні 1868 у Львові з метою поширення освіти серед народу. За статутом Львівська “П.” заснувала в містах і містечках філії, а в селах — читальні й бібліотеки. Філії “П.” були в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі й інших містах. “П.” видавала твори українських письменників, популярні брошури, шкільні підручники, газети “Читальня” та “Письмо Просвіти”, “Народний календар” тощо. В Західній Україні “П.” існувала до 1939. На початку XX ст. почали засновуватися організації “П.” і в тій частині України, що входила до складу Російської імперії [в Києві, Полтаві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Одесі, Чернігові та інших містах], а також серед української еміграції в США, Канаді; після Першої світової війни — на Закарпатті. “П.” припинили своє існування на початку 20-х років XX ст. Відроджена у травні 1991.

ПРОСВІТІТЕЛЬСТВО — ідейний рух буржуазії в країнах, що вступили на шлях капіталістичного розвитку. Просвітелі критикували феодальний лад та його культуру, виступали за право народних мас на освіту й культуру. Вони вірили в людину, її розум і високе покликання. Основний шлях до прогресу просвітелі вбачали в поширенні освіти, культури, ідей добра і справедливості, приділяли велику увагу проблемам виховання.

ПРОФАНА́ЦЯ (від лат. *profano* — оскверняю) — вид негативної діяльності, що виявляється в опошленні чогось, неповазі до чогось, навмисному неуцькому тлумаченні, перекручуванні, неповазі до загально визнаних еталонів, символів, наруга над пам'яттю про когось. Подекуди

П. може виявлятися через невігластво того, хто її чинить, а найчастіше П. є свідомою діяльністю.

ПРОФЕСІ́ЙНА ІНФОРМА́ЦІЯ — система організації і проведення навчально-виховної роботи, спрямована на засвоєння учнями необхідних знань про соціально-економічні та психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них умінь аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також аналізувати свої професійно значущі якості, шляхи й засоби їхнього розвитку.

ПРОФЕСІ́ЙНА КОНСУЛЬТА́ЦІЯ (від лат. *professio* — рід занять, *consultatio* — нарада) — науково-організоване інформування про професії, призначене головним чином для молоді, яка закінчує загальноосвітню школу, з метою надання практичної допомоги у виборі професії з урахуванням нахилів, інтересів і сформованих здібностей, а також потреб суспільства, народного господарства. П. к. повинна мати відомості про роль і перспективи кожної професії, про потребу в кадрах, про зміст трудової діяльності, про соціально-економічний і санітарно-гігієнічний статус професій, шляхи професійного навчання, з одного боку, і про ті вимоги, які ставить професія до людини, її психологічних особливостей, про медичні й фізіологічні показання і проти-показання до професії — з другого. П. к. найбільш успішна, якщо вона ведеться за віковими та освітніми рівнями й у ній беруть участь учителі та батьки зацікавлених у виборі професії молодих людей.

ПРОФЕСІ́ЙНА ОРІЄНТА́ЦІЯ (від франц. *orientation* — установка) — комплекс психолого-педагогічних і медичних заходів, спрямованих на оптимізацію процесу працевлаштування молоді згідно з бажаннями, нахилами і сформованими здібностями та з урахуванням потреби в спеціалістах народного господарства й суспільства в цілому. Систематична робота по П. о. є органічною частиною виховної роботи навчальних закладів.

ПРОФЕСІ́ЙНА ОСВІ́ТА — підготовка в навчальних закладах спеціалістів різних

рівнів кваліфікації для трудової діяльності в одній з галузей народного господарства, науки, культури; невід'ємна складова частина єдиної системи народної освіти. Зміст П. о. включає поглиблене ознайомлення з науковими основами й технологією обраного виду праці; прищеплення спеціальних практичних навичок і вмінь; формування психологічних і моральних якостей особистості, важливих для роботи у певній сфері людської діяльності. Термін "професійна освіта" розуміють і як сукупність знань, навичок і вмінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої, середньої кваліфікації або кваліфікованим робітником. Сучасна система П. о. в Україні охоплює вищу, середню спеціальну і професійно-технічну освіту.

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВІЗНАЧЕННЯ — процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності. П. с. полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста.

ПРОФЕСІЙНИЙ ДОБІР — заключний етап роботи з учнями, у процесі якого обираються конкретна професія та профіль професійного навчання, що відповідають професійно значущим особливостям психологічної структури особистості учня.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА — в Україні система підготовки й підвищення кваліфікації робітничих кадрів, форма професійної освіти, органічна частина системи народної освіти. П.-т. о. ґрунтується на поєднанні продуктивної праці з навчанням і підвищенням кваліфікації молоді та дорослих робітників. Поряд зі шкільними формами підготовки молодих робітників (див. *Професійно-технічні навчальні заклади*), до П.-т. о. входять різноманітні професійні курси і школи на виробництві, індивідуально-бригадне навчання.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ — училища й школи різного типу, які готують кваліфікованих робітників. В Російській імперії П.-т. н. з. з'явилися на початку XVIII ст. В 1917—1920 в Україні діяли профшколи, школи-клуби, навчально-показові майстерні, школи учнівства. У 20-ті роки створено школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ); в 40-ві роки — ремісничі училища; залізничні училища; школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). У 1954 відкрито технічні училища. В 1958—1959 П.-т. н. з. усіх типів реорганізовані в міські й сільські професійно-технічні училища (ПТУ). В 1966 відновлено технічні училища. В 1969 створено середні професійно-технічні училища.

ПРОФЕСІОГРАФІЯ — технологія вивчення вимог, які ставить професія до особистісних якостей, психологічних здібностей, психолого-фізичних можливостей людини. Використовується з метою опрацювання інформаційних, діагностичних, корекційних і формуючих методичних посібників і практичних рекомендацій щодо забезпечення взаємовідповідності людини і професії. П. забезпечує постановку практичного завдання та організацію його розв'язання з метою оптимізації і підвищення ефективності професійної праці. П. охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності — соціальні, соціально-економічні, історичні, технічні, технологічні, правові, гігієнічні, психологічні, психофізіологічні й соціально-психологічні.

ПРОФЕСОР (лат. professor — викладач, учитель) — вчене звання, що присвоюється найбільш кваліфікованим викладачам вищих навчальних закладів і науковим співробітникам науково-дослідних установ; особа, яка має це звання. Звання П. присвоюється особам, які мають учений ступінь доктора наук, а в окремих випадках — висококваліфікованим спеціалістам, які не здобули вченого ступеня, але мають великі заслуги в галузі науки, техніки, в багаторічній педагогічній діяльності, а також є авторами друкованих праць і навчально-методичних посібників. В Україні звання П. працівникам

науково-дослідних установ присвоює Вища атестаційна комісія, а працівникам вузів — Міністерство освіти України.

ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ — цілісний процес, в якому органічно поєднані змістова і процесуальна сторони. Змістова сторона П. в. характеризує сукупність виховних цілей. Процесуальна — характеризує самокерований процес педагогічної взаємодії вчителя та учня, що включає організацію і функціонування системи виховної діяльності й самовиховання учнів, спрямованої на реалізацію виховних цілей і формування позитивного досвіду самовдосконалення учнів.

ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ ЗНАТЬ — це послідовне відтворення тих мислительних і практичних операцій (дій), які здійснюються під час наукового пізнання предмета або явища. Він включає сприймання нового матеріалу, його осмислення, закріплення й застосування на практиці.

ПРОЦЕС НАВЧАННЯ — специфічна форма пізнання об'єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства; двосторонній процес взаємопов'язаних діяльностей учителя (діяльності викладання й діяльності з організації й управління навчальною діяльністю учня) і діяльності учня (учіння), спрямований на оволодіння учнями системою знань з основ наук, вмінь і навичок їх практичного застосування, розвиток творчих здібностей учнів.

ПРЯШІВСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ТОВАРИСТВО, “Литературное заведение” в Пряшеві — культурно-просвітницька організація закарпатської інтелігенції у Пряшеві. Заснована 1850 з ініціативи О. В. Духновича при підтримці прогресивної чеської і словацької інтелігенції. Ставило за основну мету поширювати освіту серед українського населення Австрії. Видало перші підручники для початкової школи — буквар, граматику й географію, автором яких був О. В. Духнович. В 1852 П. л. т. припинило діяльність.

ПСИХАСТЕНІЯ (від грец. ψυχή — душа і ἀδυνεία — слабкість) — хворобливий стан, при якому найбільш вираженою особливістю психічного складу людини є

тривожно-помисловий характер, який виявляється в постійній невпевненості в собі, нерішучості, боязкості і вразливості. Такі люди схильні до сумнівів, їм постійно важко приймати будь-які рішення. Вони нескінченно аналізують свої вчинки, схильні до заниженої самооцінки, рідко бувають задоволені собою. Перші прояви П. можуть спостерігатися в ранньому віці. З дітьми, в яких спостерігаються початкові прояви П., дуже важливо проводити спеціальну лікувально-педагогічну роботу: 1) виховання в невеликому життєрадісному дитячому колективі; 2) загартування з поступовим тренуванням активності і з привчанням до самостійності; 3) психотерапія з включенням до неї елементів трудової, цікавої для дитини діяльності; 4) застосування різних заспокійливих і стимулюючих медикаментозних засобів.

ПСИХІАТРІЯ (від грец. ψυχή — душа і ἰατρεία — лікування) — розділ медицини, що вивчає порушення в нервово-психічній сфері і розробляє методи лікування і профілактики психічних захворювань.

ПСИХІКА (від грец. ψυχικός — душевний) — властивість високоорганізованої матерії — мозку, його здатність відображати об'єктивну дійсність у вигляді відчуттів, уявлень, думок, вольових дій та інших суб'єктивних образів об'єктивного світу. П. виникла на певному етапі розвитку матерії, з появою у живих організмів особливої форми подразливості — чутливості, або здатності до відчуття. П. людини — це свідомість, яка виникла у процесі трудової діяльності і всього ходу суспільного життя, в нерозривному зв'язку з розвитком мови. Важливу роль у формуванні П. людини відіграє навчання й виховання, в процесі яких організується діяльність дитини й відбувається засвоєння мови, а через неї і всього матеріального й духовного досвіду, нагромадженого попередніми поколіннями. Досліджує П. психологія.

ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК — формування і вдосконалення пізнавальної діяльності й рис особистості людини на різних етапах її життя. У вітчизняній психології П. р. розглядається як результат активної

діяльності дитини, взаємодії її з соціальними умовами існування при провідному впливі виховання й навчання. П. р. дитини проходить через ряд стадій чи вікових періодів, які закономірно змінюють один одного. Для кожного періоду характерним є певне становище дитини в суспільстві, яке знаходить своє вираження у провідному типі діяльності. В ході П. р. виникають і удосконалюються психічні процеси (сприймання, пам'ять, увага, мислення, мова), формуються воля та характер, з'являються певні властивості особистості.

ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ — сталі душевні якості індивіда, що створюються в процесі його тривалої відображувальної діяльності, виховання та самовиховання. До П. в. особистості належать властивості інтелектуальної та емоційно-вольової сфер діяльності людини (пам'ятливість, сприйнятливність, уважність, вдумливість, мовчазність, емоційність тощо), а також властивості, які породжують характер і темперамент, психічні якості людини (мужність, сміливість, доброту, рішучість). Більшість П. в. формується в процесі навчання й виховання людини.

ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ — різні форми єдиного цілісного відображення суб'єктом об'єктивної дійсності у процесі діяльності центральної нервової системи. На основі П. п. формуються відповідні психічні властивості, їхня певна система, яка регулює перебіг П. п.

ПСИХІЧНІ СТАНИ — тимчасові, відносно сталі рівні психічної діяльності, що виявляються в різноманітній активності або характеризують психіку в цілому. П. с. зумовлюються типологічними особливостями вищої нервової діяльності, формуються в процесі цілеспрямованого свідомого діяння — навчання, виховання, праці.

ПСИХІЧНІ ХВОРОБИ — розлади діяльності головного мозку, що виявляються в порушенні психіки людини, тобто у втраті здатності правильно відображати навколишній світ і адекватно реагувати на різні життєві обставини. Перші ознаки П. х. з'являються здебільшого у ранньому віці. До П. х. відносять шизофренію, маніакально-депресивний психоз, епілеп-

сію, олігофренію, слабоумство, наркоманію, психогенію тощо, а також хвороби, що виникли внаслідок травм головного мозку, інфекцій, інтоксикацій, судинної патології головного мозку тощо.

ПСИХОАНАЛІЗ (від грец. ψυχή — душа і *аналіз*) — напрям у психіатрії і психології, започаткований віденським психіатром З. Фрейдом. Головним у вченні П. є визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини (насамперед інстинктів, передусім статевого).

ПСИХОГІГІЕНА — розділ гігієни, що вивчає заходи по збереженню й зміцненню психічного здоров'я людей та запобіганню психічним захворюванням. Основні завдання П.: формування гармонійно розвинутої особистості; запобігання перевантаженню нервової системи; виховання правильного співвідношення інтелектуально-вольових властивостей особистості з афективною сферою; вибір і рекомендація корисних навичок і запобігання формуванню шкідливих звичок; виховання правильного ставлення людини до свого психічного і фізичного здоров'я.

ПСИХОДІАГНОСТИКА (від грец. ψυχή — душа і διαγνωστικός — здатний розпізнавати) — галузь психології, спрямована на всебічний аналіз особистості з метою розв'язання практичних завдань виявлення й подолання недоліків у її розвитку, підвищення рівня навчальної або професійної діяльності, забезпечення гармонійного піднесення здібностей і моральних якостей. Залежно від специфіки об'єкта П. охоплює три галузі: шкільну, професійну, клінічну. До основних методів П. належать психологічні тести, психологічне спостереження, бесіда, а також вивчення продуктів діяльності обстежуваного індивіда.

ПСИХОЗИ — розлади діяльності головного мозку, що виявляються в порушенні вищої нервової діяльності. Психози виникають внаслідок первинного ураження головного мозку з наступним порушенням діяльності організму в цілому або захворюванням різних органів з вторинним порушенням психічних функцій.

ПСИХОЛОГІЗМ ПЕДАГОГІЧНИЙ — широкий рух у педагогіці, представники якого вимагали враховувати в процесі виховання психічні особливості вихованців. Виник П. п. як опозиція до педагогіки так званої “традиційної школи”, створеної Гербартом і його послідовниками. Виникнення П. п. сприяло розширенню й поглибленню досліджень психічного розвитку дітей. Психологізм створив основи для проведення педагогічних експериментів. П. п. наголошував на важливості навчання, однак не менше займався і основами виховання характеру.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА ШКОЛИ — спеціалізований підрозділ у системі народної освіти, основним завданням якого є забезпечення умов, які сприяють повноцінному психічному та особистісному розвитку кожної дитини, порушення яких заважає своєчасній реалізації вікових і індивідуальних можливостей учнів і веде до необхідності психолого-педагогічної корекції. Діяльність П. с. ш. здійснюється практичним психологом, який працює в навчально-виховному закладі (дитячий садок, школа, ПТУ, дитячий будинок, школа-інтернат) або в психологічному кабінеті при відділі народної освіти, що надає консультативну допомогу всім навчально-виховним закладам регіону. Основні напрями діяльності П. с. ш. — психопрофілактика, психодіагностика, розвиток і психокорекція, психологічне консультування.

ПСИХОЛОГІЧНА СУМІСНІСТЬ — максимальне поєднання психічних параметрів двох або кількох людей; взаєморозуміння людей, що спілкуються. Основою П. с. є узгодженість їхніх рухів, дій, вчинків, емоційності, спрямованості потреб та ін. П. с. має виняткове значення для групової (колективної) діяльності, коли чітко розподіляються ролі і функції між виконавцями спільної програми й кожен з них доповнює іншого.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ — розкриття психічних умов і психічної структури людини. Завдання П. а. полягає в тому, щоб виділити психічні компоненти діяльності, показати роль різних психічних процесів і властивостей людини (відчуттів, сприймань, уявлень, думок, почуттів,

потреб, прагнень тощо) у спонуванні до діяльності та її виконанні, розкрити психічні особливості особистості, які в ній проявляються. П. а. — необхідний компонент вивчення дітей, процесу засвоєння ними знань і оволодіння уміннями та навичками, з'ясування труднощів, з якими вони при цьому стикаються, шляхів подолання цих труднощів. Тому він є умовою підвищення ефективності виховання й навчання дітей.

ПСИХОЛОГІЯ (грец. ψυχή — душа і λόγος — вчення) — наука про закономірності виникнення, розвитку і форми вияву психіки у людини і тварин, про психічні процеси і властивості, які є компонентами діяльності й спілкування людей, поведінки тварин. П. вивчає процеси чуттєвого пізнання людиною зовнішнього світу: відчуттів, сприймання, уявлень, з'ясування закономірності цих процесів, залежність їх від практики. Особливу увагу П. приділяє вивченню навчальної діяльності школярів, процесів засвоєння знань, умінь і навичок, розвитку відчуттів, сприймання, пам'яті, уяви, мислення, мови, почуттів, уваги, волі, формуванню свідомості й самосвідомості особистості дитини. Психологічна наука використовує різні методи дослідження. Основні з них — спостереження й експеримент. До кінця XIX ст. П. існувала як одна наука. Пізніше у зв'язку з розвитком психологічних досліджень почали виділятися окремі галузі. Основними з них є: загальна П., яка вивчає природу і сутність психіки; вікова дитяча П., що має своїм предметом закономірності й вікові особливості розвитку психіки в дитячому, підлітковому та юнацькому віці; педагогічна П., яка досліджує питання П. навчання і виховання; П. праці; П. мистецтва, П. спорту, що досліджують різні види діяльності людини (виробничу, художню, спортивну); патопсихологія, предметом якої є зміни психічної діяльності при різних ураженнях і захворюваннях мозку; так звана спеціальна психологія, що вивчає психологічні особливості розумово відсталих, глухонімих і сліпих дітей. Особливою галуззю є зоопсихологія, яка вивчає поведінку тварин.

ПСИХОЛОГІЯ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ — розділ психолого-педагогічних досліджень, спрямованих на виявлення специфічних особливостей поведінки важковиховуваних дітей різних вікових груп, з'ясування шляхів ефективної профілактики важковиховуваності, бездоглядності, правопорушень серед учнів.

ПСИХОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ — один з розділів педагогічної психології, який вивчає закономірності розумового, морального та естетичного формування й розвитку особистості.

ПСИХОЛОГІЯ ДИТИНИ — 1) розділ вікової психології, який вивчає факти й закономірності психічного розвитку дитини; 2) психологічні особливості дітей раннього, дошкільного та молодшого шкільного віку.

ПСИХОЛОГІЯ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ — галузь психологічної науки, яка вивчає породження, функціонування і структуру психічного відображення реальності в процесах діяльності індивідів і груп, пов'язаної зі створенням і використанням комп'ютерів, включаючи їхнє програмне забезпечення.

ПСИХОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА — галузь психології, яка вивчає психологічний зміст художньої творчості, закономірності сприймання і розуміння творів мистецтва і психологічні питання художнього виховання дітей і дорослих.

ПСИХОЛОГІЯ НАВЧАННЯ — розділ педагогічної психології, присвячений вивченню психічної діяльності в умовах навчання. Найбільш детально в П. н. вивчено інтелектуальні процеси, закономірності засвоєння знань, умінь і навичок, формування в дітей уміння вчитися. Менше вивчено аспекти П. н., які межують з проблемами психології виховання: формування наукового світогляду, перетворення знань у переконання, стимуляція пізнавальної діяльності тощо. Важливий розділ П. н. становлять дослідження психології вчителя: характеристика нахилів до педагогічної діяльності, взаємостосунки з учнями тощо.

ПСИХОЛОГІЯ НАРІДІВ, етнопсихологія — галузь психології, яка здійснює

порівняльне вивчення психічного складу різних народів і націй, зумовленого суспільно-історичним розвитком. Дослідження ведуться головним чином на основі даних про матеріальну і духовну культуру цих народів, про форми суспільного життя й суспільної свідомості; матеріалом служать також дані про мову, яка розглядається як засіб вираження уявлень про навколишній світ.

ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКА — 1) розділ вікової психології, який вивчає факти й закономірності психічного розвитку в підлітковому віці; 2) психологічні особливості підлітка.

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ — галузь психології, яка вивчає психологічні проблеми трудової діяльності. До цих проблем належать психологічні умови підвищення продуктивності праці, режим праці й відпочинку, психологічний аналіз різних видів професійної праці, раціональне використання кадрів відповідно до індивідуально-психологічних особливостей людей (профконсультація, профорієнтація і профвідбір), психологічні причини аварійності і травматизму, психологія творчості й винахідництва в праці тощо.

ПСИХОЛОГІЯ СПЕЦІАЛЬНА — галузь психології, яка вивчає психологічні особливості аномальних дітей і дорослих, дефект яких зумовлений органічним ураженням головного мозку (розумово відсталі), порушенням аналізаторів (глухі, туговухі, слабозорі, сліпоглухі), тяжкими порушеннями мови при збереженні слуху. П. с. з'ясовує зміни в перебігу психічних процесів порівняно з нормою, їхні причини і механізми, розробляє спеціальні методи корекції аномалії, вивчає закономірності розвитку, формування особистості аномальних дітей під впливом навчання й виховання.

ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності процесу створення людиною нового, оригінального продукту. Предметом П. т. є трудова діяльність, яка створює нові суспільні цінності в науці, техніці, мистецтві, а також творчі моменти гри й навчання. П. т. досліджує передусім процес творчості, творчу особу, умови

ПСИХОПАТІЯ

творчості, продукт творчості тощо. Творчий підхід до розв'язання різноманітних завдань повинен розвиватися з дитинства, для чого слід учнів спонукати до пошуку нових розв'язків у змінених і ускладнених умовах.

ПСИХОПАТІЯ (від грец. ψυχή — душа і πάθος — страждання, хвороба), патологічний характер, психопатичні конституції — патологічний дисгармонійний склад характеру. Ця дисгармонія виявляється в нестійкості ефективно-вольових рис людини при одночасному збереженні інтелекту. Перші ознаки П. з'являються дуже рано, під впливом різних несприятливих обставин виникає загострення стану. Хоча П. — відносно стійка зміна особистості, все ж таки під впливом сприятливих умов патологічні риси можуть бути не лише згладжені, а й ліквідовані. З дітьми, в яких уже в ранньому віці спостерігаються надмірна емоційна збудливість, нестійкість настрою й поведінки тощо, необхідно організувати спеціальні заходи для подолання дальшого розвитку П.

ПСИХОТЕРАПІЯ (від грец. ψυχή — душа і θεραπεία — лікування) — лікування хворого за допомогою психічного впливу на нього. Під П. у широкому значенні розуміють правильний режим у лікувальних закладах, усунення факторів, що травмують психіку хворого, сприяння виникненню у хворого позитивних емоцій тощо. П. насамперед впливає на почуття людини, на її емоції. В дитячому віці особливо ефективним є комплексне лікування неврозів при провідній ролі П. Будь-яка форма П. (переконання, навіювання, гіпноз) серед дітей і підлітків має поєднуватися з застосуванням зміцнювальних, заспокійливих, тонізуючих медикаментів і фізіотерапевтичних процедур.

ПСИХОТЕХНІКА — одна з галузей прикладної психології, яка розробляє проблеми психології та психофізіології праці. Виникла на початку ХХ ст. Центральні проблеми П. — професійна консультація, професійний відбір, раціоналізація трудових процесів, техніки й умов праці, зниження травматизму й аварійності, удосконалення методів виробничого навчання. Для розв'язання цих

проблем широко використовується метод тестів, за допомогою яких вивчаються природні здібності людей.

ПУНКТУАЦІЯ (від лат. punctum — крапка) — 1) Система розділових знаків у писемності якоїсь мови, використовуваних як засіб членування тексту відповідно до його смислових, синтаксичних та інтонаційних особливостей. 2) Система правил вживання розділових знаків у тексті. 3) Розставлення розділових знаків у тексті. Разом з графікою та орфографією П. є основним засобом унормування писемної мови. Навчання П. рідної мови в школі починається з I класу.

ПУРИТАНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — виховання в дусі аскетизму, релігійності, бережливості і слухняності. В найбільш яскравій формі П. в здійснювалося в пуританських релігійних громадах Англії XVI—XVII ст., в кальвіністських, квакерських і братських організаціях.

ПҀРКИНЕ (Purkyně) Ян Евангеліста (17.XII.1787, Лібоховіце, Чехія — 28.VII.1869, Прага) — чеський біолог та громадський діяч. Займався також питаннями освіти й виховання. В ряді своїх праць запропонував проект демократичної шкільної системи. Критикував гуманітарний напрям школи і пропонував природничі науки як частину загальної освіти. Брав участь у створенні першої промислової школи в Празі. Виступав за навчання в Празькому університеті рідною мовою. В 1846 виявив в архіві м. Лешно “Велику дидактику” Я. А. Коменського.

“ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНІЯ” — щомісячний науково-педагогічний журнал, що виходив в 1922—1931 в Харкові українською і російською мовами. З 1926 називався “Шлях освіти”, з 1931 — “Комуністична освіта”, з 1945 — “Радянська школа”, з 1991 — “Рідна школа”.

“П'ЯТИКНІЖЖЯ” (в іудаїзмі — Тора, тобто Закон, або Вчення) — назва перших п'яти книг Біблії, авторство яких приписується пророкові Мойсею. В “П.” вміщено вчення про виникнення світу й людей, про рай, всесвітній потоп, походження “богообраного” єврейського народу, про встановлення іудейської релігії, її ритуалів і вимог.

Р

РАБЛЕ́ (Rabelais) Франсуа (близько 1494, поблизу Шінона — 9.IV.1553, Париж) — французький письменник-гуманіст, представник педагогічної думки епохи Відродження. В сатиричному романі “Гаргантюа і Пантагрюель” нещадно висміював панівну в середні віки систему навчання, яка ґрунтувалася на схоластичному заучуванні текстів. У душі передових ідей епохи пропагував гуманістичне виховання людини, в якому б гармонійно поєднувалися фізичний і духовний розвиток. За Р., в школі повинні вивчатися мови, математика, астрономія, природознавство, історія, право. Важливою складовою частиною всебічного виховання Р. вважав мистецтво.

РАВЛЮ́К Микола Тимофійович (12.XII.1881, с. Орелець Івано-Франківської обл. — 1.IX.1933, Чернівці) — український педагог і методист. Викладав українську і латинську мови в Кіцманській гімназії. З 1920 вчителював у Чернівецькій гімназії. Видав “Читанку для I і II класів гімназії” та низку інших посібників.

РАЙГ (Rugg) Гарольд Ордуей (1886—1960) — американський педагог, один з відомих представників “теорії прогресивного виховання” (прагматичної педагогіки). У 20-х роках керував роботою школи імені Лінкольна при Колумбійському

університеті, в якій здійснив на практиці ідеї педоцентризму. Створив ряд підручників для середньої школи.

РА́ДА ЄВРО́ПИ (The Council of Europe) — створена в 1949 організація об’єднує на цей час 39 держав. Програми, пов’язані з освітою та культурою, очолює Рада з культурного співробітництва, яка складається з 4 спеціалізованих комітетів: з питань освіти, вищої професійної освіти, культури й культурної спадщини. Головні напрями роботи цієї Ради: впровадження основних проектів у школи, вищі та середні навчальні заклади, поширення нових ідей, досвіду й досліджень, підтримка зв’язків, обміну досвідом і розвитку партнерства; друкування підручників та матеріалів з питань освіти; співробітництво з іншими інститутами Європи й міждержавними організаціями.

РАДІОСР-ТЕХНІКУМ — середній спеціальний навчальний заклад, що готував спеціалістів сільського господарства шляхом чергування теоретичних і практичних занять з роботою на виробництві. Засновано 1964. Р.-т. функціонували на базі великих, передових за рівнем виробництва радгоспів і сільськогосподарських технікумів. Строк навчання — в межах, встановлених для середніх спеціальних навчальних закладів. В Р.-т. учні, поряд

зі знаннями з загальноосвітніх предметів в обсязі середньої школи, діставали теоретичну і практичну підготовку за спеціальністю, а також кваліфікацію з присвоєнням розряду однієї з робітничих професій.

РАДКЕВИЧ Валентина Олександрівна (нар. 13.VII.1956 в Кокчетавській обл., Казахстан) — педагог, кандидат педагогічних наук, член-кореспондент АПН України з 1997. Працювала майстром виробничого навчання в середньому профтехучилищі. З 1985 — директор вищого професійно-художнього училища № 19 Хмельницької області.

РАДЛІНЬСЬКА (Radlinska) Гелена (2.V.1879, Варшава — 10.X.1954, Лодзь) — польський педагог і освітній діяч. З 1922 викладала педагогіку у варшавському вузі — Вільній вшехній польській. Під час німецької окупації Р. викладала в підпільній Вільній вшехній польській. В 1946—1952 — професор і завідувачка кафедри соціальної педагогіки в Лодзинському університеті. Досліджувала проблеми соціальної педагогіки, зокрема історію громадської і просвітницької роботи, теорію освіти дорослих і самоосвіти.

РАДХАКРІШНАН (Radhakrishnan) Сарвепаллі (5.IX.1888, Тіруттані — 17.IV.1975, Мадрас) — індійський філософ, політичний і освітній діяч. В 1949 очолив комісію з університетської освіти в Індії, рекомендації якої істотно вплинули на розвиток вищої освіти в країні.

“РАДЯНСЬКА ОСВІТА” — громадсько-педагогічний журнал; виходив 1923—1931 у Харкові щомісяця. Журнал висвітлював найголовніші питання поточного громадсько-педагогічного життя в Україні. У 1931 об'єднався з журналом “За політехнічну освіту” і дістав назву — “Політехнічна школа” (виходив 1932—1934).

“РАДЯНСЬКА ОСВІТА” — газета, заснована 1940 в Києві. Виходила двічі на тиждень. Друкувала матеріали про передовий педагогічний досвід, здобутки педагогічної науки і вищої школи, виховання молоді тощо. У 1991 перетворена у всеукраїнський громадсько-політичний тижневик “Освіта”.

“РАДЯНСЬКА ШКОЛА” — республіканське видавництво, засноване 1919 як підвідділ навчально-педагогічної літератури Всеукраїнського видавництва; в 1923 реорганізоване у видавництво “Шлях освіти”, з 1930 — “Радянська школа”, з 1991 — “Освіта”. Видає підручники для учнів, методичні посібники для вчителів і вихователів, довідники і словники; педагогічну й художню літературу, серії книжок для школярів з різних галузей знань, науково-методичні збірники, начотні посібники, програми, а також підручники для спеціальних шкіл, шкіл з викладанням ряду предметів іноземними мовами. Книжкова продукція випускається українською, російською, угорською, польською, молдовською, англійською, німецькою і французькою мовами. Окремі редакції видавництва працюють у Харкові, Львові, Ужгороді і Чернівцях.

РАЄВСЬКИЙ Олександр Миколайович (21.VIII.1891, Київ — 14.IX.1971, там само) — український психолог. З 1925 — професор, з 1945 — завідувач кафедри психології Київського університету. Досліджував проблеми методології психологічної науки, психології мовлення, історії психології.

РАЙ Раммохан (22.V.1772 або 1774, Радхнагор, Бенгалія — 27.IX.1833, Брістоль, Великобританія) — індійський філософ-просвітитель, громадський діяч. Основними засобами подолання феодальної відсталості країни вважав реформи індуїзму та системи освіти. Був прихильником світської освіти за європейським взірцем, заснував перший в Індії навчальний заклад європейського типу — Індуський коледж у Калькутті (1816).

РАЙНЕРІ (Raineri) Джованні Антоніо (2.III.1810 — 4.VI.1867) — італійський педагог. З 1847 — професор і керівник Вищої школи методики в Туринському університеті, з 1857 — член Вищої ради з питань виховання й навчання. Брав участь в опрацюванні першого шкільного закону Італії (1848). Р. є одним з найбільш відомих представників католицької педагогіки періоду національного об'єднання Італії. Велику увагу Р. приділяв авторитету вчителя. Завдання педагогіки,

за Р., — розвивати допитливість учня, виховувати в нього потребу вчитися.

РА́ННІЙ ДИТЯ́ЧИЙ ВІК — перші три роки життя дитини; звичайно цей віковий період поділяють на немовлятський вік (I рік життя) і власне Р. д. в. (II і III рік життя). Основою для виділення II і III року життя дитини в особливий віковий період, зі своїми завданнями й методами виховання, є не лише швидкі темпи розвитку в даному віці, а і якісні перетворення органів та функцій організму, особливо виникнення нових органів і функцій. Ці ознаки найбільш характерні для розвитку вищої нервової діяльності й поведінки дитини, який відбувається внаслідок його взаємодії з навколишнім середовищем, під визначальним впливом виховання. Протягом II і III років життя дитини відбувається інтенсивний розвиток її мови, створюються умови для розвитку пізнавальної діяльності, виробляються культурно-гігієнічні навички самообслуговування, закладається емоційна основа особистості дитини.

РА́ННЯ ХРИСТІЯ́НСЬКА ПЕДАГО́ГІКА — сукупність уявлень про мету й засоби виховання в період, коли християнство було релігією пригноблених класів (I—II ст. н. е.). Основою Р. х. п. було положення, що всі люди рівні перед Богом незалежно від їхнього соціального й національного походження. З метою поширення “віри Христової” уже в I ст. відкриваються так звані школи для катекуменів (тих, що готувалися до прийняття християнства), де роз’яснення початків християнства велося рідною мовою. Ці школи зникають тоді, коли християнство стає державною релігією і втрачає демократизм перших століть.

РА́ССЕЛ (Russell) Бертран (18.V.1872, Треллек, Вельс — 2.II.1970, Пенріндай-драйт, там само) — англійський філософ і громадський діяч. Значну увагу у 20—30-х роках приділяв педагогічним проблемам. Проблемам освіти й виховання присвячені книги “Про виховання, особливо в ранньому віці” (1926) і “Виховання й суспільний устрій” (1932), в яких критикував “традиційну” освіту в Англії і США за недостатню увагу до літературного й естетичного виховання. Р. виступав

як прихильник індивідуалістичної концепції виховання, багато в чому поділяв ідеї педоцентризму. Виступав за порівняно широку загальну освіту (з 6 до 14 років), проти ранньої спеціалізації, був прихильником диференціації навчальних курсів у старших класах середньої школи, побудованої на основі особистих інтересів, здібностей і нахилів учнів. Р. прагнув здійснити свої педагогічні ідеї на практиці, організувавши в 1927 школу в Бікон-Гіллі, якою керував до 1934.

РА́ТКЕ (Ratke) Вольфганг (18.X.1571 — 27.IV.1635) — німецький педагог, видатний дидакт, який опрацював систему дидактичних правил, близьких до правил Я. А. Коменського. Р. — прихильник природовідповідного виховання. В шкільному навчанні вважав необхідним широко використовувати різні форми наочності, йти від конкретного до абстрактного, систематично проводити повторення і вправи, підтримувати в дітей інтерес до знань. Р. одним з перших виступив за звуковий метод навчання грамоти рідною мовою, автор праць методичного характеру й підручників. Великого значення надавав методичній і дидактичній підготовці вчителів.

РАХІ́Т (від грец. *ρῶχίς* — хребет, спина) — хвороба дітей, спричинювана порушенням фосфорно-кальцієвого обміну в організмі. До виникнення Р. у дітей призводить недостача в їжі вітаміну D (або порушення його засвоєння), неправильне харчування, недостатнє перебування на свіжому повітрі, виснажливі захворювання тощо. Р. здебільшого проявляється у віці від 2 місяців до року.

РЕА́ЛЬНА ОСВІ́ТА (від лат. *realis* — дійсний, матеріальний) — тип загальної освіти, в основу якої покладено засвоєння учнями практично корисних знань. Перше місце при цьому відводиться вивченню предметів природничо-математичного циклу: фізики, математики, географії тощо. Як система виникла в Німеччині й Росії у XVIII ст. у зв’язку з розвитком промислового виробництва. У другій половині XVIII — на початку XIX ст. набула значного поширення в багатьох країнах. З 1864 в Україні, поряд

з класичними, діяли реальні восьмикласні гімназії, які 1872 перетворено на реальні училища. Поширенню Р. о. сприяли комерційні училища, які виникли в середині XIX ст. З 1888 випускники реальних навчальних закладів одержали право вступу на фізико-математичні й медичні факультети університетів. Реальні середні школи діяли і в західних областях України. Реальні середні навчальні заклади або реальні відділення при середніх школах є в сучасних системах народної освіти ряду країн (Австрія, Італія, Німеччина, Франція, Японія, скандинавські країни тощо).

РЕАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ — тип середнього навчального закладу в Російській імперії та в деяких зарубіжних країнах. В Україні одним із перших закладів реального типу було Чернігівське ремісниче училище (1804), призначене для “нижчих класів”. В 1872 затверджено Статут Р. у., за яким вони створювались як середні школи з 6—7-річним строком навчання з професійним ухилом у старших класах. В 1888 Р. у. перетворено на загальноосвітні середні школи з переважанням у навчальних планах предметів реального циклу.

РЕДДИ (Reddie) Сесіл (10.X.1858 — 6.II.1932) — англійський педагог, основоположник так званого нового виховання. Піддавши критиці схоластичну, відірвану від життя систему виховання й навчання, односторонність навчальних курсів середньої школи з виключним переважанням у них класичних предметів, Р. виступив з ідеями, які згодом дістали назву “нове виховання”. В центрі всього навчального процесу Р. ставив інтереси дитини, розвиток її індивідуальних особливостей. Р. виступав за органічне поєднання природничо-наукової освіти з гуманітарною. Свої педагогічні ідеї Р. реалізував на практиці в заснованій ним у 1889 школі-інтернаті Абботсголл.

РЕЖИМ ДИТИНИ В РОДИНІ — сукупність різних видів діяльності й порядок їх чергування, які забезпечують найбільш сприятливі умови для розвитку дітей. При всій різноманітності особливостей життя кожної родини є певні спільні принципи вимоги до встановленого для дітей режиму. Основними з них є вироб-

лення продуманої системи занять дитини, яка б забезпечувала всебічний розвиток, створення умов для зміцнення здоров'я. Важливе місце в Р. д. займає участь у побутовій домашній праці. Центральне місце в Р. д. в р. посідає приготування домашніх навчальних завдань і читання.

РЕЖИМ ДИТЯЧОГО САДКА — педагогічно й гігієнічно організований порядок чергування різних видів діяльності й відпочинку дітей дошкільного віку (перебування на свіжому повітрі, ігри й заняття, харчування, сон і гігієнічні процедури). Встановлюється залежно від віку дітей.

РЕЖИМ ДНЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ — порядок чергування різних видів діяльності дітей і підлітків протягом доби. Правильна організація Р. д. сприяє нормальному росту й розвитку організму дітей, зміцнює їхнє здоров'я і в той же час формує в них корисні звички й навички, сприяє зміцненню їхньої волі, виробленню певного ритму в діяльності. Р. д. будується з врахуванням вікових анатомо-фізіологічних особливостей і стану здоров'я й передбачає певну тривалість різних видів діяльності, сну й відпочинку, в тому числі відпочинку на відкритому повітрі, регулярне харчування, виконання правил особистої гігієни.

РЕЖИМ ШКІЛЬНИЙ — організований порядок чергування й характер зв'язків різних видів навчання, праці та відпочинку школярів. Р. ш. — найважливіша складова частина педагогічного процесу; одна з найважливіших умов навчання, виховання і фізичного розвитку учнів. Р. ш. зумовлюється структурою навчального року, урочними та позаурочними заняттями протягом дня, тижня, навчальної чверті, навчального року, тривалістю канікул. Залежить від вікових особливостей учнів, типу школи, її розташування (в сільській або міській місцевості) й визначається навчальними планами й програмами. В поняття Р. ш. включають і систему педагогічних вимог, створення відповідного психологічного клімату в педагогічному колективі.

РЕЙН (Rein) Вільгельм (10.VIII.1847, Ейзенах — 19.II.1929, Іена) — німецький педагог, один з найбільш визначних послідовників Гербарта в дидактиці. В 1886—1923 був професором Ієнського університету, в дослідній школі при якому проводив велику експериментальну роботу в галузі дидактики. В цій школі Р. реалізував навчальний план народної школи, складений ним і його співробітниками на основі теорії інтересу Гербарта і його вчення про ступені навчання. Був науковим редактором однієї з найбільших педагогічних енциклопедій.

РЕЙТИНГ (від англ. rating — оцінка, порядок, класифікація) — термін, який означає суб'єктивну оцінку якогось явища за заданою шкалою. За допомогою Р. здійснюється первинна класифікація соціально-педагогічних об'єктів за ступенем вираження спільної для них властивості (експертні оцінки). В педагогічних науках Р. служить основою для побудови різноманітних шкал оцінок, зокрема при оцінці різних сторін навчальної і педагогічної діяльності, популярності чи престижності професій серед молоді тощо. Одержувані при цьому дані звичайно мають характер порядкових шкал.

РЕКТОР (лат. rector — керівник, управитель) — в багатьох країнах керівник вищого навчального закладу. В епоху Відродження Р. називалися головні вчителі і завідувачі багатокласними школами. В сучасній Франції Р. — також особа, яка очолює навчальний округ (“академію”).

РЕЛЬЄФНЕ МАЛЮВАННЯ, РЕЛЬЄФНЕ КРЕСЛЕННЯ — навчальні предмети в школі сліпих, які відповідають малюванню і кресленню в масовій школі. Курс Р. м. ґрунтується на даних наукових досліджень, які довели широкі можливості розвитку в сліпих дітей сприймання форми, величини предметів і зображень, формування в них просторових уявлень і понять про елементи перспективи, які дають можливість дітям сприймати предмети і явища дійсності й передавати їх в нескладних реалістичних малюнках. Р. м. має загальнопізнавальне значення. Навчання Р. к. в школі сліпих будується

з використанням знань і умінь, одержаних учнями в курсі Р. м.

РЕЛЬЄФНИЙ ШРИФТ — шрифт, створений для письма й читання сліпих.

РЕМІНІСЦЕНЦІЯ (від лат. reminiscencia — відгомін, спогад) — особливість пам'яті, яка полягає в неточності відтворення вивченого матеріалу при спробах згадати його одразу після заучування, запам'ятовування. Р. виявляється в тимчасовому забуванні того, що вивчено. Явище Р. трапляється частіше в дітей, ніж у дорослих. У навчальному процесі слід враховувати можливість виникнення Р. і відповідно орієнтувати школярів на поступове, послідовне вивчення матеріалу.

РЕМІСНІЧІ УЧІЛИЩА — навчальні заклади системи професійно-технічної освіти. Створено 1940 з метою підготовки кваліфікованих робітників для різних галузей народного господарства. До 1940 існували школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). Строк навчання в більшості Р. у. тривав 2—3 роки, до них приймали молодь 14—17 років, як правило, з освітою не нижче 7 класів; учні перебували на державному утриманні. В 1958 Р. у. перетворено на міські й сільські професійно-технічні училища.

РЕПЕТИТОРСТВО (від лат. repetitio — повторення) — додаткове позаурочне навчання відстаючих учнів. У французькій школі були штатні репетитори, під керівництвом яких виконувалися домашні завдання. Крім штатних, існують приватні репетитори з числа викладачів вузів, учителів, студентів, які готують до вступу у вищі навчальні заклади.

РЕПРОДУКТИВНА ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ — пізнавальна діяльність відтворюючого, виконавчого характеру (за готовою інструкцією); засвоєння учнями “готових” знань.

РЕПРОДУКТИВНА УЯВА — вид уяви, що широко використовується в навчанні. Її продуктом є уявлення нового для учня (образу, моделі, процесу), що виникає на основі його словесного опису чи умовного зображення (схеми, малюнка та інше). Важливими умовами Р. у. є наявність в учня знань, на які вона спирається,

точний опис нового (чітко виділення того, чим нове відрізняється від старого, уже відомого); опора на наочний матеріал; образність, яскравість, жвавість, чіткість розповіді про нове; виконання учнями конкретного практичного завдання з новим (намалювати, порівняти, продемонструвати, розіграти та ін.).

РЕПРОДУКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ (репродукція — відтворення) — методи навчання, що ґрунтуються на репродуктивному характері мислення учнів. Репродуктивними виступають словесні, наочні і практичні методи (розповідь, лекція, бесіда, наочність, вправи, практичні завдання) у випадках, коли зміст навчального матеріалу: а) інформативний; б) є описом способів практичних дій; в) є принципово новим чи достатньо складним для самостійного засвоєння учнями й подається у готовому вигляді. На Р. м. н. побудоване програмоване навчання.

РЕФЕРАТ (від лат. *refereo* — доповідаю) — 1) Короткий виклад (усний чи письмовий) основних положень учення, наукової праці, дослідження або змісту книги. Р., зроблений автором, називають авторефератом. 2) Доповідь на певну тему, що містить огляд друківаних джерел.

РЕФЛЕКС (від лат. *reflexus* — згин, вигин) — закономірна реакція організму на зміни зовнішнього чи внутрішнього середовища, здійснювана через центральну нервову систему у відповідь на подразнення рецепторів. Р. є основною формою нервової діяльності. Завдяки рефлекторній діяльності організм здатний швидко реагувати на різноманітні зміни зовнішнього середовища або свого внутрішнього стану і пристосовуватися до цих змін. Усі рефлекси організму поділяють на безумовні і умовні. З безумовнорефлекторною діяльністю організм народжується, умовні рефлекси — набувають у процесі життя й пристосування до навколишнього середовища.

РЕФЛЕКСОЛОГІЯ (від *рефлекс* і грец. *λόγος* — вчення) — природничо-науковий напрям у російській психології початку ХХ ст., основоположником якого був В. М. Бехтерев. На опрацювання реф-

лексологічної теорії вплинули ідеї І. М. Сеченова про рефлекторну природу психічної діяльності. Концепції Р. вплинули на педологію й педагогічну психологію у 20-ті роки, сприяючи виникненню спрощено-механічного розуміння поведінки дитини. Р. була поширена і в Україні (В. П. Протопопов, О. С. Залужний, К. С. Мокульський та ін.).

РЕЦЕПТОРИ (від лат. *receptor* — той, що сприймає) — чутливі нервові закінчення аналізаторів, що сприймають подразнення і трансформують їх у потоки нервових імпульсів, які по доцентрових нервових волокнах надходять у центральну нервову систему.

РЕЗНИК Яків Борисович (23.IV.1892 — 17.VI.1952) — український педагог. Педагогічну діяльність почав у 1911 в школах Києва. В 1919 організував дитячий будинок і до 1927 керував ним. З 1924 послідовно працював в науково-дослідних установах — НДІ єврейської культури, в Українському НДІ педагогіки. Одночасно Р. з 1927 читав курс педагогіки у вузах: Одеському інституті народної освіти, Київському університеті, Кустанайському учительському інституті, Київському педінституті і Старобільському учительському інституті. Досліджував проблеми дидактики.

РІЖСЬКИЙ Іван Степанович (1761, Рига — 1811) — український філософ, логік. Перший ректор Харківського університету (1805). Автор підручника з логіки “Умослов’я, або Розумова філософія” (1790).

РІМСЬКЕ ВИХОВАННЯ — антична педагогічна система, сукупність форм і методів виховання й навчання молодого покоління в Стародавньому Римі (до VI ст. н. е.). В епоху патріархально-родового Риму велика роль відводилася родинному вихованню. Освіта в Римі часів республіки та імперії представлена трьома типами шкіл: елементарними, граматичними та школами риторів. Елементарні школи були численними й забезпечували поширення писемності серед вільного населення. Для дітей патрициїв та вершників існували навчальні заклади вишого типу — граматичні школи; у I ст. н. е.

з'явилися граматичні школи для дівчаток. Цей тип шкіл з деякими змінами проіснував до кінця Римської імперії. В риторських школах юнаки здобували вищу гуманітарну освіту. Всі школи в Стародавньому Римі були приватними і платними. З середини I ст. до н. е. вони стали державними. Поступово навчання й виховання в граматичних і риторських школах набуло формального характеру і сприяло підготовці та створенню численного апарату чиновників. У V ст. н. е. римська школа припинила своє існування, поступившись місцем християнським школам раннього середньовіччя.

РІТМІКА в дошкільному закладі (від грец. ρυθμικός — розмірений, узгоджений) — система фізичних вправ, виконуваних під музику, метою якої є розвиток у дітей музичного слуху й пам'яті, ритмічності, уваги, м'язової вільності, пластичної виразності рухів. Заняття Р. проводяться в цікавих і захоплюючих для дітей формах — музичні ігри, хороводи, танці і вправи.

РИТМІЧНА ГІМНАСТИКА — система фізичних вправ, яка будується на музичній основі; один з видів фізичного й художнього виховання дітей. Виникла наприкінці XIX — на початку XX ст. на основі методу швейцарського композитора та педагога Жак-Далькроза. Р. г. сприяє розвитку в дітей музичних здібностей, загальної організованості, м'язової свободи, ритмічності й виразності рухів. Застосовується Р. г. в музичних, театральних, хореографічних навчальних закладах, у дитячих садках, а також у позакласній роботі загальноосвітніх шкіл.

РІТОР (грец. ρήτωρ) — 1) Оратор і вчитель красномовства у Стародавньому Римі та Стародавній Греції (з V ст. до н. е.). Видатні Р.: Сократ, Цицерон, Квінтіліан та ін. 2) Оратор, що говорить багато й пишномовно. 3) Учителі риторики — в Україні в братських школах. Іноді Р. називали також учнів братських шкіл і духовних семінарій по класу риторики.

РИТОРИКА, реторика (грец. ρητορικη — ораторське мистецтво) — наука красно-

мовства. Виникла у Стародавній Греції. З кінця XVI ст. у братських школах в Україні Р. викладалася разом з поетикою (піітикою).

РІТОРСЬКІ ШКОЛИ (від грец. ρητορικη σχολη — ораторська школа) — навчальні заклади, які готували ораторів і політичних діячів. Виникли в Стародавній Греції ще у V ст. до н. е., однак остаточно оформились і дістали свою назву в Римі в III ст. Вони будувалися на базі граматичних шкіл. Предметами навчання були грецька й римська література, філософія, риторика, елементи математики, астрономії, музика, основи права. В Р. ш. проводилися практичні заняття з риторики, на яких вправлялися у виголошенні публічних промов. Риторика була сприйнята християнською освіченістю і як шкільний предмет включалася в навчальні плани європейських гімназій аж до XIX ст.

РІЦАРСЬКА АКАДЕМІЯ — становий навчальний заклад для синів дворян; Р. а. почали створюватися в німецьких державах наприкінці XVI ст. і набули великого поширення після Тридцятирічної війни (1618—1648). Р. а. готували молодь із знатних сімей до військової і громадянської служби. Навчальний план Р. а. був ширшим за гімназійний: до нього входили латинська, французька, італійська, часто й іспанська мови, математика, фізика, генеалогія, право, історія тощо. Велика увага приділялася фехтуванню, верховій їзді, танцям. У XIX ст. Р. а. були поступово перетворені у звичайні гімназії чи кадетські корпуси.

РІЦАРСЬКЕ ВИХОВАННЯ — система виховання синів світських феодалів, яка існувала в середньовіччі. До 7 років хлопчики виховувалися дома під наглядом матері, після чого їх віддавали до двору сюзерена. Тут до 14 років вони виконували обов'язки пажів, а пізніше — до 21 року — були зброєносцями при знатному рицарі. За ці роки молоді феодалі мали оволодіти "сімюма рицарськими чеснотами" — вмінням полювати, їздити верхи, плавати, фехтувати, стріляти з лука, грати в шашки, складати й співати вірші на честь дами серця, а також виробити в собі такі моральні

якості, як хоробрість, наполегливість, вірність сюзеренові тощо. З падінням рицарства зникло й Р. в.

РІБО (Ribot) Теодюль-Арман (18.XII.1839, Генган — 9.XII.1916, Париж) — французький психолог і філософ. Професор Сорбонни (1885) і Колеж де Франс (1888), де був директором першої у Франції психологічної лабораторії (1889). Р. — автор численних монографій, присвячених увазі, пам'яті, уяві, мисленню, почуттям, волі, характеру, природі несвідомого, історії психології.

“РІДНА ШКОЛА” — громадська культурно-освітня організація, що діяла в Східній Галичині (1881—1939) й Західній Волині (20—30-ті роки ХХ ст.). Заснована 1881 у Львові як “Руське товариство педагогічне”. В 1912—1926 мала назву “Українське педагогічне товариство”, а з 1926 — “Рідна школа”. Товариство організувало приватні школи й гімназії, дитячі садки, курси для неписьменних. У 1938 “Р. ш.” належало 605 дитячих садків, 33 початкові й неповні середні школи, 12 гімназій, 11 ліцеїв, видавництво, книгарні.

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ в Одесі — закритий середній навчальний заклад підвищеного типу для дітей аристократії й багатого купецтва. Заснований 1817. Названий на честь колишнього новоросійського генерал-губернатора А.-Е. Рішельє. Навчальні плани ліцею не передбачали спеціалізації, термін навчання становив 8 років. Спочатку було два відділення — філософське та юридично-політичне. До 1820 викладання велося французькою мовою. При директорі І. С. Орлаї (1826—1829) було вдосконалено навчальний план (включено математику, фізику, хімію, біологію, географію, історію та ін.), поліпшено методи навчання, відкрито педагогічне відділення, згодом назване педагогічним інститутом, для підготовки педагогічних кадрів для повітових і комерційних шкіл, при якому діяла кафедра педагогіки. У 1837 організоване фізико-математичне відділення, інститут східних мов, що готував перекладачів для військових установ, 1843 — камеральне відділення з кафедрами природничих та економічних наук. У 1856 попечителем Одеського навчального

округу було призначено М. І. Пирогова, з ініціативи якого 1865 Р. л. перетворено на Новоросійський університет.

РОБІТНІЧІ УНІВЕРСИТЕТИ — навчальні заклади для підвищення загальноосвітніх знань і виробничої кваліфікації робітників без відриву від виробництва. Діяли в СРСР, у тому числі в Україні, з 1925 по 1931. Від вступників вимагалися елементарні знання з мови, математики, природознавства, політична грамотність. Для тих, хто не мав загальноосвітньої і спеціальної підготовки, при Р. у. існували підготовчі курси й консультаційні пункти. Навчання в Р. у. проводилося, як правило, на двох відділеннях — суспільно-економічному й технічному зі строком навчання відповідно 2 і 3 роки. Припинили свою діяльність у зв'язку з появою нових типів навчальних закладів для дорослих.

РОБІТНІЧІ ФАКУЛЬТЕТИ (робітфаки) — загальноосвітні навчальні заклади для дорослих, які готували до вступу у вузи. Відкривалися при вузах і школах як самостійні заклади. Працювали денні Р. ф. із строком навчання 3 роки і вечірні — 4 роки. Навчальні плани будувалися з врахуванням профілю інституту й мали індустріальний, сільськогосподарський, медичний, педагогічний та інші профілі. Це, проте, не порушувало загальноосвітнього характеру Р. ф. Ліквідовані 1940 у зв'язку з розвитком у 30-х — на початку 40-х років середньої освіти та організацією середніх вечірніх шкіл для дорослих.

РОГАТИНЕЦЬ Юрій (Юрій Козьмич Рогатинець; рік народження невідомий, Рогатин — 1605, Львів) — український письменник, громадський і освітній діяч. Один із засновників та керівників Львівського братства і Львівської братської школи. На думку І. Франка, Р. був спів-автором статуту Львівської братської школи.

РОЗВИВАЮЧЕ НАВЧАННЯ — спрямованість принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів: сприймання, мислення, пам'яті, уяви тощо. Спираючись на

незавершені цикли психічного розвитку дитини, Р. н. формує мислительні здібності, самостійність школярів, інтерес до навчання, а також удосконалює різні форми сприймання. Методика Р. н. передбачає інтенсивну розумову роботу учнів шляхом організації проблемного навчання, запровадження системи пізнавальних завдань, озброєння їх прийомами пізнавальної діяльності.

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ — процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціалізації і виховання. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства. Оволодіння дійсністю у дитини реалізується в її діяльності за допомогою дорослих, тим самим процес виховання є провідним у розвитку її особистості. Розвиток особистості відбувається в діяльності, яка керується системою мотивів, притаманних даній особистості. Як передумова й результат розвитку особистості виступають потреби.

РОЗПОВІДЬ — словесний (вербальний) метод навчання; жвава, образна форма усного монологічного викладу навчального матеріалу з таких тем чи питань, які містять, головним чином, фактичні відомості (опис явищ природи, суспільного життя, висвітлення історії відкриття чи винаходу, повідомлення біографічних відомостей). Р. використовується в усіх класах, при вивченні різних предметів. Р. повинна мати чітко визначену тему, достатню кількість фактичного, науково достовірного матеріалу, який висвітлюється в чіткій логічній послідовності й відображає рух думки від явищ до їхньої суті. Ефективність Р. залежить від того, в якій мірі вона стимулює мислення учнів і викликає в них емоційне ставлення до фактів, подій, явищ. З метою забезпечення повнішого сприймання навчального матеріалу, Р. може супроводжуватися демонстрацією різних наочних посібників (репродукції картин, схеми, таблиці, моделі, фрагменти кінофільмів, звукозаписи та ін.).

РОЗУМ І РОЗСУДОК — філософські категорії, вироблені для позначення двох якісно відмінних способів раціонального освоєння дійсності. Розум є вищою формою інтелектуальної діяльності, що полягає в усвідомленому оперуванні поняттями, яке спирається на розкриття їхньої природи і змісту. Головна особливість і соціальне покликання розуму полягають у тому, що він висуває нові ідеї, які виходять за межі попередніх систем знання і уявлень, тобто саме з діяльністю розуму пов'язана творчість людини в усіх сферах життєдіяльності. Розсудок є спосіб інтелектуальної діяльності за раніше заданими схемами і шаблонами, без проникнення в змістову сутність формально впорядкованих понять.

РОЗУМІННЯ — мислительний процес, спрямований на виявлення (з'ясування) істотних рис, властивостей і зв'язків предметів, явищ і подій дійсності. Фізіологічною основою Р. є складна аналітико-синтетична діяльність мозку, актуалізація минулих умовних зв'язків, утворення нових тимчасових зв'язків та встановлення їхньої значущості. Р. досягається на основі знань і вмій, здобутих у попередньому досвіді. Р. належить до сфери інтелекту, однак міцно спирається на емпіричний досвід. Увесь процес навчання підростає поколінь ґрунтується на формуванні Р., поглибленні й уточненні його. Реалізується Р., головним чином, через мову і мовлення, а також через певні жести, міміку, знаки, дії. У педагогічній психології і педагогіці важливе значення має з'ясування ступеня точності й повноти Р. учнями навчального матеріалу. Для закріплення Р. широко використовується моделювання процесів і явищ.

РОЗУМНІСТЬ — 1) те, що пов'язане з розумом, суб'єктивна властивість, міра розвиненості людського знання; 2) об'єктивна істинність знання. Оскільки світ виступає як суперечлива єдність об'єктивного середовища й людини, то цілком закономірно для людини оцінювати дійсність з погляду її Р. Принцип Р. означає оцінку явищ з погляду їхнього об'єктивного змісту, що відображається передусім у таких категоріях, як сутність,

зміст, закон тощо. Р. дає змогу людині не лише пізнавати світ і саму себе, а й дощільно регулювати свої дії і вчинки.

РОЗУМОВА ВТОМА — стан центральної нервової системи, що виникає внаслідок перенапруження розумової діяльності й характеризується зниженням її продуктивності, спадом уваги, сповільненням усіх процесів. Важливим засобом боротьби з Р. в. є правильна організація розумової праці, виховання з дитинства інтересу й звички до систематичної розумової діяльності.

РОЗУМОВА ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ — здатність ефективно виконувати роботу, яка вимагає тривалого розумового напруження. Фізіологічно характеризується довготривалим збереженням необхідних для роботи оптимальних осередків збудження в корі головного мозку при стійкому гальмуванні інших ділянок кори. Психологічно це виражається в тривалій і інтенсивній увазі до об'єктів спостереження, запам'ятовуванні, роздумів. Р. п. виробляється у школярів у процесі подолання труднощів, насамперед у навчальній діяльності. Правильно дозувати розумову працю на різних ступенях і одночасно всемірно розвивати Р. п. школярів — важливе завдання раціонально організованого педагогічного процесу.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ — важлива складова частина всебічного розвитку особистості, підготовки її до життя і праці. Р. в. передбачає розвиток мислення й пізнавальних здібностей людини. Основними факторами, що визначають ефективність Р. в., є науковість і різноманітність засвоєваних знань, застосування такої методики навчання, яка забезпечує активність і самостійність пізнавальної діяльності, стимулювання інтересів, створює позитивний мікроклімат навчання. Р. в. здійснюється безперервно: під час цілеспрямованого навчання, гри, праці, розв'язання життєвих ситуацій, спілкування з дорослими і ровесниками, при сприйманні й усвідомленні матеріалу, що надходить через засоби масової інформації. Найінтенсивніше відбувається розумовий розвиток під час виконання пізнавальних і проблемних завдань, коли необхідно виявити творчий

підхід, ініціативність і самостійність думки. Велика роль у Р. в. належить повноцінному засвоєванню великого обсягу знань (глибоке проникнення у їхню сутність, оволодіння методами їх набування і застосування, перетворення знань на переконання, на знаряддя мислення й діяльності). Розумовий розвиток виразно виявляється у засобах діяльності, структурі мислительних процесів, вільному володінні учнем основними розумовими операціями, логічними прийомами, методами наукового пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення, конкретизація, вміння визначати головне, встановлювати оцінкові судження тощо). В українській школі Р. в. відбувається у процесі всієї навчально-виховної роботи на уроках і в позаурочний час, у тісній взаємодії з іншими складовими частинами виховання. Його успішність визначається такими умовами: оптимальний вибір змісту навчального матеріалу, методів навчання і відповідного їм характеру пізнавальної діяльності учнів; зв'язок навчання з практичною діяльністю учнів, їхнім особистим досвідом, з оточуючим життям; зв'язок урочної, позакласної і позашкільної пізнавально-виховної діяльності; висока загальна інтелектуальна атмосфера, в якій навчаються і живуть учні.

Методика Р. в. включає: стимулювання допитливості й формування пізнавального інтересу; використання методу перспектив і проблемних ситуацій; різносторонню самостійну діяльність учнів; методику озброєння учнів знаннями, вміннями й навичками культури навчальної праці.

РОЗУМОВИЙ ВІК — показник, що використовується в деяких тестах інтелекту і вказує на вік, для якого одержана досліджуваним оцінка є типовою. Використовується в деяких тестах для обчислення коефіцієнта інтелектуальності.

РОЗУМОВИЙ РОЗВИТОК — процес розвитку, вдосконалення інтелектуальної сфери й пізнавальних здібностей людини. Найінтенсивніше Р. р. відбувається у ранньому дитинстві, підлітковому та юнацькому віці; у зрілому віці — дещо

повільніше і головним чином у професійній сфері, у похилому віці процес Р. р. поступово затухає. Р. р. може відбуватися стихійно через контактування індивіда з оточенням (природним і соціальним) і засвоєння соціального досвіду методом спроб і помилок. Другий шлях — свідоме навчання, цілеспрямоване оволодіння знаннями й навичками під керівництвом учителя, наставника. Р. р. людини, рівень його сформованості є серцевиною її духовного світу.

РОЗУМОВІ ДІЇ — дії людини (від математичних перетворень до оцінки поведінки іншої людини), які використовуються у внутрішньому плані свідомості, без опори на зовнішні засоби, у тому числі чутну мову. Цим Р. д. відрізняються від інших видів людських дій (наприклад, мовних, фізичних). Р. д. можуть бути спрямовані на виконання як пізнавальних (мислительних), мнестичних, так і емоційних завдань. Управління процесом формування Р. д. відкриває певні перспективи вдосконалення навчання й цілеспрямованого впливу на хід розумового розвитку дитини. Останнім часом результати досліджень з планомірного формування Р. д. знаходять дедалі більш широке застосування в дошкільному вихованні, шкільному, вузівському, професійному навчанні.

РОЗУМОВО ВІДСТАЛІ ДІТИ — діти з порушенням нормального розвитку пізнавальних процесів внаслідок органічних уражень головного мозку (головним чином, його кори). До цих уражень належать: запалення тканини мозку і його оболонки (менінго-енцефаліти), ускладнення після інфекційних захворювань (дифтерит, скарлатина, кір, грип та ін.), травми голови, крововиливи в мозок дитини під час родів тощо. Залежно від ступеня порушення розумового розвитку Р. в. д. поділяються на такі основні групи: а) ідіоти — діти, які не володіють мовою і не розуміють мови інших; не здатні до засвоєння складних навичок, мають грубі порушення в моториці (не можуть самостійно переміщатися); б) імбецили — діти з досить грубими порушеннями в пізнавальних процесах, не здатні до тривалої цілеспрямованої дії, з погано розвинутою пам'яттю; після

тривалого навчання у імбецилів виробляються навички читання, письма, рахунку, деякі навички ручної діяльності і самообслуговування; в) дебіли — діти з найлегшим ступенем розумової відсталості, але вони істотно відрізняються за своїм психічним розвитком від нормальних дітей; здатні до систематичного шкільного навчання за спеціальною програмою, можуть оволодіти трудовими знаннями, уміннями й навичками порівняно легкої професії; навчаються в допоміжних школах, особливістю виховного процесу в яких є обов'язкове проведення з дітьми корекційно-виховної роботи.

РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ РІВЕНЬ — сукупність знань, умінь і сформованих під час їх засвоєння розумових дій; вільне оперування ними в процесах мислення, які забезпечують засвоєння в певному обсязі нових знань і вмінь. Наявний Р. р. р. — це стан пізнавальних і творчих можливостей індивіда. Інформація про Р. р. р. може бути одержана шляхом тривалих психолого-педагогічних спостережень або шляхом проведення діагностичних випробувань за допомогою спеціальних методик.

РОМЕНЕЦЬ Володимир Андрійович (нар. 20.V.1926, Київ) — український психолог, дійсний член АПН України з 1992. З 1990 — професор кафедри загальної та інженерної психології Київського Національного університету і з 1991 — завідувач відділу історії та етнопсихології Інституту психології АПН України. Досліджує проблеми історії та методології психологічної науки.

РОММ (Romme) Шарль-Жильбер (1750—1795) — відомий діяч освіти періоду Великої Французької революції XVIII ст. В жовтні 1793 запропонував Конвенту план просвіти, яким пропонувалося створити школи I, II і III ступеня, які б поєднували різнобічну освіту (природничо-науковий, технічний й гуманітарний знання) з республіканським вихованням, а на старшому ступені давали б і професійну підготовку. Згідно з цим планом духовенство позбавлялося права на педагогічну діяльність.

РОСМІНИ-СЕРБАТИ (Rosmini-Serbati) Антоніо (25.III.1798 — 1.VII.1855) — італійський філософ і педагог. Вищою метою виховання вважав удосконалення особистості в дусі вимог християнської релігії і моралі, якого можна досягти планомірним і гармонійним розвитком усіх здібностей людини. Р.-С. був переконаним противником схоластичної школи і єзуїтських колегій як таких, що не відповідають висунутій ним основній меті виховання. Вищим принципом методики Р.-С. вважав відповідність послідовності навчання в порядку зростання складності основним етапам розвитку людського розуму. На основі цього принципу він опрацював систему виховання й розвитку дитини в період від народження до 7-річного віку.

РОХОВ (Rochow) Фрідріх Еберхард (11.X.1734 — 16.IV.1805) — німецький педагог-філантропіст, організатор народних шкіл. Головним завданням навчання вважав розвиток мислення дітей, для чого опрацював спеціальну систему вправ. Основними навчальними предметами в школі Р. були письмо, читання й лічба, дітей знайомили з природознавством і правильним веденням сільського господарства. Високі вимоги Р. ставив до вчителя.

РУБІНШТЕЙН Сергій Леонідович (18.VI.1889, Одеса — 11.I.1960, Москва) — російський психолог, член-кореспондент АН СРСР (з 1943), академік АПН РРФСР (з 1945). Закінчив Новоросійський (Одеський) університет (1913). З 1919 — доцент кафедри філософії і психології Одеського університету, з 1932 по 1942 — завідувач кафедри психології Ленінградського педінституту імені Герцена, з 1942 по 1950 — завідувач кафедри психології Московського університету, з 1942 по 1945 — директор Інституту психології в Москві, з 1945 — завідувач сектору психології Інституту філософії АН СРСР. Досліджував філософські та методологічні проблеми психології, вивчав походження психіки, сприймання, пам'ять, мовлення, мислення.

РУДНЯНСЬКИЙ (Rudnianski) Стефан (28.IV.1887, Брест — 6.IV.1941, Львів) — польський філософ і педагог. Вів дослід-

ження у галузі історії філософії, історії педагогічної думки й педагогіки. Р. популяризував у Польщі погляди на виховання Леделетє, Бабефа, Фур'є та ін. У педагогічних працях Р. багато уваги приділяв питанням виховання всебічно розвинутих членів суспільства, здатних застосовувати свої сили в різних сферах діяльності, потрібній суспільству.

РУСОВА (дівоче прізвище — Ліндфорс) Софія Федорівна (18.II.1856, с. Олешня Чернігівської обл. — 5.II.1940, Прага) — українська громадська, культурно-освітницька діячка і педагог. Після закінчення гімназії у Києві (1871) працювала в освітніх і виховних закладах. Автор шкільних підручників, досліджень з педагогіки. Працювала в секретаріаті Центральної Ради. В 1921 емігрувала за кордон.

РУССО (Rousseau) Жан-Жак (28.VI.1712, Женева — 2.VII.1778, Ерменонвіль, поблизу Парижа) — французький філософ-просвітитель, письменник, педагог і композитор. На думку Р., виховання повинно бути природним, або природовідповідним, тобто відповідати віковій дитини і здійснюватися на лоні природи. Вважаючи головним природним правом людини право на свободу, Р. висунув ідею вільного виховання, у зв'язку з чим виступав проти авторитаризму у вихованні, заперечував необхідність покарання дітей. Основними факторами виховання дітей Р. вважав природу, людей і предмети навколишнього світу. В праці "Еміль, або Про виховання" Р. зробив спробу виділити основні періоди в розвитку людини від її народження до повноліття, накреслити завдання для кожного з них. Педагогічні ідеї Р. відіграли виключно важливу роль у розвитку поглядів на мету, завдання й методи виховання наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Погляди Р. істотно вплинули на німецьких педагогів-філантропістів, на Й. Г. Песталоцці, Л. М. Толстого, Г. Спенсера, Дж. Дьюї.

"РУСЬКА ШКОЛА" — 1) Українське педагогічне товариство на Буковині. Засноване 1887 у Чернівцях. З 1908 перейменоване на товариство "Українська школа". Товариство було єдиною організацією на Буковині, що поширювала освіту серед українського населення,

готувала учителів-українців, видавала підручники рідною мовою. В 1910—1922 товариство утримувало ряд дитячих пригудків і жіночу семінарію. У 20-х роках ХХ ст. “Р. ш.” припинила діяльність внаслідок поліцейських репресій. 2) Український науково-педагогічний журнал. Орган товариства “Руська школа”. Виходив у Чернівцях 1888—1891. В журналі друкувалися статті з педагогіки та методики навчання різних предметів, з історії української школи тощо. “Р. ш.” відстоювала впровадження в школах Галичини й Буковини фонетичного правопису.

РУСЬКО Олексій Микитович (30.III.1906, Бялисток, тепер Польща — 25.VIII.1964, Київ) — український педагог, методист хімії, член-кореспондент АПН РРФСР (з 1957). В 1938—1944 — ректор Київського університету, в 1944—1958 — заступник міністра освіти УРСР, з 1958 — директор НДІ педагогіки України. Автор науково-

методичних праць з хімії та педагогіки, підручників із загальної хімії для педагогічних інститутів та середніх шкіл.

РУЧНА ПРАЦЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ — заняття з дошкільниками по виготовленню різних предметів з паперу, картону, дерева, тканини, природних матеріалів. Діти набувають навичок користування найпростішими інструментами — ножицями, голкою, молотком, пилкою, рубанком; знайомляться з різними матеріалами і способами їх обробки; в дітей виховується любов до праці, кмітливість, ініціативність.

РЯППО Ян Петрович (11.IV.1880, Вереський повіт, Естонія — 14.IV.1958, Таллінн) — український педагог і діяч народної освіти. В 1921—1928 заступник наркома освіти УРСР, головний редактор педагогічного журналу “Шлях освіти” (1922—1927). Автор праць з історії педагогіки, організації народної освіти.

С

САВИЦЬКИЙ Омелян Михайлович (1845, с. Грабівка Івано-Франківської обл. — 18.VIII.1921, м. Болехів) — український педагог. В 1871—1914 — викладав математику і фізику в гімназіях Львова й Тернополя. Автор перших у Галичині підручників з математики і фізики для середніх шкіл та гімназій, написаних живою народною мовою (“Арифметика і алгебра”, 1876—1877; “Учебник фізики”, 1885; “Наука геометрії”, 1901; “Геометрія”, 1908 — всі видані у Львові).

САВЧЕНКО Олександра Яківна (нар. 8.V.1942, Ізмаїл) — український педагог, дійсний член АПН України. З 1992 — Головний вчений секретар АПН України, з 1995 заступник міністра освіти України. Досліджує проблеми дидактики початкової освіти, є автором підручників для початкової школи.

САГАНСЬКА СИСТЕМА шкіл — єдина система народних шкіл в Сілезії, створена у другій половині XVIII ст. абатом Саганського монастиря І. І. Фельбігером. Дещо пізніше С. с. ш. була прийнята в Австрійській імперії і стала відома під назвою австрійської. За цією системою в кожній общині відкривалася народна школа, яка називалася також тривіальною, в якій навчали читанню, письму, лічбі,

релігії й моралі, знайомили з принципами ведення господарства. В кожному окрузі була головна школа, навчальний план якої включав елементарні курси латинської мови, географії, історії, землемірної справи, креслення, домоводства, сільського господарства. В провінціях створювалися так звані нормальні школи з приєднаними до них семінаріями для підготовки вчителів народних шкіл. С. с. ш. сприяла поширенню освіти серед народу, узаконила класно-урочну систему.

САКОВИЧ Касіян (близько 1578, с. Потелич Львівської обл. — 1647, Краків) — український письменник, освітній діяч, філософ. В 1620—1624 — викладач і ректор Київської братської школи.

САЛОМОН (Salomon) Отто (1849—1907) — шведський педагог, автор шведської (“Неєської”) системи трудового навчання та ініціатор запровадження її в загальноосвітню школу. На відміну від своїх попередників і сучасників С. вважав ручну працю засобом загального виховання, а не ремісничої підготовки. В 1872 створив у маєтку Неес першу школу трудового навчання для хлопчиків, яка згодом стала учительською семінарією для підготовки викладачів ручної праці.

САМОВИХОВАННЯ — систематична й свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі й характеру, усунення негативних звичок. Результат С. перевіряється практикою життя. Пов'язане з самоосвітою. Потреба в самовдосконаленні виникає в громадській, трудовій і навчальній діяльності, коли досягнуто певного рівня свідомості й самопізнання, вироблено здатність до самоаналізу й самооцінки, коли усвідомлюється необхідність відповідності особистих якостей поведінки вимогам суспільства. Найпростіші, малоусвідомлювані елементи С. мають місце вже у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. В доступних формах необхідно дітей цього віку привчати до самостійності, яка забезпечує в подальшому успіх С. Свідоме С. настає лише в підлітковому віці, коли в достатній мірі сформувалися основи характеру. Учнів необхідно знайомити в школі й сім'ї з різними формами й методами С. (самокритика, самопереконання, самонавіювання, самопримус, самообов'язок, самоперемикування, емоційно-мислене перенесення у становище іншої людини тощо); спираючись на внутрішні стимули С., організовувати систему засобів, які змушують підлітка працювати над собою. Мета С. змінюється й ускладнюється з віком учня. В юнацькому віці інтенсивніше йде процес формування світогляду, збагачення знаннями, зміцнюється зв'язок між С. і самоосвітою.

САМОВЛАДАННЯ — один із суттєвих виявів вольової риси характеру людини, що полягає в здатності її свідомо керувати власними почуттями, настроями і приводити їх у відповідність з конкретними життєвими ситуаціями. С. може виявлятися як у самостримуванні, так і самоактивізації: в одних випадках людина гальмує в собі небажані, не відповідні певній ситуації настрої, емоційні стани й завдяки цьому уникає неправильних актів поведінки, в інших — вона викликає в собі ті настрої, стани, почуття, які є стимулом до дій і вчинків, що їх вимагають

конкретні обставини. С. виховується з дитинства під впливом вимог дорослих, у процесі діяльності особистості, взаємин з людьми, що її оточують. Важлива роль у розвитку С. як вольової риси належить самовихованню. С. нерозривно пов'язане з самоконтролем, почуттям власної гідності і відповідальності особи.

САМОВРЯДУВАННЯ ДИТЯЧЕ — участь дітей в управлінні й керівництві справами свого колективу. С. д. починає свою історію ще у феодальній становій школі. На початку ХХ ст. воно дістало широкий розвиток у школах США, Англії, Німеччини тощо. С. д. розвиває в учнів організаторські здібності, почуття відповідальності, ініціативу; С. д. одночасно є однією з головних умов розвитку самостійності особистості. В практиці української школи ustaliliся різноманітні форми С. д. Конкретні форми С. д. складаються в кожній школі залежно від умов її роботи, традицій і нагромадженого досвіду. Форми С. д. змінюються разом з розвитком дитячого колективу; форми, які склалися в одній школі, не можуть шаблонно використовуватися в іншій.

САМОДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧА — прояв дитьми активності, ініціативи й самостійності думки, дії в праці, навчальних заняттях, громадському житті колективу і в іграх. Розвиток С. д. — одне з найважливіших завдань виховання підростаючого покоління.

САМОДУМОВ Тодор Михайлов (18.III.1878, м. Дупниця — 2.IX.1957, Софія) — болгарський педагог і громадський діяч, академік Болгарської АН (з 1952). В 1902—1923 учителював. Редагував журнали “Наука и възпитание” (1923—1925), “Народна просвета” (1928—1934; 1945—1957). З 1948 — професор Софійського університету. В 1953—1957 — директор науково-дослідного інституту педагогіки Болгарії. Основні наукові праці: “Розвиток і виховання волі” (1908); “Праця як дидактичний принцип” (1910); “Суть процесу навчання” (1950).

САМОЇЛИК Ніна Василівна (8.V.1908, м. Валки, тепер Харківської обл. — 28.V.1972, Харків) — український педагог,

Герой Соціалістичної Праці (1968), заслужений учитель України (з 1956). Педагогічну діяльність почала з 1927 у Харкові, працювала вчителькою початкових класів, заступником директора й директором середніх шкіл, 1944—1972 — директором середньої школи № 126 м. Харкова.

САМОКОНТРОЛЬ — усвідомлювана регуляція людиною своєї поведінки та діяльності для забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам тощо. Мета С. полягає в запобіганні помилкових дій чи операцій та виправленні їх. Важливу роль у процесах С. особистості відіграє її самооцінка. С. є важливим засобом розумового та морального самовдосконалення особистості. Навички С. формуються в дітей у процесі ігрової, навчальної, трудової діяльності під впливом дорослих і колективу. Виховувати навички С. необхідно вже з дошкільного віку, поступово удосконалюючи й ускладнюючи їх у процесі вікового розвитку. Треба наполегливо вчити дітей планувати й контролювати свої дії, слідкувати за собою, передбачати наслідки своїх дій і співвідносити їх з тими, які вимагаються.

САМОНАВІЮВАННЯ, автосугестія — особливий вид психічного впливу людини на саму себе (на відміну від гетеросугестії, що полягає у психічному впливі однієї людини на іншу чи групу людей). За змістом і наслідками С. може бути позитивним і негативним. Позитивне С. спрямоване на самовиховання, мобілізацію фізичних та інтелектуальних можливостей особистості. Прикладом цілеспрямованого С. є автогенне тренування. Негативне С. зумовлює небажані стани і якості, паралізує активність тощо.

САМОНАВЧАЛЬНІ СИСТЕМИ — системи, які під впливом зовнішніх умов можуть поліпшувати своє функціонування відповідно до заданого критерію якості. Поряд з терміном “самонавчальні системи” часто як синоніми використовують терміни “самовдосконалювальні”, “адаптивні”, “самоналаштовувальні”, “самоприспосовувальні” системи тощо.

САМООСВІТА — освіта, яка набувається у процесі самостійної роботи без прохо-

дження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі. С. є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних закладах, сприяючи поглибленню, розширенню і більш міцному засвоєнню знань. Основним засобом С. є самостійне вивчення літератури. Джерелами С. служать також засоби масової інформації. Важливу роль у формуванні навичок С. відіграє школа.

САМООБСЛУГОВУВАННЯ дітей — вид побутової праці, який включає гігієнічний догляд за собою, догляд за своїм одягом, житлом, а також приготування їжі, ремонт і виготовлення потрібних в побуті речей тощо. Трудове виховання дитини починається з приучування її до С. С. набуло великого поширення в школі. Учні беруть участь в прибиранні класу, школи, в ремонті шкільних меблів тощо. У вихованні навичок С. велике значення має узгодженість вимог, які ставляться до дітей родиною і школою.

САМООЦІНКА — судження людини про міру наявності в неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С. — вияв оцінного ставлення людини до себе. С. є результатом передусім розумових операцій — аналізу, порівняння, синтезу.

САМОПІЗНАННЯ — дослідження, пізнання самого себе. Здатність до С. притаманна лише людині; здійснюється за допомогою розуму. Елементарні форми пізнання виявляються уже в ранньому віці. С. нарощується одночасно з розумовим розвитком дитини.

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ (самопредставлення) — процес цілеспрямованого спілкування вчителя й учнів, під час якого вчитель “подає себе” (виявляє свої сильні сторони: знання, вміння, навички, демонструє свої здібності та ін.) таким чином, щоб викликати в учнів інтерес.

САМОСВІДОМІСТЬ — усвідомлення людиною себе самої як особистості, своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, їхніх мотивів і мети, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і до самого себе. Вирішальна роль у розвитку С. належить спілкуванню дитини з людьми, що її оточують, — з

дітьми і дорослими, в ігровій, навчальній та трудовій діяльності. Елементарні форми С. починають складатися й розвиватися вже в дошкільному віці, головним чином, у процесі гри. Виховання С. у дітей має бути спрямоване на: 1) виховання потреби в С., в аналізі та оцінці своєї поведінки й діяльності; 2) допомогу дітям у правильній і об'єктивній оцінці самих себе, своїх якостей і поведінки; 3) створення в дітей установки на самовиховання, вироблення нетерпимості до виявлених недоліків, наполегливого бажання виправити їх. Необхідно вчити дітей розуміти, які вчинки і про що саме вони можуть свідчити, які особливості в них проявляються.

САМОСПОСТЕРЕЖЕННЯ — спостереження за своїми діями, думками, почуттями; метод вивчення психічних процесів, властивостей і станів за допомогою суб'єктивного спостереження за явищами своєї свідомості.

САМОСТІЙНА НАВЧАЛЬНА РОБОТА УЧНІВ — різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності школярів, яка здійснюється ними на навчальних заняттях або дома за завданнями вчителя, під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі. Реалізація цих настанов вимагає від учнів активної розумової діяльності, самостійного виконання різних пізнавальних завдань, застосування раніше засвоєних знань. Найбільш поширені види С. н. р. у.: праця з підручником, навчальними посібниками, дидактичними матеріалами, персональним комп'ютером, розв'язування задач, виконання вправ, написання рефератів і творів, самостійні спостереження, лабораторні роботи, дослідницька діяльність, конструювання, моделювання, виконання трудових завдань. За дидактичною метою С. н. р. у. можна поділити на підготовчі, спрямовані на засвоєння нових знань, тренувальні, узагальнююче-повторювальні й контрольні. Найбільш широко С. н. р. у. застосовуються під час закріплення і вдосконалення знань, умінь та навичок. Для перевірки знань, умінь та навичок учнів використовуються різноманітні контрольні роботи. Мають самостійний характер усі види творчих робіт. Завдання для С. н. р. у. можуть

бути фронтальними та індивідуальними. У всіх випадках завдання, які вимагають С. н. р. у., даються з урахуванням їхніх особливостей і пізнавальних можливостей. Система таких робіт передбачає обґрунтовану послідовність, ускладнення їхнього змісту й міри самостійності дій учнів. Педагогічна ефективність С. н. р. у. значною мірою залежить від якості керівництва нею з боку вчителя. Він опрацює систему завдань і чітко визначає мету кожного, навчає учнів раціональним прийомом розумової праці, інструктує учнів перед виконанням завдання, спостерігає за ходом класної С. н. р. у., своєчасно надає допомогу учням у подоланні труднощів і виправленні помилок, підводить підсумки, аналізує і оцінює результати кожної роботи.

САМОСТІЙНІСТЬ — одна з властивостей особистості. Характеризується двома факторами: по-перше, сукупністю засобів — знань, умінь і навичок, якими володіє особистість; по-друге, ставленням особистості до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення, а також зв'язками з іншими людьми, які складаються в процесі діяльності. Формування С. в процесі навчання — одне з основних завдань шкільного навчання. Відповідно, аналіз умов такого формування — одне з завдань педагогічної науки. Учитель повинен активно формувати С. в навчанні, як в розумінні оволодіння учнями необхідними знаннями, уміннями й навичками, так і в розумінні створення особистісних ставлень до діяльності і її продуктів.

САНАТОРІЙ дитячий (від лат. sano — лікую, оздоровлюю) — лікувально-профілактичний стаціонарний заклад, в якому лікування дітей проводиться за допомогою природних факторів у поєднанні з іншими лікувальними заходами. Крім туберкульозних, є спеціалізовані санаторії для дітей з наслідками ревматизму, з захворюваннями опорно-рухового апарату, з хронічною пневмонією, захворюваннями органів травлення тощо. С. д. забезпечуються кваліфікованими кадрами лікарів і педагогами-вихователями. Медичне обслуговування в них поєднується з виховною і навчальною роботою. В деяких

санаторіях — кістково-туберкульозних, поліомієлітних — організовано повний курс навчання за програмами середньої школи.

САНАТОРНИЙ ДИТЯЧИЙ САДОК — оздоровчий дошкільний заклад інтернатного типу, який працює круглий рік. Організується в основному для дітей з туберкульозною інтоксикацією. Вихованці С. д. с. відбираються спеціальною комісією, до якої входять педагоги й медики.

САНАТОРНО-ЛІСОВА ШКОЛА — лікувально-виховний заклад для школярів 7—14 років з ослабленим здоров'ям. В ній здійснюється комплекс лікувальних і оздоровчих заходів з навчанням за програмами загальноосвітньої школи. С.-л. ш. мають різний профіль: для дітей, хворих на туберкульоз, для дітей-ревматиків і дітей-невротиків.

САНГВІНК (від лат. sanguis — кров, життєва сила) — 1) Один з чотирьох основних типів темпераменту (поряд з меланхоліком, флегматиком, холериком), фізіологічною основою якого є сильний, урівноважений і рухливий тип нервової системи. 2) Людина, для якої характерні жвавість, рухливість, швидка збудливість, легка зміна емоцій.

САНИТАРНА ОСВІТА в школі — система поширення медичних і санітарно-гігієнічних знань, а також виховання гігієнічних навичок, підвищення санітарної культури учнів з метою збереження і зміцнення їхнього здоров'я. В українській школі усталилася система санітарної освіти, головними складовими якої, взаємозв'язаними між собою, є: 1) гігієнічне навчання й виховання, яким передбачено вивчення на уроках основ гігієни відповідно до навчальних програм; позакласна й позашкільна санітарна освіта; щоденне гігієнічне виховання й контроль за виконанням учнями санітарних навичок і вимог; 2) систематична санітарна освіта батьків; 3) гігієнічна підготовка учителів.

САНИТАРНА ШКІЛЬНА ІНСПЕКЦІЯ — система державного нагляду (попереджувального й поточного) за санітарним

станом навчальних і виховних закладів. Здійснюється санітарними лікарями.

САНИТАРНИЙ РЕЖИМ у школі — система заходів, спрямованих на організацію правильного в педагогічному й гігієнічному відношенні виховання дитини, попередження захворювань. С. р. встановлюється з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей.

САРМІЄНТО (Sarmiento) Домінго Фаустіно (15.II.1811—11.IX.1888) — аргентинський педагог, журналіст, політичний діяч. Як міністр освіти (1860—1868) і президент Аргентини (1868—1874) С. багато зробив для розвитку народної освіти в Аргентині й Чилі. В 1836 організував першу в історії Аргентини в м. Сан-Хуан школу для дівчат, у 1842 в Чилі організував першу в Південній Америці нормальну школу. За період 1860—1874 з ініціативи і при допомозі С. в Аргентині була створена мережа державних початкових шкіл, відкрито ряд середніх шкіл, військову й морську школу. С. є автором низки підручників для початкової і середньої школи, статей і книг з питань народної освіти.

САФОНОВА Серафима Карпівна (нар. 12.XII.1922, с. Чеботовка, тепер Ростовської обл., Росія) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968), заслужений учитель України (з 1966). З 1945 — вчителька початкових класів середньої школи № 1 м. Краснодона.

СВІНКА — гостра інфекційна хвороба людини. Те саме, що й паротит епідемічний. Частіше С. хворіють діти від 5 до 15 років, зрідка — дорослі. Хворим слід зробити спеціальне щеплення.

СВДОМІ ДІЇ — дії, спрямовані на досягнення заздалегідь поставленої мети і здійснювані за допомогою контролюваних операцій. Такі дії передбачають усвідомлення умов, засобів і способів їх виконання, що у свою чергу передбачає участь словесних за своєю природою механізмів відображення й виражається в можливості дати про дії словесний звіт собі та іншій особі. С. д. дають можливість орієнтуватися в нових умовах, самостійно застосовувати теоретичні знання

до практичної ситуації, активно ставитися до дійсності.

СВІДОМІСТЬ — властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно вироблену систему знань, закріплених у мові. Виникає тільки в суспільстві. За своєю природою С. є властивістю людського мозку. Завдяки С. людина накреслює більш чи менш віддалену мету своєї діяльності, регулює свою поведінку, впливає на поведінку інших людей. Людині й тільки їй властива вища форма вияву С. — понятійне мислення. Сутність його полягає в здатності людини відображати світ за допомогою понять.

СВІДОМІСТЬ У НАВЧАННІ — дидактичний принцип, який виражає необхідність такої організації навчальної праці, при якій учні розуміють мету навчання, свідомо сприймають, засвоюють і застосовують знання. Цей принцип органічно пов'язаний з активністю, ініціативністю й самостійністю учнів. Його було запропоновано прогресивними педагогами в XVII—XVIII ст. Я. А. Коменським, Ж.-Ж. Руссо та Й. Г. Песталоцці в боротьбі з догматизмом середньовічної школи. В подальшому принцип свідомості опрацьовував К. Д. Ушинський і його послідовники. Для досягнення С. у н. важливо систематично пропонувати в ході навчання задачі й завдання, які вимагають активного мислення і самостійної роботи учнів; ставити високі й розумні вимоги до точності, чіткості, змістовності й стрункості вираження знань і послідовного розвитку культури усної і письмової мови школярів. Вищим проявом С. у н. є успішне застосування знань на практиці, вміння аналізувати явища життя на основі засвоєних теоретичних знань.

“СВІТЛО” — педагогічний журнал для родини і школи. Виходив 1910—1914 в Києві українською мовою. У журналі висвітлювалися питання навчання та виховання дітей, друкувалися статті про українську культуру, досягнення науки тощо. На його сторінках друкувалися С. Васильченко, А. Тесленко, П. Тичина. Засновником журналу був Г. Шерстюк (1882—1911; український видавець, фун-

датор першого українського видавництва в Києві “Український учитель”).

СВІТОГЛЯД — форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому. У С. входять узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість ходу подій у світі, про смисл людського життя, історичну долю людства тощо, а також система переконань, принципів та ідеалів. С. формується внаслідок практичного освоєння духовної культури суспільства (науки, літератури, мистецтва), пануючих у ньому політичних, моральних, естетичних, правових, релігійних (або атеїстичних), філософських та інших поглядів, а також духовних почуттів — громадянських, моральних, естетичних тощо, на які спираються віра й переконаність у реальності відповідних громадянських, моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів, надія на їхнє здійснення. Формування наукового світогляду в учнів є найважливішим завданням усієї навчально-виховної роботи школи.

СВІТЬСЬКА ШКОЛА — школа, в якій навчання і виховання вільні від впливу церкви. Світськими вважають школи, що перебувають у віданні і під контролем світської влади, на відміну від конфесійно-національних шкіл, які є на утриманні і під контролем церкви. В Україні всі типи державних початкових, середніх і вищих шкіл — світські.

СВОБОДА (Svoboda) Ян Властимір (1803—1844) — чеський педагог, основоположник методики дошкільного виховання й методики початкового навчання в Чехії. С. є автором ряду методичних посібників для учителів.

СЕГЕН (Seguin) Едуард (20.I.1812 — 28.X.1880) — французький лікар і педагог, один з основоположників олігофренопедагогіки. С. є автором однієї з перших медико-педагогічних систем виховання й навчання глибоко відсталих дітей, обґрунтованої даними фізіології. В цій системі особливе значення надається розвиткові органів чуття, рухових здібностей,

після чого має виховуватися мислення. Завершатися виховання розумово відсталих має вихованням волі і моральних якостей. Система С. дістала широке визнання у всьому світі й була покладена в основу інших педагогічних систем, у тому числі — педагогічної системи Монтессорі.

СЕМЕСТР (лат. *semestris* — шестимісячний, від *sex* — шість і *mensis* — місяць) — половина навчального року у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. У С. звичайно 16—18 навчальних тижнів. Завершується С. екзаменаційною сесією. Між С. встановлюються каникули. В навчальних закладах деяких зарубіжних країн (наприклад, у ряді навчальних закладів Великобританії і США) прийнято ділити навчальний рік на триместри (кожний — 10—12 тижнів).

СЕМИРІЧНА ШКОЛА — в Україні неповна середня загальноосвітня школа з 7-річним строком навчання. Виникла в 1921 і існувала як єдиний тип загальноосвітньої школи у складі двох ступенів (перший — I—IV класи, другий — V—VII класи). В 1934 було встановлено три типи загальноосвітньої школи: початкова (I—IV класи), неповна середня (I—VII класи) і середня (I—X класи). Неповна середня школа почала називатися семирічною. С. ш. давала обсяг знань, достатній для продовження навчання в середній загальноосвітній школі (десятирічці), або в середній спеціальній школі (технікумах, училищах). Випускники С. ш. без екзаменів могли вступати до училищ системи державних трудових резервів. В 1958 С. ш. перетворено на восьмирічну школу, а в 1990 — на дев'ятирічну.

СЕМІНАР навчальний (від лат. *seminarium* — розсадник; переносно — школа) — один з основних видів навчальних практичних занять студентів вузів, учнів середньої школи, членів наукового гуртка або слухачів курсів. Полягає в самостійному вивченні учнями чи студентами за завданнями педагога окремих питань і тем лекційного курсу з наступним оформленням матеріалу у вигляді реферату, доповіді тощо. Розрізняють три основні типи С.: С., що сприяють поглибленому вивченню певного систематичного курсу, С. по вивченню

окремих основних або найважливіших тем курсу і С. (спецсемінари) дослідницького характеру з незалежною від лекцій тематикою. Вже в грецьких гімназіях і римських школах практикувалися семінарські заняття, які супроводжувалися коментарями, доповідями, диспутами й заключним словом педагога. В XVII ст. С. були введені на старших курсах університетів з метою навчання студентів працювати над першоджерелами. У ХХ ст. елементи семінарських занять проникають до середньої школи. В українській школі практикуються як одна з форм організації навчального процесу. С. сприяє розвитку у студентів та учнів навичок самостійної роботи над навчальним матеріалом та першоджерелами.

СЕМІНАРІЯ (від лат. *seminarium* — розсадник; школа) — назва деяких середніх спеціальних навчальних закладів. У другій половині XVI ст. в ряді країн Західної Європи С. вперше почали називати духовні навчальні заклади. В XVII ст. в Західній Європі було створено С. для підготовки вчителів. У Російській імперії і в Україні існували учительські семінарії, що готували вчителів початкових шкіл, а також духовні семінарії — середні духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів.

СЕМПОЛІВСЬКА (Sempolowska) Стефанія (І.Х.1870, Поленіч — 31.І.1944, Варшава) — польська громадська й освітня діячка, публіцист, педагог. У період між світовими війнами й під час гітлерівської окупації — одна з керівників Спілки польських педагогів. Займалася публіцистикою в галузі освіти, виступала за демократизацію школи і за доступність освіти для всіх верств населення. Заснувала й редагувала журнал для дітей.

СЕНЗИТИВНИЙ ВІК — найсприятливіший вік для розвитку тих чи інших психічних функцій (сприймання, мовлення, пам'яті тощо), що визначають психічний розвиток дитини і мають вирішальне значення для її навчання та виховання. Вперше цей термін застосував італійський педагог М. Монтессорі.

СЕН-СІМОН (Saint-Simon) Клод-Анрі де Рувруа (17.Х.1760, Париж — 19.V. 1825,

там само) — французький мислитель, один із засновників утопічного соціалізму. У своєму плані перебудови суспільства на нових засадах відводив виняткове значення вихованню (особливо моральному) і освіті. Виховання та освіта, за С.-С., повинні поширюватися в однаковій мірі на всі верстви населення. Всі повинні навчатися читанню, письму, лічбі, початкам малювання й музики, вмінню користуватися образотворчими мистецтвами. Система виховання та освіти в новому суспільстві повинна забезпечувати висування талановитих людей незалежно від їхнього походження і сприяти розвитку наук, мистецтв тощо. Найбільшою заслугою С.-С. і його учнів було висунення принципу рівності освітніх можливостей для всіх людей.

СЕНСОРНЕ ВИХОВАННЯ (від лат. *sensus* — відчуття) — складова частина розумового й фізичного виховання дитини, спрямована на розвиток діяльності її органів відчуття і сприймання. Потреба в С. в. зумовлена значенням чуттєвого пізнання в розвитку людини. Розвиток загальних інтелектуальних здібностей людини значною мірою зумовлений особливостями її С. в. в дитинстві. С. в. є сукупністю педагогічних заходів, спрямованих на розвиток відчуття та сприймання емоційної сфери в дітей у процесі їхньої взаємодії з предметами навколишнього світу. Велику роль у С. в. відіграють мовлення, словесні вказівки й позначення. С. в. є невід'ємним елементом організації педагогічного процесу.

СЕНСОРНИЙ (від лат. *sensus* — відчуття) — чуттєвий, пов'язаний з відображенням дійсності за допомогою відчуттів і сприймань. Психофізіологічний механізм сенсорності виявляється в так званому сенсорному умовному рефлексі — відповіді на вплив умовного подразника — зміни чутливості. Як сенсорний подразник можуть виступати матеріальна річ чи явище, а також слово. Враховуючи важливість сенсорного пізнання для оптимального орієнтування людини в природному й соціальному середовищі, суспільство здійснює сенсорне виховання.

СЕРЕДНЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА — загальноосвітній заклад, який

здійнює освітній процес, реалізує загальноосвітні програми середньої (повної) загальної освіти; може мати класи різного профілю; використовує традиційні й інтегративні навчальні плани, приймає учнів після закінчення IX класу без конкурсного відбору на основі заяв учнів або їхніх батьків (осіб, які їх заміщують); видає документ про середню (повну) загальну освіту. Організується як самостійна середня загальноосвітня школа III ступеня, може мати також у своєму складі загальноосвітні школи I і II ступенів. Строк навчання — 2 (3) роки і 10—11 (12) років, якщо має у своєму складі початкову та основну загальноосвітні школи.

СЕРЕДНЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА з поглибленим вивченням предметів — загальноосвітній заклад, який здійснює освітній процес; реалізує загальноосвітні програми середньої (повної) загальної освіти, у тому числі й поглибленої (іноземна мова; фізика, математика; хімія, біологія; література; історія; економіка та інші предмети). Існує як самостійна ланка або має у своєму складі школи I—II ступенів освіти. Строк навчання 2 (3) роки і 11 (12) років, якщо має у своєму складі початкову та основну загальноосвітні школи. Прийом учнів здійснюється на конкурсній основі. Порядок прийому визначається статутом середньої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням предметів.

СЕРЕДНЯ ОСВІТА — сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для участі в суспільно корисній праці незалежно від майбутньої професії та для одержання спеціальної освіти. Зміст С. о. відбиває суспільні потреби і рівень розвитку науки. С. о. включає елементарну загальну освіту; вона є основою, на якій будується будь-яка галузь вищої освіти. С. о. дає юридичне право вступу до вищих навчальних закладів. С. о. бере свій початок з давніх часів. У XV—XVI ст. визначається система С. о., відома під назвою класичної освіти з основним типом навчальних закладів — гімназіями. В XVI—XVII ст., крім гімназій, у країнах Західної Європи поширилися ліцеї, коледжі тощо. У XVIII ст. з розвитком промисловості, техніки й торгівлі розвивається реальна освіта. Нині в Україні загальна С. о.

здійснюється в середніх школах різного типу: одинадцятирічних школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах, коледжах тощо.

СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА — сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для роботи спеціаліста середньої ланки в різних галузях народного господарства; одна з форм професійної освіти. С. с. о. здійснюється на базі дев'ятирічної школи або середньої школи у середніх спеціальних навчальних закладах з відривом (денна форма) і без відриву від виробництва (вечірня або заочна форми).

СЕРТИФІКАЦІЯ (франц. *certificat*, від лат. *certus* — вірний і *facio* — роблю) вищого навчального закладу — визнання державними органами акредитації належності вищого навчального закладу до елітної групи, показники якості підготовки спеціалістів для яких відповідають світовим стандартам (або спеціальним стандартам, які встановлені державою на певний строк). Сертифікація визначає рейтинг вищого навчального закладу серед відповідних вищих навчальних закладів з метою стимулювання їхнього саморозвитку та самовдосконалення, орієнтації на вищі національні та світові досягнення на основі системи порівняльних оцінок. Сертифікація гарантує отримання державного замовлення відповідно до встановленого пріоритету вищого навчального закладу, отримання додаткового фінансування з державного бюджету, сприяння міжнародному визнанню вищого навчального закладу відповідно до його пріоритетності.

СЕСІЯ ЕКЗАМЕНАЦІЙНА (від лат. *sessio* — засідання) — період складання екзаменів у вищому або середньому навчальному закладі, де запроваджено курсову систему навчання або предметно-курсону систему навчання. На денних і вечірніх факультетах (відділеннях), як правило, в навчальному році дві С. е. — зимова й весняна, на заочних — одна, лабораторно-екзаменаційна. Кількість екзаменів визначається навчальним планом. У вищих навчальних закладах до С. е. студенти допускаються за умови складення заліків за семестр, встановлених навчальними програмами, у середніх спеціальних навчальних закладах — учні, що

мають позитивні підсумкові оцінки. Студентів, які успішно виконали навчальний план і склали екзамени, переводять на наступний курс.

СЕЧЕНОВ Іван Михайлович (13.VIII.1829, с. Теплий Стан Нижньогородської обл. — 15.XI.1905, Москва) — основоположник російської фізіології і творець природничо-наукового напрямку в психології. С. обґрунтував важливе для наукової психології положення про причинну зумовленість усіх дій та вчинків людини зовнішніми і внутрішніми подразниками. Важливе значення в розвитку психології відіграло відкриття С. центрального гальмування, що дало йому можливість детально опрацювати проблему гальмівного впливу головного мозку на спинномозкові рефлекси.

СИГМАТИЗМ (від грец. *sigma* — назва літери Σ) — неправильна вимова свистячих (с, з, ц) і шиплячих (ш, ж, ч, ш) звуків. С. долається в результаті логопедичних занять.

СИГНАЛЬНІ СИСТЕМИ — системи умовних подразників, які сигналізують про виникнення тієї чи іншої події. Якщо сигналізація здійснюється конкретними предметними подразниками (світло, звук, запах тощо), то така система сигналів становить першу сигнальну систему, спільну в людини і тварин. Якщо сигналізація здійснюється подразниками, які є результатом узагальнення конкретних сигналів (словами), то така система сигналів становить другу сигнальну систему, притаманну лише людині. Чим молодша дитина, тим в більшій мірі її реакції визначаються першою С. с. Словесна система починає поступово формуватися після 10-місячного віку. Процес навчання енергійно стимулює розвиток другої С. с., однак при цьому має забезпечуватися нормальне співвідношення в розвитку С. с. Необхідно прагнути, щоб знання набувалися дітьми там, де це можливо, на основі наочних уявлень, спостережень за явищами дійсності й безпосередніх дій з предметами, знаряддями та інструментами. В цьому полягає психологічне обґрунтування принципу наочності навчання.

СИДОРЕНКО Олександр Леонідович (нар. 27.VI.1949, с. Литвяки Полтавської обл.) — педагог, член-кореспондент АПН України з 1997. Працював учителем, директором школи, завідувачем міськвно. З 1994 — начальник Харківського обласного управління освіти.

СИДЯКІН В'ячеслав Григорович (нар. 8.III.1936, м. Томськ) — фізіолог, педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1989 ректор Сімферопольського університету. Досліджує проблеми фізіології вищої нервової діяльності і управління навчальними закладами.

СИЛОГІЗМ (від грец. συλλογισμός — міркування, умовивід) — дедуктивний умовивід, в якому з двох суджень (засновків) одержують зумовлене ними третє судження: висновок. Суттєвою властивістю всякого С. є те, що його висновок впливає із засновків з логічною необхідністю. При цьому, якщо засновки істинні, то за умови, що не порушено логічні закони, висновок є завжди істинним.

СИМВОЛІЧНЕ МІСЛЕННЯ — мислення наочними образами (символами), нерідко цілими картинами. С. м. є важливим компонентом професійного мислення письменників, художників, артистів, архітекторів та ін. С. м. властиве також дітям.

СИМЕОН ПОЛОЦЬКИЙ (1629—1680) — білоруський та російський громадський і церковний діяч, письменник, педагог.

СИМПАТІЯ (від грец. συμπάθεια — співчуття) — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до іншої людини, яке емоційно переживається. Може виникати на ґрунті природної привабливості, єдності суспільних ідеалів, світоглядних і моральних позицій. С. може виникати неусвідомлено, без чіткого врахування того, що визначає її виникнення, або ж досить свідомо. С. не слід отожднювати з емпатією, яка є переважно інтелектуальним ставленням. С. учнів до учителів і вихователів є однією з важливих передумов успіху навчально-виховної роботи. Протилежністю С. є антипатія.

СИМУЛЬТАННІСТЬ (від франц. simultané — одночасний) — здатність мислення синтезувати одночасно сприймані багатопредметні ситуації, здійснювати кілька логічних операцій, спрямованих на виконання складного завдання. Виконання завдань з багатьма невідомими — творчий пошук ученого, винахідника, шахіста, стратега, прогноз погоди тощо — потребують С. мислення. С. мислення розвивається в процесі виконання завдань, що потребують одночасних дій з декількома компонентами.

СИНЕСТЕЗІЯ (від грец. συναίσθησις — одночасне відчуття) — феномен сприйняття, що полягає у виникненні в людини відчуття не лише в тому органі чуття, на який діє подразник, а водночас і в іншому органі чуття. С. можуть виникати між усіма можливими типами відчуттів. Прикладами С. є так звані кольоровий слух і, навпаки, звуковий враження під час сприйняття кольору.

СИНІЦЯ Іван Омелянович (6. VIII.1910, с. Корделівка Вінницької обл. — 8.XI.1976, Київ) — український психолог і педагог. З 1951 працював у НДІ психології України, з 1955 — завідував відділом педагогічної психології, а з 1960 — лабораторією психології навчання. Досліджував проблеми психології писемного й усного мовлення, а також психології педагогічної майстерності.

“СИНÓПСИС”, “Київський синопсис” — перший короткий нарис історії України й Росії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст., що його до початку XIX ст. використовували як офіційний підручник вітчизняної історії. Написаний у стінах Києво-Печерської лаври. Авторство “С.” ряд дослідників приписує І. Гізелю. Вперше виданий 1674 у Києві Києво-Печерською друкарнею і потім багато разів перевидавався аж до 1836. Розповсюджувався “С.” і за кордоном в грецьких і латинських перекладах.

СІНТЕЗ (від грец. σύνθεσις — з'єднання, складання) — практичне чи мислене сполучення частин або властивостей (сторін) об'єкта вивчення в єдине ціле. С. становить одну з основних розумових операцій, при обов'язковій участі

якої здійснюється процес пізнання й навчання. Протилежний аналізу, з яким нерозривно пов'язаний (див. *Аналіз і синтез*) і не існує окремо від нього: синтетичне знання про об'єкт ґрунтується на виділенні його складових частин або часткових особливостей. С. тісно пов'язаний також з іншими розумовими процесами: узагальненням, систематизацією, порівнянням, разом з якими становить логічний апарат мислення. В процесі навчання С. розвивається від неповного до дедалі більш повного і багатостороннього.

СИНЬОВ Віктор Миколайович (нар. 14.III.1940, Київ) — український педагог-дефектолог, дійсний член АПН України з 1994. З 1992 працює заступником начальника Інституту підготовки кадрів органів виконання покарань Української академії внутрішніх справ. Досліджує проблеми дефектології, пенітенціарної психології та педагогіки.

СИНЯВСЬКИЙ Олекса Наумович (5.X.1887, с. Андріївка Запорізької обл. — 24.X.1937) — український мовознавець, педагог, автор шкільних підручників з української мови. З 1920 — професор Харківського інституту народної освіти, з 1928 — керівник Діалектологічної комісії Академії наук УРСР, з 1930 — завідувач відділу діалектології Інституту мовознавства АН України; в 1932—1937 — професор Київського університету та педагогічного інституту.

СИСТЕМА ОСВІТИ — існуюча в масштабі країни структура освітньо-виховних закладів. До неї входять ясла, дитячі садки, загальноосвітні і професійні школи, позашкільні установи, вищі навчальні заклади. Часто до С. о. належать також різні навчальні заклади для дорослих, культосвітні установи. Основу системи складають початкова (або елементарна), середня й вища освіта. Тривалість початкового навчання в різних країнах коливається від 5 до 9 років. В Україні цьому шаблеві відповідає дев'ятирічна (основна) школа. Середню освіту дають школи з чотири-шестирічним строком навчання; вищу — університети, інститути, вищі технічні училища, деякі коледжі та інші навчальні заклади із строком навчання від 4 до 6, а іноді й до 7 років. Існує

кілька систем управління освітою, які історично склалися в різних країнах, — централізована, децентралізована і змішана. При першій освітою відає центральний державний орган — Міністерство освіти в центрі і його органи на місцях. Така система управління чітко виражена у Франції, Бельгії, Італії, країнах Латинської Америки. Держава тут фінансує С. о., видає обов'язкові програми, підручники, інструкції, затверджує єдині вимоги для одержання атестата про середню освіту, керує підготовкою й підбором учителів. Децентралізована система характеризується тим, що керівництво освітою перебуває в компетенції місцевих органів влади, а стан шкіл значною мірою залежить від самодіяльності населення. Така система склалася в Англії, Норвегії, Швеції, США. Для змішаної системи управління освітою, яка існує в Індії, Пакистані, Новій Зеландії тощо, характерним є розподіл функцій між центральними й місцевими органами влади.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ (від грец. *συστημα* — поєднання, пристрій) — розумова діяльність, в процесі якої розрізнені знання про предмети (явища) об'єктивної дійсності зводяться в єдину наукову систему, встановлюється їхня єдність на основі вибраного принципу. Вона спирається на класифікацію, аналіз і синтез істотних властивостей певної об'єктивної системи. Здійснюється у формі відповідних логічних систем — теорії, гіпотези тощо. Необхідною умовою С. є висушення фундаментальної ідеї, здатної привести знання до логічної єдності. Вихідним пунктом процесу С. є прийняття певних принципів, що формулюють фундаментальну ідею. Прагнення до С. у вигляді найпростіших класифікацій виникає вже в дошкільників. Шкільне навчання, спрямоване на оволодіння системою знань, дає багатий матеріал і засоби для формування С., яка розвивається від форм, що ґрунтуються на виділенні зовнішньої схожості між предметами і явищами, до форм, що дедалі більше спираються на істотні відношення між об'єктами вивчення. С. відіграє досить важливу роль у розвиткові й вихованні мислення та пам'яті. Знання й

уміння лише тоді є дійовим апаратом мислення, коли у свідомості учнів вони організовані в системи взаємопов'язаних понять. Об'єктивною умовою для С. знань є логічна структура навчального предмета, в якому розрізняються певні основні вихідні поняття та інші, більш часткові. Від порядку їх вивчення (одночасно з урахуванням психолого-педагогічних вимог до процесу засвоєння) залежить С. знань. С. є засобом підвищення ефективності процесу навчання.

СИСТЕМАТИЧНІСТЬ І ПОСЛІДОВНІСТЬ у навчанні — один з дидактичних принципів. Систематичність у навчанні передбачає засвоєння знань, навичок і вмінь у певному логічному зв'язку, коли провідне значення мають істотні риси об'єкта вивчення і коли воно, взяте в сукупності, становить собою цілісне утворення, систему. Поняття послідовності в навчанні вказує на необхідність такого вивчення навчального матеріалу, коли наступне спирається на попереднє і в свою чергу логічно визначає подальший щабель у пізнавальній роботі. Принцип С. і п. зумовлюється внутрішньою логікою науки, яка вивчається, закономірностями психічного й фізичного розвитку учнів. Цей принцип реалізується під час складання навчальних програм і підручників, при керівництві учителем пізнавальною діяльністю учнів, в його вимогах до них.

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ в педагогіці — метод підготовки й обґрунтування рішень з розв'язання складних комплексних проблем навчання й виховання. Методологія С. а. ґрунтується на системному підході до вивчення педагогічних явищ. Методи С. а. для розв'язання складних комплексних проблем навчання й виховання застосовують з огляду на те, що в процесі прийняття рішень вибір треба робити в умовах невизначеності. Весь процес С. а. з кожної педагогічної проблеми можна поділити на чотири стадії: постановка проблеми, визначення мети і критеріїв оцінки; структурний аналіз досліджуваної системи; розробка концепції розвитку системи й підготовка можливих варіантів; безпосередній аналіз відібраних варіантів рішень та їх наслідків. Важливе місце С. а.

відводиться при використанні програмно-цільового методу, тобто розробці комплексних довгострокових програм з розв'язання найважливіших освітньо-виховних проблем.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД — напрям у спеціальній методології науки, завданням якого є розробка методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів як систем. С. п. в педагогіці спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину. Наприклад, як систему можна розглядати будь-яку пізнавальну діяльність, а її складовими будуть сам суб'єкт пізнання (особистість), процес пізнання, продукт пізнання, мета пізнання, умови, в яких вона перебігає тощо. У свою чергу складові системи — підсистеми — можна розглядати як самостійні системи.

СІДЛЯР Сенько (Сенько Каленикович; рік народження невідомий — 1580, Львів) — український освітній діяч. Працював як ремісник-сідляр у львівському передмісті Підзамче. Надав І. Федорову велику допомогу в налагодженні друкарства у Львові.

СІКОРСЬКИЙ Іван Олексійович (7.VI.1842, с. Антонів Київської обл. — 14.II.1919, Київ) — український психіатр, психолог, педагог. З 1855 очолював кафедру психіатрії і нервових хвороб Київського університету. Заснував у Києві Лікувально-педагогічний інститут для аномальних дітей, очолював Наукове товариство психіатрів та Київське фребелівське товариство. Один із засновників дитячої психології і дитячої психопатології. У 1912 створив у Києві перший у світі Інститут дитячої психології. Автор багатьох наукових праць з психіатрії, психології, неврології.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА — система підготовки спеціалістів вищої і середньої кваліфікації та кваліфікованих робітників для сільськогосподарського виробництва, а також наукових і педагогічних кадрів для роботи в науково-дослідних інститутах, дослідних станціях і навчальних закладах.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують спеціалістів для сільського господарства: вчених агрономів, вчених зоотехніків, ветеринарних лікарів, інженерів, вчених агрономів-економістів, економістів з бухгалтерського обліку в сільському господарстві тощо. В 1997 в Україні функціонували десять сільськогосподарських інститутів, чотири аграрні університети, Подільська агротехнічна і Агроекологічна академія (Житомир).

“СІМ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ” (лат. *septem artes liberales*) — навчальні предмети у школах середньовіччя й на “артистичних” (підготовчих) факультетах університетів. Склалися з двох ступенів: тривіум (граматика, риторика, діалектика) і кватривіум (арифметика, геометрія, астрономія, музика). “С. в. м.” сформувалися ще в античній період. У зв’язку з занепадом культури в період середньовіччя багатий зміст, вкладений у ці галузі знань античними вченими, було зведено до обмеженого числа елементарних відомостей, які використовували з релігійною метою. В добу Відродження у зв’язку з розпадом феодалізму й потребами виробництва відбулися зміни в змісті освіти. Було відновлено світський характер “С. в. м.”. Систему “С. в. м.” поступово замінила система класичних гімназій. В Україні “С. в. м.” вивчали в братських школах і колегіумах.

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ — одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту. Головне завдання С. в. — підготовка дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах родини. Сім’я здійснює виховний вплив на дитину з перших днів народження. Засоби догляду й годування, загальний режим формують у дитини перші звички, від яких залежить подальша її поведінка. Завдання батьків полягає в розвитку мислення й мови дітей, активності й витримки, самостійності в різних проявах життєдіяльності, прищепленні навичок самообслуговування тощо. У шкільному віці, коли основним змістом

дитячого життя стає навчальна діяльність і формується характер, важливо, щоб родина підтримувала тісний зв’язок зі школою, заохочувала дітей до посиленої праці й участі в громадській роботі, привчала їх до чіткого режиму дня. В підлітковому та юнацькому віці першочергового значення набуває формування в молоді світогляду, рис характеру. Завдання батьків — допомагати дітям виробити твердий характер, розумно розширюючи права й самостійність, підвищуючи їхню роль у житті домашньому і шкільному, в обранні майбутньої професії тощо.

СКАРЛАТІНА (італ. *scarlattina*, від *scarlatto* — яскраво-червоний) — гостра інфекційна хвороба, переважно дитячого віку, що характеризується загальною інтоксикацією, ангіною, підвищенням температури тіла, дрібнокрапковим висипом. Максимум захворювань на С. спостерігається в осінньо-зимовий період, переважно хворіють діти 2—7 років. Характерним для С. є повернення (рецидив) захворювання. Дитину, яка захворіла на С., треба негайно ізолювати від оточуючих не менше як на 10 днів.

СКАТКІН Михайло Миколайович (29.VII.1900, м. Козлов — 20.II.1994, Москва) — російський педагог; дійсний член АПН Росії. З 1919 працював учителем, наукову роботу вів з 1930; з 1945 працював в інститутах АПН Росії. Досліджував методологічні проблеми педагогіки, загальної дидактики, змісту й методів політехнічної освіти в загальноосвітній школі; є також автором підручників з природознавства для початкової школи й методичних посібників по його вивченню.

СКАУТІЗМ (від англ. *scout* — розвідник) — одна з найбільш поширених форм дитячого та юнацького руху, в основі якої лежить спеціально розроблена система виховання, яка дістала назву “скаутинг” (*scouting*). Скаутські організації для хлопчиків — бойскаутів (*boyscouts*) і для дівчаток — гьорлскаутів (*girlscouts*) існують незалежно, однак принципи їхньої діяльності в основному однакові. Головна мета скаутського руху — виховати в підростаючого покоління відданість своїй країні. Перші скаутські

організації виникли 1907 в Англії; пізніше поширилися в інших країнах світу. Засновником С. є британський полковник Р. Баден-Пауелл (1857—1941) — автор військового підручника “Інструкції для скаутів”, в якому були обґрунтовані нові форми й методи роботи з молодими солдатами і вперше висунуто головні ідеї скаутизму (1898). В 1910 скаутські організації були визнані в Англії спеціальною королівською хартією. Після 1910 скаути з'явилися у Франції, Німеччині, Італії, США, Чилі та інших країнах. Починаючи з 1920 кожні 2 роки проводяться міжнародні з'їзди керівників скаутів, кожні 4 роки — зльоти бойскаутів і гьорлскаутів. Існує широка мережа міжнародних скаутських таборів і центрів. На Міжнародній конференції скаутів у Парижі в 1922 було створено Міжнародне бюро для здійснення контактів між скаутськими організаціями різних країн. Міжнародний комітет і бюро скаутів видають низку журналів, зокрема “Всесвітній скаутизм”. Скаутські організації в Україні виникли в 1909. Після 1917 з'їзди комсомолу визнали скаутську систему чисто буржуазною й було прийнято рішення про розпуск скаутських організацій. Відродження скаутизму в Україні почалося після 1991. Ідейна й моральна програма виховання скаутів — хлопчиків і дівчаток — виражена в спеціальній клятві й законах. Закони скаутської організації: скаут повинен дорожити своєю честю, заслужувати довіри; бути вірним, відданим своєму керівникові, родині й батькам, своїй державі; щодня здійснювати хоча б один гарний вчинок; бути другом усім і братом будь-якому скауту; бути ввічливим з усіма, особливо з жінками, дітьми, старими, кволими й безпорадними людьми; дружити з тваринами; підкорятися батькам, голові загону й усім обраним керівникам; не ухилятися від труднощів; бути бережливим, хоробрим, тримати в чистоті тіло й думки, зі святістю ставитися до Бога, виконувати релігійні обов'язки й поважати релігійні переконання та обряди інших людей.

СКЕПТИЦИЗМ (від грец. σκεπτικός, букв. — той, хто досліджує) — а) філософська концепція, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу; б) психологічний стан

невпевненості людини в чомусь, у комусь, сумнів. Конкретними виявами С. є недовір'я до органів чуття й розуму щодо їхніх можливостей давати об'єктивні відомості про навколишній світ, невіра і підозріливість щодо окремих видів інформації. Розумна частка С. — позитивна риса людини. Надмірний, неаргументований С. є шкідливим, оскільки сковує активність людини у пізнанні і практичній діяльності.

СКІННЕР (Skinner) Беррес (Берхауз) Фредерік (20.III.1904, Саскуеханна, шт. Пенсільванія, США — 5.VIII.1990) — американський психолог, автор ідеї та організатор експериментальних досліджень у галузі програмованого навчання. Професор (з 1939) університетів Індіани, Гарварда, Мінесоти. Член Національної АН США. С. — автор біхевіористичної теорії навчання, головним поняттям якої є “оперантне” (від “операція”) навчання, згідно з яким організм набуває нових реакцій завдяки тому, що сам підкріплює їх, і лише після цього зовнішній стимул викликає реакцію. На відміну від “радикального” біхевіоризму шукав джерела стимуляції поведінки в самому організмі. Розробив конструкції ряду навчальних машин, розрахованих на різні етапи навчання й на різні види навчального матеріалу. В 70-х роках виступив з реакційною концепцією модифікації поведінки молоді (behavior modification) за допомогою хірургічних засобів впливу на функціонування мозку.

СКЛІВСЬКИЙ Євген Львович (13.IV.1869, Київ — 10.X.1930) — український педіатр. З 1929 працював у Київському науково-дослідному інституті охорони материнства та дитинства. Праці С. присвячені вивченню туберкульозу в дітей, дифтерії, питанням боротьби з дитячою смертністю. В 1906 С. організував у Києві першу в Україні консультацію для новонароджених, а в 1911 — перші дитячі ясла.

СКОВОРОДА Григорій Савич (3.XII.1722, с. Чорнухи Полтавської обл. — 9.XI.1794, с. Пан-Іванівка Харківської обл.) — видатний український просвітитель, філософ і поет. Здобув освіту у Київській академії, продовжував освіту за кордоном.

В 1753 викладав у Переяславському коле́гії, 1759—1764 — в Харківському коле́гії. Через переслідування за демократизм і наукову самостійність у викладанні залишив педагогічну діяльність і з 1769 до смерті залишався мандрівним учителем. У педагогічних поглядах С. віддзеркалилися основні напрями прогресивної педагогіки: гуманізм, демократизм, висока моральність, любов до батьківщини й народу. С. висміював дворянсько-аристократичне виховання і протиставляв йому позитивний ідеал виховання, мета якого — створення гармонійно розвиненої людини. Головним педагогічним принципом С. вважав виховання природних здібностей людини, проголошував ідею природного виховання. Великого значення надавав вихованню любові до праці, самодіяльності учнів, керівній ролі батьків і вчителів. Обстоював загальнодоступне, безплатне навчання для всіх верств населення.

СКОК Володимир Іванович (нар. 4.VI.1932, Київ) — український фізіолог і педагог, академік АН (з 1979) і АПН (з 1992) України. З 1981 — академік-секретар Відділення біохімії, фізіології і теоретичної медицини АН України. Праці присвячені вивченню фізіології вегетативної нервової системи.

СКОЛІОЗ (грец. σκολίωσις — викривлення) — викривлення хребта убік, що нерідко супроводиться ротацією (обертанням) тіл і задніх елементів хребців. Найчастіше виникає в період інтенсивного росту організму (у віці 5—15 років). При С. спостерігається ряд змін і функціональних порушень різних органів і систем грудної клітки й черевної порожнини, що перешкоджає їх анатомічному удосконаленню в процесі розвитку організму.

СКОПЕНКО Віктор Васильович (нар. 18.XII.1935, Новгородка Кіровоградської обл.) — український хімік-неорганік і педагог, дійсний член НАН України і академік АПН України (з 1992). Після закінчення Київського університету (1958) працює в ньому (з 1971 — професор, з 1975 — проректор, з 1985 — ректор).

СКОРОХОДОВА Ольга Іванівна (24.VII.1914, с. Білозерка Херсонської обл. — 7.V.1982, Москва) — український і російський дефектолог. У 5-річному віці втратила слух і зір. У 1925—1941 навчалася в Харківській школі-клініці для сліпоглухонімих, якою керував професор І. О. Соколянський. Тут одержала середню освіту. В 1944—1948 продовжувала навчання в Москві під керівництвом І. О. Соколянського. В 1961 захистила дисертацію на здобуття звання кандидата педагогічних наук (з психології). С. вела науково-дослідну роботу в галузі виховання й навчання сліпоглухонімих дітей.

СКРОМНІСТЬ — моральна якість особистості, яка виражається в простоті спілкування з людьми, в достатньо критичному ставленні до себе, повазі до інших людей, у небажанні підкреслювати свої заслуги й хизуватися своїми успіхами. С. проявляється у всій поведінці людини, манерах, мові, у стилі всього її життя. Виховання С. починається з ранніх років. Вишальне значення має поведінка батьків і людей, які оточують дитину, а також спосіб життя родини. Цілеспрямовано здійснюється виховання С. в дитячих дошкільних закладах і школах. Одночасно з вихованням С. має вестися робота по подоланню надмірної сором'язливості й нерішучості дітей.

СКУЛЬСЬКИЙ Роман Павлович (нар. 22.XI.1935, с. Тишківці Тернопільської обл.) — педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. В 1992—1993 завідував кафедрою Прикарпатського університету, з 1993 директор науково-методичного центру АПН України і Прикарпатського університету.

СЛАБОЗОРІСТЬ — порушення зору, яке характеризується різким зниженням його гостроти або менш різким зниженням гостроти зору, однак при значній зміні інших зорових функцій (звуження поля зору, скотома тощо). Порушення зору затрудняє навчання дітей і зумовлює необхідність у спеціальних умовах, які полегшують зорове сприймання. Слабозорі діти в Україні навчаються в спеціальних школах і спеціальних класах при школах сліпих. Певна частина навчається в загальних класах масових

шкіл. У школах для слабозорих дітей застосовується спеціальне обладнання, спеціальні підручники, надруковані великим шрифтом, особливі навчальні посібники, які мають чіткі зображення, добре виражені контури та обриси об'єктів. При навчанні слабозорих дітей велике значення надається використанню технічних засобів: звукозаписуючої і звуковідтворюючої апаратури, проекторів, звуко-оптичних індикаторів тощо.

СЛАБОУМСТВО — стійке необоротне зниження або недорозвинення розумових здібностей (інтелекту), яке виявляється слабкістю суджень, висновків, нездатністю до узагальнень і супроводиться розладами уваги, пам'яті та втратою особистістю індивідуальних рис. Розрізняють С. вроджене (див. *Олігофренія*) і набуте, внаслідок різних патологічних процесів.

СЛАБОЧУЮЧІ ДІТИ — діти з частковою втратою слуху (від 20 до 80 дБ). У С. д. через розлад здатності сприймати звукове мовлення з допомогою слухового аналізатора порушується мовний розвиток. Велике значення для нормалізації психічного розвитку С. д. має рання діагностика, яка дає можливість відрізнити їх від глухих. У С. д. при застосуванні спеціальних корекційних засобів (звукопідсилення, спеціальна методика) слухові образи слів формуються необмежено. Отже, при своєчасному реабілітаційному навчанні С. д. оволодівають можливістю слухового сприймання усного мовлення оточуючих. Залежно від ступеня реабілітації функції слухового аналізатора, стану психічного та мовного розвитку С. д. навчаються в масових школах, I та II відділенні спеціальних шкіл.

СЛІПОГЛУХОНІМОТА — одночасна відсутність зору, слуху та мовлення. С. виникає внаслідок втрати в ранньому дитинстві слуху, що виключає можливість сприймати мовлення інших людей і самостійно оволодівати словесною мовою шляхом наслідування. Відсутність з раннього дитинства зору спричиняється до неможливості оптично орієнтуватися в середовищі. Ураження слуху та зору в дорослих звичайно не призводить до втрати мовлення й тому С. не настає. З сліпоглухонімими проводять спеціальну педа-

гогічну роботу, завдяки якій вони можуть оволодівати знаннями про навколишню дійсність, мовленням, здобувати освіту. В Україні є спеціальні навчальні заклади для сліпоглухонімих.

СЛІПОТА — повна відсутність зору та будь-яких світлових відчуттів. Сліпа людина не лише нічого не бачить, а й не відрізняє світло від темряви. С. може бути вродженою й набутою. У дітей набута С. частіше виступає як наслідок атрофії зорового нерва, катаракти, глаукоми. Сліпі діти в Україні у віці від 7 до 16—17 років охоплені загальною освітою. Для них створена мережа спеціальних загальноосвітніх шкіл, де вони дістають неповну середню і середню освіту, трудове, моральне, фізичне й естетичне виховання. В Україні існує 16 шкіл для сліпих і слабозрячих дітей, де навчання читанню й письму ведеться за особливою рельєфною системою Л. Брайля. Для працюючих дорослих сліпих існують загальноосвітні вечірні школи. Є також професійні школи.

СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНА ПАМ'ЯТЬ — один з основних видів пам'яті, який виражається в запам'ятовуванні думок, що закріплюються й відтворюються в словах. С.-л. п. — специфічно людський вид пам'яті, на відміну від рухової, образної і емоційної пам'яті, яка притаманна й тваринам. С.-л. п. нерозривно зв'язана з мисленням і мовою й розвивається в тісній взаємодії з їхнім розвитком. Правильне керівництво функціонуванням і розвитком С.-л. п. у процесі навчання є необхідною умовою свідомого й міцного засвоєння знань учнями.

СЛОВНИК ДОШКІЛЬНИКА — запас слів, який безперервно й інтенсивно зростає (з 3 до 6—7 років приблизно в 5—6 разів). Словниковий запас людини буває пасивний і активний. Пасивний передбачає розуміння слів, активний — вживання їх у живій мові. Зростання С. д. відбувається в результаті пізнання ним все більшої кількості слів. Якісна зміна С. д. виражається в переході слів з пасивного запасу до активного. Зростання С. д. відображає розумовий розвиток, розширення кругозору, нагромадження досвіду.

СЛОВНИКОВА РОБОТА в школі — систематична навчально-виховна робота в галузі лексики мови, спрямована на оволодіння учнями незнайомим або знайомим, однак складним для них словником, на розширення словникового запасу учнів і розвиток їхньої мови. С. р. (в широкому розумінні) здійснюється в процесі всієї навчальної і виховної роботи школи. Спеціальна систематична С. р. ведеться, головним чином, учителями рідної мови й літератури та іноземних мов. Основні прийоми цієї роботи — пояснення незрозумілих слів, підбір синонімів до даних або виділених у тексті слів, підбір чи групування несинонімічних слів за певною семантикою або лексико-морфологічною ознакою, введення тих чи інших слів у власну мову учнів. Застосування цих прийомів безпосередньо входить у зміст навчання рідної мови. Це також є завданням учителів усіх предметів.

СЛОВО — найважливіша структурно-семантична одиниця мови, яка служить для називання предметів, процесів і властивостей. У С. закріплюються результати пізнавальної діяльності людей, без С. неможливе вираження й передавання понять та уявлень. С. є необхідною умовою й засобом утворення та існування поняття як узагальненого й абстрагованого відображення дійсності. Без С. поняття існувати не можуть. У дітей значення С. виникають і розвиваються в ході розвитку їхньої пізнавальної діяльності і оволодіння ними мовою як засобом спілкування й мислення.

СЛОЙД (від швед. Slöjd — ремесло, ручна праця) — система навчання ручній обробці деревини домашніми інструментами, метою якої є розвиток учнів шляхом підготовки їх до практичної діяльності. У 70-х роках XIX ст. О. Саломон на основі “домашнього слоїда” опрацював так званий “педагогічний слоїд” у вигляді серії операцій з обробки деревини, призначений для навчання праці учнів народної школи.

СЛУХ — здатність тварин і людини сприймати звукові подразнення й трансформувати їх у специфічні відчуття. Чутливість С. визначається мінімальною

силою звуку, що викликає відчуття — порогом чутності. Слуховий аналізатор людини може реагувати на звуки силою від десятків часток Па до 10 і більше Па, сприймає звуки частотою коливання від 16 до 20 000 Гц. Особливістю С. людини є здатність сприймати звуки мови не тільки як фізичне явище, а й як сигнали, що мають певний зміст. Здатність до слухового сприймання й розрізнення найелементарніших звуків мови (фонем) становить фонематичний С. людини й має важливе значення при оволодінні звуковою стороною мови. В попередженні порушень С. у дітей велике значення мають гігієнічні заходи, зокрема охорона С. від шкідливого впливу сильного шуму, оскільки орган С. дітей характеризується підвищеною ранимістю.

СЛУХ МУЗИЧНИЙ — здатність сприймати, уявляти та відтворювати висоту музичних звуків. Розрізняють С. м. абсолютний (здатність визначати на слух і відтворювати точну висоту будь-якого звука, не порівнюючи його з іншим звуком відомої висоти) та відносний (здатність визначати інтервали й висоту звука шляхом порівняння його з іншим).

СЛУХНІВІСТЬ дітей — готовність і звичка підкорятися вимогам старших. Формування С. починається в ранньому віці як виконання вимог, пізніше з'являється вміння поводитися певним чином без прямих вказівок, але в присутності дорослого. Потім формується правильна поведінка на основі засвоєних норм за відсутності безпосереднього контролю, що свідчить про здатність до саморегуляції поведінки. Стимулами до С. спочатку є слова і приклад старших, внутрішні спонукання — розуміння змісту і значення правил, усвідомлення необхідності їх дотримання. Виховне значення С. полягає в тому, що діти навчаються керувати собою.

СЛУХОВА ПАМ'ЯТЬ — один з різновидів образної пам'яті, при якій провідну роль у запам'ятовуванні й відтворенні відіграє слуховий аналізатор. Людина із слуховим типом пам'яті краще запам'ятовує сприйняте нею на слух. Утворення, закріплення й відтворення в пам'яті слухових уявлень відбувається

найбільш успішно при активній діяльності людини з різними звуковими подразниками. С. п. розвивається в дитини при заняттях такими видами діяльності, які вимагають точного слухового сприймання (наприклад, заняття музикою, співом, фонетикою тощо). Вона посідає центральне місце в музичній пам'яті. В житті найчастіше зустрічається змішаний слухо-руховий тип пам'яті. Див. також *Пам'ять*.

СЛУХОВІЙ КАБІНЕТ — спеціально обладнана кімната в школі для глухонімих, призначена для проведення індивідуальних і групових занять з учнями, в яких збереглися залишки слуху. С. к. обладнуються звуковимірювальною, звукопідсилюючою і звуковідтворюючою апаратурою, а також різними посібниками.

СЛУХОВІ АПАРАТИ, слухові протези — звукопідсилювальні прилади, що застосовуються при стійкому зниженні слуху або глухоті. Дія С. а. ґрунтується на принципі підсилення звуку. Складаються С. а. з мікрофона, який перетворює звукові коливання на електричні, підсилювача електричних коливань і телефону. Для передавання звуку безпосередньо через кістку за вухом встановлюють телефон, а для передавання звуку через повітря спеціальний вкладиш встановлюють у зовнішній слуховий прохід.

СМАК ЕСТЕТИЧНИЙ — здатність оцінювати явища природи й соціального життя як прекрасне й потворне, піднесене й низьке, трагічне й комічне. Стосовно творів мистецтва С. е. виявляється як художній смак. Формування у школярів С. е. — важлива складова виховної роботи школи.

СМИРНОВ Анатолій Олександрович (5.XI.1894, м. Руза Московської обл. — 24.V.1980, Москва) — російський психолог, дійсний член АПН Росії (з 1947). В 1941—1951 — професор Московського університету, в 1945—1973 — директор Інституту психології АПН Росії. З 1955 по 1958 — головний редактор журналу "Вопросы психологии", з 1957 по 1963 очолював Товариство психологів. Досліджував, головним чином, проблеми пам'яті. С. — автор низки праць з загаль-

ної, дитячої і педагогічної психології, співавтор і головний редактор підручника психології для педагогічних вузів.

СМІЛІВІСТЬ — особливість поведінки, а в стійких формах — риса особистості, яка виражається у виконанні дій, пов'язаних з ризиком і небезпеками. С. виховується шляхом створення ситуацій, в яких вона необхідна. З наймолодшого віку треба привчати дітей долати страх, не боятися темряви, самотності, тварин і комах. Розвивають С. заняття такими видами спорту, як плавання і стрибки у воду, кроси, гімнастика на снарядах, їзда на велосипеді, хокей, боротьба, бокс тощо.

СМІТА—Х'ЮЗА ЗАКОН — закон про розвиток нижчої і середньої професійної освіти в США (1917). За цим законом федеральний уряд зобов'язаний щорічно надавати штатам субсидії (головним чином на зміст освіти і підготовку учителів для професійних шкіл) при умові, що уряди штатів також асигнують кошти для цієї мети.

СМОТРИЦЬКИЙ Герасим Данилович (перша половина XVI ст., с. Смотрич Хмельницької обл. — жовтень 1594, м. Острог) — український і білоруський письменник, педагог, культурно-освітній діяч. З 1578 був першим ректором Острозької школи. Разом з І. Федоровим готував острозькі видання, зокрема Острозьку біблію і "Буквар" (1578).

СМОТРИЦЬКИЙ Мелетій (світське ім'я Максим Герасимович; бл. 1572, с. Смотрич Хмельницької обл. — 27.XII.1633, с. Дермань Рівненської обл.) — український і білоруський письменник, філолог, церковний і освітній діяч. Син Г. Д. Смотрицького. Вчителював у Литві, згодом був ректором Київської братської школи. С. створив підручник старослов'янської мови "Граматика словенська" (Єв'є, 1619), який є видатною пам'яткою слов'янської граматичної думки й не один раз перевидавався.

СНОБІЗМ (англ. snobbism) — тип мислення і поведінки. Виявляється у сліпому схилянні перед модою, смаками, манерами — усім, що прийнято в аристократичному середовищі, зневазі до

людей, які перебувають на нижчих щаблях соціального становища. С. — невміння й небажання мати свою точку зору на явища, нездатність стати на захист того, що не усталилося, а лише прокладає собі шлях як вияв нового в житті.

СНОВИДІННЯ — своєрідна психічна діяльність людини, що виникає під час природного сну і виявляється в оживленні й різноманітному комбінуванні її минулих вражень. Фізіологічний механізм С. полягає в тому, що під час сну у стані пильнування перебувають окремі ділянки кори великих півкуль головного мозку, хоча вона в цілому загальмована. При цьому з-під контролю другої сигнальної системи деякою мірою виходить перша сигнальна система, образні сліди її активізуються, що знаходить вияв у С.

СОБОРНІ ШКОЛИ — середні навчальні заклади у великих містах Західної Європи в епоху середньовіччя. Засновувались при соборах (єпископських кафедрах). С. ш. давали ширшу освіту, ніж монастирські й парафіяльні школи (читання, письмо, граматики, лічба, церковний спів). В часи пізнього середньовіччя в деяких С. ш. викладали навчальні предмети тривіуму і квадрівіуму. Навчання велося латинською мовою. Зміст навчальних предметів заучувався напам'ять.

СОВІСТЬ — моральне почуття, в якому виявляється самооцінка особою відповідності її дій прийнятним у суспільстві й перетвореним на внутрішні переконання нормам моральності; найважливіший особистісний моральний регулятор суспільної поведінки людини. С. — продукт суспільного виховання, що формується разом з моральними почуттями (обов'язку, честі, добра, справедливості) та людськими соціальними прив'язаностями (сімейними, патріотичними, дружбою, любов'ю). У структурі світогляду С. — вищий морально-психологічний регулятор особистості.

СОКОЛЯНСЬКИЙ Іван Опанасович (6.IV.1889, станиця Дінська Краснодарського краю — 27.XI.1960, Москва) — український учений-дефектолог. Педагогічну діяльність почав 1910 в Олександрівському (тепер Запоріжжя) училищі глухонімих. В 1923 в Харкові при педа-

гогічній лабораторії дослідної станції Управління соцвиху організував відділ, а потім спеціальну школу-клініку сліпоглухонімих. З 1938 працював у Москві в НДІ дефектології і водночас був директором базової школи для глухих дітей. Створив оригінальну методику навчання сліпоглухонімих, розробив конструкцію читальної машини для сліпих.

СОКРАТ (Σωκράτης; 470/469 до н. е., Афіни — 399 до н. е., там само) — давньогрецький філософ, учитель Платона, Ксенофонта та інших філософів. Творів не писав, свої погляди поширював в усних бесідах у гуртку своїх прихильників. Для цих бесід характерними є дві специфічні риси: так звана “Сократова індукція” і “Сократова іронія”. Метод знаходження, “вирощування” й розвитку істини С. був метафорично названий ним “маевтика”.

Розглядаючи людину як носія доброго начала від природи, С. вбачав головну мету педагогічної діяльності у звільненні людського інтелекту від усіх негативних зовнішніх впливів і у створенні гармонійної єдності життєвих потреб і здібностей людини, які розвиваються інтересом до знань. Великого значення С. надавав фізичному й естетичному вихованню. Педагогічні принципи С. — відмова від примусу й насилля, визнання переконання найбільш дієвим виховним засобом тощо — знайшли відгук вже в античності. В XVII ст. деякі положення С. були визнані Я. А. Коменським і включені в його “Велику дидактику”.

СОКРАТИЧНА БЕСІДА — метод навчання, який полягає в тому, що учням ставляться навідні запитання, відповідаючи на які учень сам поступово переконується в хибності й недосконалості раніше висловлених ним положень. Потім педагог нагтовхує учня на правильний шлях міркування й підводить до висновків. З С. б. згодом розвинулися методи навчання, спрямовані на розвиток мислення учнів. Найбільш поширена з них — евристична бесіда.

СОЛОГУБ Анатолій Іванович (нар. 12.VII.1947, с. Волохіно Кіровоградської обл.) — педагог, кандидат педагогічних наук, член-кореспондент АПН України з

1997. Працював учителем середньої школи. З 1990 — директор Саксаганського природничо-наукового ліцею в Кривому Розі.

СОМНАМБУЛІЗМ (від лат. *somnus* — сон і *ambulo* — ходжу, прогулююсь), луна-тизм — одна з рідкісних форм порушення сну. С. проявляється у тому, що людина в стані своєрідного сну автоматично робить ряд послідовних дій. Прокинувшись, вона про це нічого не пам'ятає. При С. має місце гальмування кори півкуль головного мозку, але без гальмування підкірки. С. буває здебільшого одним з проявів епілепсії, може виникати після тяжких психічних травм, травм черепа, при істерії. Явища С. в підлітковому та юнацькому віці зустрічаються частіше, ніж у маленьких дітей. Лікування С. в основному зводиться до усунення факторів, які травмують психіку, до організації правильного режиму й загальнозміцнюючих заходів.

СОН — періодичний стан організму людини, який характеризується виключенням свідомості і зниженням здатності нервової системи відповідати на зовнішні подразнення. Під час С. уповільнюється частота дихальних рухів, стає рідшим пульс, знижуються кров'яний тиск та інтенсивність обміну речовин. Гігієнічно повноцінним вважається С., який має достатню для віку дитини тривалість і глибину. Дитина до 1 року має спати близько 16 год. на добу; в 3 роки — приблизно 13 год.; в 5 — 12; в 7 — 11,5; в 10—12 — 10,5; в 16 років треба спати близько 8,5 год.; в 17 років і старше — 8 годин. Нормальний глибокий сон залежить від правильної організації вечірнього часу й виконання спеціальних гігієнічних заходів. Безпосередньо перед С. не слід багато їсти, не рекомендується займатися інтенсивною розумовою чи фізичною працею, взагалі діяльністю, яка може викликати емоційне збудження. За годину до С. рекомендується прогулянка на свіжому повітрі.

СОРБОННА — один з найстаріших науково-навчальних центрів Франції, частина Паризького університету. Заснована 1253—1257 у Латинському кварталі Парижа духівником короля Людовіка IX Р. де

Сорбоном (звідси й назва) як колеж для підготовки вищого духівництва. В XIV ст. С. — відомий в Європі богословський центр. З середини XVII ст. після об'єднання колежу з Паризьким університетом їхні назви стали отожднювати. В 1792 С. як богословський навчальний заклад скасовано. В 1821 відновлено як самостійний навчальний заклад. У 1852 С. остаточно увійшла до складу Паризького університету; 1885 закрито богословський факультет.

СОРОМ — почуття, що виникає в результаті усвідомлення людиною невідповідності своїх дій і вчинків тим нормам, яких вона повинна дотримуватися у своєму житті. С. — один з аспектів функціонування такого регулятора соціальної поведінки особистості, як совість. В дошкільному віці С. виникає, як правило, у присутності інших людей, під впливом їхніх критичних зауважень. У подальшому спостерігається формування механізмів самооцінки й саморегуляції особистістю своєї поведінки, що веде до якісних змін у рівні розвитку моральної самосвідомості. Почуття С. пов'язане з самооцінкою й може переживатися самою людиною без присутності інших людей.

СОРОС Джордж (нар. 1930, Будапешт) — американський фінансист і філантроп, який створив низку міжнародних громадських благодійних фондів для підтримки трансформаційних процесів в освіті, культурі, в розбудові інституцій громадянського суспільства в 25 країнах Центральної та Східної Європи й колишнього Радянського Союзу, а також у Південній Африці, Гаїті і США. Закінчив Лондонську школу економіки. Є почесним доктором нової школи соціальних досліджень Оксфордського університету, Будапештського економічного університету і Йельського університету. У 1995 Університет у Болонні присудив йому почесне звання борця за благородну справу. В цьому ж році Джорджа Сороса обрано іноземним членом Національної Академії наук України.

СОФІЗМ (грец. *σοφισμα*, букв. — майстерність, уміння) — навмисне хибно

зроблений умовивід, що виглядає як істинний.

СОФІСТИ (грец. σοφιστής — знавець, мудрець) — давньогрецькі філософи, фахівці в навчанні мудрості і красномовства, платні учителі філософії, математики, міфології, поезики, етики, політики і особливо риторики. С. вчили виголошувати промови на певні теми, вели бесіди з питань політики, природознавства і красномовства. Заняття проводилися в приватних будинках або в приміщеннях гімнасій. У процесі навчання красномовству С. вперше почали опрацьовувати питання стилю і сприяли розвиткові граматики. С. поставили питання про величезну роль виховання й освіти. В II—V ст. С. називали римських учителів філософії й ораторів.

СОФ'ЯНЦ Едуард Матвійович (нар. 27.VII.1938, м. Авдіївка Донецької обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1987 — директор Донецького обласного інституту удосконалення учителів, з 1993 — ректор Донецького обласного інституту післядипломної освіти. Досліджує проблеми формування та впровадження шкільного компонента змісту загальної середньої освіти.

СОЦИНІАНСЬКІ ШКОЛИ — навчальні заклади при громадах протестантської течії социніан. В Україні діяли наприкінці XVI — першій половині XVII ст. Головною була школа в Кисилині (тепер Волинської обл.), заснована близько 1612. Її керівники намагалися перетворити школу на академію. Відомими були і школи в Гощі (тепер Рівненської обл.), Ляхівцях (тепер Хмельницької обл.), Черняхові (тепер Житомирської обл.). Велику увагу в С. ш. приділяли богословській полеміці з католицизмом, вивченню філософії, математики, латинської мови, риторики. У 1658 С. ш. було ліквідовано у зв'язку з заборонаю в Речі Посполитій социніанського віросповідання.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (від лат. socialis — громадський) — процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості.

С. передбачає взаємодію людини з соціальним оточенням, яке впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи суспільних зв'язків. Розрізняють первинну (дитинство, підлітковий вік, юність) та вторинну (зрілий вік), а також дотрудову, трудову і післятрудову С.

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — галузь педагогіки, предметом вивчення якої є соціально-педагогічні проблеми. Виникла С. п. наприкінці XIX — на початку XX ст. Її творцем вважають П. Наторпа, який головне завдання педагогіки вбачав у виявленні найсприятливіших для виховання людини соціальних умов і визначення шляхів громадянського виховання. Однак ще давньогрецькі мислителі Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель вказували на велику залежність виховання від політики держави. С. п. виникла на противагу наявним у педагогіці тенденціям, прихильники яких проголошували незалежність виховання від політики й життя суспільства (Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер, Дж. Дьюї, Л. Толстой). Незважаючи на істотні відміни в їхніх концепціях, спільним для всіх є твердження про те, що виховання визначається психологічними особливостями розвитку дитини й не повинно залежати від політики чи ідеології. Найбільш чітко ці ідеї висловлювалися представниками експериментальної педагогіки (Е. Мейман, В. Лай). Марксистська педагогіка заперечувала правомірність виділення С. п. як окремої галузі педагогіки.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психологічної науки, що вивчає закономірності поведінки, діяльності і спілкування людей у соціальних спільнотах — групах, колективах. Як самостійна наукова дисципліна С. п. виділилась у першому десятиріччі XX ст.

СОЦІОЛОГІЗМ ПЕДАГОГІЧНИЙ — погляд в теорії виховання, згідно з яким процес виховання повністю залежить від соціальних умов його перебігу. Можна виділити три соціологічні підходи до основної проблематики виховання: а) крайній педагогічний соціологізм; б) соціологізм поміркований і в) соціологічна точка

зору в педагогіці. Крайній С. п. вважає педагогіку частиною соціології і розглядає виховання як повністю соціальний процес. Поміркувавши С. п. визнає, що соціальні умови істотно впливають на виховання, шкільну систему, однак не абсолютизує цього впливу. Під соціологічною точкою зору розуміється широке відображення соціологічних проблем у педагогічній теорії (поряд з аксіологічними, психологічними чи біологічними проблемами).

СОЦІОМЕТРІЯ (від лат. *societas* — суспільство і грец. *μέτρον* — вимірюю) — галузь соціальної психології, предметом якої є міжособові відносини в малих групах соціальних. За допомогою спеціальної методики (соціометричний тест та ін.) С. експериментально досліджує взаємні суб'єктивні ставлення членів групи один до одного, структуру і динаміку цих взаємин, становище індивідів у групі, питання лідерства тощо.

СПАЗМОФІЛІЯ (від *спазм* і грец. *φίληα* — схильність) — дитяче захворювання, спричинюване порушенням нервово-м'язової збудливості. Виникає внаслідок розладів кальцієво-фосфорного обміну (спад вмісту кальцію у крові), що пов'язане з недостатністю вітаміну Д і змінами функції парашитовидних залоз. Проявом С. є напади судорог. Спостерігається в основному в дітей віком до 2 років.

СПАРТАКІАДА ШКІЛЬНА — масові комплексні спортивні змагання учнів, які проводяться з кількох видів спорту. С. ш. як одна з форм спортивних змагань є своєрідним оглядом стану спортивно-масової роботи в школі, районі, місті і стимулятором розвитку дитячого спорту. С. ш. сприяють формуванню в дітей стійкого інтересу до систематичних занять спортом, вихованню волі — цілеспрямованості, наполегливості і самовладання, почуття дружби і взаємодопомоги.

СПАРТАНСЬКЕ ВИХОВАННЯ — 1) Державна система освіти й виховання, що склалася у VIII—IV ст. до н. е. в Спарті. Здійснювалось у державних виховних закладах, де юнаків з 7 до 20 років навчали військової справи, привчали переносити

несприятливі умови, виховували з них дисциплінованих, сильних, сміливих воїнів. Освіта обмежувалася читанням і письмом, умінням коротко і зрозуміло висловлюватися; естетичне виховання — заучуванням віршів і грою на музичному інструменті. З 18 до 20 років проводилася практична військова підготовка. С. в. передбачало і всебічне фізичне виховання дівчат у родині. 2) Переносно — суворе виховання, що привчає до витривалості й подолання труднощів.

СПАСОВСЬКИЙ (Spasowski) Владислав (28.XII.1877, Якубовшизна, Білорусь — 5.VII.1941, Варшава) — польський філософ і педагог. З 1908 викладав у варшавських навчальних закладах філософію і педагогіку; в 1920—1930 був директором державних учительських курсів імені В. Налковського у Варшаві; з 1930 займався науковою роботою. Основні дослідження присвячені шкільним проблемам, теорії виховання, методики самоосвіти й підготовки учителів. Опрацював проєкт 9-річної єдиної загальноосвітньої трудової школи для дітей віком від 8 до 16 років.

СПАСЬКИЙ Василь Лукіяч (1831, м. Щигри, тепер Курської обл. — 30.I.1884, Харків) — український педагог, освітній діяч і статистик. Викладав історію й географію в навчальних закладах Харкова. Брав участь в організації та діяльності першої в місті чоловічої недільної школи (1860), I з'їзду вчителів народних шкіл губернії (1860); був членом "Харківського товариства грамотності".

СПЕНСЕР (Spenser) Герберт (27.IV.1820, Дербі — 8.XII.1903, Брайтон) — англійський філософ і соціолог. У своїх працях С. багато уваги приділяв питанням освіти й виховання. Завдання школи, за С., полягає в озброєнні людини знаннями, пов'язаними з основними видами її діяльності. Зміст і методика навчання мають відповідати етапам розумового розвитку дитини. Значну увагу приділяв С. фізичному вихованню дітей — правильному харчуванню, загартовуванню організму, систематичним фізичним вправам. Різно виступав С. проти розумового перевантаження дітей, яке веде до їх фізичного виродження.

СПЕЦІАЛЬНА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, — державний заклад освіти, на навчання до якого дітей і підлітків направляють суди у встановленому законом порядку. Спеціальна школа покликана здійснювати соціальну реабілітацію учня, виховувати в нього розуміння загальнолюдських цінностей, громадянську позицію, готувати до активної трудової діяльності, забезпечувати правове виховання.

СПЕЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — наука про виховання й навчання дітей з вадами психофізичного розвитку. С. п. розвивається на основі загальних принципів педагогіки з урахуванням своєрідності навчально-пізнавальної діяльності аномальних дітей. Відповідно до цього розроблено систему педагогічних засобів, спрямованих на виховання учнів у дусі загальнолюдської моралі, на всебічний розвиток особистості, оволодіння учнями загальноосвітніми знаннями, підготовку до практичної суспільно корисної діяльності. Важливим завданням С. п. є розробка шляхів, методів і прийомів педагогічної компенсації та корекції відхилень у розвитку дітей. У С. п. залежно від категорії аномальних дітей, які становлять об'єкт вивчення, розрізняють сурдопедагогіку, тифлопедагогіку, тифлосурдопедагогіку, олігофренопедагогіку, логопедію. Кожна з цих наук є відгалуженням загальної педагогіки, а всі разом вони становлять дефектологію.

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь психології, що вивчає психологічні властивості аномальних дітей і дорослих, дефект у яких зумовлений органічним ураженням головного мозку, порушенням аналізаторів, тяжкими порушеннями мовлення при збереженні слуху.

СПЕЦІАЛЬНЕ ПРОФЕСІЙНЕ УЧИЛИЩЕ для підлітків, які потребують особливих умов виховання, — державний заклад Міністерства освіти України, на навчання до якого підлітки направляються судами у встановленому законом порядку. Училище здійснює соціальну реабілітацію учня, забезпечує належні побутові умови, трудове, естетичне, фізичне,

моральне і правове виховання, підвищення загальноосвітнього рівня, розвиток індивідуальних здібностей, нахилів, здобуття робітничої професії. Спеціальні професійні училища створюються окремо для хлопців і дівчат з контингентом учнів не більше 200 чоловік за рахунок коштів державного бюджету.

СПЕЦІАЛЬНІ ПРЕДМІТИ — навчальні предмети, вивчення яких дає знання про будову й застосування різного обладнання, верстатів, транспортних та інших робочих машин і машин-двигунів, апаратів, механізмів, пристосувань, інструментів, приладів, характерних для певних галузей виробництва й виконуваних робіт. С. п. дають також відомості про конкретні технологічні процеси та операції, методи технічного обслуговування й експлуатації обладнання, про особливості планування та організації виробництва, робочого місця, праці з окремих професій і спеціальностей тощо. С. п. вивчаються в професійних навчальних закладах.

СПЕЦІАЛЬНІ ШКОЛИ для аномальних дітей — навчально-виховні заклади системи Міністерства освіти України для дітей з вадами психофізичного й фізичного розвитку. С. ш. профільовані залежно від дефекту учнів. В Україні проводиться диференційоване навчання аномальних дітей у С. ш. 9 типів: спеціальних загальноосвітніх школах для розумово відсталих дітей (див. *Допоміжна школа*); для слабочуючих і пізньооглухлих дітей; для глухих дітей (див. *Школа для глухих*); для дітей з тяжкими порушеннями мовлення; для слабозорих дітей; для сліпих дітей (див. *Школа для сліпих*); для дітей з наслідками поліомієліту й церебральними паралічами та ін. Крім того, функціонує диференційована мережа вечірніх, очно-заочних спеціальних шкіл для дорослих з вадами слуху й зору. С. ш. — заклади інтернатного типу.

СПИННИЙ МОЗОК — задній, або нижній, відділ центральної нервової системи хребетних тварин та людини, який регулює роботу окремих м'язів і внутрішніх органів; апарат відносно простих, природжених рефлексів. С. м. людини складається з шийної, грудної і

поперекової частин, кожна з яких регулює рефлекси відповідних сегментів тіла.

СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ УЧИТЕЛІВ І ВИХОВАТЕЛІВ (СУУВ) — створене в 1956 при Союзі українців Британії (СУБ) товариство, яке займається організацією діяльності українських шкіл та шкіл українознавства у Великобританії на належному рівні. З 1992 в системі СУБ діють 13 шкіл українознавства.

СПІЛКУВАННЯ в соціальній психології — складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо. С. — необхідна умова формування, існування й розвитку особистості. Є різноманітні форми С.: безпосереднє, формальне й неформальне, парне й групове та ін.

СПІЛЬНЕ НАВЧАННЯ — навчання дітей обох статей у спільних школах. У Російській імперії допускалося в початкових і окремих вищих початкових училищах, комерційних училищах, деяких ремісничих і приватних школах. У СРСР було запроваджене в усіх навчальних закладах. В 1943 у великих містах СРСР уведено роздільне навчання в семирічних і середніх школах, відмінене в 1954. С. н. проводиться практично в усіх школах України, за винятком деяких спеціальних навчальних закладів. У багатьох зарубіжних країнах (Англія, Голландія, США) С. н. існує лише в початкових школах. В середніх навчальних закладах більшості зарубіжних країн ведеться роздільне навчання.

СПІРИТУАЛІЗМ (від лат. spiritualis — духовний) — вчення, за яким дух (душа) є першоосновою світу. Спіритуалістичними є всі вірування в буття Бога й безсмертя душі.

СПІРМЕН (Spearman) Чарлз Едуард (10.IX.1863 — 17.IX.1945) — англійський психолог, відомий головним чином опрацюванням факторного аналізу. С. стверджував, що всі здібності людини можна вивести з деякої “загальної здібності”, яку він називав “G-фактором”

(“General ability”). Пізніше С. прийшов до визнання і “часткових здібностей” — “S” (“Special ability”). Крім проблеми здібностей і статистичних методів у психології, С. досліджував питання сприймання простору та історії психології.

СПОГЛЯДАННЯ — емпіричний ступінь пізнання, основу якого становить безпосереднє чуттєве відображення об'єкта. Всяке індивідуальне С. опосередковане суспільно й історично і тому воно включає не лише елементи безпосередньої чуттєвості, а й умоглядні уявлення, попередня доведеність яких робить їх самоочевидними для наступних суб'єктів.

СПОРТ у школі (англ. sport, від disport — розважатися, з старофранц. desporter, букв. — відносити) — складова частина системи фізичного виховання дітей шкільного віку, спрямована на їхній всебічний гармонійний розвиток і зміцнення здоров'я. Завдання С. в школі органічно пов'язані з завданнями фізичного виховання учнів. Мета С. в школі — поряд із зміцненням здоров'я та загальним фізичним розвитком дітей досягнення високих результатів і перемог у спортивних змаганнях. Для занять спортом учні діляться на вікові групи, перед кожною з яких ставляться свої навчально-виховні завдання. Заняття спортом організуються в школах на основі широкої самодіяльності учнів.

СПОРТИВНА ШКОЛА дитяча — навчальний заклад для підготовки на базі всебічного фізичного розвитку кваліфікованих спортсменів, а також громадських інструкторів і суддів з різних видів спорту. В школі створюються секції з окремих видів спорту, а в них — навчальні групи за статтю, віком і ступенем спортивної підготовки учнів.

СПОРТИВНИЙ ЗАЛ у школі — приміщення, спеціально призначене для проведення уроків фізичної культури, занять спортивних секцій, спортивних ігор та інших заходів, пов'язаних з фізичним вихованням учнів. С. з., в яких переважно проводяться заняття гімнастикою, називають гімнастичними.

СПОРТИВНИЙ МАЙДАНЧИК шкільний — комплексна відкрита спортивна споруда для проведення уроків фізичної

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

культури, занять спортивних секцій, спортивних ігор та інших заходів, пов'язаних з фізичним вихованням учнів. Розміри майданчика, розміщення і обладнання обумовлюються розмірами земельної ділянки й визначаються спортивно-педагогічними та санітарно-гігієнічними вимогами.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ — цілеспрямоване, спеціально організоване сприймання предметів і явищ об'єктивної дійсності, метод наукового пізнання. С. потребує активізації усіх психічних процесів особистості, особливо уваги й мислення. В науковому С. важливу роль відіграють попередні знання, гіпотези, наявні прилади, задум і методичний досвід ведення спостережень. Основні вимоги до науково-педагогічних спостережень як методу дослідження: однозначність задуму, система прийомів С., об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного С., застосування інших методів дослідження). Педагогічне С. може проводитися в умовах природних і експериментальних. С. в експериментальних умовах є глибшим щодо повноти вивчення явища.

СПРИЙМАННЯ, перцепція — відображення предметів і явищ об'єктивного світу, що діють у даний момент на органи чуття людини. Фізіологічною основою С. є тимчасові нервові зв'язки в корі великих півкуль головного мозку, які утворюються під впливом стійких комбінацій різних подразників. На відміну від відчуттів, що відображають лише окремі властивості або якості речей матеріального світу, С. дає цілісний образ їх. С. — чуттєва основа абстрактно-логічного мислення, формування понять. С. характеризується індивідуальними особливостями, що виявляються у точності, швидкості й повноті відображення об'єкта, співвідношенні в цьому процесі аналізу й синтезу, образних, раціональних та емоційних його компонентів.

СПРИЙНЯТЛИВІСТЬ ДО ЗАСВЄННЯ ЗНАТЬ — одна з індивідуальних характеристик у навчальній роботі учня (поряд із "реальними навчальними можливостями", "пізнавальними можливостями", "особливостями пізнавальних процесів"). С. до з. з. включає такі особливості розу-

мової діяльності, як здатність до узагальнення, економність розумових процесів, їхня самостійність, гнучкість, індивідуальність, швидкість включення в працю, її темп, обсяг, глибина розуміння та інші, які перевіряються спеціальними завданнями. Характеристика рівня С. до з. з. служить основою індивідуалізованого навчання.

СПУДІЇ (від грец. σπουδαίος — стараний) — назва в Україні учнів братських шкіл, середніх і молодших класів Київської академії, а також духовних навчальних закладів.

СТАНДАРТ ОСВІТИ — система основних параметрів, що приймаються за державну норму освіченості, яка відображає соціальний ідеал і враховує можливості реальної особистості й системи освіти по досягненню цього ідеалу. Основними об'єктами стандартизації в освіті є її структура, зміст, обсяг навчального навантаження й рівень підготовки учнів. С. о. визначає обов'язковий мінімум змісту основних освітніх програм, максимальний обсяг навчального навантаження учнів чи студентів, вимоги до рівня підготовки випускників і є основою для створення ряду нормативних документів (навчальних планів, положень про акредитацію навчальних закладів, атестації кадрів тощо). Існують як стандарти загальної середньої чи вищої освіти, так і стандарти знань з окремих наукових галузей (стандарти мовної, математичної, літературної, фізичної освіти).

СТАНІЦЬКА Олена Лук'янівна (нар. 7.XII.1931, с. Милик, Польща) — український педагог, майстер виробничого навчання, Герой Соціалістичної Праці (1971). З 1957 працює в технічному училищі Львівського заводу кінескопів.

СТАНЦІЇ ЮНИХ НАТУРАЛІСТІВ — в Україні позашкільні заклади, що проводять роботу по вихованню в школярів любові й інтересу до природи, тварин, сільського господарства. При С. ю. н. працюють гуртки юних рослинників, тваринників, садоводів, механізаторів сільського господарства тощо.

СТАНЦІЇ ІОНИХ ТЕХНІКІВ — в Україні позашкільні заклади, що проводять серед школярів роботу в галузі техніки. С. ю. т. допомагають школі в розвитку дитячої технічної творчості, прищеплюють їм інтерес до техніки, розвивають у дітей конструкторські здібності. При станціях працюють радіотехнічні, авіамоделльні, фотолюбителів, телемеханіки та інші гуртки.

СТАРОСТА — в середніх та вищих навчальних закладах України особа, що обирається або призначається адміністрацією й очолює клас, групу або курс; особа, що веде справи ряду громадських колективів (наприклад, С. хорového гуртка).

СТАРШИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК — в Україні — вчене звання і штатна посада в науково-дослідних установах. Вчене звання С. н. с. присуджується докторам і кандидатам наук, які мають друковані праці або винаходи, обіймають штатну посаду С. н. с., завідувача відділу, сектору чи лабораторії (за конкурсом чи переобранням на цю посаду) і успішно відпрацювали на цій посаді в даній установі не менше року.

СТАТІВЕ ВИХОВАННЯ — складова частина виховного процесу, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді та оволодіння нормами взаємин з представниками протилежної статі, а також правильне ставлення до питань статі. С. в. нерозривно пов'язане з фізичним, розумовим, моральним та естетичним розвитком особистості. Починається в дошкільному віці й зумовлюється переважно соціально-психологічними факторами. Засвоюючи в родині, дитячому садку загальні моральні норми, хлопчики й дівчатка в той же час опановують правила, що передбачають деяку відмінність у їхній поведінці залежно від статі. Згодом, з початком статевого дозрівання, до факторів соціально-психологічних додається фізіологічний. У підлітковому та юнацькому віці, коли завершується статеве дозрівання, більшого значення набуває статеве освіта. Соціально-психологічна й морально-етична сутність взаємин між людьми протилежної статі (товариськість, дружба, кохання, шлюб) розкриваються перед учнями в процесі вивчення творів

художньої літератури, мистецтва та ін. Деякі питання статевої освіти потребують спеціальних виховних заходів (бесіди батьків з дітьми, педагогів з учнями, індивідуальні бесіди шкільних лікарів з учнями тощо).

СТАТИСТИКА З НАРІДНОЇ ОСВІТИ — галузь соціально-економічної статистики, яка здійснює наукові дослідження в кількісному відношенні діяльності шкіл і органів народної освіти.

СТАТИСТИЧНИХ ГІПОТЕЗ ПЕРЕВІРКА полягає в перевірці припущень: про характер розподілу випадкових величин і про зв'язки між ними, про приналежність даних до однієї генеральної сукупності, про достовірність відмінностей тощо. Застосовується переважно в експериментальних дослідженнях для обґрунтування правдоподібності тих або інших змістових педагогічних суджень про переваги нового методу навчання чи виховання тощо. Звичайно процедура передбачає висунення так званої нульової гіпотези (H_0), згідно з якою приймається попереднє судження про відсутність зв'язку, впливу або відмінностей, достовірних у статистичному смислі. Характерна особливість С. г. п. полягає в тому, що гіпотези тут не доводяться, а приймаються чи відхиляються при тому або іншому ризику допустити помилку. Одночасно з H_0 формулюється одна або кілька альтернативних гіпотез ($H_1, H_2, H_3, \dots, H_n$). Спростування H_0 означає прийняття протилежної за смыслом альтернативної гіпотези.

СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ в педагогіці — деякі методи прикладної математичної статистики, що використовуються в педагогіці в основному для обробки експериментальних результатів. Основна мета застосування С. м. — підвищення обґрунтованості висновків у педагогічних дослідженнях за рахунок використання ймовірнісної логіки та ймовірнісних моделей.

СТАЩИЦЬ (Staszic, Staszyc) Станіслав (листопад 1755, Піла — 20.I.1826, Варшава) — польський громадський і освітній діяч, філософ, публіцист. У 1803 у Варшаві брав участь у створенні Товариства

друзів наук, в 1808—1826 був його президентом. В основному філософському творі — поємі “Рід людський” (1819—1820) виклав принципи польського просвітництва.

СТЕПЕНКО Іван Матвійович (24.VI.1873, Полтава — 30.VI.1918, загинув у Полтаві, похований у Києві) — український освітній діяч, активний учасник національного відродження України кінця XIX — початку XX ст., народний міністр освіти Української Народної Республіки. Працював у Київській фундуклеївській гімназії, на Вищих жіночих курсах Д. Жекуліної, з 1907 — у Фребелівському педагогічному інституті. У 1917 заснував Товариство шкільної освіти, яке займалося підготовкою програм і підручників для шкіл.

СТИЛІСТИКА в школі — сукупність відомостей про різновиди літературної мови й умови їх використання, про критерії та навички доброї мови, про принципи аналізу художніх творів. С. в школі виступає складовою частиною розвитку мови й передбачає вищий ступінь у свідомому відборі і вживанні учнями засобів рідної мови.

СТИЛЬ — відносно стійка сукупність характерних і повторюваних рис людини, які виявляються у її мисленні, поведінці, спілкуванні. С. виробляється в ході теоретичного і практичного освоєння людьми навколишньої дійсності і передбачає, з одного боку, гнучке пристосування до неї, а з другого — її революційну зміну. У С. відбиваються потенції, схильності, здібності, характерологічні риси, звички особистості. Розрізняють С. мислення і поведінки окремого індивіда (індивідуальний стиль), а також С. поведінки групи, колективу.

СТИЛЬ МІСЛЕННЯ — конкретизація методу теоретичного пізнання у специфічних формах дослідження, розуміння та інтерпретації дійсності; суб'єктивно зумовлена особливість пізнавальної діяльності. С. м. визначається мірою розвиненості категоріального ладу мислення, використання певних зразків описання й пояснення наукових фактів, панівними парадигмами, що в сукупності зумовлюють нормативну систему бачення про-

BLEMНИХ СИТУАЦІЙ, визначають установки методологічної свідомості.

СТИЛЬ ПЕДАГОГІЧНИЙ — характерні риси педагогічної майстерності, які традиційно складаються в досвіді учителів. С. п. є своєрідним “почерком”, певною манерою педагогічних дій і притаманний кожному вчителю. Розрізняють спільні та індивідуальні ознаки С. п. Спільні ознаки відображають основні риси педагогічної майстерності групи вчителів, індивідуальні — характеризують особисту майстерність окремих педагогів і більше пов'язані з їхніми конкретними нахилами і здібностями. Визначальною рисою С. п. роботи сучасних педагогів є творче ставлення до навчання й виховання підростаючих поколінь, постійні пошуки нових ефективних методів і прийомів навчання та виховання на основі оволодіння теорією навчання й виховання, передовим педагогічним досвідом.

СТИМУЛЮВАННЯ В НАВЧАННІ (від лат. *stimulo* — збуджую, заохочую) — спонукання учнів до активної навчальної діяльності. В українській школі ґрунтується насамперед на виробленні правильних мотивів навчання. У дітей виховують усвідомлення важливості й необхідності знань для життя в сучасному суспільстві. З цією метою при вивченні кожного навчального предмета розкривається історія науки, самовіддана діяльність людей науки і праці, виховується любов до праці. Ця робота ведеться відповідно до вікових особливостей учнів, враховується, що на кожному новому ступені навчання зростає їхня свідомість і здатність до абстрактного мислення.

СТИПЕНДІЯ (від лат. *stipendium* — платня) — грошова допомога, що виплачується регулярно (здебільшого щомісяця) тим, хто навчається на денних відділеннях (факультетах) середніх спеціальних і вищих навчальних закладів і курсів різного типу, або особам, які проходять підготовку в системі аспірантури, докторантури та підвищення кваліфікації. В Україні існує державна система С. У вузах і середніх спеціальних навчальних закладах С. призначаються студентам з урахуванням їхньої успішності та участі у громадській роботі. В системі професійно-

технічної освіти С. отримують усі встигаючі учні. Розміри С. диференціюються залежно від спеціальності, а у вузах — й від курсу навчання. Студентам і аспірантам, які мають особливі успіхи в навчанні та науково-дослідній роботі, призначаються іменні С. підвищеного розміру (встановлюються в пам'ять видатних діячів держави, культури тощо).

СТОЙ (Stoj) Карл Фолькмар (22.I.1815 — 23.I.1885) — німецький педагог, послідовник Й. Ф. Гербарта. В теоретичних працях С. у дусі Гербарта поділяв педагогіку на три відносно самостійні частини — філософську (мета й засоби навчання та виховання), практичну (організація виховання в родині і школі) та історичну (історія розвитку теорії і практики виховання й навчання). Свої теоретичні погляди С. намагався реалізувати у створеній ним у Ієні школі-інтернаті, в якій застосовувалися прогресивні методи навчання й виховання (екскурсії, драматизація, ручна праця тощо). Безумовною заслугою С. були його виступи на захист школи, яка розвиває особистість учня.

СТОМАТОЛОГІЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі медичні навчальні заклади, які готують висококваліфікованих лікарів-стоматологів (спеціалісти з середньою стоматологічною освітою — зубні лікарі — готуються в медичних училищах). У 1994/95 в Україні був один С. і.: Полтавський, в 1994 реорганізований в медичну стоматологічну академію. Крім С. і., вищу стоматологічну освіту дають стоматологічні факультети медичних інститутів. В 1994/95 стоматологічні факультети були в 4 медичних інститутах, в 6 медичних університетах, в Дніпропетровській медичній академії, в Економіко-гуманітарному інституті (Рівне).

СТОЮНІН Володимир Якович (28.XII.1826, Петербург — 16.XI.1888, там само) — російський педагог, методист-словесник. Виступав проти станової системи виховання, за єдність навчання й виховання. Був активним прихильником жіночої освіти. Одним з перших висунув принцип критичного вивчення літератури в школі й принцип історизму в методиці літературного аналізу.

СТРАХ — емоційна реакція людини на справжню чи мниму небезпеку, яка загрожує їй або її близьким. С. характеризується депресивними психічними станами, неспокоєм, нервуванням, прагненням вийти з неприємної ситуації. Реакція С. в процесі індивідуального розвитку виникає дуже рано. Тому з раннього дитинства необхідна бережлива і правильна поведінка з дитиною, щоб у неї не сформувалося почуття С. перед рядом безпечних явищ. Не слід страхати, залякувати дітей без потреби, бо часте повторення емоцій С. може переростати у боягузливість, нерішучість та інші негативні риси. Виховуючи сміливість, мужність як рису особистості, не слід забувати, що сміливість має поєднуватися з розумною обережністю. Особливо важливо дотримуватися педагогічно правильного підходу до переживання С. у дітей, які відзначаються підвищеною вразливістю.

СТРЕС (англ. stress, букв. — тиск, напруження) — емоційний стан організму; виникає у напружених обставинах у відповідь на незвичні для організму подразнення. У стресовому стані людина частіше припускається помилок у розподілі й перекладенні уваги, у неї порушується перебіг пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, мислення), спостерігається розладнання координації рухів, неадекватність емоційних реакцій, дезорганізація й гальмування всієї діяльності. У стресових ситуаціях для людини особливе значення має не лише фізична чи психологічна характеристика подразників, а й стан самого організму, в тому числі психологічна настроєність людини. Відомо, що переживання складних стресових ситуацій закінчується сприятливо у людей цілеспрямованих, активно настроєних на досягнення певної мети.

СТРОБОСКОПІЧНИЙ ЕФЕКТ — 1) Зорова ілюзія безперервного руху об'єкта (зображення об'єкта) при спостереженні послідовних фаз його руху, на кожній з яких положення об'єкта дещо зміщене відносно попередньої (С. е. першого типу). Зумовлюється інерцією зору людини — збереженням у її свідомості на короткий час (приблизно 0,05 с) сприйнятого зорового образу. Цю особливість зору використано, наприклад, при

демонструванні кінофільму. 2) Зорова ілюзія нерухомості або сповільненого руху об'єкта, що в дійсності швидко обертається чи коливається з деякою частотою (С. е. другого типу). С. е. використовують у стробоскопах.

СТРО́НІН Олександр Іванович (4.III.1826, с. Ракитне Белгородської обл. — 10.II.1889, Ялта) — український і російський громадський та освітній діяч. В 1848—1862 — викладач Кам'янець-Подільської, Новгород-Сіверської та Полтавської гімназій. Брав участь в організації і роботі полтавських недільних шкіл.

СТРУКТУ́РА ПРОЦЕ́СУ НАВЧА́ННЯ — це побудова навчання як різновиду людської діяльності. Вона включає такі взаємопов'язані елементи: цільовий, стимулюючо-мотиваційний, змістовий, діяльнісно-операційний, емоційно-вольовий, контрольно-регулюючий, оцінково-результативний.

СТРУКТУ́РНА ПСИХОЛО́ГІЯ — термін, запроваджений ляйпцизькою школою психологів на початку ХХ ст. для найменування одного з напрямів психологічного дослідження, який висунув ідею цілісності, або структурності, психіки. Термін “структурна психологія” тепер вживається лише в історії психології. Сама ж ідея структурності психіки в сучасній науці використовується.

СТУДÉНТ (лат. *studens*, від *studeo* — навчаюсь) — учень вищого навчального закладу. У Стародавньому Римі та в середні віки С. називали кожного зайнятого процесом пізнання. З організацією в ХІІ ст. університетів термін “студент” застосовували до тих, хто навчався (спочатку і до тих, хто викладав) в університетах. Після введення в університетах вчених звань для викладачів (магістра, професора та ін.) С. називають лише тих, хто в них навчається.

СТУПА́РИК Богдан Михайлович (нар. 7.III.1940, с. Задубрівці Івано-Франківської обл.) — доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України з 1997. З 1995 завідує кафедрою Прикарпатського університету, досліджує проблеми історії розвитку освіти в Західній Україні.

СУБ'ЄКТИ́ВНЕ — те, що властиве суб'єктові, визначається його діяльністю.

1) Психічна, духовна діяльність людини, за допомогою якої об'єктивна реальність відображується і перетворюється у свідомості людини. Будь-яка пізнавальна діяльність виступає як діяльність людини, суб'єкта і в цьому розумінні суб'єктивна. Вона суб'єктивна і за формою свого існування, оскільки наслідком її є ідеальне — образ зовнішнього світу. 2) Неадекватне, невідповідне об'єктові пізнання. 3) Знання й переживання суб'єктом самого себе. 4) Індивідуальність пізнання різних людей.

СУВО́РОВСЬКІ УЧІ́ЛИЩА — спеціалізовані середні військово-навчальні заклади в СРСР для підготовки юнаків до навчання у вищих військових училищах і наступної служби в Збройних Силах.

СУГЕСТОЛО́ГІЯ (від лат. *suggestio* — навіювання і грец. *λόγος* — вчення) — галузь науки, що вивчає психологічні явища навіювання та самонавіювання. В 60-х роках ХХ ст. С. обґрунтував болгарський учений Г. Лозанов, директор першого у світі науково-дослідного інституту сугестології (засновано 1966).

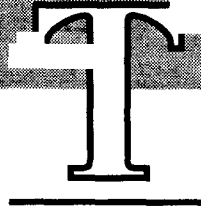
СУ́ДЖЕННЯ — в широкому розумінні будь-яке висловлювання, думка про певний предмет чи явище. С. — основна форма мислення, в якій утверджується або заперечується наявність у предметах і явищах тих чи інших ознак, властивостей, зв'язків або відношень між ними.

СУМЛІ́ННІСТЬ — поняття моральної свідомості й етики, що характеризується чесним, старанним виконанням особою покладених на неї обов'язків, морального обов'язку. При цьому своєрідним контролем за старанністю, акуратністю, своєчасністю виконання є совість особи. Виховання С. розпочинається у дошкільному віці під час гри, нескладної посильної праці. Найефективнішими засобами виховання С. є вчасне залучення людини до праці, чітка постановка перед нею конкретних завдань, систематичний контроль за їх виконанням, пропаганда С. як високої соціальної престижності. С. учня включають до психолого-педагогічної його характеристики.

СЦЕНТИЗМ

СЦЕНТИЗМ (від лат. scientia — знання, наука) — світоглядна позиція, що абсолютизує роль науки як визначального фактора суспільного розвитку. Гносеологічне джерело С. — різке зростання в XIX—XX ст. цінності природничих і технічних наук, проголошення природничо-наукового знання найвищим проявом науковості.

СЮЖЕТНІ ІГРИ (від sujet, від лат. subjectum — підкладене) — образні ігри з певним педагогічним задумом, який розкривається через відповідні події (сюжет, фабула) і програвання ролей. С. і. використовуються в дитячих дошкільних установах для проведення виховних і навчальних занять. Змістом С. і. нерідко виступають казки або епізоди з життя самих дітей.

ТАБЕЛЬ УЧНІВСЬКИЙ (голл. tabel, від лат. tabula — дошка, таблиця) — відомість про успішність учня за чверть навчального року або за рік.

ТАБЛІЦІ навчальні (польс. tablica, від лат. tabula) — наочні посібники, які містять цифри, тексти або графічні зображення, що ілюструють теми й розділи навчальних предметів. Розрізняють Т. ілюстративні, графічні, цифрові, текстові і змішані.

ТАГОР (Tagore) Рабіндрнат (Тхакур Робіндронатх; 7.V.1861, Калькутта — 7.VIII.1941, там само) — індійський письменник, філософ, громадський діяч, педагог. Педагогічна система Т. ґрунтувалася на народній педагогіці стародавньої Індії і використовувала прогресивні ідеї зарубіжних мислителів і педагогів. У 1901 Т. відкрив школу-інтернат, де прагнув реалізувати свої соціально-педагогічні ідеали. В 1921 організував Інститут сільськогосподарських перетворень, вечірню й ремісничу школи. У своїй школі Т. прагнув поєднати розумове, фізичне, трудове, моральне й естетичне виховання. Т. створив для школи низку нових підручників. В 1919 Т. перетворив свою школу в національний університет, який з 1951 діє як Центральний державний університет Індії.

ТАКТ ПЕДАГОГІЧНИЙ, тактовність педагогічна (від лат. tactus — дотик, відчуття, почуття) — почуття міри в застосуванні засобів педагогічного впливу на дітей. Проявляється в умінні вчителя поводитися належним чином, просто й переконливо розмовляти з вихованцями, поважати їхню гідність, ставити розумні й педагогічно обґрунтовані вимоги. Основою Т. п. є глибоке знання психології дітей, індивідуальний підхід у навчанні й вихованні. Прояв Т. п. — важлива умова формування авторитету вчителя, одне з джерел сили й ефективності його впливу на дітей.

ТАКТ у дітей — почуття міри в поведінці, вміння поводитися, додержувати правил пристойності, яке ґрунтується на чуйному й уважному ставленні до людей. Розрізняють Т., який проявляється на основі наслідування, під впливом особистого прикладу вихователя, що можливе вже в дітей молодшого віку, і Т., який є продуктом свідомої дисциплінованості, результатом правильного розумового, морального і естетичного виховання.

ТАКТИЛЬНІ ВІДЧУТТЯ (лат. tactilis) — відчуття дотику, тиску, вібрації; різновид шкірних відчуттів. Особливе значення має розвиток Т. в. в навчанні й житті аномальних дітей, компенсуючи дефекти

в роботі зорового або слухового аналізаторів.

ТАЛАНТ (грец. *τάλαντον*, букв. — терези) — якісно вищий рівень здібностей особистості. Передумовою розвитку Т. є задатки людини, які можуть перетворюватися на реальні при наявності сприятливих соціальних факторів. Т. — це поєднання різного ступеня генетично зумовленої обдарованості з працею. Формування Т. починається спершу як психологічне визначення природних задатків, схильностей дитини до певного виду діяльності, пізніше — як закріплення здібностей і, нарешті, — як високий вияв творчості у зрілому віці. Талановитість щодо окремих видів творчості (музики, малювання, співів, конструювання) може виявлятися в ранньому віці. Т. є обов'язковою підструктурою геніальності.

ТАЛАНЧУК Петро Михайлович (нар. 1.VII.1938, с. Гор-Косівка Київської обл.) — український учений у галузі приладобудування, педагог, дійсний член АПН України з 1992. В 1988—1992 — ректор Київського політехнічного інституту; в 1992—1994 — міністр освіти України, з 1994 — професор Національного технічного університету (“Київський політехнічний інститут”).

ТАЛМУД-ТОРА (від давньоєвр. *талмуд* — навчання, вивчення і *тора* — вчення, закон; п'ятикнижжя) — релігійне єврейське училище для сиріт і дітей бідняків. Т.-т. були засновані в XVI ст. в Римі, Амстердамі, Кракові та інших містах і перебували під контролем релігійних громад і рабинів. Навчання в них було безплатним. Кошти на утримання училищ давали релігійні громади та особливі братства. В Т.-т. діти навчалися давньоєврейської мови, вивчали Біблію і Талмуд. Досягши 14-річного віку, найздібніші учні вступали до вищого духовного училища — ешибот. У Російській імперії Т.-т. існували до 1917.

ТВОРИ в школі — самостійні письмові роботи учнів на задану тему. Вони можуть писатися на основі як літературного матеріалу, так і особистого життєвого досвіду й безпосередніх спостережень. Шкільні Т. можуть бути різного виду:

розповіді, описи, характеристики, міркування тощо. Система Т. передбачає поступове ускладнення учнівських творів. На ранніх ступенях навчання переважають твори розповідного характеру.

ТВОРЧИСТЬ — продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення. Розвиток творчого потенціалу діяльності є важливою умовою культурного прогресу суспільства й виховання людини. Тому на всіх шаблях школи (початкової, середньої, вищої) слід звертати особливу увагу на формування в учнів різноманітних, глибоких і міцних систем знань, на максимальну стимуляцію самостійної діяльності учнів, на розвиток стійких творчих інтересів, цілеспрямованості творчих пошуків, наполегливості під час виконання творчих завдань.

ТВОРЧИСТЬ ПЕДАГОГІЧНА — оригінальний і високоефективний підхід учителя до навчально-виховних завдань, збагачення теорії і практики виховання й навчання. Досягнення творчого результату забезпечується систематичними цілеспрямованими спостереженнями, застосуванням педагогічного експерименту, критичним використанням передового педагогічного досвіду. Т. п. стосується різних сторін діяльності вчителя — проведення навчальних занять, роботи над організацією колективу учнів відповідно до їхніх вікових та індивідуальних особливостей, проектування особистості учня, вироблення стратегії і тактики педагогічної діяльності з метою оптимального виконання завдань всебічного розвитку особистості.

ТЕАТР ДЛЯ ДІТЕЙ (грец. *θέατρον* — місце для видовищ; видовище) — 1) Дитячий театр, у якому вистави розігруються силами юних виконавців. Одна з форм дитячої творчості. Набув великого поширення у гуртках дитячої самодіяльності, які працюють при дитячих палацах і будинках, спеціальних студіях при школах, клубах тощо. 2) Професійний або самодіяльний театр, діяльність якого призначена для дитячої аудиторії. Див. *Театр юного глядача*.

ТЕАТР ЛЯЛЬОК — театральне видовище для дітей, в якому діють ляльки, що рухаються за допомогою акторів. Відомості про Т. л. зустрічаються в античній літературі. З давніх часів лялькові вистави відомі також на Сході (Китай, Японія, Індія, Індонезія). Великого поширення Т. л. набув в Україні та в Білорусі у XVIII—XIX ст. (вертеп). В Україні Т. л. є у всіх обласних центрах, а також у Кривому Розі.

ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА (ТЮГ) — професійний театр, що ставить п'єси для дітей та юнацтва. Виник на початку XX ст. як аматорський. В Україні перший ТЮГ створено 1924 в Києві. ТЮГи працюють також у Львові, Мажівці, Харкові. В 1981 засновано Сумський театр для дітей та юнацтва. ТЮГи діють у тісному контакті з науково-педагогічними закладами і школою.

ТЕАТРАЛЬНА ОСВІТА — професійна підготовка акторів, режисерів, художників театру, працівників постановочної частини; система відповідних навчальних закладів. Перші згадки про Т. о. в Європі датуються I ст. до н. е. (Рим, школа Росція), у країнах Сходу — VIII ст. н. е. (Китай). В епоху Відродження Т. о. здобували безпосередньо в театрах. Українська школа Т. о. формувалася М. Щепкіним у театрах Харкова і Полтави. В Україні початкову Т. о. здобувають у театральних відділеннях дитячих шкіл мистецтв. Акторів драми й театру ляльок готують у Дніпропетровському театральному училищі, акторів драматичного театру і кіно, режисерів, театрознавців, кінознавців — у Київському інституті театального мистецтва імені І. Карпенка-Карого та Харківському інституті мистецтв імені І. Котляревського. Оперних співаків випускають Національна музична академія імені П. І. Чайковського (Київ), Вищий музичний інститут імені М. Лисенка (Львів), Одеська і Донецька консерваторії, артистів балету — Київське хореографічне училище.

ТЕЗАУРУС (від грец. θησαυρός — скарб) — сукупність понять з певної галузі науки, нагромаджених людиною чи колективом. Т. відображає обсяг і якість інформації, якою володіє наука про предмет свого дослідження. В системі Т.

будь-якої науки, в тому числі й педагогіки, відбуваються постійні зміни: творення нових понять, поглиблення й розширення сфери застосування наукового лексикону. У вузькому розумінні Т. — словник, що відображає смислові зв'язки між словами певної мови, сукупність термінів, які належать до однієї чи кількох галузей знань зі встановленими між термінами зв'язками.

ТЕЇЗМ (від грец. θεός — бог) — релігійний світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як верховної істоти, що створила світ і втручається в його життя. На відміну від пантеїзму, який отожднює Бога з природою, Т. проповідує існування Бога поза світом і над ним. Т. лежить в основі всіх сучасних релігій, особливо християнства, іудаїзму, ісламу.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (від грец. τέλος — завершення і λόγος — вчення) — вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети і все в розвитку природи і суспільства доцільне.

ТЕЛЕПАТІЯ (від грец. τῆλε — далеко і πάθος — відчуття) — “відчування на віддалі”; одна з форм так званого надчуттєвого сприймання, що розглядається парapsихологією як можливість мисленого спілкування між людьми на віддалі або відчуттів людиною стану іншої живої істоти без участі відомих органів чуття. Наукового обґрунтування Т. як об'єктивно існуючого явища немає. Питання про наявність у живих організмів особливих форм чутливості, невідомих науці, потребує експериментального вивчення.

ТЕМП МОВЛЕННЯ (від лат. tempus — час) — швидкість усного мовлення, яка вимірюється кількістю звуків або складів, що вимовляються за секунду. Т. м. пов'язаний з різними формами мовлення, пристосованими до різних цілей і умов комунікації, з індивідуальними особливостями мовця та його психофізичним станом, а також зі змістом мови.

ТЕМП НАВЧАННЯ — ступінь швидкості, з якою розвивається навчальний процес, виконується програма і засвоюється учнями навчальний матеріал. При визначенні Т. н. вчитель враховує, що дуже швидкий темп негативно впливає на

міцність засвоєння знань і веде до відставання частини учнів, а сповільнений — викликає нудьгу на уроці, розсіювання уваги і передчасну втому. Т. н. залежить від ряду умов і насамперед від рівня підготовки учнів і розвитку їхніх пізнавальних сил, від характеру навчального матеріалу.

ТЕМПЕРАМЕНТ (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин) — сукупність індивідуально-психічних особливостей людини, яка характеризується, головним чином, швидкістю виникнення почуттів і їхньою силою. Т. проявляється також і в особливостях рухів людини. Розрізняють чотири основні темпераменти: сангвінік, холерик, меланхолік і флегматик. Фізіологічною основою Т. є типи вищої нервової системи.

ТЕОЛОГІЯ (грец. *θεολογία*, від *θεός* — бог і *λόγος* — вчення), богослов'я — вчення про Бога, побудоване на основі тлумачень Святого Письма, яке вважається богонатхненним, божественним одкровенням (свідченням Бога про себе самого).

ТЕОРІЯ (грец. *θεωρία* — розгляд, міркування, вчення) — 1) В широкому розумінні — особлива сфера людської діяльності та її результатів, яка включає в себе сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про об'єктивну дійсність, протистоїть практиці як предметно-чуттєвій діяльності і водночас перебуває з нею в органічній єдності. Т. виростає з практики, узагальнює її та обґрунтовується нею, а практика осмислюється, організовується і спрямовується Т. 2) У вузькому розумінні — форма вірогідних наукових знань, що дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві характеристики об'єктів. Від інших форм наукового відображення (абстракції, гіпотези тощо) Т. відрізняються насамперед будовою і пізнавальними функціями. Т. є узагальненням об'єктивних фактів, способом опису та пояснення закономірностей реальної дійсності, засобом наукового передбачення. Серцевину Т. складають закони, які входять до неї. Формування й розвиток Т. здійснюються у сфері науки, а оволодіння нею — у процесі навчання. Завдання навчання — не лише дати

систему знань, але й сформувати здатність до теоретичного мислення, основу якого становить доказовість. У процесі оволодіння науковими теоріями повинна вироблятися звичка не приймати нічого на віру, вміння доводити істинність чи хибність певного теоретичного положення, спростовувати хибні твердження, шукати причини, закономірності явищ, розкривати їхню суть.

ТЕОРІЯ ВІДМИРАННЯ ШКОЛИ — течія в радянській педагогіці, яка дістала певне поширення наприкінці 20-х років. Представники Т. в. ш. — керівники Інституту методів шкільної роботи в Москві (М. В. Крупеніна, В. Н. Шульгін) вважали, що в радянському суспільстві сфера впливу педагогіки має бути розширена, що підростаюче покоління покликане брати активну участь у творчій праці народу, й виступали за навчання “на власному досвіді”, протиставляли життєвий досвід систематичній науковій освіті в школі. Вони твердили, що в комуністичному суспільстві з відмиранням держави відіме й школа, а виховання й навчання підростаючого покоління здійснюватимуться в різних формах позашкільної роботи. У зв'язку з цим заперечувалася необхідність систематичного вивчення основ наук, пропонувалося відмінити шкільні програми, підручники й класно-урочну систему, недооцінювалася роль учителя. Т. в. ш. була засуджена комуністичною партією як антинаукова, яка веде до руйнування школи.

ТЕОРІЯ ІНФОРМАЦІЇ — загальна теорія зв'язку, яка розглядає способи оцінки кількості інформації, що передається каналами зв'язку або зберігається в пам'яті (запам'ятовуючих пристроях). Під інформацією розуміються будь-які відомості, які є об'єктом передавання, зберігання й перетворення.

ТЕОРІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ОСВІТИ (Г. Спенсер) — базується на філософії емпіризму і стверджує, що джерелом знань є безпосередній людський досвід. Тому треба учнів озброювати природничо-науковими знаннями, а в ролі критерію для відбору змісту освіти брати рівень його практичної придатності для життя й діяльності в майбутньому.

ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ, гносеологія, епістемологія — вчення про природу пізнання і його можливості, основні закономірності пізнавального процесу, про форми й методи пізнання людиною навколишньої дійсності, про умови достовірності й істинності пізнання. Т. п. має величезне значення у формуванні наукового мислення, в розвитку творчого підходу до розв'язання як практичних, так і теоретичних проблем. У школі важливо й необхідно добиватися того, щоб діти навчилися свідомо користуватися історично виробленими формами і прийомами пізнавальної діяльності, могли правильно застосовувати наукові принципи й методи під час пояснення явищ природи, життя людського суспільства й духовного світу людини. Процес навчання в школі повинен формувати в учнів основи наукового мислення.

ТЕОРІЯ ФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ (Локк, Песталотці, Кант, Герbart) — базується на філософії раціоналізму. Вона стверджує, що джерелом знань є розум і що знання породжуються лише самим суб'єктом пізнання, самостійністю його розуму. Тому найважливіше завдання освіти полягає не в озброєнні учнів фактичними знаннями, а в розвитку їхнього розуму, тобто здатності до аналізу, синтезу, логічного мислення тощо.

ТЕРМЕН (Terman) Льюїс Медісон (15.I.1877 — 21.XII.1956) — американський психолог і педагог, автор основного американського варіанта системи тестів Біне — Сімона (Термен-Станфордська шкала), призначеного для вивчення розумових здібностей дітей. У 20-х роках під керівництвом Т. проведено тривалі дослідження обдарованості. Теорія "розумової обдарованості" Т. істотно вплинула на організацію американської школи (створення спеціальних шкіл для обдарованих дітей).

ТЕСТ (англ. test — випробування) — система прийомів для випробування та оцінювання окремих психічних рис і властивостей людини; завдання стандартної форми, виконання якого повинно виявити наявність певних знань, умінь і навичок, здібностей чи інших психологічних характеристик — інтересів, емо-

ційних реакцій тощо. На відміну від інших типів наукових досліджень Т. характеризуються такими особливостями: 1) відносною простотою процедури й необхідною обладнання; 2) безпосередньою фіксацією результатів; 3) можливістю використання як індивідуально, так і для цілих груп; 4) зручністю математичної обробки; 5) короткочасністю; 6) наявністю встановлених стандартів (норм). Неодмінними для здійснення дослідження за допомогою тестування є обов'язковий для всіх досліджуваних комплекс випробувальних завдань; наявність стандартної системи оцінювання, використання при оцінюванні спеціально розроблених кількісних норм, за які правлять середні показники виконання даного Т. представницькою добіркою піддослідних за певною віковою, статевою або професійною категорією та ін. Тестові оцінки мають відносний характер. Вони вказують лише на місце, яке посідає досліджуваний щодо відповідної норми. Розрізняють Т. успішності, тобто знань, умінь і навичок; Т. здібностей; Т. особистісні. Т. почали застосовувати з 1864 у Великобританії; термін "тест" запровадив американський психолог Дж. Кеттел (1890). Значного поширення набули Т. у психотехніці. Системи Т. базуються на різних теоретичних засадах.

ТЕХНІКА ПЕДАГОГІЧНА — комплекс знань, умінь і навичок, необхідних педагогу для чіткої й ефективної організації навчальних занять, ефективного застосування на практиці обраних методів педагогічного впливу як на окремих учнів, так і на дитячий колектив у цілому. Складові елементи Т. п. — володіння мистецтвом спілкування з дітьми, вміння керувати своєю увагою та увагою дітей; здатність за зовнішніми ознаками поведінки дитини визначати її душевний стан; почуття темпу в педагогічних діях тощо. Велику групу умінь і навичок Т. п. становлять прийоми виразного показу (демонстрації) учителем певних почуттів, свого суб'єктивного ставлення до тих чи інших дій дітей або проявів ними моральних якостей. Важливе значення для Т. п. має оволодіння культурою мови.

ТЕХНІКУМ (від грец. τεχνικόν — досвідченість, уміння) — прийнята в Україні й

ряді інших країн назва основного типу середнього спеціального навчального закладу, що готує кадри з середньою спеціальною освітою для різних галузей промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, зв'язку. Т. почали виникати у XVIII ст. з розвитком промисловості й технічної освіти. В Україні перші навчальні заклади під назвою "технікум" з'явилися на початку XX ст. У Західній Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. середню спеціальну освіту давали технічні ліцеї. З 1922 по 1930 в Україні Т. випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. В 1931 Т. було реорганізовано в середні спеціальні навчальні заклади. Відповідно до закону України "Про освіту" технікуми визнано вищими закладами освіти II рівня акредитації, випускникам яких присвоюється кваліфікація бакалавра.

ТЕХНІЧНА ОСВІТА — складова частина комплексу спеціальної освіти в єдиній системі народної освіти України, яка забезпечує підготовку для промислово-технічних галузей народного господарства фахівців трьох основних категорій — інженерів, техніків і кваліфікованих робітників. Згідно з законом України "Про освіту" фахівців готують вищі заклади освіти чотирьох рівнів акредитації: рівень I — професійно-технічні училища; рівень II — технікуми та коледжі; рівні III—IV — університети, академії, інститути.

ТЕХНІЧНА ТВОРЧИСТЬ ДІТЕЙ — вид діяльності, внаслідок якої створюються технічні об'єкти з ознаками корисної і істотної новизни. Найчастіше Т. т. д. проявляється в конструюванні моделей, механізмів, нескладних машин, приладів, радіоелектронних пристроїв тощо. Вона сприяє виникненню й формуванню інтересу до техніки, розвитку раціоналізаторських і винахідницьких нахилів і здібностей, є одним із засобів навчання й виховання.

ТЕХНІЧНЕ МІСЛЕННЯ — розумова діяльність, спрямована на виконання різноманітних технічних завдань. Згідно з деякими дослідженнями, специфіка Т. м. полягає саме в його структурі — воно включає теоретичні (понятійні), образні (наочні) та практичні (дійові) компонен-

ти. Виділяють два основні види Т. м.: Т. м. як відображення структур та функцій технічних об'єктів і технологічних процесів у техніці та Т. м. як процес конструювання, проектування нового технічного об'єкта.

ТЕХНІЧНІ ГУРТКІ — форма організації самодіяльності учнів у галузі техніки. Створюються в школах і позашкільних установах (станції юних техніків, дитячі палаци й будинки, табори), а також при дитячих секторах робітничих клубів і палаців культури. В різноманітних гуртках авіамоделістів, судномоделістів, радіоаматорів тощо юні техніки займаються виготовленням приладів, навчальних посібників, моделей, макетів і т. д. Старшокласники вивчають у гуртках техніку, вчать керувати приладами й машинами, працювати на верстатах.

ТЕХНІЧНІ ІГРАШКИ — моделі й макети, які з тим чи іншим ступенем точності відтворюють зовнішній вигляд і будову різних технічних об'єктів — машин, верстатів, механізмів, приладів, апаратів, споруд. До них відносять звичайно і різноманітні набори елементів конструкцій, вузлів і деталей, призначених для складання моделей, макетів і для творчого конструювання (набори "Юний конструктор", "Юний архітектор", "Юний радіотехнік" тощо). Т. і. розширюють політехнічний кругозір дітей, сприяють формуванню в них найпростіших трудових умінь і навичок, розвивають технічну кмітливість, конструкторські здібності.

ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ НАВЧАННЯ — обладнання й апаратура, що застосовуються в навчальному процесі з метою підвищення його ефективності. Т. з. н. поділяють на технічні засоби зберігання й подачі навчальної інформації та засоби контролю знань. До Т. з. н. належать дидактична техніка (кінопроектори, діапроектори, епіпроектори, графопроєктори, телевізори, магнітофони, відеомагнітофони; електрофони, лінгафонне обладнання, контролюючі та навчаючі прилади) та носії навчальної інформації — аудіовізуальні (від лат. audio — слухаю, video — бачу), або екранно-звукові, засоби навчання: діафільми, діапозитиви, транспаранти, кінофільми, навчальні радіо- й

телепередачі, відеозаписи, фонозаписи та ін. Залежно від дидактичного призначення аудіовізуальні засоби використовуються як джерело знань, посібник для самостійної роботи, засіб ілюстрації, повторення та систематизації. Застосовують Т. з. н. як окремо, так і в комплексі — одночасно або послідовно поєднують різні за навчальними й виховними можливостями засоби перед поясненням, під час пояснення чи повторення навчального матеріалу.

ТЕХНІЧНІ УЧІЛИЩА — навчальні заклади системи професійно-технічної освіти. Готують кваліфікованих робітників більш як з 600 професій для різних галузей народного господарства з числа випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Створені 1954. В 1959—1964 їх було реорганізовано в міські й сільські професійно-технічні навчальні заклади. З 1966 Т. у. створено при великих промислових підприємствах, будівельних та інших організаціях.

ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ (з грец. — мистецтво слова, навчання) — за означенням ЮНЕСКО, це в загальному розумінні системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання і засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти. Т. н. також часто трактують як галузь застосування системи наукових принципів до програмування процесу навчання й використання їх у навчальній практиці з орієнтацією на детальні цілі навчання, які допускають їх оцінювання. Ця галузь орієнтована в більшій мірі на учня, а не на предмет вивчення, на перевірку виробленої практики (методів і техніки навчання) в ході емпіричного аналізу й широкого використання аудіовізуальних засобів у навчанні, визначає практику в тісному зв'язку з теорією навчання.

ТИМКІВСЬКИЙ Ілля Федорович (26.VII.1773, м. Переяслав — 27.II.1853, с. Туранівка Сумської обл.) — український і російський педагог, письменник і освітній діяч. Дядько М. О. Максимовича. Закінчив Київську академію (1789) і Московський університет (1797). Брав

активну участь у заснуванні Харківського університету, до 1811 викладав у ньому право, історію і словесність, з 1805 — доктор права Московського і Харківського університетів. З 1803 одночасно був куратором Харківського навчального округу. Виступав за демократизацію освіти й виховання. При сприянні Т. відкрито гімназії і повітові училища в Харкові, Чернігові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Воронежі, Новгороді-Сіверському та Одесі. В 1825—1838 — директор Новгород-Сіверської гімназії. Т. вплинув на формування педагогічного й наукового світогляду К. Д. Ушинського, який закінчив цю гімназію.

ТИМУРІВЦІ — школярі, учасники дитячого руху в СРСР по наданню допомоги ветеранам Великої Вітчизняної війни і праці, пенсіонерам похилого віку, багатодітним матерям. Рух виник, поширився на початку 40-х років під впливом повісті А. Гайдара "Тимур і його команда" (1940).

ТИПИ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ, типи вищої нервової діяльності — сукупність основних природжених властивостей нервових процесів, що відбуваються в корі великих півкуль головного мозку й визначають індивідуальні особливості вищої нервової діяльності людини. Розрізняють чотири Т. н. с.: 1) сильний, зрівноважений, рухливий (жвавий); 2) сильний, зрівноважений, інертний (спокійний); 3) сильний, незрівноважений (нестримний) і 4) слабкий. Учення про Т. н. с. має велике практичне і теоретичне значення, зокрема для педагогіки та психології.

ТИРШ (Tyrš) Мирослав (17.IX.1832, Дечін, Чехія — 8.VIII.1884) — чеський педагог. В 1862 створив у Празі першу масову фізкультурну організацію — гімнастичне товариство "Сокіл" (керував ним до кінця життя), принципи роботи якого дуже поширилися. З 1881 викладав у Празькому університеті. Займався проблемами фізичного та естетичного виховання.

ТИФОЛОГРАФІКА (від грец. τυφλός — сліпий і *графіка*) — теорія побудови рельєфних малюнків і креслень, які використовують для навчання сліпих

малюванню та кресленню або з метою унаочнення навчального матеріалу з інших предметів. У школах для сліпих рельєфне малювання і креслення виконуються за допомогою тифлографічних приладів, які дають змогу учням одержувати на папері або планшетах з спеціальним мастиковим покриттям зображення геометричних фігур, різних предметів, графіків, схем, діаграм тощо. Див. також *Тифлотехніка*.

ТИФЛОПЕДАГОГІКА (від грец. τυφλός — сліпий і педагоγική) — галузь дефектології, наука про особливості виховання й навчання сліпих і слабозорих дітей. Основним завданням Т. є розробка системи педагогічного впливу, спрямованої на всебічний розвиток учнів з вадами зору, формування у них процесів компенсації сліпоти та корекції вторинних відхилень, зумовлених зоровою недостатністю, а також підготовка їх до суспільно корисної трудової діяльності. Т. досліджує питання організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на основі всебічного використання ними збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору); обладнання педагогічного процесу спеціальними наочними посібниками й тифлотехнічними приладами; психолого-педагогічні особливості дітей з вадами зору.

ТИФЛОТЕХНІКА (від грец. τυφλός — сліпий і τεχνική) — розділ дефектології, що розробляє принципи конструювання і використання технічних засобів (приладів, машин тощо) для корекції й компенсації дефектів зору; сукупність цих технічних засобів. Основний принцип конструювання Т. полягає у компенсаторному використанні збережених аналізаторів (слуху, дотику, залишкового зору).

ТІТЧЕНЕР (Titchener) Едуард Бредфорд (11.I.1867, Чічестер, Великобританія — 3.VIII.1927, Ітака, США) — американський психолог, представник інтроспективної психології. В 1892—1927 — професор Корнеллського університету, де створив великий центр експериментальної психології. В 1904 заснував Товариство експериментальної психології. Методом психології вважав самоспостереження. Належав до так званої структурної

школи (завдання психології вбачав у пошукові елементарних психічних процесів і законів та сполученні їх у складні процеси). Досліджував відчуття, увагу, мислення, розробляв прилади для психологічних експериментів.

ТОВАРИСТВА НАРÓДНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ — добровільні просвітницькі організації в Російській імперії. Створювалися з метою поширення серед населення наукових знань шляхом читання на різних курсах лекцій з суспільних і природничих наук, організації бібліотек, видання науково-популярної літератури. До складу Т. н. у. входили професори, вчителі, лікарі, інженери, адвокати, які читали лекції у створених товариствами народних університетах. В Україні Т. н. у. діяли в Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) та інших містах. У 1908—1909 царський уряд заборонив діяльність товариств.

ТОВАРИСТВО ПЕДАГОГІВ-МАРКСІСТІВ — добровільне товариство, створене 1929 у Москві при Комуністичній академії. Розробляло проблеми теорії і практики марксистсько-ленінської педагогіки. Головою товариства була Н. К. Крупська. Припинило діяльність 1934.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (від лат. tolerans — терплячий) — терпимість до чужих думок і вірувань.

ТОЛМЕН (Tolman) Едуард Чейс (14.IV.1886, Вест-Ньютон, шт. Массачусетс — 19.XI.1959, Берклі, шт. Каліфорнія) — американський психолог, представник необихевіоризму. На противагу біхевіоризмові слідом за гештальтпсихологією відстоював цілісність і цілеспрямованість актів поведінки як таких, що включають мотив і мету, побудову й перевірку гіпотез тощо. Т. розробив так звану когнітивну теорію навчання і дослідив феномен “латентного” (прихованого) наuczіння.

ТОЛСТÓЙ Лев Миколайович (9.IX.1828, Ясна Поляна — 20.XI.1910, ст. Астапово) — російський письменник, який глибоко цікавився проблемами навчання й виховання. На власні кошти відкрив у Ясній Полянці школу для селянських

дітей, де перевірялися різні методи виховання у процесі навчання, ідеї його концепції вільного виховання. Основною думкою цієї концепції було переконання, що від народження в дітей немає негативних якостей і рис, вони виникають під впливом зовнішнього середовища й неправильного виховання. За Т., розвиток дітей — процес самовільного розкриття їхніх якостей при обережній допомозі вчителя, який не має права “примусово” впливати на формування поглядів своїх вихованців. Видавав педагогічний журнал “Ясна Поляна”, в якому опублікував найважливіші свої педагогічні твори. Т. створив підручники: “Азбуку”, “Нову Азбуку”, “Курс арифметики” і “Книгу для читання”.

ТОМАШЕВСЬКИЙ (Tomaszewski) Тадеуш (нар. 12.VII.1910, Львів) — польський психолог. З 1949 професор Варшавського університету, 1950—1959 організував у Варшаві Інститут педагогіки і був його першим директором; 1964—1970 — очолював Польське психологічне товариство; 1968—1979 — директор Інституту психології у Варшаві; 1972—1979 очолював Комітет психологічних наук Польської АН. Досліджує проблеми загальної психології, зокрема мислення і психологію праці.

ТОПОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — напрям у психології, започаткований у 30-х роках ХХ ст. німецьким психологом К. Левіном. Намагаючись математично, графічно передати свою концепцію “динамічного поля”, за якою особистість і середовище створюють єдиний мотиваційно-силовий комплекс, К. Левін вдався до принципів топології та векторного аналізу. Це була перша спроба запровадити математичні моделі в психологію.

ТОРНДАЙК (Thorndike) Едуард Лі (31.VIII.1874, Вільямсберг, шт. Массачусетс — 9.VIII.1949, Монтроз, Нью-Йорк) — американський психолог, член Національної АН США, з 1904 — професор Колумбійського університету. Досліджував, головним чином, проблеми порівняльної психології і навчання. Т. радикально змінив орієнтацію психології, вивчаючи взаємодію організму і середовища; один з попередників біхевіоризму.

Праці Т., особливо “Педагогічна психологія” (1903) значно вплинули на розвиток теорії і психології навчання, в тому числі програмованого навчання.

ТОЧНІСТЬ ЗНАНЬ — вірне й чітке відображення у свідомості учнів явищ і процесів дійсності, які вивчаються. Досягається правильною організацією навчального процесу, наявністю якісних підручників та інших навчальних посібників. Чим наочніша й образніша форма, в якій сприймаються явища й предмети вивчення, чим свідоміше й міцніше засвоюються наукові поняття й закони, чим ширше застосовуються й перевіряються на практиці набуті знання, тим точніше й чіткіше вони закріплюються в пам'яті і свідомості учнів.

ТРАДИЦІЯ (від лат. traditio — передання) — елементи соціальної й культурної спадщини, які передаються наступним поколінням і зберігаються протягом тривалого часу в суспільстві в цілому чи в окремих соціальних групах. Т. проявляється у вигляді усталених, стереотипізованих норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, морально-етичних елементів тощо. Важливе значення у вихованні дітей мають родинні та шкільні традиції.

ТРАНКВІЛІЗАТОРИ (від лат. tranquillo — заспокоюю) — лікарські (психофармакологічні) препарати, що належать до психотропних засобів заспокійливої дії. Т. знімають стан психічного збудження, зменшують тривогу, дратливість, тонус скелетних м'язів, посилюють дію деяких снотворних засобів.

ТРАНС (франц. transe, від transir — ціпеніти) — стан психічного розладу, що характеризується автоматичністю дій і вчинків у стані потьмареної свідомості. Поведінка хворого може здаватися правильною, він відповідає на запитання, виконує ряд складних дій, часом робить далекі мандрівки, але зовсім не усвідомлює мети своїх вчинків і не пам'ятає своїх дій і поведінки. Т. є результатом екстремального психічного впливу: приголомшення, трагічного випадку, потрясіння.

ТРАПШ (Trapp) Ернст Христіан (8.XI.1745 — 18.IV.1818) — німецький педагог-філантропіст. Т. ряд років був

ТРЕНАЖЕР

керівником і викладачем середніх шкіл; потім професором педагогіки в університеті в Галлі. Т. є одним з найвизначніших теоретиків філантропізму. Він послідовно виступав за незалежність школи як від церкви, так і від держави; був принциповим противником традиційної класичної гімназії, вважав, що в школах основну увагу треба звертати не на вивчення давніх мов, а на озброєння учнів корисними в житті знаннями. У своїй основній праці “Досвід педагогіки” (1780) Т. намагався обґрунтувати теорію й методику виховання за допомогою даних психології і фізіології.

ТРЕНАЖЕР (від англ. train — виховувати, навчати) — моделюючий пристрій для відпрацювання робочих навичок, вироблення і вдосконалення техніки керування машиною чи механізмом. Т. широко застосовують для професійного навчання робітників різних спеціальностей, при підготовці льотчиків і космонавтів тощо.

ТРЕНУВАННЯ — важлива складова професійного навчання, що має своїм завданням формування відповідних навичок та умінь. Здійснюється шляхом цілеспрямованого вправлення під керівництвом педагога-інструктора на основі відповідних психологічних і методичних рекомендацій.

ТРЕНТОВСЬКИЙ (Trentowski) Броніслав Фердинанд (21.I.1808, м. Ополе — 16.VI.1869, м. Фрайбург) — польський педагог і філософ, публіцист. Важливе значення відводив освіті й вихованню польського народу в його боротьбі за свою незалежність. Виховання, за Т., повинно робити людину справжнім господарем власної долі.

ТРЕТЯК Олег Васильович (нар. 3.I.1942, с. Дар’ївка Херсонської обл.) — український учений у галузі радіофізики та електроніки, педагог, член-кореспондент АПН України з 1995. З 1990 завідував кафедрою, з 1992 — проректор з навчальної роботи Київського Національного університету імені Шевченка. Досліджує проблеми напівпровідникової електроніки і організації ступеневої вищої освіти.

ТРІВІУМ (лат. trivium, букв. — перехрестя трьох шляхів, від tres — три і via —

шлях) — три гуманітарні науки: граматики, риторика й діалектика, що становили в середні віки перший і головний цикл “семи вільних мистецтв” і вивчалися на артистичних (загальноосвітніх підготовчих) факультетах університетів, у єзуїтських колегіумах тощо.

ТРИГОНОМЕТРІЯ в школі — частина шкільного курсу математики, змістом якої є вивчення тригонометричних функцій та їх застосувань.

ТРИМІЄСТР [лат. trime(n)stris — тримісячний, від tres — три й mensis — місяць] — частина навчального року в навчальних закладах деяких зарубіжних країн (у Великобританії, частково в США). Тривалість кожного Т. — 10–12 тижнів.

ТРОТЦЕНДОРФ (Trotzendorf), справжнє прізвище Фрідланд (Friedland) Валентин (14.II.1490—26.IV.1556) — німецький педагог-гуманіст, учень і послідовник Меланхтона. Очолоючи латинську школу, вперше запровадив шкільне самоврядування.

ТРОФІМОВ Юрій Леонідович (нар. 22.VIII.1944, м. Київ) — український психолог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1981 завідує кафедрою загальної та інженерної психології Київського Національного університету імені Т. Шевченка. Досліджує проблеми інженерної психології, психології праці та економіки.

ТРУДОВА ШКОЛА — реформаторська течія в педагогіці, представники якої виступали за створення навчальних закладів, в яких би навчання, моральне, естетичне й фізичне виховання поєднувалися з виробленням у дітей трудових умінь, підготовкою їх до трудової діяльності. Виникла в період розвитку капіталізму на противагу існуючій схоластичній системі навчання. Ідея Т. ш. належить представникам раннього утопічного соціалізму Т. Мору, Т. Кампанеллі; думку про трудову підготовку дітей висунув Я. А. Коменський; Й. Г. Песталоцці зробив першу спробу поєднання розумової освіти дітей з виробленням у них ремісничих навичок і забезпеченням фізичного розвитку. Деякі ідеї Т. ш., що виявились у комплек-

сній системі й методи проектів (Г. Кершенштейнер, Дж. Дьюї), було застосовано в Німеччині, США та інших країнах. Розробці ідей Т. ш. багато уваги приділяв К. Д. Ушинський.

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ — система виховних впливів, яка передбачає залучення дітей і юнацтва з метою їх загального розвитку до трудової діяльності. Т. в. притаманне всім історичним формаціям і є найстарішою формою виховання. Його конкретний характер і місце в системі виховання визначаються конкретними історичними умовами. В сучасній українській школі. Т. в. здійснюється багатьма шляхами: у процесі вивчення загальноосвітніх предметів гуманітарного і природничо-математичного циклів, на уроках трудового навчання, у процесі самообслуговування, у позакласній і позашкільній роботі, в родині.

ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ — 1) Важлива складова виховання дітей, підготовки їх до життя, самостійної продуктивної праці. В психолого-педагогічному аспекті виділяються вікові та індивідуальні можливості в оволодінні певними трудовими навичками і вміннями, можливості в розвитку творчого мислення, творчого ставлення до виконання різноманітних трудових завдань. Основна мета Т. н. — виробити в учнів психологічну готовність до праці. 2) Навчальний предмет загальноосвітніх і спеціальних шкіл, який виступає однією з найважливіших складових частин системи політехнічної освіти і трудового виховання учнів. Зміст, форми й методи Т. н. спрямовані на ознайомлення учнів з науковими основами техніки, технології, організації та економіки виробництва. Завданням Т. н. є забезпечення учнів системою знань, умінь і навичок, розвиток технічної творчості і сільськогосподарського дослідництва, формування культури школярів.

ТРУДОВІЙ СЕМЕСТР — складова частина навчально-виховного процесу підготовки спеціалістів у вищій школі та середніх спеціальних навчальних закладах. Запроваджено 1958. Однією з форм комплексного виховання молоді стали студентські загони.

ТУГОВУХІСТЬ — стійке зниження слуху, при якому виникає утруднення сприйняття мови і мовного спілкування. Ці утруднення можуть бути різними — від незначного порушення розбірливості сприйняття мови до втрати можливості сприйняття мови, яка виголошується не біля самої вушної раковини. Між глухотою і Т. є якісна різниця: при глухоті мова зовсім не сприймається, при Т. сприйняття посиленої мови зберігається. Діти, які страждають на Т., але не мають порушень мовлення, можуть навчатися в масовій школі за умови користування індивідуальним слуховим апаратом. Діти з порушенням мовного розвитку, що виникло внаслідок Т., виховуються у спеціальних дитячих садках і навчаються у спеціальних школах-інтернатах.

ТУЛУБ Олександр Данилович (1824, Полтавщина — 1872) — громадський діяч, історик, педагог. В 40—70-х роках працював учителем у різних містах України. Опублікував працю з історії Черкас, Златополя.

ТУРИЗМ ДИТЯЧИЙ (франц. tourisme, від tour — прогулянка, подорож) — подорожі у вільний час, пов'язані з від'їздом за межі постійного проживання; один з видів активного відпочинку, який поєднує загартовування організму з вивченням рідного краю та інших країн. Залежно від засобів пересування Т. д. поділяють на пішохідний, лижний, автобусний, автомобільний, авіаційний, велосипедний, водний, залізничний, комбінований. Т. д. став органічною частиною навчально-виховної роботи шкіл та позашкільних закладів України.

ТХОРЖІВСЬКИЙ Дмитро Олександрович (нар. 18.VI.1930, м. Київ) — український педагог, дійсний член АПН України з 1994. З 1977 завідує кафедрою трудового навчання і креслення Українського державного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Досліджує проблеми трудового навчання і професійної підготовки учнів.

ТЬЮТОР (англ. tutor, від лат. tueor — спостерігаю, піклуюсь) — педагог-настав-

ник в англійських “публік скулз”, старших класах граматичних шкіл і педагогічних коледжів. Т. призначаються з досвідчених викладачів цих шкіл; у навчальний час вони викладають предмет за своєю спеціальністю, після уроків — ведуть виховну роботу з 5—10 чи 15 учнями. Під їхнім керівництвом учні самостійно працюють над певними темами з предмета, який вивчається кожним

учнем у школі. Особливо широко так звана тьюторіальна система застосовується в англійських педагогічних коледжах, а також в Оксфордському і Кембриджському університетах, де вона виникла ще в XIV ст. Тьюторіальна система практикується також і в деяких американських університетах, наприклад у Принстонському, Гарвардському та іноді в коледжах.

УВАГА — форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості й зосередженості на певних об'єктах при одночасному абстрагуванні від інших. У. характеризує вибіркове ставлення до навколишнього світу, коли з великої кількості подразників свідомість виділяє один або кілька. У. є необхідною передумовою ефективної діяльності людини, вона запорука успішного пізнання, навчання, праці. Розрізняють мимовільну, довільну й післядовільну У.

УДОВИЧЕНКО Петро Платонович (17.II.1914, с. Заможне Полтавської обл. — 29.V.1992, Київ) — український історик, педагог, академік АПН СРСР з 1967. В 1967—1971 — міністр освіти України.

УЗАГАЛЬНЕННЯ — логічний процес переходу від одиничного до загального чи від менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак і якостей явищ дійсності. Види У. відповідають видам мислення. Найбільш вивчені У. у формі значень слів. У. виступають також як засіб розумової діяльності. Найпростіші У. полягають в об'єднанні, групуванні об'єктів на основі окремої, випадкової ознаки (синкретичні об'єднання). Більш складним є комплексне У.,

при якому група об'єктів з різними основами об'єднується в єдине ціле. Найскладніше таке У., при якому чітко диференціюються видові й родові ознаки, об'єкт включається до певної системи понять. У. здійснюється шляхом абстрагування від специфічних і виявлення загальних ознак (властивостей, відношень тощо), притаманних предметам розглядуваної галузі. У. застосовуються при утворенні понять, суджень, теорій.

УЗНАДЗЕ Дмитро Миколайович (1.I.1887, с. Сакара, Грузія — 12.X.1950, Тбілісі) — грузинський психолог і філософ, академік АН Грузії (з 1941). Закінчив Ляйпцизький (1909) і Харківський (1913) університети. В 1915 створив першу в Грузії жіночу середню школу з викладанням грузинською мовою. Один із засновників Тбіліського університету (1918), де з його ініціативи організовано відділення психології, кафедру психології й лабораторію експериментальної психології. З часу заснування (1941) Інституту психології АН Грузії був його директором. У. досліджував проблеми психології мислення, мовлення, сприймання, діяльності тощо. Він є автором оригінальної теорії установки в психології, перших підручників і систематичних курсів

грузинською мовою з різних галузей психологічної науки.

“УКРАЇНЬСЬКА БЕСІДА” — українські культурно-освітні товариства в Західній Україні.

“УКРАЇНЬСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ” — щомісячний науково-методичний журнал, орган Міністерства освіти України. Виходить у Києві. Створено його 1963 шляхом об'єднання журналів “Українська мова в школі” (1951—1962) і “Література в школі” (1951—1962). Призначається для вчителів і викладачів української мови й літератури загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Завдання журналу — подавати допомогу в піднесенні науково-теоретичного й методичного рівня навчальної і виховної роботи з української мови та літератури.

“УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА” — українське педагогічне товариство на Буковині. До 1908 мало назву “Руська школа”. У 20-х роках припинило діяльність.

“УКРАЇНЬСЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО” — громадська організація, що діяла в Галичині й Західній Волині з 1912 по 1926. Див. “Рідна школа”.

УКРАЇНЬСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — перша українська вища школа за кордоном. Заснований у Відні 3 січня 1921. Мав два факультети: філософічний з двома відділами (історико-філологічним і природописно-математичним) та правничий. Першим ректором був О. Колеса. 23 жовтня 1921 університет було переведено до Праги.

“УКРАЇНЬСЬКИЙ ВІСНИК РЕФЛЕКСОЛОГІЇ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ” — журнал з питань педагогіки й психології. Виходив 1925—1932 у Харкові. З 1927 називався “Український вісник експериментальної педагогіки і рефлексології”, з 1931 — “За марксоленінську педагогіку”.

УКРАЇНЬСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ ЦЕНТР “ОСВІТА” — створена в 1996 в Міністерстві освіти організація, головними завданнями якої є безпосередня участь у

реформуванні системи освіти; інтеграція галузі освіти України у міжнародну освітню спільноту; підвищення авторитету національної системи освіти; зміцнення міжнародних зв'язків та забезпечення виконання міжнародних угод і програм. Центр організує прийом на навчання в Україні іноземних громадян та громадян України — за рубежом; організує міжнародні обміни учнями, студентами, аспірантами, науково-педагогічними працівниками; забезпечує міжнародну акредитацію вищих закладів освіти; нострифікацію документів про освіту, вчені звання й наукові ступені, що видаються в Україні, на міжнародному рівні тощо.

УМІННЯ — здатність належно виконувати певні дії, заснована на доцільному використанні людиною набутих знань і навичок. У. передбачає використання раніше набутого досвіду, певних знань; без останніх немає У. Утворення У. є складним процесом аналітико-синтетичної діяльності кори великих півкуль головного мозку, в ході якого створюються й закріплюються асоціації між завданням, необхідними для його виконання знаннями та застосуванням знань на практиці. Формування У. проходить кілька стадій. Спочатку — ознайомлення з У., усвідомлення його смислу. Потім початкове оволодіння ним. Нарешті, самостійне й дедалі точніше виконання практичних завдань. Вивчення кожного навчального предмета, виконання вправ і самостійних робіт виробляє в учнів У. застосовувати знання.

УМОВІВІД — одна з основних форм теоретичного мислення (поряд з поняттям і судженням), спосіб логічного зв'язку висловлювань. У. є необхідним засобом пізнання, коли для встановлення істини треба дістати висновок, здійснити доведення, систематизувати наявні знання, перевірити гіпотетичні положення тощо. Розрізняють кілька видів У.: індуктивні і дедуктивні, категоричний та умовний силіогізм, умовиводи за аналогією, гіпотетичні тощо. Здатність об'єднувати судження й будувати У. зароджується в дітей уже в дошкільному віці в ході гри, спілкування з предметами, які взаємопов'язані, опосередковані. У шкіль-

ні і студентські роки під впливом навчання й виховання здатність У. вдосконалюється і може досягти високого рівня розвитку. Вміння робити У. є ознакою високого розвитку абстрактно-логічного мислення людини.

УМОВНІ РЕФЛЕКСИ — рефлекси, які утворюються на базі природжених, безумовних рефлексів у людини протягом її індивідуального життя. Механізм утворення й функціонування У. р. лежить в основі набуття організмом індивідуального життєвого досвіду. Цей механізм становить важливий елемент багатьох новоутворень, що є продуктом навчання й виховання людського індивідуума.

УНІАТСЬКІ ШКОЛИ — школи, що засновувалися католицькою церквою з метою поширення католицької релігії серед населення України, Білорусі й Литви. Почали утворюватися з 90-х років XVI ст. Після прийняття Брестської унії 1596 на уніатські було перетворено православні школи у Володимирі-Волинському, Бресті та інших містах. З першої чверті XVII ст. уніатською шкільною освітою стали керувати василіани (див. *Василіанські школи*). За організацією, навчальними програмами та методами навчання й виховання У. ш. були схожі на єзуїтські школи. На західноукраїнських землях У. ш. існували до 1939.

УНІВЕРСИТЕТ (нім. *Universität*, від лат. *universitas* — сукупність) — багатопрофільний вищий навчальний заклад, де готують висококваліфіковані кадри з широкого кола спеціальностей у галузі природничих, суспільних і гуманітарних наук. Типова структура У. в Україні передбачає в ньому факультети: історичний, філологічний, філософський, економічний, юридичний, журналістики, фізичний, механіко-математичний, хімічний, біологічний, геологічний, географічний. Строк навчання в У. — 5—5,5 років. В У. створено розгалужену систему науково-дослідних інститутів, проблемних та галузевих лабораторій, наукових шкіл і семінарів, обчислювальних центрів, наукових студентських товариств. Після 1992 в Україні почалося масове перетворення навчальних інститутів в У.: економічні, лінгвістичні, медичні, лісотехнічні, педа-

гогічні тощо. У. називають також навчальні установи, створені на громадських засадах, що мають на меті поширення наукових знань, — народні університети, університети культури, університети технічного прогресу тощо.

УНІВЕРСИТЕТИ КУЛЬТУРИ — одна з форм культурно-освітньої роботи в Україні серед трудящих з метою ідейно-політичного і естетичного виховання їх, а також підвищення виробничої та громадської активності, розширення політичного й культурного кругозору. Перші У. к. почали створюватися 1958 при культурно-освітніх установах профспілок, при палацах і будинках культури заводів, фабрик, у системі Міністерства культури, а також безпосередньо на підприємствах, у навчальних закладах. За тематичним спрямуванням є такі види У. к.: університети літератури і мистецтва, науки і техніки, економічних знань, університети технічного прогресу, сільськогосподарських знань, здоров'я, педагогічних і правових знань. Строк навчання в У. к. — 2—3 роки залежно від профілю, навчального плану, складу слухачів, їхніх інтересів.

УНІВЕРСИТЕТИ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ — в Україні одна з форм підвищення культурно-технічного рівня робітників та інженерно-технічних працівників. Почали створюватися 1959. Основне завдання У. т. п. — ознайомлення слухачів з найновішими досягненнями науки і техніки, технології, прогресивними методами праці, питаннями економного використання паливно-енергетичних і матеріальних ресурсів, а також розгляд цільових комплексних науково-технічних програм різних галузей промисловості. Строк навчання — 2 роки. Робота У. т. п. будується на громадських засадах.

УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ — система самоврядування університетів, яка виключала їх із юрисдикції держави. У. а. виникла і склалася в середні віки в Західній і Центральній Європі. В різні епохи і в різних країнах У. а. мала різні форми й різні ступені самостійності у вирішенні університетських питань залежно від тих суспільно-політичних умов, що склалися. Середньовічні університети,

УПЕВНЕНІСТЬ

як правило, були порівняно незалежні від держави й церкви. У. а. дозволяла університетам здійснювати систему виборності керівного й професорського складу. В числі органів самоврядування був свій виборний університетський суд, який мав певні юридичні права. Студенти об'єднувалися в особливі організації — “нації” (пізніше — земляцтва). Як і в середні віки, сьогодні У. а. є прогресивним явищем, оскільки дає змогу відстоювати певну незалежність і самостійність у вирішенні важливих навчальних і організаційних питань.

УПЕВНЕНІСТЬ — психічний стан людини, коли в неї сумніви зведені до мінімуму або й зовсім відсутні. У. будується на знанні, тісно пов'язана з переконанням, однак переконання має цілком визначену практичну спрямованість і спонукає людину здійснити те, в чому вона впевнена.

УПЕРТІСТЬ — негативна особливість поведінки людини (у стійких формах — негативна риса характеру), яка виражається в необґрунтованій і нерозумній протидії всьому, що виходить від інших людей, у тенденції діяти всупереч доводам розуму й порадам оточуючих, наполягати на своєму, навіть якщо дії при цьому явно недоцільні. У дітей — один з проявів неслухняності. Вперта дитина чинить опір вимогам дорослих, якщо ці вимоги суперечать її бажанням і намірам. Але цей опір нічим не виправданий, не обдуманий, не зумовлений обставинами. У. дитяча виникає за відсутності нормальних умов для діяльності й задоволення природних потреб. У. дитяча — це звична реакція капризної, розбещеної дитини, яка виросла в атмосфері захвалювання, або своєрідний протест несправедливо ображеної і приниженої дитини проти старших, які подавляють її самостійність, ігнорують її елементарні права і гідність. Попередження й подолання У. досягається правильною організацією життя дитини, спілкування з нею. У спілкуванні з дитиною систематична вимогливість має поєднуватися з повною повагою до її особистості, з підтримкою та заохоченням її самостійності й розумної ініціативи. Подолання У. пов'язане з вихованням у дитини довіри до дорослих,

до їхнього авторитету. У спілкуванні з впертими дітьми не варто ставати на шлях прямої боротьби, а доцільно використовувати “обхідні шляхи” (тактовну рекомендацію, а не наказ, спокійне роз'яснювання, переконливе доведення безрезультатності впертої поведінки).

УРОК — основна організаційна форма навчально-виховної роботи в школі. Проводиться з постійним складом учнів, у межах точно встановленого часу, за сталим розкладом й чітко визначеним змістом навчання. У. є складовою частиною класно-урочної системи навчання. В сучасній педагогічній теорії і практиці найпоширенішою є класифікація У. за основною освітньою метою: У. засвоєння знань; У. засвоєння навичок і умінь; У. узагальнення й систематизації знань; У. контролю й корекції; комбінований У. Готуючись до У., учитель визначає освітню мету й відповідно до неї тип, структуру й методику заняття. Крім освітніх, учитель ставить виховні й розвиваючі завдання, з якими навчання безпосередньо пов'язане.

УСИНОВЛЕННЯ, удочеріння — юридичний і моральний акт, який встановлює між сторонніми особами такі самі особисті й майнові відносини, які існують між рідними батьками й дітьми. Для усиновлення потрібна, як правило, письмова згода батьків дитини, усиновлюваного з досягненням ним на час У. 10 років та другого з подружжя, якщо усиновитель перебуває в шлюбі. Таємниця У. охороняється законом.

УСПІШНІСТЬ — характеристика ступеня повноти, глибини, усвідомлення й міцності знань, умінь і навичок, засвоєних учнями відповідно до вимог навчальної програми. Виражається в оціночних балах. У школах України розрізняють четвертну, піврічну й річну У. Порівняльні дані оцінок з окремих предметів характеризують У. з кожного предмета, з циклу предметів, по класах або школі в цілому. Показник У. учня складається з поточних оцінок.

УСТАНОВКА в психології — зумовлений минулим досвідом стан готовності, схильності індивіда до певної активності

або дії в певній ситуації. Явище У. відкрили німецькі психологи С. Екснер, потім — Л. Ланге (1888). Загальнопсихологічну теорію установки створив грузинський психолог Д. М. Узнадзе й розробила грузинська психологічна школа. У. виступає опосередкованою ланкою у взаємозв'язках потреб індивіда й середовища.

УТРАКВІЗМ (від лат. utrasque — на тому чи іншому боці) — система побудови навчального плану та організації шкільного навчання, при якій забезпечується ґрунтовна підготовка з двох різних циклів навчальних предметів (наприклад, гуманітарні і природничо-математичні), що дає рівні можливості продовжувати освіту на будь-якому з відповідних факультетів вищої школи. Така система була опрацьована на початку XIX ст. під час керівництва пруським відомством народної освіти В. Гумбольдта. В основі її лежала ідея різносторонньої загальної освіти. Новий навчальний план вигідно відрізнявся від попередніх, де математика була другорядним предметом, не приділялася належна увага рідній мові й зовсім не вивчалася природознавство. Забезпечуючи в душі класицизму вирішення завдань гуманітарної освіти, він відповідав вимогам суспільства поліпшити вивчення математики, фізики та нових мов.

УЧИТЕЛЬ в широкому суспільному значенні — мислитель, громадський діяч, який формує погляди й переконання людей, допомагає їм знайти свій шлях у житті. Учителем часто називають людину, чия мудрість і життєвий досвід залишили глибокий слід у розвитку окремої особистості та її долі. В педагогічному, більш вузькому й безпосередньому, значенні учитель — це спеціаліст, який проводить навчальну й виховну роботу з учнями в загальноосвітніх школах різних типів. Учитель — одна з найстаріших професій. В Єгипті, Вавилоні та інших державах стародавнього Сходу учителями були жерці. У Стародавній Греції учителями ставали вільнонаймані громадяни. В Римській імперії У. був державним чиновником, який призначався від імені імператора. В середні віки обов'язки У. виконували священники, монахи, пізніше в містах — наймані особи. Діяльність сучасного У. включає навчання й виховання учнів у школі, класне керівництво,

проведення позакласної роботи, зв'язок з батьками і пропаганду педагогічних знань. Підготовка У. в Україні здійснюється в університетах, педагогічних інститутах і педагогічних училищах.

“УЧИТЕЛЬ” — журнал для вчителів Галичини, орган “Українського педагогічного товариства” (див. “Рідна школа”). Виходив 1889—1914 у Львові. Вміщував статті з педагогіки, психології, а також науково-популярні нариси з різних галузей знань. “У” також систематично інформував про розвиток шкільної справи в Україні, в Росії, в Західній Європі.

УЧИТЕЛЬСЬКІ ІНСТИТУТИ — навчальні заклади для підготовки вчителів середніх класів загальноосвітніх шкіл, що дають незакінчену вищу педагогічну освіту. В Російській імперії почали створюватися в XIX ст. і готували вчителів для повітових училищ, парафіяльних шкіл і училищ, а з 1912 — для вищих початкових училищ і міських училищ. В 1934 у зв'язку з переходом до загального семирічного навчання організовано дворічні У. і., які готували учителів V—VII класів. Створювалися головним чином при педагогічних інститутах. У 50-х роках у зв'язку з розвитком середньої освіти мережу У. і. значно скорочено, а згодом частину їх реорганізовано в педагогічні інститути, на базі інших створено педагогічні училища.

УЧИТЕЛЬСЬКІ СЕМІНАРІЇ — педагогічні навчальні заклади для підготовки вчителів початкових шкіл. Перші навчальні заклади такого типу виникли в Німеччині в XIX ст. В Україні поширення набули з 60-х років XIX ст. Перші У. с. були відкриті в Коростишіві та Острозі Волинської губернії, у Вовчанську Харківської губернії та ін. В основу діяльності У. с. покладено “Проект учительської семінарії”, створений К. Д. Ушинським. До У. с. приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. Навчання тривало 3—4 роки. Після 1917 У. с. були перетворені в трирічні педагогічні курси, потім в педагогічні технікуми, а останні — в педагогічні училища.

УЧІННЯ — цілеспрямований процес засвоєння учнями знань, оволодіння уміннями й навичками. В широкому розумін-

УЧНІВСТВО

ні — оволодіння різноманітним суспільним досвідом в його узагальненому вигляді. В шкільних умовах — одна з складових процесу навчання, яка охоплює діяльність учнів і керується учителем. Головними функціями У. є пізнавальна, розвиваюча і виховна. Компонентами У. виступають мета, мотиви, зміст, засоби роботи, результати. У. проводиться за такими етапами: мотивація, усвідомлення мети і завдань (уроку, домашнього завдання, самостійної роботи); сприймання нового матеріалу з різних джерел; осмислення, логічна обробка інформації; узагальнення й систематизація; закріплення знань, умінь й навичок; застосування їх у різних умовах; самоконтроль і корекція одержаних результатів. Етапи учіння динамічні, залежно від головних дидактичних цілей навчання вони можуть поєднуватися, скорочуватися тощо. У. і його результати багато в чому залежать від майстерності вчителя, від активності учня, його здатності і вміння правильно сприйняти й засвоїти те, чого навчають.

УЧНІВСТВО — в Україні одна з форм безплатного професійного навчання з метою підготовки кваліфікованих робітничих кадрів безпосередньо на виробництві. На підприємствах передбачене для молоді, яка поступає на роботу після закінчення загальноосвітньої школи, а також для осіб, які змінюють професію або здобувають суміжні професії. У. здійснюється також у процесі навчання в навчально-курсівих комбінатах, навчальних пунктах, на курсах, створених на підприємствах (з відривом або без відриву від виробництва). Теоретичне і виробниче навчання на підприємстві проводиться в межах робочого часу.

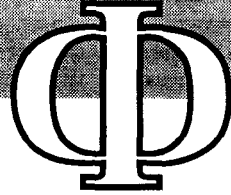
УЧНІВСЬКЕ ШКІЛЬНЕ САМОВРЯДУВАННЯ — форма участі школярів в управлінні навчально-виховною діяльністю школи; засіб реалізації принципу демократизації школи. Вищий орган У. ш. с. — загальні збори (конференція) учнів школи. Поточну роботу організують учнівський комітет і його комісії з усіх напрямів навчально-виховної роботи. В класах функціонують класні збори. Класні учком створюють та організують діяльність тимчасових груп активістів для

підготовки і проведення різноманітних навчально-виховних заходів.

УШІНСЬКИЙ Костянтин Дмитрович [2.III.1823 (за іншими даними, 1824), Тула — 2 (за іншими даними, 3). I.1871, Одеса, похований у Києві] — російський педагог, основоположник наукової педагогіки й народної школи в Росії. В педагогічній системі У. важливе місце посідає вчення про мету виховання, що визначалася ним як підготовка людини до життя і праці, як формування в людини почуття обов'язку перед народом. У. обстоював думку, що кожний народ має право мати школу рідною мовою. Створив цілісну дидактичну систему. Визначив основні шляхи й засоби розвиваючого навчання, був поборником класно-урочної системи навчання, врахування вікових і психологічних особливостей дітей. Надавав важливого значення праці в психічному й фізичному розвитку людини, вказував на керівну роль школи й особи вчителя у вихованні дітей. Склав підручники для початкового навчання “Дитячий світ і Хрестоматія” (1861) та “Рідне слово” (1864).

УЯВА — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок на основі її попереднього досвіду. У. тісно пов'язана з абстрагуючою діяльністю мислення. У. класифікують за ступенем умисності (довільна й мимовільна), активності (відтворююча й творча), узагальненості образів (абстрактна й конкретна) та за змістом і видами професійної діяльності. Особливим видом У. є мрія, що полягає у створенні образів бажаного майбутнього. Розвиток У. — необхідний фактор підготовки підростаючого покоління до творчої діяльності.

УЯВЛЕННЯ — збережений і відтворюваний у свідомості чуттєво-наочний образ раніше сприйнятих предметів чи явищ дійсності. В основі У. лежить актуалізація мнемічних (минулих) слідів у мозку людини, минулий досвід, попередні сприймання й відчуття. Тісно пов'язане з мовленням. Розрізняють У. пам'яті й У. фантазії. У. виконує пізнавальну й регулятивну функції; пов'язане з минулою, теперішньою й майбутньою діяльністю. Виняткове значення має розвиток У. в дітей у процесі навчання та виховання.

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКА СЕМИРІЧКА (ФЗС) — загальноосвітня школа, що з 1926 по 1934 існувала в містах, робітничих селищах й фабрично-заводських районах України. Мала на меті, крім загальної освіти, ознайомлювати учнів з трудовими прийомами й процесами. Учні, які закінчували ФЗС, могли продовжити навчання у VIII класі середньої школи або середньому професійному навчальному закладі. В 1934 реорганізовано в неповні середні школи.

ФАКТ ПЕДАГОГІЧНИЙ (від лат. *factum* — зроблене) — судження, яке фіксує події, що відбуваються об'єктивно, незалежно від свідомості; одна з центральних категорій теоретичного пізнання. Педагогічне пізнання починається з констатації фактів. З'ясування сутності і природи об'єкта пізнання здійснюється в ході інтерпретації факту. Введення в науково-педагогічний обіг нових фактів виступає як об'єктивна необхідність пізнання, імпульс розвитку педагогічної теорії.

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ (від лат. *facio* — роблю) — математико-статистичний метод обробки кореляційних матриць (таблиць), який застосовується з метою визначення тих “факторів” (детермінант), які лежать в основі кореляцій між змін-

ними, що зіставляються. Запропонований у 1904 англійським психологом Ч. Спірменом. Основною галуззю застосування факторного аналізу є сфера інтелекту (розумових здібностей). Методом Ф. а. вивчається також будова ряду спеціальних здібностей: музикальних, математичних, рухових тощо. Ф. а. особливо продуктивний на початкових етапах наукових досліджень, коли необхідно виділити якісь попередні закономірності в досліджуваній галузі. Це дає можливість наступний експеримент зробити більш досконалим в порівнянні з експериментом на змінних, обраних довільно або випадково.

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ КУРС (франц. *facultatif* — необов'язковий, від лат. *facultas* — можливість, здатність) — навчальний предмет, курс, що вивчається студентами вузів і учнями середніх спеціальних і професійно-технічних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл за бажанням з метою поглиблення й розширення наукових і прикладних знань. Організуються щороку рішенням ради вузу (факультету), педагогічними радами середніх спеціальних навчальних закладів і загальноосвітніх шкіл відповідно до інтересів студентів (учнів). Співвідношення їх з обов'язковими курсами залежить від типу навчального закладу.

ФАКУЛЬТЕТ (нім. *Fakultät*, від лат. *facultas* — можливість, здатність) — навчально-науковий і адміністративний підрозділ вузу, що здійснює підготовку студентів та аспірантів з однієї або кількох споріднених спеціальностей, підвищення кваліфікації спеціалістів відповідної галузі народного господарства й культури, а також керівництво науково-дослідною й навчально-виховною діяльністю кафедр, які він об'єднує. На чолі Ф. стоїть декан, органом колективного керівництва Ф. є вчена рада. В сучасній вищій школі деяких країн Ф. називаються департаментами, інститутами, коледжами.

ФАЛЬКОВСЬКИЙ Іван Якимович (11.VI.1762, с. Білоцерківці Полтавської обл. — 12.V.1823, Київ) — український вчений-просвітник. Закінчив 1784 Київську академію. З 1784 по 1804 викладав у ній математику, астрономію, філософію (1793—1795), архітектуру, поезію, німецьку мову та теологію (1803—1804 — ректор).

ФАНАТИЗМ (від лат. *fanaticus* — несамовитий, шалений) — безрозсудна одержимість якимись ідеями, віруваннями, поєднана з нетерпимістю до будь-яких інших поглядів, вірувань.

ФАНТАЗІЯ (від грец. *φαντασ* (α — уява) — процес створення нових образів на основі пережитого. Суто людська психічна властивість, необхідний компонент творчої діяльності. Ф. тісно пов'язана з уявою і мрією. Може бути реалістичною і беззмістовною.

ФАРА (або аналогія) — перший нижчий клас у середньовічних школах і духовних академіях. У XVII ст. термін “фа́ра” з'явився в Києво-Могилянській академії, яка мала у своєму складі 4 нижчі класи: фари (або аналогії), інфими, граматики, синтаксими; 2 середні класи: поетики й риторики; 2 вищі класи: філософський і богословський. У Ф. навчали читання й письму латинською, слов'янською і грецькою мовами.

ФАРМАЦЕВТИЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують спеціалістів вищої кваліфікації для роботи в аптечних установах — провізорів. В 1992 в Україні був один Ф. і. — Харківський,

заснований у 1921. В 1992 реорганізований в Українську фармацевтичну академію.

ФЕДОРОВ Іван, Іван Федорович Московитин (рік народження невідомий — 15.XII.1583, Львів) — засновник книгодрукування в Україні й Росії, просвітник. В 1574 у Львові надрукував “Азбуку” — перший у східних слов'ян друкований підручник. У новому виданні “Азбуки” (1578), призначеному для учнів острозької школи, помістив паралельні греко-слов'янські тексти. Азбуки Ф. відіграли велику роль в історії вітчизняної педагогіки. Систематизована ним практика початкового навчання грамоті виявилася досить стійкою і застосовувалася протягом 120—150 років.

ФЕЛЛЕНБЕРГ (Fellenberg) Філіпп Емануель (15.VI.1771, Берн — 21.XI.1844, Хофвіль) — швейцарський педагог і агроном, прихильник поєднання дитячої продуктивної праці з навчанням і вихованням. У своєму маєтку Хофвілі поблизу Берна відкрив виховний заклад; реальну школу; “науково-виховний заклад”, де вивчали всі предмети навчального плану гімназії, а також предмети реального циклу; семінарію для підготовки вчителів народних шкіл. Для підготовки фахівців у галузі сільського господарства в Хофвілі було відкрито “землеробний інститут”. Навчальні заклади Ф. користувалися великою популярністю в Європі та Америці й відіграли важливу роль у розвитку сільськогосподарської освіти у Швейцарії.

ФЕЛЬБІГЕР (Felbiger) Ян (Йоганн) Ігнат (6.I.1724—17.V.1788) — чеський педагог. Керував системою народної освіти в німецькій частині Австрійської імперії. Провів шкільну реформу в Австрії, створивши струнку систему державних шкіл: у кожному містечку — елементарна школа, в окрузі — центральна трикласна школа підвищеного типу, в провінції — учительська семінарія. Ф. опрацював шкільний статут, навчальні плани і програми народних шкіл. Педагогічна діяльність Ф. значною мірою сприяла поширенню класно-урочної системи навчання та інших дидактичних ідей Я. А. Коменського.

ФЕНОМЕНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ — здатність винятково швидко запам'ятовувати й точно відтворювати великий матеріал, навіть позбавлений внутрішнього смислового зв'язку: окремі слова, числа, дати, довідкові дані тощо. Результатом Ф. п. можуть бути глибокі зміни в будові всіх психічних процесів і виникнення своєрідних форм наочного мислення. Ф. п. нерідко відмічається у видатних людей, звичайно в галузі їхніх творчих інтересів і здібностей. Ф. п. буває у цілком нормальних людей, однак іноді відмічається у випадках олігофренії.

ФЕНОТІП (від грец. φαίνω — показую, виявляюся і τύπος — відбиток, форма) — сукупність властивостей і ознак організму, що склалися на основі взаємодії генотипу з умовами зовнішнього середовища. Ф. ніколи не відображає генотип цілком, а лише ту його частину, яка реалізується в даних умовах онтогенезу.

ФЕРРЕР ГУАРДІА (Ferrer Guardia) Франсіско (10.I.1859, Аелелья, поблизу Барселони — 13.X.1909, Барселона) — іспанський просвітитель і педагог. У 1901 відкрив у Барселоні світську школу, яка стала просвітительським антиклерикальним центром. За її зразком в інших місцях країни було відкрито ряд подібних закладів.

ФЕРР'ЄР (Ferriere) Адольф (30.VIII.1879, Женева — 16.VI.1960, там само) — швейцарський педагог, один з лідерів так званого нового виховання. З 1900 працював у різних школах; в 1912—1922 — професор Інституту Ж.-Ж. Руссо в Женеві; в 1922—1925 брав участь у створенні та організації діяльності Міжнародного бюро освіти в Женеві, а потім Міжнародної школи, в якій перевірялися нові методи навчання й виховання. З 1934 в Лозанні займався запровадженням ідей нового виховання в шкільну практику. Був одним із засновників у 1921 Міжнародної ліги нового виховання.

ФЕРРІ (Ferry) Жюль-Камілл (1832—1893) — французький міністр освіти періоду Другої імперії, автор відомих законів 1881 і 1882, якими запроваджено загальність і безплатність початкової освіти, світськість початкової школи. При ньому

здійснено низку істотних перетворень: університетська автономія, нові навчальні плани середньої школи, які дещо послабили однобічний класицизм в освіті, створення світських жіночих середніх навчальних закладів, заснування державних початкових і середніх професійно-технічних навчальних закладів тощо.

ФЕРУЛА (від лат. ferula — лоза, різка) — лінійка, якою в середньовічній школі били по долонях учнів, які провинилися.

ФІЗИКА в школі — один з основних природничо-наукових навчальних предметів загальноосвітньої середньої школи. Вивчається в середніх і старших класах. Шкільний курс Ф. включає питання класичної і сучасної фізики в їх органічному зв'язку.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА — частина культури суспільства, що включає систему фізичного виховання та сукупність спеціальних наукових знань і матеріальних засобів, необхідних для розвитку фізичних здібностей людини, зміцнення її здоров'я. Ф. к. органічно включає в себе громадську, особисту гігієну, гігієну праці й побуту, широко використовує сили природи, виховує правильний режим праці й відпочинку. Виховання Ф. к. починається з раннього дитячого віку. В родині, дитячих яслах і садках дітям прищеплюються гігієнічні навички, вони залучаються до активної участі в рухливих іграх. Особливо великого значення Ф. к. надається в школах, де керівництво заняттями здійснюють кваліфіковані педагоги з фізичного виховання.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ — складова частина загального виховання; соціально-педагогічний процес, спрямований на зміцнення здоров'я й загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок та умінь. Ф. в. здійснюється в єдності з розумовим, моральним, трудовим і естетичним вихованням. Обов'язкові заняття фізичними вправами за державними програмами проводяться в дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, у всіх типах спеціальних навчальних закладів, в армії тощо.

ФІЗИЧНІ ПОКАРАННЯ учнів — міри впливу шляхом завдання фізичного болю й морального страждання. Застосування Ф. п. в процесі виховання веде до подавлення волі дитини, механічної дисципліни та інших негативних явищ. Повсюдно Ф. п. застосовувалися в родинному вихованні і в школі в середні віки. Проти Ф. п. завжди виступали прогресивні педагоги, одними з перших — Я. А. Коменський і Ж.-Ж. Руссо. З точки зору К. Д. Ушинського, будь-яке покарання свідчить про недосконалість виховання. Навпаки, німецький педагог Й. Ф. Герbart прагнув знайти теоретичне виправдання Ф. п. у “злій природі” дитини й розглядав Ф. п. як один з основних засобів “керування дітьми”. Сучасна вітчизняна педагогіка принципово виключає застосування Ф. п. як таке, що принижує людську гідність і завдає шкоди здоров’ю дітей.

ФІЗІОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — розділ психології, що вивчає фізіологічні закономірності й механізми психічної діяльності, фізіологічні основи складних психічних явищ — мотивів і потреб, відчуттів і сприймань, уваги й пам’яті, мовних та інтелектуальних актів. Засновниками Ф. п. були німецький психолог В. Вундт і фізіолог Г. Гельмгольц.

ФІЛАНТРОПІЗМ, філантропізм (від грец. *φιλανθρωπία* — людинолюбність) — прогресивна педагогічна течія в Німеччині, яка виникла наприкінці XVIII ст. під значним впливом ідей французького Просвітництва і насамперед Ж.-Ж. Руссо. Представники Ф. (Й. Б. Базедов, Х. Г. Зальцман, Е. Х. Трапп, Б. Г. Бланше, І. Г. Кампе, І. Х. Гутс Мутс та ін.) ставили своїм завданням докорінну зміну існуючої в той час системи навчання і виховання. Філантропісти виступали проти формалізму в навчанні й вихованні, за наближення навчання до потреб реального життя. В закритого типу платних філантропіях — “школах людинолюбства та добрих звичаїв” (перший створено Й. Б. Базедовим в Дессау в 1774) педагоги-філантропісти проводили навчання з урахуванням інтересів і нахилів дітей, фізичне й трудове виховання, вдосконалювали методику викладання, приді-

ляли велику увагу релігійному вихованню. В школах зберігався становий поділ учнів. Ф. залишив слід в історії педагогіки і школи. Педагоги-філантропісти сприяли вдосконаленню методів навчання з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей дітей. Вони були основоположниками шкільної гімнастики (Гутс Мутс), трудового навчання (Бланше), дитячої літератури (Кампе), педагогічної освіти (Трапп). Ідеї і досвід філантропістів були певною мірою використані наприкінці XIX ст. прихильниками нового виховання.

ФІЛІПЧУК Георгій Георгійович (нар. 19.XII.1950, с. Киселів Чернівецької обл.) — доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України з 1997, депутат Верховної Ради України. З 1996 — голова Чернівецької облдержадміністрації. Досліджує проблеми оновлення змісту національної педагогічної і загальної освіти на основі української етнокультури.

ФІЛОГЕНЕЗ, філогенія (від грец. *φύλον* — рід, плем’я і *γένεσις* — походження) — історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу загалом. У психології Ф. означає зміни психіки людини, які відбулися в ході її біологічної еволюції під впливом умов життя.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ — галузь педагогічних знань, яка використовує підходи і знання методології, філософії, аксіології, історії, культурології для осмислення граничних основ освіти й педагогіки: місце і смисл освіти в культурному житті суспільства, розуміння людини та ідеал освіченості і її пересомислення, виходячи з цих принципів. Ф. о., зіставляючи різні концепції освіти, з’ясовуючи основи кожної з них і піддаючи їх критичному аналізу, знаходить граничні основи освітньої системи й педагогічної думки, які можуть служити ґрунтом для консенсусу різних позицій. Одночасно Ф. о.

обґрунтовує орієнтири для реорганізації системи освіти, пропонує певні ціннісні основи нових проектів освітніх систем і педагогічної думки.

ФІХТЕ (Fichte) Йоганн Готліб (19.V.1762, м. Рамменау — 29.I.1814, Берлін) — німецький філософ, громадський діяч; багато займався теоретичною і практичною діяльністю в галузі педагогіки. На формування його педагогічних поглядів дуже вплинули ідеї Й. Г. Песталоцці. Ф. опрацював план національного виховання, яке повинна здійснювати держава. Ф. вимагав рівної для всіх початкової освіти й вільного доступу обдарованих дітей усіх станів до шкіл вищих ступенів. Мету виховання вбачав у підготовці вольової, моральної особистості, яка б розглядала себе як частину цілого — нації. Навчання, за Ф., повинно забезпечити розвиток в учнів внутрішньої самодіяльності. Ф. вважав доцільним здійснювати нове виховання в закритих навчальних закладах.

ФЛЕГМАТИК (від грец. φλέγμα — слиз) — 1) Один з чотирьох основних типів темпераменту (поряд з меланхоліком, сангвініком, холериком), фізіологічною основою якого є сильний, урівноважений, інертний тип нервової системи. 2) Людина, для якої характерні спокійність, незворушливість, відсутність поспішності, холоднокровність. Однак при неправильному вихованні особливості флегматичного темпераменту можуть зумовити пасивність, млявість, байдужість.

ФОБІЇ (від грец. φόβος — страх) — нав'язливі страхи. Ф., як і інші нав'язливі стани, виникають всупереч волі хворого, він розуміє їх невмотивованість, навіть безглуздість, але подолати не може. У дітей Ф. спостерігаються частіше, ніж у дорослих, і виражаються у формі побоювання дрібних тварин або гострих предметів, побоювання води, страху смерті тощо. Приводом для Ф. можуть служити різні залякування дітей, конфлікти в школі чи родині.

ФОМА АКВІНСЬКИЙ (Фома Аквінат; Thomas Aquinas; 1225 або 1226, замок Роккасека поблизу Акуїно — 7.III.1274, монастир Фоссануова, Південна Італія) — середньовічний філософ і теолог.

Створив універсальну філософсько-теологічну систему — томізм. Вчення Ф. А. і сьогодні (неотомізм) визнає Ватикан своєю офіційною філософією. Педагогічна система томізму ґрунтується на висуненому Ф. А. психологічному вченні про нематеріальну безсмертну душу, впроваджену Богом в людське тіло, яка є по відношенню до тіла рушійною силою, і етичному вченні, згідно з яким кінцевою метою життя є досконалість, яка досягається поведінкою відповідно до суспільних законів. Уся система виховання будується як виконання цього завдання. Томізм розрізняє “формальне” і “матеріальне” виховання. Під “формальним” вихованням розуміється вдосконалення людини для виконання нею свого життєвого призначення, під “матеріальним” — розвиток особистості відповідно до її індивідуальних особливостей і здібностей.

ФОМЕНКО Михайло Володимирович (нар. 12.III.1934, с. Долинка Запорізької обл.) — український педагог, дійсний член АПН України з 1995. В 1979—1990 міністр освіти України, з 1990 завідував відділом освіти, культури, охорони здоров'я Кабінету Міністрів України. Досліджує проблеми організації народної освіти в Україні.

ФОНЕМАТИЧНИЙ СЛУХ (від грец. φωνήμα — голос, звук, слово) — мовний слух, що передбачає розрізнення звуків мови як фонем і цим сприяє осмисленню граматичної форми і значення слів. Ф. с. дає змогу правильно розуміти й вимовляти ці слова. Ф. с. розвивається у процесі навчання розрізняти й вимовляти фонемі в переддошкільному, дошкільному і шкільному віці. Ф. с. має важливе значення в навчанні мови, зокрема орфоєпії та орфографії.

ФОНЕТИКА (від грец. φωνητικός — звуковий) — 1) Звукова будова мови. 2) Галузь мовознавства, що вивчає звукову будову мови.

ФОРМАЛІЗМ У НАВЧАННІ — механічне заучування навчального матеріалу без достатнього розуміння і вміння застосувати його на практиці. Головними причинами формалізму в знаннях є абстрактність у навчанні, недостатнє дотримання

дидактичних принципів наочності, свідомості й активності. Попередження й подолання формалізму в знаннях досягається застосуванням продуманої системи дидактичних засобів і прийомів.

ФОРМАЛЬНА ОСВІТА — теорія загальної освіти в педагогіці кінця XVIII—XIX ст., згідно з якою основною метою навчання є розвиток здібностей учнів, насамперед розумових, а засвоєння фактів, знань основ наук має другорядне значення. Прибічники цієї теорії вважали, що завдання освіти полягає в розвитку здатності до аналізу й синтезу, дедукції та індукції, у розвитку логічного мислення, відстоювали так званий класичний напрям в освіті, ігнорували роль праці у вихованні підростаючого покоління. Ф. о. протистоїть теорія матеріальної освіти, що висуває на передній план завдання оволодіння знаннями фактів і недооцінює спеціальні зусилля щодо розвитку особистості. Сучасна вітчизняна педагогічна наука вважає поділ освіти на формальну й матеріальну помилковим. Вона вбачає завдання навчання в тому, щоб забезпечувати учнів знаннями, вміннями й навичками, готувати їх до життя і одночасно розвивати їхні розумові здібності й духовні сили.

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ — у школах стародавнього світу практикувалося індивідуальне навчання. В середні віки навчальні заняття проводилися з невеликими групами учнів. З розвитком виробництва й розширенням наукових знань виникла необхідність у нових Ф. о. н. — здійснюється перехід до класно-урочної системи навчання, виник клас як більш чи менш однорідна у віковому і освітньому відношеннях група учнів. Я. А. Коменський удосконалив класно-урочну систему і вперше дав їй теоретичне обґрунтування. Й. Г. Песталоцці, Й. Ф. Гербарт, Ф. А. Дістервег, К. Д. Ушинський розробляли психологічні й дидактичні основи цієї системи. У XVIII—XIX ст. вона стала панівною в школах багатьох країн. Наприкінці XIX — на початку XX ст. активізувалися пошуки можливостей індивідуалізації навчання, розвитку особистої ініціативи учнів. В цей період у США

виникли далтон-план, віннетка-план, батавіа-план, в Англії — говард-план і брейнстон-план, в Німеччині — ієна-план і т. д. В Україні з 1931 основною формою організації навчальної роботи в школі було визнано урок. Разом з тим в українській школі широко застосовуються й інші Ф. о. н.: лекції, семінарські заняття, практикуми, консультації, факультативні заняття, диспути, екскурсії, практичні заняття тощо.

ФОРМУЮЧИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ — постановка науково обґрунтованого дослідження в навчальній чи виховній роботі; метод активного формування в учнів певних якостей особистості в природних умовах навчально-виховного процесу. Виховний Ф. е. здійснюється за такими етапами: філософсько-соціологічне визначення суспільно необхідних якостей особистості; визначення педагогічних цілей навчально-виховного процесу, пов'язаних із формуванням цих якостей; логіко-психологічний аналіз побудови спільної діяльності учнів і вчителів, націленої на формування визначених якостей; пошук методичних засобів реалізації цієї діяльності; фізіолого-медична перевірка допустимості використання визначених засобів з точки зору їхнього впливу на здоров'я учня; психолого-педагогічний аналіз якості кінцевого результату.

ФРАНКЕ (Francke) Август Герман (12.III.1683 — 8.VI.1727) — німецький педагог-пієтист (див. *Пієтизм*), засновник системи освітньо-виховних закладів для різних станів ("заклади Ф."). У "закладах Ф." головне місце займало навчання релігії, але одночасно значна увага приділялася навчанням дітей практичній ремісничій праці й реальним наукам. Вже в початковій школі дітей знайомили з елементами географії, природознавства, історії, астрономії, геометрії. Арифметика вивчалась як наука, необхідна в житті. В галузі дидактики Ф. пропагував метод катехізисної бесіди, використання наочних посібників, проведення екскурсій. Ф. одним з перших німецьких педагогів намагався здійснити на практиці дидактичні ідеї Коменського.

ФРАНКЛІН (Franklin) Бенджамін (17.I.1706, Бостон — 17.V.1790, Філадельфія) — американський політичний діяч і просвітитель. В 1743 заснував Американське філософське товариство, яке підготувало кілька проектів світської системи освіти. У 1751 заснував у Філадельфії одну з перших у США академій (середніх шкіл з практичним ухилом), яка складалася з трьох шкіл — латинської, англійської й математичної. Пізніше ця академія була перетворена в Пенсільванський університет. Педагогічні ідеї викладено Ф. в його праці “Пропозиції з приводу освіти молоді” (1749).

ФРАНКО Іван Якович (27.VIII.1856, с. Нагуєвичі Львівської обл. — 28.V.1916, Львів) — український письменник, учений і громадський діяч. Ф. різко критикував стан навчання й виховання в школах Галичини, де дітей змушували вчитися німецькою й польською мовами, вимагав докорінної зміни як шкільної системи, так і змісту освіти. Проголошував право всіх громадян на безплатне навчання дітей рідною мовою, вимагав відокремлення школи від церкви, виступав за демократизацію школи, за поліпшення правового й майнового становища вчителя.

ФРЕБЕЛІВСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий жіночий педагогічний навчальний заклад у Києві для підготовки виховательок дітей дошкільного віку. Заснований 1908 Київським фребелівським товариством (голова — І. О. Сікорський). Названо за прізвищем теоретика і практика дошкільного виховання Ф. В. А. Фребеля. Протягом трьох років навчання слухачки вивчали біологію, анатомію й фізіологію людини, загальну гігієну, психологію, педагогіку, історію педагогічних учень, філософію, дитячу літературу, іноземні мови, ігри, ручну працю тощо. При інституті були психолого-педагогічна амбулаторія, народний дитячий садок, дитячий притулок (ясла), початкова школа для практичних занять студенток. У 1920 інститут було включено до складу Київського інституту народної освіти.

ФРЕБЕЛІВСЬКІ ТОВАРИСТВА — об'єднання педагогів, діячів народної освіти й лікарів-педіатрів в Україні, які ставили за мету поширення ідей Ф. В. А. Фребеля, розробку проблем дошкільного виховання, підготовку виховательок для дитячих садків, відкриття дошкільних закладів. Київське Ф. т. (1908—1920) розробляло теоретичні питання дошкільного виховання; організувало Фребелівський жіночий педагогічний інститут, народний дитячий садок, початкову школу й психолого-педагогічну амбулаторію, видавало книги з дошкільного виховання. Єдності поглядів на дошкільне виховання та його завдання серед членів Ф. т. не було. Йшла боротьба між послідовними фребелістами, з одного боку, й прихильниками педагогічних ідей К. Д. Ушинського й П. Ф. Лесгафта — з другого. Ф. т. припинили існування після 1920.

ФРЕБЕЛЬ, Фрьобель (Fröbel) Фрідріх Вільгельм Август (21.IV.1782, с. Обервайсбах, Тюрінгія — 21.VI.1852, Марієнталь, Тюрінгія) — німецький педагог, теоретик дошкільного виховання, послідовник Песталоцці. В 1837 у Бланкенбургу (Тюрінгія) відкрив заклад для ігор і занять дітей молодшого віку, який згодом назвав “Kindergarten” — дитячий садок. Був прихильником всебічного розвитку дітей, урахування їхніх вікових особливостей. Створив систему дидактичних ігор, так звані шість дарів Фребеля. В 1849 організував у Лібенштейні підготовку виховательок (“садівниць”) для дитячих садків. Негативною рисою педагогічної системи Ф. була надмірна регламентація діяльності дітей, що призводило до обмеження їхньої самостійності, виховання педантизму.

ФРЕЙД (Freud) Зігмунд (6.V.1856, Фрайберг, Австро-Угорщина, нині Пршібор, Чехія — 23.IX.1939, Гемпстед, поблизу Лондона) — австрійський невропатолог, психіатр і психолог, засновник психоаналізу. У ранніх працях розробляв питання анатомії й фізіології мозку. До 1896 сформулював основні положення психоаналізу. Розвиток дитини Ф. розглядав як розвиток сексуального інстинкту, вважав, що дитина повторює

фази родової еволюції. Пізніше Ф. дійшов висновку, що психічне життя людини детермінує реальність, а “невідоме” з його потягами (сексуальним, агресивним тощо) — усю поведінку людини.

ФРЕЙДІЗМ — загальна назва різних шкіл і течій, які застосовують психологічне вчення З. Фрейда для тлумачення явищ культури, процесів творчості; у вузькому значенні — психоаналіз як конкретний метод вивчення несвідомих психічних процесів. Ф. на основі інстинктів самозбереження, сексуальності намагається з'ясувати не лише психічний розвиток окремого індивіда, а й усю історію людської культури.

ФРЕНЕ́ (Freinet) Селестен (15.X.1896, Грас, Південна Африка — 8.X. 1966, Венеція) — французький педагог, засновник і керівник “Міжнародної федерації прихильників нової школи”, представник так званої “прогресивної педагогіки”. Основним принципом створеної Ф. “нової школи” є здійснення навчання через самодіяльність учнів. Головна форма цієї самодіяльності — вільний виклад (усний, а потім письмовий) ними своїх вражень і думок (так званий вільний текст). Іншими видами діяльності дітей, за допомогою яких здійснюється навчання, є шкільні конференції, образотворче мистецтво тощо. Педагогічні ідеї Ф. дістали певне поширення в школах Франції, Італії, Латинської Америки.

ФРЕНОЛО́ГІЯ (від грец. φρήν — душа, розум і λόγος — вчення) — вчення, за яким нібито будова і зовнішня форма черепа визначають психічний склад особистості. Ідеї Ф. висунув австрійський лікар і анатом Ф. Галль (1758—1828). Оскільки кожна психічна властивість, на його думку, концентрується в певному місці великих півкуль мозку, то за опуклістю або западинами на поверхні черепа можна судити про наявність чи відсутність у людини відповідних якостей. Ф. поширилась у першій половині XIX ст. Досягнення фізіологічної науки показали неспроможність Ф.

ФРЕС (Fraise) Поль (нар. 20.III.1911, Сент-Етьєн) — французький психолог, з

1961 — директор Інституту психології Сорбонни, президент Французького психологічного товариства (з 1962), президент Міжнародної асоціації наукової психології (з 1966). Головні праці присвячено психології сприймання та експериментальній психології. Разом з Ж. Піаже з 1963 видавав 9-томну “Експериментальну психологію”.

ФРУСТРА́ЦІЯ (лат. frustratio — омана, невдача, марне сподівання) — психічний стан дезорганізації свідомості й поведінки людини, що виникає в ситуаціях, які перешкоджають досягненню мети чи задоволенню потреб, загрожуючи гідності, престижу або життю. Стан Ф. спричинює типові стеничні або астенічні реакції: агресію, спрямовану на подолання реальної причини перешкоди; агресію, спрямовану на себе; агресію, спрямовану на уявного “винуватця”; переоцінку бажань, цілей; депресивні переживання; загальний “регрес” поведінки тощо.

ФУ́ГА (італ. fuga, букв. — біг, втеча) — психічний стан втечі людини від себе. Цей стан пов'язаний з тривалими провалами в пам'яті, коли людина діє автоматично, безтямно. Ф. настає в момент великого нервового перевантаження і в одних випадках може призвести до серйозного психічного захворювання, а в інших, коли відпочине мозок, нормальний стан людини відновлюється.

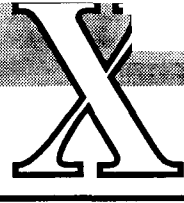
ФУНКЦІОНА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — напрям, що склався у психології наприкінці XIX — на початку XX ст. під впливом еволюційної теорії Ч. Дарвіна. Предметом вивчення Ф. п. вважала психічні функції й тлумачила їх як пристосувальні акти організму до динамічного природного й соціального середовища.

ФУР'Е́ (Fourier) Франсуа-Мари-Шарль (7.IV.1772, Безансон — 10.X.1837, Париж) — французький соціаліст-утопіст. Ф. різко критикував існуючу в той час систему виховання, яка ґрунтувалася на примусі й покараннях, не враховувала нахилів та інтересів дітей, не давала фізичного й трудового виховання. На думку Ф., виховання має бути загальним і безплатним, давати дітям навички індустріальної праці, розвивати їхню

активність. Запропонована Ф. система виховання передбачала різноманітну за своїми формами на різних вікових ступенях організацію всього життя підрастаючого покоління від народження до зрілості, причому велика роль відводилася самодіяльним дитячим об'єднанням.

ФУРКАЦІЯ в середній школі (від лат. *furcatus* — поділений) — побудова навчальних планів старших класів серед-

ньої школи за циклами (потоками) та профілями (гуманітарний, природничо-математичний, технічний, сільськогосподарський та ін.) з переважанням одного циклу навчальних предметів. Ф. застосовують з метою поглибленого вивчення профілюючих предметів. Існують також біфуркація й поліфуркація. В сучасній українській школі фуркація поставлена як проблема диференційованого і профільного навчання школярів у старших класах.

ХАЙРҮЛІНА Васирина Миколаївна (нар. 19.V.1943, с. Киянка Житомирської обл.) — кандидат педагогічних наук, член-кореспондент АПН України з 1997. З 1991 — директор Українського коледжу імені В. Сухомлинського (Київ).

ХАРАКТЕР (від грец. *χαρακτήρ* — відбиток, ознака, риса, особливість) — сукупність відносно сталих індивідуальних психічних рис людини, що виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе. В Х. фіксується цілісність духовного життя людини, один з головних показників її індивідуальності. Закономірності виявлення й формування Х. вивчає характерологія. Пізнання Х. індивіда дає можливість із значною часткою ймовірності передбачити його поведінку й тим самим коригувати очікувані дії і вчинки. Х. зумовлений соціальним буттям особистості, засвоєним соціальним досвідом, що породжує типові риси Х., які визначаються типовими обставинами життєвого шляху людей у конкретно-історичних умовах. В єдності з соціально-типичним у Х. виступає його індивідуальна своєрідність, породжувана різноманітними неповторними ситуаціями, в яких відбуваються соціалізація суб'єкта, його виховання і разом з тим залежний від природних передумов

розвиток індивідуальності. Для формування Х. вирішальне значення має соціальне виховання, залучення особистості до колективів.

ХАРАКТЕРІСТИКА ПЕДАГОГІЧНА (від грец. *χαρακτηριστικός* — той, хто служить відмінною ознакою) — документ, який відображає поведінку й успішність учнів з окремих предметів і видів занять, їхню позакласну й громадську діяльність, інтереси й нахили до окремих видів занять, фізичний і розумовий розвиток, дисциплінованість і моральні риси. Складається класними керівниками, вихователями на основі спостережень за дітьми, матеріалів обліку, а також спеціальних досліджень. Х. п. допомагає педагогові враховувати індивідуальні особливості учня й завдяки цьому підвищувати якість навчання й виховання.

ХАРАКТЕРІСТИКА ПЕДАГОГІЧНА ДОШКІЛЬНИКА — оцінка педагогом-вихователем психологічних особливостей і рівня розвитку дитини. Складається на початку перебування дитини в дитячому садку, при переході з однієї групи до іншої і до моменту вступу до школи. В основі характеристик лежать спостереження вихователя за дітьми, медичні дані й відомості, які повідомляють батьки. Характеризуються також окремі сторони

розвитку дітей (їхньої мови, ігрової й навчальної діяльності, трудових навичок тощо).

ХАРАКТЕРОЛОГІЯ (від *характер* і грец. *λόγος*— вчення) — вчення про характер. Як галузь дослідження розвинулася головним чином у німецькій психології першої половини ХХ ст.

ХАРІЗМА (від. грец. *χάρισμα* — милість, благодать, божий дар, подарунок) — приписування особистості властивостей, які викликають поклоніння перед нею і беззастережну віру в її можливість. Х. найчастіше виникає в екстремальних історичних обставинах. Харизматичному лідерові приписуються всі успіхи його прихильників, навіть явні невдачі перетворюються в його прославлення.

ХАРКІВСЬКА ЖІНОЧА НЕДІЛЬНА ШКОЛА. Заснована 1862 Х. Д. Алчевською. Була одним з педагогічних центрів освіти дорослих в Україні. Навчання проводилося безплатно. В школі поряд з вивченням обов'язкових предметів учні читали твори класиків української та інших літератур. Колектив учителів школи під керівництвом Х. Д. Алчевської взяв участь у підготовці тритомного бібліографічного посібника "Що читати народові?" (1888—1906), навчального посібника "Книга дорослих" (вип. 1—3; 1899—1900). Існувала до 1919.

"ХАРКІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРАМОТНОСТІ", Харківське товариство поширення в народі грамотності. Засноване 1869 прогресивною інтелігенцією міста на чолі з професором М. М. Бекетовим. За час існування відкрило в Харкові ряд народних шкіл, жіночу ремісничу, декоративно-малювальну й 4 недільні школи, а також 5 безплатних бібліотек-читалень; 1903 заснувало народний будинок. Товариство видавало науково-популярну та художню літературу, створило музей навчально-наочних посібників тощо.

ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — навчальний заклад, створений за зразком Києво-Могилянської колегії. Заснований 1721 у Білгороді як семінарія. У 1727 переведений до Харкова. В колегіумі вивчали граматику, піітику, риторику, філософію та ін. У 1765 створено додаткові класи для світських осіб, яким викладали нові

мови, російську літературу й мову, математику, географію, інженерну справу, архітектуру, артилерію з геодезією, малювання, а згодом — і фізику та природничу історію (1773 ці класи виділилися в окреме Казенне училище). Х. к. був центром освіти Слобідської України до початку ХІХ ст. В колегіумі навчалися представники всіх верств населення. У колегіумі викладав Г. Сковорода (1759—1764). Після відкриття Харківського університету (1805) Х. к. став вузькостановим навчальним закладом, пізніше — духовною семінарією.

ХАРКІВСЬКІ КУРСИ ДЛЯ РОБІТНИКІВ — позашкільний освітній заклад, організований 1900 з ініціативи прогресивної інтелігенції. З обов'язкових предметів тут вивчали російську, французьку і німецьку мови, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, бухгалтерію, креслення й малювання. Заняття проводились у вечірній час і в неділю. В 1907 при курсах було створено спеціальне відділення для жінок. Припинили існування в період політичної реакції 1907—1910.

ХЕДЕР — єврейська релігійна (конфесійна) початкова школа для хлопчиків. Виникла в епоху середньовіччя і збереглася до Нового часу. В Україні за положенням 1853 існували приватні платні і громадські безплатні Х. Навчання в Х. зводилося до засвоєння обрядів, молитов і релігійних заповідей, читання й тлумачення Біблії й Талмуда. На початку ХХ ст. з'явилися такі звані "зраzkові", "реформовані" Х., де, крім релігії, вивчали російську мову і арифметику. Х. існували в Україні до 1917.

ХІМІЯ в школі — навчальний предмет, змістом якого є основи хімії — науки про речовини, їхні склад і будову, про процеси перетворення одних речовин в інші.

ХІНДУ-КОЛЕДЖ — перший вищий навчальний заклад європейського типу в Індії, відкритий у Калькутті в 1817. Найбільше місце в навчальному плані відводилося англійській мові.

ХЛУП (Chlup) Отакар (31.VIII.1875, Босковице, Моравія — 14.V.1965, Прага) — чеський педагог. У 30-х роках

Х. виступав з різкою критикою педагогічного “новаторства”, яке ґрунтувалося на прагматизмі, за збереження прогресивних традицій чеської педагогіки, зокрема спадщини Я. А. Коменського. В 1954 Х. створив при АН Чехо-Словаччини кабінет педагогіки, перетворений згодом в Інститут педагогіки імені Я. А. Коменського АН Чехо-Словаччини, який він очолював до 1960. Х. виступав за “синтетичне” виховання, яке поєднує систематичну загальну освіту з вихованням моральним, фізичним і естетичним. У 60-х роках Х. очолював роботу по складанню нових навчальних планів, програм і підручників для загальноосвітньої школи Чехо-Словаччини.

ХОЛЕРІК (від грец. *χολерικός* — хворий на жовчну хворобу) — 1) Один з чотирьох основних типів темпераменту (поряд з меланхоліком, сангвініком, флегматиком). 2) Людина, для якої характерні енергія, рухливість, поривчастість, бурхлива реакція, здатність віддаватися справі з пристрасністю, але й різка зміна настрою, схильність до емоційних “вибухів”, нестриманість. При правильному педагогічному впливі особливості холеричного характеру можуть стати основою цінних якостей особистості. Разом з тим неправильне виховання може зробити з Х. людину нестриману, різку, нетерпиму до будь-якого критичного зауваження.

ХОЛЛ (Hall) Ґренвілл Стенлі (1.II.1846, Ашфілд, шт. Массачусетс — 24.IV.1924, Вустер, шт. Массачусетс) — американський психолог, один з основоположників педології, прихильник експериментальної педагогіки. В 1881—1888 — професор психології університету Джона Гопкінса (м. Балтімор). В 1888 став президентом університету Кларка, де створив перший у США Інститут дитячої психології. Один з організаторів і перший президент (1892) Американської психологічної асоціації. Створив теорію рекапітуляції, за якою дитина у своєму індивідуальному розвитку повторює головні етапи історії людського роду. Заснував у США три психологічні журнали.

ХОРЕ́Я (від грец. *χορεία* — танок) мала, або ревматична, — органічне захворювання нервової системи ревматичної

природи. Х. — захворювання переважно дитячого й підліткового віку.

ХРЕСТОМА́ТІЯ (грец. — *χρηστομαθεια*, від *χρησός* — корисний і *μαθος* — знання) — навчальна книга, що складається з літературно-художніх, науково-популярних документів, мемуарних творів чи уривків з них, систематизованих і підібраних за програмою з певного навчального предмета або з метою самоосвіти. В сучасній середній і вищій школі використовуються з дисциплін суспільно-політичного і природничо-математичного циклу, літератури, мовознавства, мистецтва тощо. Різновидом Х. є книжки для читання в I—IV класах загальноосвітньої школи.

ХРОПКО́ Петро Панасович (нар. 15.III.1928, с. Прихідьки Полтавської обл.) — український філолог і педагог, дійсний член АПН України з 1993. З 1976 завідує кафедрою української літератури Українського педагогічного університету імені М. Драгоманова. Автор підручників з української літератури для середньої школи і педагогічних вузів.

ХУДО́ЖНЕ ВИХОВА́ННЯ — складова естетичного виховання; формування засобами мистецтва естетичного сприймання, розвиток художньо-творчих здібностей людини в різноманітних галузях мистецтва, потреби вносити в життя прекрасне. Метою Х. в. є розвиток інтересу до мистецтва, формування в людини вміння сприймати, розуміти та оцінювати твори мистецтва, естетичної свідомості (смаків, поглядів, потреб) тощо. Х. в. здійснюється в родині, дошкільних закладах, у загальноосвітніх школах, середніх і вищих навчальних закладах, у позашкільних, культурно-освітніх закладах, у художній самодіяльності.

ХУДО́ЖНЕ ВИХОВА́ННЯ ДОШКІ́ЛЬНИКІВ — педагогічно орієнтоване виховання художніх смаків і здібностей, здійснюване відповідно до вікових і психологічних особливостей дітей 3—7 років. Розвиток у дітей почуття прекрасного сприяє їхньому моральному вихованню й розширенню розумового кругозору.

ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВА ШКОЛА в Кам'янці-Подільському. Діяла 1905—1931. Мала різні профілі й назви: Рисувальні класи з керамічним відділенням (1905—1908), Художньо-реміснична навчальна майстерня (1909—1920), Художньо-промисловий технікум імені Г. Сковороди (1921—1923), Художньо-промислова школа (1923—1931). Школа випускала майстрів народних промислів, виготовляла зразки художньої кераміки за мотивами подільського орнаменту і фольклору. В 1931 була реорганізована у склопорцеляновий технікум, згодом — Кам'янець-Подільську дитячу художню школу.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ШКОЛИ — використання художніх творів у процесі навчання та виховання. З кожного навчального предмета вчитель організує читання Х. л., яка є важливим джерелом знань учнів. Педагогічно спрямоване читання Х. л. зміцнює інтерес учнів до основ наук, збуджує їхню творчу активність, збагачує й розвиває мову, підвищує загальну культуру, чинить значний виховний вплив на дітей.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ДИТЯЧА — вид художньої літератури, який відповідає за змістом і формою віковим особливостям юних читачів. Ця література враховує образність мислення, емоційну насиченість сприймання, дівість і практичну спрямованість уяви дітей, їхній підвищений інтерес до простих, зрозумілих, цільних героїв, до жвавої, динамічної дії, до цікавої й захоплюючої фабули. Жанри Х. л. д. різноманітні.

ХУДОЖНЯ ОСВІТА як форма підготовки майстрів образотворчого мистецтва зародилася в далекому минулому — у Стародавній Греції і Стародавньому Римі, Єгипті, Китаї, Індії та інших країнах. У середньовіччі дістало великого поширення навчання образотворчому мистецтву в майстернях великих художників. З XVI ст. в ряді європейських держав виникають художні школи-академії, в яких складається система навчання живопису, малюнка, композиції. В Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. відкрилася художня школа в Києві, художнє училище в Одесі тощо. Нині в Україні діє мережа художніх вузів, училищ і шкіл. Середню художню й загальну освіту дають середні художні школи. Спеціалістів з середньою Х. о. готують художні й художньо-промислові училища, училища (технікуми) декоративно-прикладного мистецтва і театральні художньо-технічні училища. Вищу освіту дають художні академії мистецтв і художньо-промислові інститути.

ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ ДІТЕЙ — позакласні й позашкільні заняття різними видами мистецтва (музикою і співом, хореографією, образотворчим, театральним мистецтвом). Х. с. д. сприяє естетичному вихованню дітей, розвитку їхніх творчих здібностей і художнього смаку. Найважливіша педагогічна вимога до Х. с. д. — відповідність змісту та обсягу художнього матеріалу віковим особливостям і можливостям дітей.

Ц

ЦАЙ ЮАНЬ-ПЕЙ (1868 — 1940) — китайський педагог, основний представник педагогічної течії художньої освіти в Китаї. В 1912—1913 — міністр освіти Китайської республіки. Ц. Ю.-п. відіграв вирішальну роль у реформі системи освіти в Китаї в 1912, в результаті якої в загальноосвітній школі було запроваджено 11-річний строк навчання й відмінено вивчення стародавніх конфуціанських класичних книг. Завдяки Ц. Ю.-п. та іншим педагогам було проголошено (1912) право всіх громадян на освіту. Ц. Ю.-п. сприяв дальшому розвитку в Китаї жіночої освіти. В 1916—1923 — ректор Пекінського університету. В 1927—1928 Ц. Ю.-п. очолював у Нанкіні Національну академію освіти. З 1928 — президент АН Китаю.

ЦЕЛЄВИЧ Юліан Андрійович (23.III. 1843, с. Павелча Івано-Франківської обл. — 24.XII.1892, Львів) — український історик, педагог. З 1868 працював викладачем у гімназіях Львова та Станіслава. 1892 — голова Наукового товариства імені Шевченка.

ЦЕНЗ ОСВІТНІЙ (від лат. census — оцінка) — юридична норма, яка встановлює залежність громадянських прав членів суспільства від рівня їхньої освіти. В

Російській імперії існував Ц. о. на право одержання першого класного чину, звання “вольноопределяющегося” (добровольця) в армії тощо. В Україні немає Ц. о. Місце людини в суспільстві визначається її особистими якостями.

ЦЕНТР ОСВІТИ — освітній заклад, який реалізує як загальноосвітні програми різного рівня, так і соціально значущі для свого регіону програми початкової професійної і додаткової освіти згідно з ліцензіями. Створюється як багатопрофільний самостійний заклад з гнучкою організаційною структурою, тісними зв'язками з освітніми закладами різного рівня, який дає можливість задовольняти освітні потреби населення без врахування віку й рівня освіти.

ЦЕНТРАЛЬНА НЕРВОВА СИСТЕМА — основна частина нервової системи хребетних тварин і людини, що складається з нервових клітин (нейронів), які з'єднані за допомогою своїх відростків; включає головний і спинний мозок. Різні частини Ц. н. с. виконують різні види складної нервової діяльності і являють собою основний регулятор цієї діяльності. У процесі розвитку дитини Ц. н. с. закономірно формується.

ЦЕНТРАЛЬНІ ШКОЛИ — 1) Загальноосвітні початкові школи, створені в

результаті злиття низки дрібних, часто одно- або двокомплектних сільських шкіл у ряді зарубіжних країн (США, Канада, Данія, Норвегія, Швеція тощо). 2) Середні школи у Франції, засновані 1795 за проектом Лаканалія і Дону. Створювалися по одній у департаменті. Програми цих шкіл будувалися в дусі нових просвітительських ідей. Ц. ш. давали різнобічну природничо-наукову й гуманітарну освіту. Ц. ш. були закриті в 1802 Наполеоном.

ЦЕНТРИ мовлення і письма — специфічні психофізіологічні утворення, розміщені у лівій півкулі мозку у любовій і скроневій його долях.

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ — початкові школи при церковних парафіях. Див. *Парафіяльні школи*.

ЦЕХОВІ ШКОЛИ — світські початкові загальноосвітні школи для дітей ремісників. Почали створюватися в XIII—XIV ст. в містах Західної Європи з ініціативи цехів і утримувалися на їхні кошти. В Ц. ш. навчали читання, письма, лічби, елементів геометрії і природознавства. Ц. ш. давали лише загальноосвітню підготовку, а ремеслом учні оволодівали в родині або в цеху. Навчання в Ц. ш. велося рідною мовою. В кінці середньовіччя Ц. ш., об'єднуючись з гільдійськими, поступово перетворилися на міські або бюргерські, що утримувалися коштом міського самоврядування. В Україні цехи у Львові, Перемишлі, Києві, Кам'янці (тепер Кам'янець-Подільський) та інших містах організовували професійне навчання ремесел цеховими майстрами. В

XVI—XVII ст. в Україні та в Білорусі ремісничі цехи відіграли значну роль у створенні братських шкіл.

ЦІЛІСНА ПСИХОЛОГІЯ — один з напрямів психологічного дослідження, запропонований ляйпцизькою психологічною школою на початку XX ст., який виходив з визнання цілісного характеру психічної діяльності. За сучасними уявленнями, психічні процеси й стани є цілісними об'єктами, вони об'єднані у вищу системну цілісність.

ЦІЛЛЕР (Ziller) Туїскон (22.XII.1817 — 20.IV.1882) — німецький педагог, один з найбільш відомих послідовників Й. Ф. Гербарта. В 1862 Ц. організував при Ляйпцизькому університеті учительську семінарію і при ній дослідну народну школу, в 1862 — “Товариство наукової педагогіки”, яке незабаром стало центром німецького гербартианства. Ц. розвивав і методично використовував стосовно народної школи ідеї Гербарта і сприяв впровадженню їх в шкільну практику. З іменем Ц. пов'язане опрацювання теорії культурних ступенів, згідно з якою дитина у своєму розвитку повторює основні стадії історичного розвитку цивілізації.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ — вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей. Ц. о. формуються в процесі соціального розвитку індивіда, його участі в трудовому житті. Виховання людини можна розглядати як керування становленням або зміною її Ц. о.

Ч

ЧАВДАРОВ Сава Христофорович (9.III.1892, с. Бешалма, Молдова — 20.IX.1962, Київ) — український учений і педагог, заслужений діяч науки України (з 1943), член-кореспондент АПН Росії (з 1947). В 1939—1941 — професор Київського університету, 1941—1943 — Сухумського педагогічного інституту, 1944—1962 — завідувач кафедри педагогіки Київського університету, 1944—1956 — директор НДІ педагогіки України. Досліджував проблеми політехнічної освіти, формування наукового світогляду, педагогічної майстерності вчителя, вивчав педагогічну спадщину К. Д. Ушинського, Т. Шевченка, І. Франка. Автор підручників з української мови для I—IV класів шкіл України.

ЧАВЧАВАДЗЕ Ілля Григорович (8.XI.1837, с. Кварелі, Грузія — 12.IX.1907, Тбілісі) — грузинський письменник, один з основоположників наукової педагогіки в Грузії. Ч. різко критикував існуючу в Грузії систему народної освіти, в серії статей на тему “Основи педагогіки” розглянув багато важливих проблем виховання людини в дусі ідей народності. Головною метою виховання Ч. вважав гармонійний (розумовий, моральний, фізичний і естетичний) розви-

ток особистості. Ч. відстоював навчання рідною мовою. Він був одним з творців і керівників “Товариства поширення грамоти серед грузинів”.

ЧАЙЧЕНКО Геннадій Михайлович (нар. 18.III.1936, с. Панютино Харківської обл.) — український вчений-фізіолог, психолог, дійсний член АПН України з 1995. Досліджує психофізіологічні механізми розумової діяльності людини. Автор підручників для вищої школи.

ЧАЛИЙ Михайло Корнійович (1816, Новгород-Сіверський — 19.II.1907, Київ) — український педагог, культурно-освітній діяч, біограф Т. Шевченка. Протягом 30 років викладав у гімназіях Немирова, Києва, Білої Церкви, в Ніжинському ліцеї. Учасник руху за створення недільних шкіл.

ЧАМАТА Павло Романович (28.VII.1898, с. Бабичі Черкаської обл. — 14.VIII.1969, Київ) — український психолог і педагог. В 1947—1951 — директор Київського педагогічного інституту, у 1943—1945 — директор НДІ педагогіки, в 1951—1966 — заступник директора НДІ психології. Досліджував загальнотеоретичні питання психології, її історії, заснував в Україні наукову школу з проблем самосвідомості.

ЧАСТКОВО-ПОШУКОВИЙ МІТОД НАВЧАННЯ — різновид проблемного методу навчання; метод навчання, при якому сформульовану проблему вчитель в основному розв'язує сам, а учні лише частково залучаються до пошукової діяльності на окремих її етапах. Ч. п. м. н. на практиці застосовується з допомогою словесних, наочних і практичних методів навчання. Педагогічна цінність Ч. п. м. н. полягає в тому, що він розвиває вміння порівнювати, пояснювати явища, розкривати причинно-наслідкові й інші зв'язки, висловлювати припущення, доводити їхню правильність, тобто вчить науковому мисленню.

ЧАЦЬКИЙ (Czacki) Тадеуш (28.VIII.1765, с. Павлівка Волинської обл. — 8.II.1813, м. Дубно) — польський учений і діяч у галузі освіти й культури. З 1803 працював інспектором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній, розширив мережу народних шкіл, створював інші нові навчальні заклади. Разом з Г. Коллонтаєм заснував Кременецький ліцей, школу геометрів і механіків. Вважав, що загальна освіта повинна поєднуватися з професійною підготовкою, яка має починатися в початковій школі.

ЧЕБІКІН Олексій Якович (нар. 28.III.1949, с. Нерубайське Одеської обл.) — український психолог, педагог, дійсний член АПН України з 1995. З 1992 завідує кафедрою Південноукраїнського педагогічного університету. Досліджує проблеми емоційної регуляції, підготовки практичних психологів для системи освіти.

ЧЕЛПАНОВ Георгій Іванович (28.IV.1862, Маріуполь — 13.II.1936, Москва) — український і російський психолог, філософ і логік. Працюючи професором Київського університету (1891—1907), вів так звані психологічні семінарії і заснував першу в університеті психологічну лабораторію (1897). В 1912 заснував перший у Росії Інститут психології і до 1923 був його директором. Автор підручників з психології й логіки.

ЧЕМБЕРЖІ Михайло Іванович (нар. 15.VII.1944, Ізмаїл) — педагог, композитор, заслужений діяч мистецтв України, член-кореспондент АПН України з 1997,

член Спілки композиторів і Спілки театральних діячів України. З 1994 — директор Київської дитячої академії мистецтв.

ЧЕПЕЛІСВ Василь Іванович (нар. 25.XII.1918, с. Росоші Воронежської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН СРСР (з 1968) і член-кореспондент АПН України з 1993. В 1964—1971 — директор НДІ педагогіки України, з 1971 — завідувач кафедри Київського інституту культури. В 1966—1972 — президент Педагогічного товариства України. Досліджує проблеми історії педагогіки, дидактики, культурно-освітньої роботи.

ЧЕПІГА-ЗЕЛЕНКЕВИЧ Яків Феофанович (12.V.1875 — 22.VIII.1938) — український педагог і освітній діяч. В 1928—1934 працював у Харкові в НДІ педагогіки України. Автор праць з проблем морального і трудового виховання, методичних посібників і підручників з української мови й арифметики для початкової школи.

“ЧЕРВОНІ КВІТИ” — двотижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку. Виходив 1923—1931 в Харкові. До 1925 в ньому друкувалися лише літературні матеріали для дітей різного віку. З 1925 журнал визначився як орган для дітей середнього і старшого шкільного віку. З 1931 виходив під назвою “Піонерія”.

ЧЕРНЕНКО Юлія Миколаївна (нар. 8.VI.1933, с. Тростянець Вінницької обл.) — український педагог, заслужений учитель України (з 1976), народний учитель СРСР (з 1979). З 1967 працює вчителем біології середньої школи № 7 м. Херсона.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — один з найстаріших середніх навчальних закладів на Лівобережній Україні. Заснований 1700 на зразок Києво-Могилянського. Фундатором Ч. к. був педагог, церковний діяч і письменник Іоанн Максимович. Ч. к. створено на базі слов'яно-латинської школи, переведеної з Новгород-Сіверського. Навчання тривало 6 років. У колегіумі викладали загальноосвітні предмети: латинську і грецьку мови, історію, географію, математику, філосо-

фію. В 1776 заклад реорганізовано в духовну семінарію, що існувала до 1917.

ЧЕ́СНІСТЬ — моральна якість особистості, яка виражається у вірності обов'язкові і своїм переконанням, в умінні добросовісно ставитися до дорученої справи. Виховання чесності в дітей є частиною здійснюваного родиною і школою морального виховання. Важливу роль при цьому відіграє приклад старших. Виховання Ч. тісно пов'язане з формуванням у школярів правдивості й принциповості, вміння говорити правду і сміливо виступати проти недоліків (у тому числі і власних).

ЧЕСТЬ — поняття моральної свідомості й категорія етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. Близька за змістом до категорії *гідність*. Ч. пов'язана з вимогою певної поведінки й способу дій для підтримання репутації особи або престижу тієї спільності, до якої вона належить.

ЧИТА́ЛЬНА МАШИ́НА для сліпих і сліпоглухих — апарат для читання сліпими і сліпоглухими друкованих видань (книг, журналів) і текстів, надрукованих на друкарській машинці. Ч. м. поділяються на кілька типів, залежно від способу перетворення світлового сигналу, який надходить від графеми знаків надрукованого тексту, в доступні сліпим або сліпоглухим умовні сигнали.

ЧИТА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — апарат для перегляду (читання) збільшених кадрів мікрофільмів і мікрокопій; один із засобів оргтехніки. Ч. а. являє собою проєкційний апарат, в якому зображення кадру мікрофільму (мікрокопії) потрапляє через об'єктив і систему дзеркал на екран, вмонтований в апарат або розміщений зовні. Найпоширеніші — настільні Ч. а., використовувані як для мікрофільмів, так і для мікрокопій на прозорій або непрозорій основі.

ЧИТА́ННЯ — вид психічної діяльності; виявляється в асоціюванні з зображеннями літер звукових елементів мови (звуків, складів, слів, фраз). Ч. виявляється у

формі звукового мовлення, Ч. вголос. З цієї першої форми Ч. розвинулася вторинна асоціація — між написаним словом і його значенням без його звукового виголошення (Ч. подумки).

ЧИТА́ННЯ В ДИТЯ́ЧОМУ САДКУ́ — ознайомлення дошкільнят з літературою, яка відповідає їхнім віковим і психологічним особливостям; важливий засіб розумового, морального й естетичного виховання. До кола читання для дошкільників належать твори різних жанрів: вірші, побутові розповіді, казки, розповіді про природу тощо.

ЧИТА́ННЯ ДИНАМІ́ЧНЕ, читання швидке — читання з максимальною для людини швидкістю, яка забезпечує найкраще сприймання, усвідомлення і засвоєння змісту тексту з обраним ступенем деталізації. Оволодіти таким читанням можна шляхом тренування з допомогою нескладних методичних засобів: тренажерів, фразескопів, тахістоскопів, таблиці Шульце тощо.

ЧИТА́ННЯ ДИТЯ́ЧЕ — в широкому розумінні — твори художньої, науково-художньої, науково-популярної літератури і художньої публіцистики для читання дітей і підлітків; у вузькому, спеціальному значенні — педагогічно спрямований процес прилучення дітей і підлітків до літератури, виховання в них любові до книги. Організація Ч. д. — складова загального процесу виховання дітей. Основну частину Ч. д. складають книги, написані спеціально для дітей і підлітків.

ЧИТА́ННЯ З ГУ́Б, з обличчя — зорове сприймання усної мови за видимими рухами мовних органів. Ч. з г. доповнює слухове сприймання мови, особливо в тих випадках, коли воно ускладнене об'єктивними причинами (сторонній шум, недостатня гучність, нечітке вимовляння) або своєрідними функціональними порушеннями (послаблення, втрата слуху). Формування здатності до Ч. з г. у глухих та слабочуючих вимагає спеціального навчання. Розвиток уміння читати з губ зумовлюється рівнем розвитку мови (володіння лексикою, граматичною будовою тощо). Навчання Ч. з г. становить важливий розділ роботи з розвитку усної

мови в спеціальних дошкільних закладах і в початкових класах шкіл для глухих та слабобачущих дітей.

ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ДИТЯ

ЧА — одна з форм керівництва позакласним читанням, яка полягає в обговоренні дітьми книг і творчості окремих письменників у школі, бібліотеці, клубі тощо. Ч. к. д. проводяться за популярними творами художньої класики й новинками художньої літератури. Ч. к. д. є дійовим засобом виховання читацької культури учнів лише в поєднанні з іншими формами роботи над книгою.

ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ ДІТЕЙ

— краще ставлення до творів певного змісту й видів літератури. Його визначають багато факторів: умови громадського життя, соціальні ідеали, культурний рівень суспільства, стан літератури, вік дитини, її життєвий досвід, освітній кругозір тощо. Вивчення й виховання Ч. і. д. вимагає великого педагогічного такту, всебічного врахування особливостей дитячої психіки.

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ

— академічне звання в Україні і ряді зарубіжних країн (Білорусь, Польща, Росія, Словаччина,

Чехія, Франція та ін.). В Україні Ч.-к. обирають до складу Національної і галузевих академій наук за видатні успіхи в розвитковій науці. Право висувати кандидатів у Ч.-к. мають наукові установи, громадські організації та окремі особи. Ч.-к. обираються таємним голосуванням у відповідних відділеннях академій наук і затверджуються загальними зборами відповідних академій.

ЧОПЕЙ

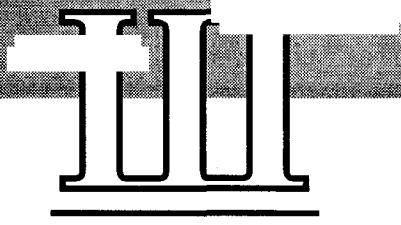
Ласло (1.X.1856, с. Ромочевиця Закарпатської обл. — 23.VI.1934, Будапешт) — український мовознавець і педагог. Працював учителем гімназії у Будапешті (1883—1925). Автор підручників для українських шкіл Закарпаття (“Руська читанка”, 1890, тощо).

ЧОРНОБАЄВА

Марія Пилипівна (нар. 30.III.1928, с. Торканівка Вінницької обл.) — український педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). З 1959 — директор школи-інтернату № 3 м. Дніпропетровська.

ЧУТЛИВІСТЬ

— здатність живих організмів реагувати на дію зовнішніх чи внутрішніх подразників. Завдяки Ч. організм цілеспрямовано реагує на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища.

ШАПОВАЛЕНКО Сергій Григорович (16.III.1903, Суходол — 1.I.1988 Москва) — український і російський педагог, методист хімії, дійсний член АПН СРСР. Закінчив Глухівський інститут народної освіти (1923), працював в 1922 учителем Глухівської дослідно-показової школи. З 1931 працював у Москві в Інституті політехнічної освіти, а також в Інституті шкіл і методів навчання. З 1965 — директор НДІ шкільного обладнання і технічних засобів навчання АПН СРСР. Досліджував проблеми методики навчання хімії в середній школі, політехнічної освіти і трудового навчання, забезпечення шкіл сучасними дидактичними засобами. Автор підручників з хімії для середньої школи.

ШАРРЕЛЬМАН (Scharrelmann) Генріх (1.XII.1871 — 31.VIII.1940) — німецький педагог-реформатор, один з представників педагогіки особистості. Різко критикував сучасну йому школу за жорстку регламентацію діяльності вчителя й учнів, за схоластичність навчання і прагнув оновити її на основі педагогічних принципів Й. Г. Песталоцці. На думку Ш., школа мала бути трудовим співтовариством дітей, які під керівництвом учителя прагнуть досягти самостійно поставленої мети. Головне завдання школи Ш.

вбачав у піклуванні про вільний духовний розвиток дітей, про вироблення в них радісного світосприймання. Великого значення надавав засобам художнього виховання.

ШАЦЬКИЙ Станіслав Теофілович (13.VI.1878, с. Вороніно Смоленської обл. — 30.X.1934, Москва) — російський педагог. В 1905 організував товариство “Сетлемент”, яке займалося створенням клубів для робітничої молоді. В 1911 разом з дружиною В. М. Шацькою організував у Калузькій губернії літню трудову колонію для дітей “Бадьоре життя”. В 1919 Ш. була створена перша дослідна станція з народної освіти, до складу якої входили дитячі садки і школи I і II ступенів. В цих закладах під керівництвом Ш. розроблялись і на практиці перевірялись організація, зміст і методи навчально-виховної і громадської роботи школи й питання підготовки вчителів у процесі їхньої педагогічної діяльності. Ш. опрацював методику організації суспільно корисної роботи школярів. З 1932 Ш. керував Центральною експериментальною педагогічною лабораторією, яка вивчала досвід зразкових і дослідних шкіл.

ШВÉДОВ Федір Никифорович (26.II.1840, м. Кілія — 25.XII.1905, Одеса) — український фізико-хімік і методист

фізики. Працював у Новоросійському університеті в Одесі (з 1870 — професор, 1895—1903 — ректор). В 1894 видав першу в Україні книгу з методики фізики, в якій проаналізував недоліки тодішньої системи навчання фізики в середніх навчальних закладах, показав її невідповідність пізнавальним можливостям учнів, критично оцінив радіальну побудову курсу фізики та обґрунтував необхідність концентричної.

ШЕВЧЕНКО Галина Павлівна (нар. 28.VII.1940, с. Слов'яносербськ Луганської обл.) — український педагог, член-кореспондент АПН України з 1993. З 1988 завідує кафедрою педагогіки Луганського педагогічного інституту. Досліджує проблеми теорії естетичного виховання школярів засобами комплексного використання мистецтв.

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (9.III.1814, с. Моринці Черкаської обл. — 10.III.1861, Санкт-Петербург) — великий український поет, мислитель. У його творчості глибокі думки про виховання, яке повинно виробляти громадянські переконання, відданість народові, нетерпимість до неправди, егоїзму. Ш. різко критикував духовні семінарії, кадетські корпуси, жіночі пансіони та інші привілейовані навчальні заклади за те, що вони не дають справжнього розумового, морального, естетичного і фізичного розвитку. Ш. створив “Південноросійський буквар” (1860) для недільних шкіл українською мовою. Ш. був глибоко переконаний, що навчання повинно вестися рідною мовою дітей.

ШЕМКОВСЬКИЙ Каленик Васильович (1835, м. Кам'янець-Подільський — 1903) — український мовознавець, етнограф і видавець. Брав участь у створенні недільних шкіл у Києві. Написав і видав на користь шкіл і студентської бібліотеки університету підручник “Домашня наука” (1861).

ШЕПЕЛ'ЯВІСТЬ — вада мови, при якій неправильно вимовляються свистячі (“з”, “с”, “ц”) і шиплячі (“ж”, “ч”, “ш”, “щ”) звуки. Є кілька видів Ш. Для усунення Ш. застосовують методи логопедії.

ШЕРСТЮК Григорій Пилипович (26.XI.1882, с. Новий Тагамлик Полтавської обл. — 6.XI.1911) — український видавець. Засновник першого українського педагогічного видавництва “Український учитель”, першого українського педагогічного журналу “Світло”. Автор кількох науково-популярних книжок для дітей, популярної “Короткої граматики для шкіл”, ряду педагогічних статей.

ШИЗОФРЕНІЯ (від грец. $\sigma\chi\iota\zeta\omega$ — розщеплюю і $\phi\rho\acute{\iota}\nu$ — розум, думка) — психічне захворювання, основною ознакою якого є ніби розщеплення психіки. Розвиток хвороби супроводиться галюцинаціями, маренням, запамороченням свідомості та іншими психічними розладами, що призводять до порушень поведінки, соціальної дезадаптації хворих. Ш. — тяжка і тривала хвороба, яка вражає головним чином людей молодого віку. Лікування Ш. залежить від форми і стадії захворювання.

ШИЩЕНКО Петро Григорович (нар. 8.II.1936, с. Покришів Житомирської обл.) — український учений-географ і педагог, член-кореспондент АПН України з 1993. З 1971 завідує кафедрою фізичної географії і охорони природи Київського Національного університету імені Т. Шевченка. Автор підручників і навчальних посібників з географії для середньої та вищої школи.

ШКАЛ'А ОЦІНОК — методичний прийом, який дає можливість розділяти сукупність об'єктів, що вивчаються, за ступенем вираження спільної для них властивості. Такий поділ ґрунтується на суб'єктивних оцінках даної властивості, усереднених по групі експертів. Найпростішим прикладом Ш. о. є звичайна шкільна система балів. Можливість побудови Ш. о. базується на припущенні, що кожен експерт здатний безпосередньо давати кількісні оцінки об'єктам, які вивчаються.

ШКАЛЮВАННЯ в педагогіці (від англ. *scaling* — визначення масштабу, одиниці вимірювання) — метод моделювання реальних педагогічних процесів за допомогою числових систем. Ш. є одним з важливих засобів математичного аналізу педагогічного явища, яке вивчається, а

також способом організації емпіричних даних, що одержуються за допомогою спостереження, вивчення документів, анкетного опитування, експериментів, тестування.

ШКІЛЬ Микола Іванович (нар. 13.XII.1932, с. Бурбине Полтавської обл.) — український учений-математик і педагог, дійсний член АПН СРСР з 1989, АПН України з 1993. В 1973—1980 завідував кафедрою вищої математики, в 1985—1989 — кафедрою основ інформатики і обчислювальної техніки, з 1989 — кафедрою математичного аналізу, з 1973 — ректор Українського педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Автор підручників з математики для вищої й середньої школи.

ШКІЛЬНА ДРАМА — драматичні твори, писані викладачами і розіграні учнями в школах за часів пізнього середньовіччя, Ренесансу та барокко з навчальною та виховною метою. Ш. д. трансформувала, локалізуючи й осучаснюючи жанри середньовічного театру — містерію, міраклє, мораліте, інсценувала міфологічні та історичні сюжети. В XVI—XVIII ст. барокко Ш. д. культивувалася в католицьких та протестантських школах Речі Посполитої, у православних школах України й Білорусі, особливо в Києво-Могилянській колегії. Відіграла істотну роль у формуванні нової літератури і в становленні класичного театру.

ШКІЛЬНА ПСИХОДІАГНОСТИКА — галузь психодіагностики, що охоплює всі види навчально-виховних закладів (у тому числі й дошкільні), але насамперед загальноосвітню школу. В Ш. п. можна виділити такі основні напрями: психодіагностика й подолання загального відставання у навчанні, спеціфічного відставання з математики, відхилень від індивідуального оптимуму навчальної діяльності, недисциплінованої поведінки. До предмета Ш. п. входять, окрім того, діагностика психологічної готовності до шкільного навчання, а також визначення індивідуально-психологічних особливостей дітей з підвищеними здібностями.

ШКІЛЬНИЙ ВІК — період життя й розвитку дітей, відповідний часові їхнього навчання в школі (тривалість 10—11 років). Ш. в. поділяють на молодший (з 6 до 11 років), підлітковий (з 11—12 до 14—15 років) і період ранньої юності (з 15 до 17—18 років), кожний з яких характеризується анатомо-фізіологічними та психологічними особливостями дітей, ступенем їхнього розвитку й участі в суспільно корисній праці, змістом і організацією навчально-виховної роботи. Вивчення і знання вікових особливостей дітей дає можливість правильно організувати їхнє навчання й виховання.

ШКІЛЬНИЙ ІНТЕРНАТ — див. *Інтернат шкільний*.

ШКІЛЬНИЙ ТЕАТР — театри, створені при навчальних закладах Європи в епоху пізнього середньовіччя, Ренесансу та барокко з навчальною та виховною метою. Основою репертуару Ш. т. була шкільна драма.

ШКОЛА (лат. Schola, від грец. σχολή — дозвілля, заняття під час дозвілля; місце навчання) — 1) Навчально-виховний заклад (див. *Школа*). 2) Система освіти, сукупність закладів для навчання. 3) Набутий досвід. 4) Напрямок у науці, літературі, мистецтві, суспільно-політичній думці, побудований на основі принципів, спільних поглядів, традицій тощо. 5) Посібник для навчання гри на музичному інструменті, співів тощо. 6) Будинок школи.

ШКОЛА — навчально-виховний заклад для навчання, освіти і виховання дітей, молоді та дорослих. Ш. — явище історичне, завдання і зміст її змінювалися зі зміною суспільно-економічного ладу. Ш. в Україні покликана здійснювати розумове, трудове, моральне, фізичне й естетичне виховання учнів, прилучаючи підрастаюче покоління до духовної культури й матеріального виробництва, озброюючи його необхідними знаннями і способами діяльності. Ш. поділяють за обсягом знань — на початкові, неповні середні, середні і вищі; за характером знань — загальноосвітні й професійні; за віком

учнів — Ш. для дітей, молоді і дорослих; за тим, хто їх утримує, — на державні, приватні й муніципальні (органів місцевого самоврядування), громадські; за статтю учнів — сумісні (для учнів обох статей) і роздільні (чоловічі, жіночі); за часом перебування й характером організації учнів — на школи-інтернати (пансіонати), де учні навчаються і живуть, школи з подовженим днем, де учні тільки навчаються; за відношенням до релігії — на конфесіональні школи й світські.

Ш. виникли в країнах Стародавнього Сходу (Ассирія, Вавилон, Єгипет, Індія, Китай). На території Європи Ш. склалися в VII—VI ст. до н. е. в Греції, в VI ст. до н. е. — в Римі, пізніше — в інших країнах. У Київській Русі перші Ш. виникли в XI ст. (даківки). В XVI—XVII ст. в Україні та в Білорусі діяли братські школи. В XVII ст. розвинулася ідея державних шкіл. Склалася система аристократичних станових Ш. (в Англії — коледжі, в Україні — пансіони, ліцеї, інститути шляхетних дівчат). У XVIII ст. виникають реальні училища, поширюється реальна освіта, складається система середньої професійної освіти. З другої половини XIX ст. починають створюватися недільні школи для дорослих. Основні напрями розбудови української школи визначені законом України “Про освіту”.

ШКОЛА ВЕЧІРНЯ (ЗМІННА) СЕРЕДНЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ — навчальний заклад для працюючої молоді. Під такою назвою існує з 1971. Особи, які закінчили 9 класів вечірніх (змінних) шкіл, одержують свідоцтво про дев'ятирічну освіту і мають право вступати до середніх спеціальних навчальних закладів або до X класу середньої загальноосвітньої школи; ті, хто закінчив 12 класів, одержують атестат про середню освіту, який дає право вступати до вузів.

ШКОЛА ГРАМАТІСТА (грец. γραμματιστής — викладач грамоти) — приватна платна школа в Стародавній Греції (Афіни), де вільнонароджені хлопчики з 7 років навчалися читати, писати й рахувати. Одночасно або після

2—3-річного відвідування Ш. г. вони вступали до школи кіфариста.

ШКОЛА ДЛЯ ГЛУХИХ — в Україні навчально-виховний заклад інтернатного типу для дітей, позбавлених слуху і внаслідок цього — мови. Перебувають у системі загальноосвітніх закладів Міністерства освіти. Навчання проводиться за спеціальними навчальними програмами й підручниками. Строк навчання — 13 років (підготовчий клас для глухих, які не виховувались у дитячому садку, і 12 основних класів). Учні здобувають знання в обсязі дев'ятирічної загальноосвітньої школи й відповідну виробничу кваліфікацію.

ШКОЛА ДЛЯ СЛІПИХ — в Україні навчально-виховний заклад інтернатного типу системи Міністерства освіти, де навчаються сліпі або діти з залишками зору (до 0,05). В Ш. д. с. проводиться корекційно-педагогічна робота, спрямована на нормалізацію психічного й фізичного розвитку дітей, подолання вторинних відхилень у їхньому розвитку. Навчання в Ш. д. с. здійснюється за програмами середньої загальноосвітньої школи. Строк навчання порівняно з масовою школою продовжено на один рік.

ШКОЛА ДОРΟΣЛИХ — загальноосвітній навчальний заклад для навчання дорослих без відриву від виробництва. В Україні виникли в другій половині XIX ст. (див. *Недільні школи*). Після 1917 було створено державну систему освіти дорослих — пункти ліквідації неписьменності, школи для неписьменних, для малописьменних, школи-клуби, Ш. д. підвищеного типу (давали семирічну освіту й здебільшого мали промисловий або сільськогосподарський ухил). Створювалися також селянські й робітничі університети, загальноосвітні курси, робітничі факультети, школи селянської молоді. В 1936 Ш. д. підвищеного типу реорганізовано на загальноосвітні неповні середні й середні школи; з 1937 існували такі ж типи заочних шкіл. У 1943 організовано школи робітничої молоді, 1944 — школи сільської молоді, з 1958 вони дістали назву вечірніх (змінних) середніх загальноосвітніх шкіл робітничої і сільської

молоді. Діяли також середні загальноосвітні заочні школи. З 1971 існує єдиний тип Ш. д. — школа вечірня (змінна) середня загальноосвітня з очною і заочною (або однією з них) формами навчання.

ШКО́ЛА З ПОДОВ́ЖЕНИМ ДНЕМ, школа (група) з подовженим днем — в Україні загальноосвітня школа (група або групи в ній), де учні перебувають протягом усього дня (10 год.). В 50-ті роки почали створювати в школах групи з подовженим днем. Законодавчо оформлено 1956. В 1962 почали відкриватися школи з подовженим днем. Режим в умовах Ш. з п. д. будується на основі медично й педагогічно зумовленого чергування навчання, праці, суспільно корисної діяльності, самопідготовки й відпочинку школярів, занять за інтересами.

ШКО́ЛА КІФА́РІСТА (від грец. χιθάρα — струнний музичний інструмент; χιθαριστής — кіфарист) — приватна платна школа в Стародавній Греції (Афіни), де хлопчиків навчали музики, співу й заучуванню творів Гомера (грецький епос).

ШКО́ЛА ПЕРЕДОВО́ГО ДО́СВІДУ — одна з форм передавання й поширення кращого педагогічного досвіду шляхом безпосередньої демонстрації зразків навчальної і виховної роботи. Особливо популярними Ш. п. д. були в Україні в 60-ті роки. В Ш. п. д. застосовувалися різноманітні форми й методи занять із слухачами: розповідь керівника школи або учителя-майстра про систему своєї роботи; відвідування й аналіз уроків з окремих розділів навчальної програми; відвідування й аналіз позакласних заходів; співбесіди з слухачами з питань дидактики й методики; виготовлення наочних посібників тощо.

ШКО́ЛА ХА́РТІЙ (École Nationale des Chartes) — вищий навчальний заклад у Франції, який готував висококваліфікованих джерелознавців, архівістів і бібліографів з вітчизняного середньовіччя. Заснована в 1821, в Парижі. Прийом у Ш. х. дуже обмежений і проводиться за результатами складного конкурсу. Після закінчення Ш. х. її випускники ведуть наукову роботу або

стають на державну, часто дипломатичну службу.

ШКО́ЛА-ІНТЕРНА́Т — в Україні з 1956 загальноосвітня школа, в якій діти навчаються і живуть. До Ш.-і. приймають дітей за бажанням батьків або осіб, що їх заступають. Навчання проводиться за планами й програмами середньої школи. Крім учителів, у Ш.-і. працює штат вихователів. Поряд з навчальною проводиться клубно-гурткова, суспільно корисна й трудова, ігрова й спортивна робота.

ШКО́ЛА-КОМУ́НА — навчально-виховний заклад в Україні для безпритульних дітей і підлітків, сиріт і неповнолітніх правопорушників. Створена 1918. Складалася з загальноосвітньої школи, як правило I і II ступенів, та інтернату при ній. Іноді при Ш.-к. були й дитячі садки. Вихованці вивчали основи наук, працювали в майстернях, на виробництві та в сільському господарстві. Велика увага приділялася продуктивній праці, самообслуговуванню, розвиткові творчої ініціативи й самодіяльності. Проіснували до кінця 20-х, окремі — до 30-х років. Відомими були комуна імені Ф. Е. Дзержинського, Ш.-к. в Одесі та ін.

ШКО́ЛИ ГРА́МОТИ — 1) В Україні до 1917 одно- та дворічні школи елементарного навчання. Навчання в Ш. г. обмежувалося заучуванням молитов, початками читання, письма й лічби. Ліквідовані після 1917. 2) У 20-ті роки в Україні Ш. г. (письменності) називали одно- та дворічні пункти й школи ліквідації неписьменності.

ШКО́ЛИ РОБІТНИ́ЧОЇ МО́ЛОДІ — в Україні вечірні середні загальноосвітні навчальні заклади для працюючої молоді. Створені 1943. Навчання проводилося без відриву від виробництва. Надавали загальноосвітню підготовку в обсязі семирічної і середньої шкіл, працювали в складі V—VII та V—X класів. У 1958 їх перейменовано на вечірні (змінні) середні школи робітничої і сільської молоді, 1971 — на школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні.

ШКО́ЛИ СЕЛЯ́НСЬКОЇ МО́ЛОДІ — в Україні тип сільських загальноосвітніх

шкіл, створених 1923. До цих шкіл приймали підлітків і молодь віком від 12 до 18 років, які закінчили повний курс I ступеня навчання (4 класи). Термін навчання становив 3 роки. В навчальний план, поряд із загальноосвітніми предметами, було включено теоретичний курс сільського господарства, виробниче навчання і продуктивну працю в навчальних і селянських господарствах. З 1928, поряд з денними трирічними, існували вечірні дво- та однорічні Ш. с. м. В 1930 Ш. с. м. перейменовано на школи колгоспної молоді.

ШКОЛИ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ — вечірні середні загальноосвітні заклади для навчання працюючої молоді без відриву від сільськогосподарського виробництва. Створювалися з 1944 у великих населених пунктах у складі I—IV і I—VII класів, з 1956 — у складі V—X і VIII—X класів. У 1958 Ш. с. м. перейменовано на вечірні (змінні) середні школи робітничої і сільської молоді, 1971 — на школи вечірні (змінні) середні загальноосвітні.

ШКОЛИ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОГО НАВЧАННЯ (ФЗН) — в Україні тип професійно-технічної школи системи державних трудових резервів. Створені 1940 з метою підготовки робітників масових професій для вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової промисловості й будівництва. Строк навчання становив 6 місяців з повним державним забезпеченням. До шкіл ФЗН приймали молодь 16—18 років з будь-якою загальноосвітньою підготовкою. Головна увага в них приділялася виробничому навчанню. З 1949 мережа шкіл ФЗН почала скорочуватися, якість підготовки учнів у них перестала відповідати вимогам виробництва. В 1959—1963 усі школи ФЗН перетворені на професійно-технічні училища.

ШКОЛИ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОГО УЧНІВСТВА (ФЗУ) — в Україні професійно-технічні навчальні заклади до створення системи державних трудових резервів. Як тип навчального закладу системи народної освіти оформилися на початку 20-х років ХХ ст. Діяли при підприємствах, для яких готували кваліфікованих робітників з підлітків 14—18

років на базі початкової освіти. Строк навчання становив 3—4 роки. З 1930 школи ФЗУ почали діяти на базі семирічної школи, строк навчання в них скоротився до 1,5—2 років за рахунок скорочення годин на загальноосвітні предмети. З 1940 залишилися переважно в легкій, харчовій та місцевій промисловості. В 1959—1963 їх поряд з іншими школами перетворено на професійно-технічні училища.

ШКОЛИ-КЛУБИ — в Україні школи для молодих робітників і підлітків. Організовані 1918. Мали за мету розвивати творчу активність та ініціативу робітничої молоді. Навчання проводилося за класно-урочною системою з широким залученням учнів до роботи в секціях та студіях, створюваних на базі школи. Ш.-к. працювали за довільними навчальними планами і програмами. У 1922 Ш.-к. припинили існування.

ШКОЛИ-САНАТОРІЇ — в Україні спеціальні загальноосвітні школи-інтернати для хворих і фізично ослаблених дітей. Створюються з метою забезпечення лікування та продовження загальноосвітньої підготовки. Зміст навчально-виховної роботи в Ш.-с. такий самий, як і в масових загальноосвітніх школах. Тривалість і кількість уроків у Ш.-с. порівняно з загальноосвітньою менші. Режим дня будується з урахуванням захворювання дітей, періодичності й особливостей лікувально-оздоровчого процесу. Див. також *Лісові школи*.

ШКОЛОЗНАВСТВО — галузь педагогіки, що досліджує завдання, зміст і методи управління шкільною справою, систему керівництва школою та організації її роботи. Зміст Ш. становлять основні принципи управління й керівництва школою, її роль у розвитку суспільства, діяльність органів народної освіти по адміністративно-педагогічному та господарському керівництву школами, управління навчально-виховним процесом і надання методичної допомоги вчителям; організація обліку й звітності закладів освіти, статистика шкільної справи. Ш. розробляє комплекс організаційно-педагогічних заходів, спрямо-

ваних на вдосконалення управління освітою в усіх її ланках.

ШЛЕЙЄРМАХЕР (Schleiermacher) Фрідріх Даніель Ернст (21.XI.1768, Вроцлав — 12.II.1834, Берлін) — німецький філософ і педагог. Ш. виступав за рівні можливості для дітей усіх станів навчатися в народній школі з широким навчальним планом (читання, письмо, арифметика, природознавство, географія, історія, гімнастика, співи та деякі інші предмети). Середня і вища школи повинні бути доступними для всіх здібних дітей. Ш. вважав, що навчання має будуватися на основі принципу наочності і здійснюватися при активній і добровільній участі самих дітей. У галузі виховання Ш. виступав проти всіх покарань, які принижують особистість дитини.

“ШЛЯХ ОСВІТИ” — педагогічний журнал, заснований 1922 в Харкові. У 1922—1923 виходив російською мовою під назвою “Путь просвещения”, 1923—1926 — українською та російською мовами під подвійною назвою — “Шлях освіти” — “Путь просвещения”, 1926—1931 — українською мовою.

“ШЛЯХ ОСВІТИ” — науково-методичний журнал, заснований у 1995 Міністерством освіти України, Академією педагогічних наук та Асоціацією працівників гімназій і ліцеїв України.

ШМІДТ (Schmidt) Карл (7.VII.1819 — 8.XI.1864) — німецький педагог. Ш. є автором капітальної праці “Історія педагогіки, викладеної у всесвітньо-історичному розвитку і в органічному зв'язку з культурним життям народів” (4 томи, 1860—1862). В галузі теорії виховання Ш. дотримувався думки, що основою педагогіки має бути антропологія. Людина є частиною природи, підкоряється її законам, а тому для виховання людини треба вивчати її природу.

ШПРАНГЕР (Spranger) Едуард (27.IV.1882 — 17.IX.1963) — німецький педагог, психолог і філософ. Представник теорії виховання, яка спиралася на так звану “філософію духу”. В психології і теорії виховання основна увага, за Ш., повинна звертатися на цільові установки, серед яких він розрізняв 6 основних

типів: теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний і релігійний. Ш. виступав за ранню професійну освіту і проти вимог однакової для всіх дітей загальної освіти.

ШТЕРН (Stern) Вільям (29.IV.1871, Берлін — 27.III.1938, Дарем, Північна Кароліна, США) — німецький психолог і філософ. Професор університетів у Бреслау (з 1907) і Гамбургу (1916—1933), де заснував Психологічний інститут. Після фашистського перевороту емігрував до США. Один з перших систематично вивчав індивідуальні відмінності, застосовував метод тестів, запровадив поняття коефіцієнта інтелектуальності. Ш. був ініціатором розробки питань юридичної психології.

ШТРІУМПЕЛЬ (Strümpell) Людвіг (23.VI.1812 — 19.V.1899) — німецький філософ і педагог-гербартіанець. З 1871 був професором Ляйпцизького університету, досліджував проблеми педагогічної і дитячої психології та педагогіки. Головний недолік сучасної йому педагогіки Ш. вбачав у недостатній увазі до індивідуальних і вікових особливостей психологічного життя дитини, до вивчення її можливостей набувати знання. Ш. вважав необхідним вивчати структуру освітнього процесу, закони духовного розвитку дітей.

ШТУМПФ (Stumpf) Карл (21.IV.1848 — 25.XII.1936) — німецький філософ, психолог і музикознавець. З 1894 — професор Берлінського університету й директор Інституту психології при ньому. Один із засновників Асоціації по вивченню психіки дитини (1900). Більшість праць Ш. стосується дослідження сприймання музики. Ш. опрацював власні концепції уваги, вправління, втоми, мислительних операцій (аналізу, порівняння), почуттів і емоцій.

ШТУРМ (Sturm) Йоганнес (1.X.1507 — 3.III.1589) — німецький педагог-гуманіст, організатор першої класичної гімназії (Страсбург, 1538), яка з 1566 була перетворена в академію з правом присудження ступенів бакалавра й магістра. Гімназія мала спочатку 8 класів, а згодом 10 (дев'ять основних і один підготовчий). Метою гімназії було забезпечити досконале

володіння учнями латинською мовою, навчити читати й розуміти грецьких авторів і навіть писати вірші грецькою мовою. В 1621 на базі академії було організовано університет. Ш. — автор шкільних підручників з латинської граматики, риторики, діалектики, хрестоматії, а також кількох педагогічних творів.

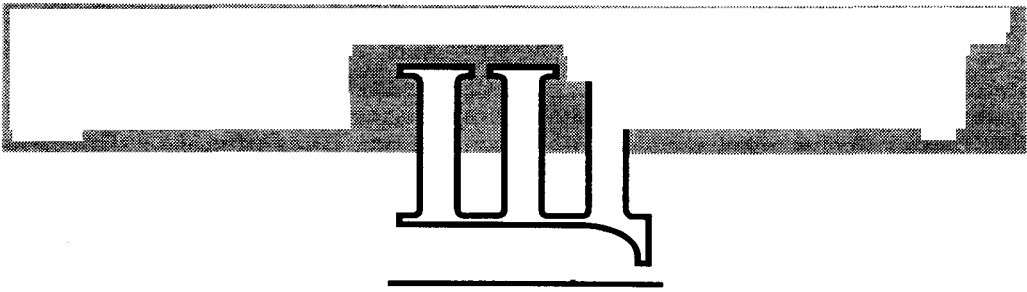
ШТУ́ЧНИЙ ІНТЕЛÉКТ — образна назва галузі досліджень, що являє собою сукупність різноманітних методів, прийомів і засобів аналізу процесів мислення з метою конструювання технічних систем, спроможних виконувати дії, які за традицією вважалися виключно прерогативою людського мозку. Проблема Ш. і. полягає в моделюванні процесів розумової праці та їхній автоматизації. Кінцевою принциповою метою досліджень з проблем Ш. і. є розкриття таємниць мислення, виявлення механізмів функціонування мозку, створення адекватних йому моделей, конструювання автоматів.

ШУЛЬМÉЙСТЕР (нім. Schulmeister) — в середні віки керівник соборної, або

кафедральної, школи; пізніше — завідувач будь-якої школи. У XVIII і на початку XIX ст. Ш. в Німеччині називали взагалі учителя народної школи.

ШУ́МАН (Szuman) Стефан Болеслав (2.I.1889, Торунь — 14.V.1972, Варшава) — польський психолог і педагог. У 1928—1961 завідував кафедрою педагогічної психології Ягеллонського університету в Кракові; створив тут центр досліджень дитячої й педагогічної психології. Досліджував психологічні основи розвитку мови й мислення, дитячого мистецтва й естетичного виховання, формування світогляду, характеру, психолого-дидактичні проблеми тощо.

ШУТ Микола Іванович (нар. 3.I.1942, с. Димер Київської обл.) — український фізик-методист, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1991 завідує кафедрою Українського педагогічного університету імені М. Драгоманова. Автор навчальних посібників з фізики для студентів педагогічних вузів.

ЩАСТЯ — поняття моральної свідомості, що позначає стан людини, який найбільше відповідає внутрішній задоволеності повнотою й осмисленістю життя, здійсненню свого людського призначення. Щ. є чуттєво-емоційною формою ідеалу. Поняття “Щ.” не лише характеризує певне конкретне об’єктивне положення чи суб’єктивний стан людини, а й виражає уявлення про те,

якими повинні бути життя і діяльність людини.

ЩЕПКИН Петро Васильович (29.VI.1865, с. Солнцево Курської обл. — 10. I.1941, с. Липці Харківської обл.) — український педагог. З 1890 — учитель II Липецької двокомплектної школи, з 1917 — директор цієї школи. Багато уваги приділяв розвитку дитячої творчості, патріотичному й інтернаціональному вихованню дітей.

Ю

ЮНАЦЬКИЙ ВІК — період життя і психічного розвитку в межах від 14 до 18 років. У Ю. в. відбувається інтенсивний фізіологічний і психічний розвиток. Особливого значення в Ю. в. набуває моральне виховання, якому педагоги мають приділяти велику увагу. Психічний розвиток особи в Ю. в. тісно пов'язаний з навчанням, трудовою діяльністю й ускладненням спілкування з дорослими.

ЮНГ (Jung) Карл Густав (26.VII.1875, Кесвіль, поблизу Базеля — 6.VI.1961, Кюстнаат, поблизу Цюріха) — швейцарський психолог і психіатр, засновник школи аналітичної психології. З 1906 співробітничав з З. Фрейдом. В 1911—1913 разом з А. Адлером започаткував новий напрям психоаналізу, виступивши проти думки Фрейда про визначальну роль сексуальних прагнень у психічному житті людини. Розвивав ідею про колективні форми психічного, склав класифікацію психологічних типів, згідно з якою всі люди поділяються на екстро- і інтровертованих, опрацював методику так званого асоціативного експерименту.

ЮНЕСКО (англ. UNESCO; United Nations Educational Scientific Cultural Organisation — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) — міжурядова організація, спеціалі-

зована установа ООН. Її цілі — сприяння справі миру та безпеки шляхом розвитку співробітництва між країнами в галузі освіти, науки й культури. До основних напрямів роботи ЮНЕСКО належать проблеми боротьби з неписьменністю, розвитку освіти, підготовки кадрів, вивчення та поширення національних культур, охорона навколишнього середовища й пам'яток культури.

ЮНІ НАТУРАЛІСТИ, юннати — школярі, які беруть участь у позакласній і позашкільній роботі по вивченню природи і проведенню сільськогосподарського дослідництва. Основною формою організації Ю. н. є гуртки. Заняттями гуртків Ю. н. керують учителі і спеціалісти сільськогосподарства. Ю. н. ведуть спостереження, проводять екскурсії, виконують практичні роботи й досліди в школі, живому куточку, на навчально-дослідній ділянці тощо.

ЮНІ СПАРТАКІ — члени дитячих осередків в Україні і Білорусі, які існували до 1924. Назва "Ю. с." була запроваджена на честь Спартака — вождя великого повстання рабів в Італії 74—71 до н. е. Осередки Ю. с. вели громадську й агітаційну роботу серед дітей і дорослих, допомагали в ліквідації бездоглядності тощо.

ЮНІ ТЕХНІКИ — школярі, які беруть участь у позакласній і позашкільній роботі по вивченню техніки й у дитячій технічній творчості. Заняття в технічних гуртках сприяють розширенню політехнічного кругозору дітей, виробленню в них технічних умінь і навичок, необхідних для життя, а також розвиткові багатьох позитивних якостей особистості. Ю. т. старшого шкільного віку доводять практичне ознайомлення з технікою і процесами виробництва до оволодіння певними професіями — одержують любительські права на водіння автомобіля, складають екзамени на кваліфікаційні розряди робітників різних професій і спеціальностей. Для Ю. т. створюються спеціальні програми, видається науково-популярна й науково-технічна література.

ЮНІСЕФ (UNICEF — United Nations Childrens Fund) — дитячий фонд ООН, — створений Генеральною Асамблеєю ООН у 1946 з метою надання допомоги й підтримки дітям, які залишилися на території Європи після Другої світової війни. Діяльність організації спрямована тільки на проблеми, пов'язані з дітьми (їх харчування, освіта та підтримка) і поширюється на 140 країн світу.

ЮРИДІЧНА ОСВІТА — система підготовки юристів вищої кваліфікації, спеціалістів у галузі теорії, історії і окремих галузей права, а також науково-педагогічних кадрів і юристів з середньою спеціальною освітою. Ю. о. — одна з найстаріших галузей освіти. Вже у Стародавньому Римі існували юридичні учили-

ща (stationes scholae), призначені для підготовки правників. З моменту створення перших університетів Ю. о. стала обов'язковою частиною університетської освіти.

ЮРИДІЧНА ПСИХОЛОГІЯ — галузь прикладної психології, яка вивчає психічні закономірності особистості і її діяльності у сфері правових відносин.

ЮРИДІЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі навчальні заклади, які готують висококваліфікованих юристів для роботи в державному апараті, на приватних підприємствах, фірмах, а також у громадських організаціях і товариствах — на посадах, які потребують спеціальної юридичної освіти. В 1997 в Україні була Національна юридична академія (Харків). Вищу юридичну освіту дають також юридичні факультети університетів: Донецького, Дніпропетровського, Запорізького, Київського Національного, Львівського, Південноукраїнського, Прикарпатського, Сімферопольського, Східноукраїнського, Ужгородського, Чернівецького, а також 6 інститутів внутрішніх справ.

ЮРКЕВИЧ Памфіл Данилович (28.II.1826, с. Ліплява Черкаської обл. — 16.X.1874, Москва) — український і російський філософ і педагог. З 1851 викладав філософію в Київській духовній академії, з 1861 — професор філософії Московського університету. Автор низки праць з педагогіки, зокрема “Читань про виховання” (1865), “Курсу загальної педагогіки з додатками” (1869).

Я

“Я-КОНЦЕПЦІЯ” — відносно стійка, в більший чи менший мірі усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, яка переживається ним як неповторна, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. “Я-к.” — цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч, образ власного Я, що виступає як установка по відношенню до самого себе і який включає компоненти: когнітивний — образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо (самосвідомості); емоційний — самоповага, самоприпущення тощо; оцінково-вольовий — прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо.

ЯБЛОНСКИС (Jablonskis) Йонас (30.XII.1860 — 23.II.1930) — литовський мовознавець, просвітник і педагог. Я. підкреслював особливу роль освіти й школи в політичному та культурному житті народу, боровся за національну литовську школу, загальну безплатну початкову освіту для всіх, за різнобічну освіту дорослих тощо. Створив ряд підручників литовської мови для шкіл різних ступенів.

ЯВОНЕНКО Олександр Федотович (нар. 4.XII.1939, с. Новомиколаївка Миколаївської обл.) — український біолог, педа-

гог, член-кореспондент АПН України з 1994. З 1974 працював ректором Тернопільського педагогічного інституту, а з 1982 — працює ректором Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Шевченка. Досліджує проблеми методики навчання хімії й біології у педвузах.

“ЯЗІЧІЄ” — штучна книжна мова, що вживалась у XIX — на початку XX ст. у Галичині, на Буковині і Закарпатті у деяких виданнях, зокрема “москвофілів”. Становила собою безсистемне поєднання лексичних, фонетичних та граматичних елементів живої української мови, староукраїнської, польської, російської, старослов'янської. Проти вживання “Я.” боролись І. Франко та інші представники української прогресивної інтелігенції.

ЯКОБСОН (Jakobson) Карл Роберт (26.VII.1841 — 19.III.1882) — естонський педагог, просвітник і громадський діяч. Виступав за загальнодоступність освіти для народу. Відомий як автор низки популярних азбук і підручників, посібників для самоосвіти.

ЯКОСТІ ЗНАТЬ — поняття “якості знань” передбачає співвіднесення видів знань (закони, теорії, прикладні, методологічні, оцінювальні знання) з елементами змісту освіти й тим самим з рівнями

ЯНСЕНІСТСЬКІ ШКОЛИ

засвоєння. Я. з. має такі характеристики: повноту — кількість програмних знань про об'єкт вивчення; глибину — сукупність осмислених учнями зв'язків і відношень між знаннями; систематичність — осмислення складу певної сукупності знань в їхніх ієрархічних і послідовних зв'язках; системність — осмислення учнем місця знання в структурі наукової теорії; оперативність — вміння користуватися знаннями в однотипних ситуаціях; гнучкість — вміння самостійно знаходити варіативні способи застосування знань в змінених умовах; конкретність — вміння розкласти знання на елементи; узагальненість — вміння виразити конкретне знання в узагальненій формі.

ЯНСЕНІСТСЬКІ ШКОЛИ — початкові школи-інтернати, які відкривали янсеністи — учасники релігійного соціального руху XVII ст. у Франції, що перебували в опозиції до католицької ортодоксії й папства. Свою назву дістали від імені засновника янсенізму, голландського богослова К. Янсенія. Програма Я. ш. була порівняно широкою й передбачала вивчення рідної мови, французької, латинської і грецької мов, релігії, математики, фізики, риторики тощо. Навчання будувалося на принципах наочності, послідовності, свідомості, на визнанні самодіяльності учнів. Я. ш. були дуже малими.

ЯРМАЧЕНКО Микола Дмитрович (нар. 6.IX.1928, с. Черемошна Київської обл.) — український педагог, академік АПН СРСР (з 1982) і академік АПН України (з 1993). В 1973—1994 — директор Науково-дослідного інституту педагогіки України, з 1993 — президент АПН України, в 1973—1994 — Голова Педагогічного то-

вариства України. Досліджує проблеми теорії та історії педагогіки, сурдопедагогіки.

ЯРОШІНСЬКА Євгенія Іванівна (18.X.1868, с. Чуньків Чернівецької обл. — 21.X. 1904, Чернівці) — українська письменниця, педагог. Після навчання в Чернівецькому реальному училищі вчителювала в селах на Буковині. Була активісткою жіночого руху, постійним автором педагогічних і дитячих видань.

ЯСЕЛЬНИЙ ЦЕНТР — дошкільний заклад у Великобританії, який об'єднує денні ясла-садок і ясельну школу.

ЯСЕЛЬНІ ШКОЛИ (класи) — тип дошкільного закладу у Великобританії для виховання дітей у віці 3—5 років. Відвідування безплатне, години роботи Я. ш. збігаються з годинами роботи початкових шкіл.

ЯСЛА ДИТЯЧІ — заклад суспільного виховання дітей з 2—3-місячного віку до 3 років. Я. д. забезпечують необхідні умови для нормального психофізичного розвитку й виховання дітей, для зміцнення та охорони їхнього здоров'я і одночасно розширюють можливості участі жінок-матерів у господарській, культурній і громадській діяльності. Я. д. з'явилися в Україні та інших країнах Європи в XIX ст.

ЯЦЕНКО Тамара Семенівна (нар. 2.V.1944, с. Дабівка Черкаської обл.) — український психолог, дійсний член АПН України з 1995 р. З 1974 завідує кафедрою педагогіки і психології Черкаського педінституту. Досліджує проблеми практичної психології.

Довідкове видання

Гончаренко Семен Устимович

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Художнє оформлення та редагування Олексія Григора

Технічний редактор Людмила Швець

Коректори Людмила Іванова, Алла Бородавко, Алла Бараз

Підп. до друку 09.10.97. Формат 70х100/16.

Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс. Друк. офсет. Ум. друк. арк. 30,55.

Ум. фарбовідб. 30,97. Обл.-вид. арк. 34,04. Вид. № 3859. Зам. № 7-2174.

Оригінал-макет виготовлено в центрі комп'ютерного макетування фірми "ВІПОЛ"

Видавництво "Либідь" при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Свідоцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94

Фірма "ВІПОЛ", 252151 Київ, вул. Волинська, 60